

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

О. Овчаренко, О. Сухушина, Н. Земзюліна

**З ІСТОРІЇ ВІЙН ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ДЕЯКІ ПИТАННЯ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

Черкаси
Вертикаль
2018

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 15 лютого 2018 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Інституту міжнародних відносин Східноєвропейської вищої державної школи в Перемишлі (Польща)
Сіткевич Євген Григорович;

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України
Михайлюк Олександр Володимирович;

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Кіреєва Вікторія Олександрівна

Мовне редагування:

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української літератури і компаративістики
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
Мірошник Ольга Юрївна

Овчаренко О., Сухушина О., Земзюліна Н.

О-35 З історії війн першої половини ХХ століття: деякі питання міжнародних відносин: монографія / О. Овчаренко, О. Сухушина, Н. Земзюліна. – Черкаси : Вертикаль, 2018. – 430 с. : ілюстр.
ISBN 978-617-7475-32-2

В монографії проаналізовано низку проблем малих і Великої війн початку ХХ ст., окремих питань міжнародних відносин міжвоєнного двадцятиліття та Другої світової війни.

Книгу адресовано науковцям, викладачам, аспірантам, студентам, всім, хто цікавиться історією міжнародних відносин.

УДК 94(100)“19”

ISBN 978-617-7475-32-2

© О. Овчаренко, О. Сухушина, Н. Земзюліна, 2018

© С. А. Кандич, обкладинка, 2018

ПЕРЕДМОВА

Перша половина ХХ ст. стала знаменною насамперед двома світовими війнами, які, поза сумнівом, справили визначальний вплив на весь дальший розвиток історичного процесу. Недаремно інтерес до цих феноменальних і вкрай трагічних подій світової історії, а також до міжнародних відносин, що передували великим війнам та під час самих воєн, не згасає і за багато років після них. У цьому контексті не можуть не привертати також уваги міжнародні конфлікти і кризи та малі війни регіонального масштабу, під час яких накопичувався комплекс суперечностей, що загострювали й нагнітали міжнародну обстановку й тим сприяли підготовці збройних зіткнень глобального виміру.

На початку ХХ ст. в міжнародній політиці, де головна роль належала «старим» провідним державам – Великій Британії, Франції, Росії, Австро-Угорщині, значно посилювались позиції «нових» потужних і амбіційних їхніх конкурентів – Німеччини та Італії в Європі, Японії – в Азії. Активно включились до міжнародної конкурентної боротьби Сполучені Штати, надто в Азійсько-Тихоокеанському регіоні (прикладом може бути хоча б американсько-іспанська війна 1898 року).

Розбіжності інтересів і суперечностей між великими державами набувають глобального характеру. Найгостріші були пов'язані з боротьбою за сфери впливу, за колонії та колоніальний переділ світу, із суперництвом у світовій торгівлі, з нарощуванням сухопутних і морських озброєнь. Виникла група конфліктних зон, чи регіонів суперництва великих держав, до якої входили Південна Африка, Азійсько-Тихоокеанський регіон, Балкани, Близький Схід та інші.

В першому розділі книги висвітлено питання колоніального суперництва на Півдні Африки та пов'язаної з ним англійсько-бурської війни; особливості розвитку ситуації в балканському регіоні; витоки, перебіг і наслідки Боснійської кризи; зроблено диференційовану характеристику двох балканських воєн, які стали прологом до Великої війни; дано принципово нове поцінування політичних поглядів і діяльності одного з головних фігурантів

передвоєнної політичної кризи в Європі 1914 р. австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда; проаналізовано гостру боротьбу, що розгорнулася між Центральними державами й Антантою з проблеми зовнішньополітичного вибору Османської імперії напередодні й на початку світової війни.

В колоніальному суперництві у Південній Африці зіштовхнулись інтереси першопрохідців європейської колонізації, нащадків голландських селян – бурів та англійських колонізаторів. Відкриття в регіоні багатих покладів алмазів і золота посилило інтерес до нього з боку Німеччини й загострило англійсько-німецькі відносини. В цьому протистоянні Німеччина мусила поступитися: не вистачало, як вважали німці, достатньо потужного військово-морського флоту, опорних баз, пунктів тощо, і вона активно почала нарощувати морські озброєння та не залишала сподівань на переділ колоній у майбутньому. А Велика Британія після усунення загрози з боку головного суперника в регіоні вирішила взяти його під свій цілковитий контроль, що призвело до англійсько-бурської війни 1899–1902 рр. – першої війни XX століття. Її метою для Британії було захоплення багатих природних ресурсів бурських республік і включення їх до системи британських колоній в Африці. Війна показала, що імперіалістичний переділ світу почав набувати форми всеохопної битви за ресурси та комунікації, причому мова йшла навіть не так про безпосередні територіальні захоплення, як про прагнення не дати суперникові їх здійснити (фашодський інцидент, марокканські кризи).

На початку XX ст., мабуть, найконфліктнішим регіоном у міжнародних відносинах стали Балкани. Балканські держави – Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія, Румунія – процес формування власних державних територій вважали незавершеним, і кожна претендувала на значно більші землі за рахунок сусідніх держав, ніж цього потребувало національне об'єднання. Існували великосербська, великогрецька, великорумунська, великоболгарська програми. Етнічне черезсмужжя, що складалось упродовж століть, унеможлилювало встановлення бездоганних кордонів. Все це негативно відбивалось на міждержавних відносинах на Балканах. Ситуацію ускладнювало те, що до початку другого десятиліття XX ст. ще не всі європейські території було звільнено від Османської імперії. Найбільшими з-поміж них були Македонія та Албанія. Македонські землі й македонське питання стали

каменем спотикання між балканськими державами. Проблема привернула увагу найбільше зацікавлених у балканських справах Росії та Австро-Угорщини.

На надто небезпечну зону конфліктів на Балканах перетворювались наприкінці XIX – на початку XX ст. дві найзахідніші провінції Османської імперії Боснія та Герцеговина, що їх населяли слов'яни трьох конфесій. Вони були традиційним районом внутрішнього неспокою, боротьби і клопоту для сусідів, зокрема для Австро-Угорщини, і їх слабо контролювала турецька адміністрація. 1878 р. збройні сили австро-угорської монархії окупували Боснію та Герцеговину. Окупація юридично відбулась за оформленим постфактум договором між Австро-Угорщиною та Османською імперією, її також було санкціоновано рішенням Берлінського конгресу 1878 року.

Ситуацію ускладнювало те, що за планами створення «Великої Сербії» Боснія та Герцеговина входили до переліку найближчих цілей сербської національної експансії, і претензії Белграда на ці території були відомими.

1876 і 1877 рр. за таємними Рейхштадською угодою і Будапештською конвенцією Австро-Угорщина й Росія домовились про окупацію та анексію: перша – Боснії та Герцеговини, а друга – про повернення Бессарабії, яку за Паризьким трактатом 1856 р. передали Румунії. Отже, Росія давала згоду не лише на окупацію, а й на австро-угорську анексію Боснії та Герцеговини і підтвердила її в червні 1881 року. Зазначимо, що це відбувалось у період охолодження російсько-сербських відносин.

Коли 1908 р. Австро-Угорщина нарешті вирішила юридично оформити свій суверенітет на Боснію та Герцеговину, російський міністр закордонних справ О. Ізвольський під час зустрічі зі своїм австрійським колегою А. Еренталем підтримав анексію провінцій, але спробував удруге, після 1876–1877 рр., отримати компенсацію, а саме згоду Австро-Угорщини вирішити питання щодо Чорноморських протоків на користь Росії. Це призвело до Боснійської кризи. Оборудки Ізвольського – Еренталю не підтримали насамперед союзники Росії Франція та Англія. Отже, російська дипломатія зазнала поразки. Її невдачу пояснювали підступною політикою Австро-Угорщини, проти якої в Росії розгорнулася широка пропагандистська кампанія. Загострення відносин між ними набуло незворотного характеру. Криза значною

мірою стала результатом незграбної та безпринципної політики російської дипломатії. Вона справила вирішальний вплив і на російську підтримку реваншистських настроїв щодо Австро-Угорщини в Сербії, де посилювалась антиавстрійська агітація і готували замах на австрійських посадовців.

Відмову Австро-Угорщини від Новіпазарського санджака під час анексії Боснії та Герцеговини на користь Сербії та Чорногорії Белград не сприйняв, як на це сподівались у Відні, актом, призначеним продемонструвати, що до планів Імперії не входить поширення експансії на інші південнослов'янські території. Оскільки в складі «Великої Сербії» її натхненники неодмінно бачили як Боснію та Герцеговину, так і західні слов'янські землі Австро-Угорщини, анексія фактично була спробою створити заслон реалізації їхніх планів.

Серед вищих державних посадовців і командування армії Австро-Угорщини були прихильники застосування жорстких антисербських заходів, аж до превентивної війни проти Сербії, і їхній вплив посилювався. Однак можна стверджувати, що ступінь експансіоністських намірів Австро-Угорщини на Балканах і в Сербії, і в Росії перебільшували. Боротьба за вплив у балканському регіоні для Австро-Угорщини дедалі більше перетворювалась на боротьбу за власне існування. Для Росії вона була складовою боротьби за «слов'янський світ», Константинополь і Чорноморські протоки, що зумовило характер конкретних дій російської дипломатії, вибір і зміну її балканських протекторатів, як це було у випадку з Болгарією та Сербією, вільне поводження з ними, недотримання міжнародних попередніх угод, зокрема з Австро-Угорщиною.

Своєрідним прологом до Великої війни стали Балканські війни 1912–1913 років. Перша продемонструвала силу й можливості міжнародного єднання. Перемога балканських союзників над турками стала тим світлом, що увінчало одвічну мрію балканських народів – цілковите визволення від турецького панування. Але ейфорію перемоги зачмарив спалах боротьби між союзниками за поділ османської спадщини, що загострило відносини між ними, і визвольна війна перетворилась на завойовницьку. Другу Балканську війну можна поцінувати як війну за переділ уже поділених територій. Між цими двома війнами – велика прірва. Перша була ніби завершальною частиною тривалої боротьби за ліквідацію османського панування в Європі. Другу ж можна віднести до

загальної схеми імперіалістичних війн. Вона безпосередньо примикає до Першої світової війни не лише за часом, а й за своєю природою і своїм характером.

Безумовно, авантюрне рішення царя Фердинанда розпочати наступ 29–30 червня 1913 р. на позиції греків у напрямку Салонік було фатальною помилкою і, ймовірно, актом відчаю, що його спричинило розчарування в союзниках. Однак конфліктів між балканськими країнами сприяла і політика великих держав. Зокрема, він зі зрозумілих причин цілком влаштував Австро-Угорщину, а Росія не спромоглась примирити їх. Невдоволена тим, що болгарські війська можуть захопити Константинополь під час першої Балканської війни, вона дедалі більше схилилась до підтримки антиболгарських планів інших союзників щодо Македонії. Перспективи посилення Кобургської, а отже, як вважали в Петербурзі, проавстрійської Болгарії, якій не довіряли, не задовольняли Росію, і її зусилля було спрямовано на підтримку Сербії. Вона фактично сприяла непоступливості Сербії та потурала її амбіціям і посиленню сподівань на реалізацію великосербських планів.

У розрахунках російських політиків Сербія мала стати противагою Австрії та прикривати правий фланг російської експансії до Чорноморських протоків і Константинополя, а можливо, і стати зовнішнім чинником дестабілізації Австро-Угорщини.

В самій Сербії після успіху в другій Балканській війні посилили пропаганду із суто завойовницькою метою проти Австро-Угорщини. Ворожнечу розпалювало невпинне блокування австрійською дипломатією 1912–1913 рр. усіх спроб Сербії здобути вихід до моря. В Белграді, де претендували на друге місце Сербії після Росії в слов'янському світі, дедалі більше схилились до думки, що досягнення мети створення великосербської держави є неможливим без зруйнування Двоєдиної монархії та відторгнення від неї Боснії та Герцеговини, Хорватії, Словенії і приєднання їх до Сербії. Російська дипломатія, її міністр С. Сазонов з відома царя своєю підтримкою Сербії фактично підбурювали її до загострення відносин з Австро-Угорщиною, сербам радили вдовольнитися на разі своїми попередніми придбаннями, бути за можливості готовими до важливих подій, що мають настати між великими державами, що майбутнє належить сербам, і вони отримають від Австрії багато земель. Сам же Микола II у лютому 1914 р. обіцяв

сербському прем'єр-міністрові Н. Пашичу все зробити для Сербії. В Белграді могли переконалися, що в разі військового зіткнення Росія не залишить Сербію сам на сам з Австро-Угорщиною.

Поміж державних і політичних діячів початку ХХ ст. фігура спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда стала загадковою та суперечливою, а в Росії (СРСР) – однозначно одіозною. Стереотип цієї особистості сформували в російсько-радянській та югославській історіографії і впродовж століття трактували в науковій і навчальній літературі як ворога слов'янства і Росії, натхненника превентивної війни проти Сербії та її розчленування, керівника «партії війни» в австро-угорському керівництві тощо. Такого погляду дотримувались навіть поважні історики-балканісти радянського періоду. Не можна погодитися з цими односторонніми й упередженими оцінками. Як свідчать факти, Франц Фердинанд підкреслював свою лояльність до Росії, висловлювався за співпрацю й добросусідські відносини з нею і вважав, що війна між Австро-Угорщиною і Росією була б небезпечною через падіння обох монархій. Він не схвалював анексії Боснії та Герцеговини, протистояв «партії війни», був супротивником силового розв'язання конфлікту з Сербією та австро-угорського захоплення сербських територій. Франц Фердинанд належав до тих керівників Австро-Угорщини, які були переконані в нагальній необхідності реформування всієї державної системи Імперії, аби запобігти її розпадові. Його наміри врегулювати міжнаціональні суперечності в Австро-Угорщині на основі її федералізації, чи триалізму, що розширило б права слов'янських народів, щоправда недосконалі й часто недостатньо продумані, наštтовхнулись на серйозне несприйняття, як у країні (з боку австрійських і великогерманських кіл, керівної угорської еліти, агресивної частини армійського командування тощо), так і зовні. Особливо небезпечною ця альтернатива була для прихильників ідеї «Великої Сербії». Вона йшла урозріз із розрахунками Росії, де невпинно ще від середини ХІХ ст. вели мову про неминучий розпад Австро-Угорщини, нетерпляче ждали його та мали переконання, як казав Микола ІІ у квітні 1913 р. британському послові в Петербурзі Д. Бьюкенену, що це «питання лише часу» і недалекого дня.

Важливою проблемою, що постала напередодні й на початку Першої світової війни перед Антантою і Троїстим союзом, була проблема розширення складу коаліцій. Нагальнішою вона стала

для Центральних держав. Троїстий союз, до якого, крім Німеччини й Австро-Угорщини, входили Італія та Румунія, розпочав війну в складі двох перших держав. Ще до її початку 21 липня 1914 р. Румунія ухвалила рішення, яке не означало безпосередньо проголошеного нейтралітету, а свідчило про бажання зайняти вичікувальну позицію. 2 серпня нейтралітет оголосила Італія. Криза через їхню позицію стала сильним морально-політичним ударом для Німеччини й Австро-Угорщини та спонукала до розгортання дипломатичної боротьби з Антантою за остаточне визначення Італії і Румунії та вербування нових союзників. До їх числа насамперед відносили Османську імперію, Болгарію та Грецію. Для воєнного союзу з Портою Німеччина мала певний резерв досвіду, накопичений завдяки військовій співпраці в передвоєнні роки.

Османську імперію послабили поразки в попередніх війнах. З ураженими самолюбством і традиційною гордістю вона побоювалась власної слабкості, переживала психологічний страх перед ізоляцією і, здавалось, невпинно наближувалась до розпаду. І цей страх мав підстави. Після поразки в першій Балканській війні «хвора людина Європи», як називали цю державу, вочевидь померла й не підлягала врятуванню. Тепер вона, на думку міністра закордонних справ Великої Британії Е. Грея, стала «хворою людиною Азії». Це означало, що великі держави могли взятися до остаточного поділу азійської Туреччини.

В Константинополі розуміли, що великий європейський конфлікт неминуче зачепить Туреччину, адже чимало було претендентів на османську спадщину. Верхівка правлячого в Туреччині молодотурецького уряду губилася в гадках, до якого блоку держав пристати. Спроби турецьких емісарів у травні – червні 1914 р. домовитися в Петербурзі й Парижі про зближення з державами Антанти були невдалими. Лондон же наполягав на тому, аби Туреччина зберегла нейтралітет у разі великого військового конфлікту в Європі. В Константинополі дійшли висновку: країни Антанти не бажають, щоб Туреччина стала їхнім союзником. Нейтральний же статус її, як тут вважали, не убезпечував від зовнішньої загрози. За таких умов фактичний керівник режиму І. Енвер-паша домовився про укладення таємної союзної угоди з Німеччиною. Водночас, турки зберегли контакти і з державами Антанти. Енвер-паша запропонував Росії союз і готовність заради

нього розірвати військові стосунки з Німеччиною. Можливо, це був елемент дипломатичної гри, яка мала приховати підготовку до виступу Османської імперії на боці Німеччини. Але в жодному разі російська дипломатія не проявила достатньої схильності докладно обговорити цю пропозицію. Країни Антанти наполягали на тому, аби Туреччина зберігала нейтралітет, за який, однак, не погоджувались надати прийнятних для турків гарантій. Німецька ж дипломатія, яка активно схиляла їх до вступу у війну і за це висловлювала готовність підтримати всі вимоги Порти, зрештою досягла мети. Виступ Османської імперії на боці Центральних держав став для Антанти великою дипломатичною невдачею на початку світової війни. Для турків же це було поквалітивним і згубним рішенням, ухваленим перед загрозою невідворотності розпаду імперії.

Проблематику другого розділу книги присвячено міжнародним відносинам у період міжвоєнного двадцятиліття і Другої світової війни. До нього включено низку питань, пов'язаних, зокрема, з формуванням принципових основ зовнішньої політики Радянської Росії, що були новим явищем у міжнародних відносинах і одним із дестабілізаційних їхніх чинників. У цьому контексті проаналізовано сутність ідеї світової революції та її динаміку в поглядах більшовиків; ставлення Радянської Росії до революційних виступів в окремих країнах Центральної та Східної Європи, спроби експорту до них більшовицьких ідей і досвіду, фінансово-економічну і навіть збройну підтримку революційних заворушень; сутність дуалізму радянської зовнішньої політики, її складові, еволюцію та вплив на міжнародні відносини; в контексті характеристики боротьби в більшовицькому керівництві з приводу визначення позиції на Генуезькій конференції 1922 р. висвітлено проблему виходу Радянської держави з дипломатичної ізоляції; проаналізовано рапальський вибір радянського керівництва на користь Німеччини, що став тим варіантом, який зумовив започаткування співпраці двох держав у військовій сфері. На Заході Рапалло вважали потенційною загрозою створення радянсько-німецького альянсу. Це було однією з причин послаблення тиску західних держав на Німеччину і початку процесу її включення до нової структури міжнародних відносин. Важливим етапом цього стали Локарнські угоди 1925 р., що сприяли адаптуванню Німеччини до нової європейської системи.

Радянсько-англійські відносини періоду 1920-х рр. висвітлено крізь призму зіткнення інтересів двох держав у країнах, куди було спрямовано зусилля Радянської Росії (СРСР) з експорту світової революції в Європі та в країнах Сходу, з'ясовано ступінь відповідальності обох держав за розірвання дипломатичних відносин. З-поміж інших проблем, проаналізованих у книзі, слід виокремити: демілітаризацію Рейнської зони і Рейнську кризу 1936 р., проблему зовнішньополітичної орієнтації Югославії після початку Другої світової війни та питання розчленування Німеччини у відносинах учасників антигітлерівської коаліції в 1941–1945 рр.

Головним результатом Першої світової війни була перемога Антанти над державами Четвертого союзу, і це мало бути узаконено мирними договорами. Свою прихильність до демократичних принципів мирного врегулювання в побудові повоєнного устрою світу переможці декларували ще в час війни. Однак у перебігу підготовки й обговорення умов мирних договорів їм не вдалося подолати глибоких розбіжностей із конкретних питань. Тож до текстів цих документів було включено чимало положень репресивного характеру щодо переможених країн. Зокрема відповідальність за розв'язання війни цілком поклали на Німеччину та її союзників. Всіх їх зобов'язали передати певні території сусіднім державам, значно скоротити збройні сили, сплатити репарації переможцям тощо. Отже, Версальський метод мирного врегулювання, що перерозподілив вплив у Європі на користь Франції та Англії, створив умови для глибоких суперечностей між переможцями й переможеними. Німецьке питання стало центральним у міжнародній політиці. Водночас ще в процесі підготовки мирних договорів виникли гострі суперечності між самими переможцями. Вони стосувалися взаємин із Німеччиною, організації міжнародної безпеки, протидії Німеччині в разі, якщо вона не виконуватиме умови Версальського миру й готуватиметься до можливого реваншу. В повоєнних міжнародних відносинах у Європі слід було враховувати і факт виникнення нових європейських держав, чий кордон було визначено відповідно не так їхнім інтересам, як стратегічним розрахункам великих держав. Так виникли суперечності новоутворених держав і з великими державами, і взаємні.

Виникнення глибоких суперечностей у міжнародних відносинах спричинили також революційні події в Росії. Більшовицький переворот 1917 р. й революція в Росії призвели до створення

держави, що проголосила своєю метою побудову соціалізму. Більшовики сприймали свою країну і революцію в ній як перший крок до світової революції. Концепція світової революції означала, що Радянська Росія підтримує революційні рухи, насамперед у Європі, і передбачала можливість їх у інших країнах. Перше місце в цих планах посідала Німеччина. Таким чином, концепція світової революції була тісно пов'язана із взаєминами Радянської Росії з іншими країнами.

Революційна ідеологія, надто в перші роки після приходу більшовиків до влади, превалювала в їхньому зовнішньополітичному курсі. Вона здавалась, особливо від 1917 р. до кінця 1920-х рр., новим явищем у міжнародних відносинах, переможним вторгненням до них нових принципів соціалістичної зовнішньої політики. Від початку свого зародження зовнішня політика Радянської держави мала двоїсту основу. З одного боку, це був курс на світову революцію та на її підтримку, з іншого – прагнення забезпечити мирні умови дальшого існування соціально-політичного ладу, що виник 1917 року. Згодом ця двоїстість трансформувалась у два принципи, що їх проголосило радянське керівництво як засадничі в радянській зовнішній політиці – пролетарський інтернаціоналізм і мирне співіснування держав із різним суспільно-політичним ладом. Несумісність цих двох принципів, невідповідність теорії світової революції і практики її підштовхування демократичним нормам міжнародного права і міждержавних відносин була вже тоді очевидною. Втім, не лише це характеризувало особливості більшовицької концепції світового процесу після революції в Росії. Сама ідея світової революції дає підстави для поцінування її як своєрідного варіанту попередніх схем розвитку російської держави, які визначали особливу, месіанську роль Росії у світі, ще від «третьоримства». Вона відводила Росії (тепер уже більшовицькій) провідну роль у реалізації планів створення Всесвітньої соціалістичної радянської держави.

У зовнішній політиці більшовиків тісно переплелися дві тенденції. По-перше, вона спочатку проголосила себе як суто революційну, тобто таку, що прагнула побудувати міжнародні відносини на основі принципу пролетарського інтернаціоналізму, ідей соціалізму і відмови від старої національно-державної традиції, властивої царській Росії, що була частиною імперіалістичної політики великих держав; по-друге, незабаром почала міцнішати

друга тенденція – відродження політики дотримання традиційних національно-державних пріоритетів дореволюційної Росії. До того ж, революційна фразеологія не заважала завзято боротися за ті національні інтереси Росії, що їх більшовики вважали такими, що відійшли в минуле. Радянська влада дедалі більше виступала за їхній захист. Відхід від такої лінії до практики, проголошеної в першому принципі радянської зовнішньої політики, радянські керівники почали вважати загрозою втрати влади і загрозою національній безпеці.

Вони фактично відразу стали на шлях повернення до дореволюційної геополітичної традиції. Водночас із наданням допомоги зарубіжним революційним виступам Радянська Росія активно розпочала процес включення до складу нової держави національних територій, що були пов'язані з царською Росією і відбивали її геополітичні інтереси. Їх було повернено вже не як частини колишньої російської імперії, а як союзні республіки, що ввійшли до складу СРСР. Винятками стали Польща, Прибалтика, Західна Білорусь і Західна Україна.

Генуезька конференція – великий міжнародний форум, де обговорювали проблеми економічної відбудови Центрально-Східної Європи. Одним із головних було питання врегулювання відносин капіталістичних держав із Радянською Росією, чий уряд сам у жовтні 1921 р. під тиском економічних обставин звернувся до них із пропозицією проведення такої конференції. В січні 1922 р. Верховна рада Антанти на своїй нараді в Каннах ухвалила рішення скликати її у квітні в Генуї. Нарада також ухвалила резолюцію, в одному з пунктів якої західні держави визнавали рівноправність систем власності і право кожної країни обирати для себе ту систему і той спосіб правління, яких вона бажатиме. Це була важлива поступка більшовикам. В інших пунктах резолюції було сформульовано умови, що їх більшовицький уряд мав виконати в обмін на визнання й західні кредити: відмова від революційної підривної пропаганди й від втручання до внутрішніх справ інших країн, визнання дореволюційних боргів Росії та повернення іноземним власникам конфіскованого радянською владою їхнього майна в Росії чи відшкодування збитків, завданих їм. Згодом у березні 1921 р. до цих умов було додано вимогу скасувати монополію радянської держави на зовнішню торгівлю, але водночас визнано право Радянської Росії на отримання репарацій із Німеччини.

Радянське керівництво в процесі підготовки до конференції прозвонувало можливу поведінку Німеччини на ній. При цьому враховували контакти, що їх більшовики розпочали ще 1920 р. з німцями у військовій сфері. Під час визначення позиції радянської делегації в Генуї виникли розбіжності між прихильниками жорсткої лінії (Л. Троцький, Г. Зінов'єв), які нічого позитивного не очікували від співпраці з капіталістичними державами й виступали за економічну автаркію, та прагматиками (Г. Чичерін, Л. Красін, Г. Сокольников), що схилилися, заради відновлення зв'язків із Заходом, необхідних, як вони вважали, для відбудови народного господарства, до часткового визнання боргів і компенсації тим іноземним громадянам, кого позбавили права власності в Росії. Їхня позиція, особливо Чичеріна, наштовхнулася на категоричне несприйняття з боку Леніна.

В. Ленін визнавав необхідність економічних зв'язків з європейськими державами для Радянської Росії. Однак він вважав, що Росія як джерело сировини, місце вкладення капіталів і ринок збуту, ще більше необхідна для Європи, і тому західні країни мусять, і рано чи пізно підуть на поступки. Він вважав за доцільне взяти участь у Генуезькій конференції, але особливо підкреслював необхідність висунути зустрічні радянські претензії, за можливості максимальні. Радянський вождь наполягав не приймати вимог західних держав у жодному вигляді, крім запропонованого ним же «нульового варіанту» – взаємної відмови від усіх претензій, що могло призвести до зірвання конференції. Власне, це й було метою Леніна, про яку він повідомляв Чичеріна.

Загалом позиція В. Леніна зводилась до того, аби, по-перше, розколоти єдиний фронт капіталістичних держав проти Радянської Росії чи не допустити можливості його створення на конференції; по-друге, створити прецедент відновлення дипломатичних відносин, заснованих на відмові від взаємних претензій, пов'язаних із війною і радянською націоналізацією іноземної власності та відмовою сплачувати борги попередніх урядів; по-третє, налякати західні країни загрозою зближення двох великих ізгоїв повоєнної Європи – Радянської Росії та Веймарської республіки, що були невдоволені Версальською системою і ставили за мету її знищити і цим змусити Захід піти на поступки Радянській Росії; по-четверте, дістати від Німеччини економічну й фінансову допомогу, і сподівались не так на неї (В. Ленін, звісно ж, знав про обмежені

можливості Німеччини, переможеної та обтяженої репараціями), як на військово-технічну співпрацю, конче необхідну і Німеччині, і Радянській Росії.

На конференції держав Антанти виставили радянській делегації рахунок на сплату 16,9 млрд. зол. рублів дореволюційного боргу Росії, а також вимагали повернення іноземної власності на суму 1,6 млрд. зол. рублів. Контрпретензії радянської сторони торкалися збитків, що їх зазнала Росія під час іноземної інтервенції та економічної блокади, що становили 39 млрд. зол. рублів. Ця сума була явно завищеною і в разі перевищувала довоєнне національне багатство Росії. Пропозиції радянської делегації взаємно відмовитись від претензій західні країни не прийняли. Як показали даліші дипломатичні контакти Чичеріна в Генуї, держави Антанти, за певних розбіжностей між ними, схилились до пом'якшення вимог щодо боргів та іноземної власності в Росії. Д. Ллойд Джордж письмово повідомив про це Г. Чичеріна 15 квітня 1922 року. Однак після підписання Рапальського договору з Німеччиною позиція В. Леніна зводилась лише до одного – цілковитого припинення переговорів. Отож, на Генуезькій конференції не було досягнуто врегулювання відносин між більшовицькою Росією та західними державами.

Одним із важливих і, можливо, непередбачуваних результатів Генуезької конференції було укладення радянсько-німецького договору 16 квітня 1922 р. в Рапалло. Рапальський вибір радянського уряду саме тому і був його вибором, що більшовики, на відміну від німецьких переговорників, могли вибирати між можливістю компромісу з західними державами та укладенням угоди з Німеччиною. Після поразки у війні Німеччину було принижено і обтяжено Версальським договором, фактично поставлено під контроль Антанти, вона перебувала в міжнародній ізоляції. Радянська Росія також опинилась в ізоляції. Однак більшовики перемогли в боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та інтервенцією іноземних держав, що зміцнило міжнародні позиції Радянської держави. Водночас внутрішні економічні негаразди на початку 1920-х рр. і зростання сумнівів щодо стрімкого розгортання світової революції призвело до певної зміни революційної риторики більшовиків на користь мирного співіснування з капіталістичними державами. Більшовицьке керівництво сприймало його як перепочинок для ще слабкого радянського режиму, що

його треба було спрямувати на здобуття економічних вигод. Однак воно в жодному разі не відмовлялось від ідеї світової революції, революційної пропаганди в зарубіжних країнах і втручання в їхні внутрішні справи. Останнє могло, на думку Леніна, призвести до загострення відносин, насамперед із державами Європи, і до загрози їхнього спільного виступу проти Радянської Росії. Тому Ленін вважав одним із важливих завдань зовнішньої політики посягти розбрат між ними і роз'єднати їх. Рапалльський договір є яскравим прикладом такої політики. Ще до початку роботи Генуезької конференції більшовицькі емісари з'ясовували ставлення Німеччини до відновлення дипломатичних відносин з РРФСР, а також до врегулювання фінансово-економічних проблем на основі «нульового варіанту». Однак німці не квапились пристати на радянську пропозицію, вочевидь, сподіваючись на досягнення домовленості з державами Антанти. Коли ж на конференції німецька делегація дійшла висновку, що держави Антанти не підуть на поступки Німеччині, вона вирішила прийняти радянські пропозиції, вельми заманливі для неї, на основі «нульового варіанту».

Для обох країн вигідною стала їхня військово-технічна співпраця. Німеччина, якій Версальський договір заборонив виробництво найважливіших видів зброї (артилерії, танків, літаків, підводних човнів тощо), могла далі вести дослідження, конструкторські роботи й виробництво їх зразків у СРСР. Для радянської сторони це також зіграло значну роль у розвитку військової промисловості, у виробництві нової техніки і зброї та в мілітаризації радянської економіки. Але на великі кредити для народного господарства СРСР не міг розраховувати від країни, яка сама мала сплачувати обтяжливі для неї репарації.

Фінансово-економічний виграв Німеччини від Рапалльського договору був безсумнівним. У зовнішньополітичному сенсі вона, йдучи на зближення з Радянською Росією, хоча й викликала рішуче засудження Англії та Франції, але фактично змусила їх шукати альтернативи спробі більшовиків розіграти німецьку карту в протистоянні з Заходом.

Радянський уряд поцінував Рапалльський договір як свій великий успіх у подоланні дипломатичної блокади Заходу і, як досі прийнято вважати в російській історіографії, у прагненні не допускати створення єдиного антирадянського фронту й небезпеки

нової інтервенції західних держав. Вважаємо, що останнє є перебільшенням. У Європі 1920-х років, де не забули жахів світової війни, повоєнної нестабільності, де посилювались пацифістські настрої населення, не було передумов для нової війни. Щодо Радянської Росії, то вочевидь, що більшовики разом з імперськими міфологемами царської Росії успадкували і її стару імперську хворобу – ідіосинкразію (підвищену чутливість до невинної зовнішньої загрози, хвилювання й турботи з цього приводу і приступності до нападів). Здебільшого вони були надуманими, але зручними для залякування власного населення, для тримання його в стані невпинної напруги і здійснення агресивного зовнішньополітичного курсу, що збереглося і в політиці сучасної Росії.

Зближення з Радянською Росією – СРСР та поглиблення розбіжностей між союзниками з проблеми повоєнної політики щодо Німеччини робило Німеччину непоступливішою у виконанні умов мирного договору, зокрема у сплаті репарацій, а Францію – більше схильною до силового врегулювання Версальського порядку. За таких умов виникла Рурська криза. Вона боляче вразила соціально-економічну сферу Німеччини, створила загрозу нового революційного вибуху, інспірованого брутальним та авантюрним втручанням з боку СРСР. Попри це, німецькі уряди далі використовували у своїй політиці «радянську карту» для тиску на Англію та Францію. Для Франції Рурська криза, крім великих фінансових затрат, означала і втрату значної частини свого попереднього впливу на міжнародні відносини. Вона мусила погодитись на англійсько-американський план стягнення з Німеччини репарацій, що передбачав для цього відбудову німецької економіки через надання їй фінансово-економічної допомоги. Таким чином, у виграв була Німеччина: співпраця з СРСР у військовій сфері давала їй можливість безперервно іти в ногу з науково-технічним прогресом у ній і підготуватись до ремілітаризації; водночас, фінансові вливання у відбудову німецької економіки сприяли відновленню потужної індустріальної бази ремілітаризації.

В радянському керівництві вважали поступки, зроблені Німеччині в Рапалло, такими, що мали зобов'язувати її до особливих відносин з Радянською державою. В Москві сподівались на подовження конфронтації Веймарської республіки з західними державами, всіляко відраджували їй від вступу до Ліги Націй і

навіть запропонували укласти з СРСР військовий союз. У політиці Англії та Франції в сер. 1920-х рр. постало питання, як залагодити в рамках Версальського порядку спірні рішення мирного договору з Німеччиною і утримати її від дальшого зближення з СРСР, яке викликало глибоке занепокоєння, особливо у Франції.

Канцлер 1923 р., а далі міністр закордонних справ Німеччини Г. Штресман не відкидав співпраці з СРСР, але був принциповим прихильником покращення відносин із західними державами і вступу до Ліги Націй, до якої ще в серпні 1925 р. запропонувала прийняти Німеччину Англія. Зусиллями Г. Штресмана, а також міністрів закордонних справ Англії – О. Чемберлена та Франції – А. Бріана на міжнародній конференції в Локарно (Швейцарія) було зроблено спробу вирішення проблеми німецьких кордонів на Заході і відтак розрядки напруженості між Німеччиною та Францією і Бельгією.

За Рейнським гарантійним пактом, що його поклали в основу Локарнських угод 1925 р., Німеччина визнала західний кордон із Францією і Бельгією та постійну демілітаризацію Рейнської області і відмовилась, таким чином, від реваншизму щодо Заходу. Однак відтепер було гарантовано і західні кордони Німеччини, а Франція не могла безперешкодно ввести свої війська до Німеччини, як це було в січні 1923 року. Водночас те, що Німеччина не визнавала своїх кордонів із Польщею і Чехословаччиною остаточно врегульованими, відмова Італії та Великої Британії, як гарантів Рейнського пакту, поширити гарантії на східні кордони Німеччини мали загострити цю проблему в міжнародних відносинах. Арбітражні угоди Німеччини з її східними сусідами не могли замінити міжнародних гарантій, а французьких гарантій було недостатньо. І в цьому контексті можна вважати, що ухвалені в Локарно рішення були не так умиротворенням Європи, як визначенням поля нових битв. Ще один висновок: якщо політику більшовицької Росії було спрямовано на розділення західних держав і вона була намаганням підштовхнути німецький реваншизм і експансію на Захід, то після Локарно її явно спрямовували на Схід.

Рейнська демілітаризована зона, чий статус було підтверджено в Локарно і визнала Ліга Націй, у процесі розвитку гітлерівської агресії в Європі набула великого значення з огляду на те, що оскільки кордонів Німеччини з її східними сусідами не було

гарантовано, єдиною їхньою надією була Франція, яка могла запобігти агресії Німеччини загрозою вступу до Рейнської області. Тим часом територіальні інтереси Гітлера були пов'язані з Центральною та Східною Європою. 7 березня 1936 р. німецькі війська вступили до Рейнської області, що означало спробу знищення останнього запобіжника версальського врегулювання. Виникла несподівана, незвична й суперечлива ситуація. Рейнський гарантійний пакт не відновлював цілковитого суверенітету Німеччини над Рейнською областю. В принципі це обмежувало її права як незалежної держави. Що входило тут до стратегічних розрахунків Гітлера – на Заході не знали: він вводив війська на німецьку територію і, до того ж, пропонував усілякі гарантії, зокрема й пакт про ненапад із Францією, гітлерівська пропаганда стверджувала, що Німеччина має лише намір захищати власні національні кордони, і це є невід'ємним правом кожної держави. Складалося враження, що німецький керівник хоче лише відновити рівноправне становище своєї країни в Європі.

Гітлер вельми вдало обрав момент для введення військ до Рейнської області. Гаранти Локарно тоді переймалися власними проблемами, а поведінка Франції, як країни найбільше зацікавленої у вчиненні опору німецькому порушенню Локарнських угод, була двозначною. Вона давала підстави для припущень, що французьке керівництво примирилося з позицією очікування вирішення власної долі, відсиджуючись за «лінією Мажино». Від часів Локарно кардинальним принципом французької політики було ніколи не йти на ризик війни з Німеччиною за відсутності союзу з Англією, хоча британська допомога не була потрібною, доки Німеччина лишалась роззброєною. Введення німецьких військ за таких умов було авантюрним кроком Гітлера. Свою військову слабкість він компенсував величезною психологічною рішучістю й мирними пропозиціями.

Не готова була дати належної відсічі гітлерівській акції в Рейнській області і Англія. Вона не бачила тут для себе жодних життєво важливих інтересів. Оскільки Рейнську зону було створено для безпеки Франції та Бельгії, вважали в Лондоні, саме уряди цих країн мали провести переговори з Берліном для передання своїх прав у цій області німецькому урядові.

Для Німеччини введення військ до Рейнської області відкрило дорогу до Центральної Європи. Зникла стратегічна основа опору

Гітлерові і в Східній Європі. Здоровий глузд підказував, що якщо Франція та Англія не стали захищати Локарно, в чому вони давали гарантії, то немає жодного шансу, що вони підтримають Східну Європу.

Після розгрому Франції 1940 р. фокус уваги гітлерівської Німеччини змістився в бік балкансько-дунайського регіону, куди спрямував свої зусилля і Радянський Союз. Наприкінці червня 1940 р. він змусив Румунію повернути йому Бессарабію, а водночас передати й Північну Буковину. Німеччина, що посилювала тиск на Угорщину, Румунію і Болгарію, здійснила між ними територіальний переділ і змусила дві перші держави приєднатись у листопаді 1940 р. до Троїстого пакту. Югославії, як найбільшій балканській країні, Гітлер відводив особливо значуще місце у створенні стабільного тилу і роль джерела постачання за умов підготовки до агресії, зокрема до нападу на СРСР.

Москва сприймала Балкани як історичне місце своїх особливих інтересів. Втім, на переговорах В. Молотова з А. Гітлером і Й. Ріббентропом у Берліні 12–13 листопада 1940 р. Гітлер і Ріббентроп категорично відмовились визнати Болгарію радянською сферою впливу.

Югославія від середини 1930-х рр. здійснювала політику обережного лавірування між великими державами. На початку війни вона проголосила нейтралітет, а в червні 1940 р. встановила дипломатичні відносини з СРСР, що їх потребувала для пошуків нових можливостей підтримки за зростання зовнішніх загроз від Італії та Німеччини, а також для віднайдення нового джерела придбання зброї і стратегічних матеріалів для армії. Наприкінці вересня – в жовтні 1940 р. Німеччина запропонувала Белграду приєднатись до Троїстого пакту, і тоді ж Югославія розпочала зондування в Москві щодо постачання зброї, але перемовини з цього питання радянська сторона затягувала, і до березня 1941 р. югослави так і не отримали її. В Москві ухилялись і від конкретної відповіді на запитання Белграда про реакцію СРСР у разі загрози Югославії від Італії та Німеччини. Вочевидь, що це було спричинено небажанням Москви загострювати відносини з Берліном. У югославському уряді поступово дійшли висновку про неможливість відхилити вимоги Гітлера без війни з Німеччиною, а тому вирішили домагатись найменш обтяжливих умов приєднання до Троїстого пакту. 25 березня 1941 р. Югославія мусила підписати

у Відні протокол про приєднання до Троїстого пакту. Хоча до його пунктів було включено майже всі вимоги Белграда про гарантії для Югославії, повідомлення про приєднання країни до пакту з фашистськими державами викликало, особливо серед сербського населення, бурю протестів. За такої суспільної ситуації 27 березня стався військовий переворот у Белграді. Однак новий уряд, що його очолив генерал Д. Симович, із тактичних міркувань заявив про дотримання умов договору 25 березня 1941 року. Попри це, Гітлер віддав наказ про підготовку нападу на Югославію. Його загроза змусила Симовича спробувати заручитися радянською підтримкою. Югославський прем'єр звернувся до радянського уряду з пропозицією про якнайшвидші переговори щодо укладення договору між двома країнами. 3 квітня в Москві розпочались переговори делегацій СРСР і Югославії. Ця покvapливість свідчила про те, що розрахунки обох сторін були схожими: через укладення радянсько-югославського договору утримати Гітлера, хоча б тимчасово, від нападу на Югославію. Водночас, усвідомлюючи зростання загрози від Німеччини, Симович через радянське посольство в Белграді просив Сталіна і Молотова здійснити демарш у Берліні на захист Югославії та висловлював готовність прийняти в країні радянські збройні сили, насамперед авіацію, а на переговорах югославська делегація висунула проекти договору між Югославією та СРСР про дружбу і союз та воєнної конвенції до нього. Радянська делегація відкинула югославські проекти і заявила, що їх підписання призвело б до небажаного ускладнення радянсько-німецьких відносин. Вона запропонувала укласти договір про ненапад з таємною домовленістю про постачання радянської зброї югославській армії. Югослави без особливого бажання мусили погодитись. 4 квітня В. Молотов повідомив німецького посла В. Шуленбурга про заплановане на вечір того ж дня підписання радянсько-югославського договору. Посол заявив, що реакція Берліна на нього буде однозначно негативною. Тоді радянська сторона вирішила змінити власний проект договору про ненапад на пакт про нейтралітет. Югослави були глибоко розчаровані. Вони вважали, що пакт зобов'яже СРСР дотримуватись нейтралітету в разі нападу на Югославію, і це буде лише на руку Німеччині, Італії та їхнім союзникам. Цього разу Сталін погодився відмовитись і від формули про нейтралітет. В результаті в ніч у 5 на 6 квітня договір підписали. В ньому було зазначено, що якщо на

одну договірну сторону нападе третя держава, друга договірна сторона зобов'язується дотримуватись політики дружніх відносин із тією стороною, проти якої здійснено агресію. Додатково Сталін запропонував югославській делегації провести переговори з радянським генштабом для вирішення питання про постачання для югославської армії зброї. Самим фактом радянсько-югославських переговорів Сталін намагався змусити Гітлера принаймні тимчасово утриматись від нападу на Югославію в надії виграти час для її підготовки до рішучого опору агресії. Це дало б змогу відтермінувати безпосередню небезпеку нацистського нападу на СРСР. Утримати німецького фюрера не вдалось. 6 квітня 1941 р. Німеччина напала на Югославію. Все ж війна на Балканах змусила Гітлера відтермінувати дату запланованого нападу на Радянський Союз.

У проблемі загальної політики щодо майбутньої повоєнної Німеччини важливе місце в союзницьких відносинах держав антигітлерівської коаліції посідало питання її територіального устрою. Й. Сталін ще до вступу у війну США в листопаді 1941 р. висловився за її роздроблення і намагався визначити сфери впливу в Європі через таємну угоду з англійським урядом. Однак ці радянські пропозиції відхилила британська сторона після консультації з урядом США. Проте СРСР і далі не залишав надії досягти з Англією згоди про розмежування сфер впливу. Планування повоєнного устрою Європи Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) СРСР розпочав ще 1942 року. Першу докладну концепцію «Поводження з Німеччиною та іншими ворожими країнами в Європі» було підготовлено у зв'язку з Московською конференцією міністрів закордонних справ, що відбулась у жовтні 1943 року. Головною там була пропозиція про розчленування Німеччини на низку держав. Однак характерною рисою ставлення СРСР до розчленування Німеччини була недовіра до західних держав. Тому радянська сторона намагалась не брати на себе ініціативи в його розв'язанні. Загалом її позицію було сформульовано на початку 1944 р. й поточнено щодо Німеччини навесні того ж року. Але і далі радянське керівництво утримувалось від конкретних пропозицій західним державам із цього питання.

РОЗДІЛ I

ПОЧАТОК XX СТ. I ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Наталка Земзюліна

КОЛОНІАЛЬНЕ СУПЕРНИЦТВО В ПІВДЕННІЙ АФРИЦІ ТА АНГЛІЙСЬКО-БУРСЬКА ВІЙНА (1899–1902 рр.)

В історії війн XX століття англійсько-бурська війна була першою. Попри її значну віддаленість від Європи, відомості про неї набули широкого розголосу не лише в європейських, а й у багатьох інших країнах. Вона обійшлась найдорожче з усіх війн, що в них британці брали участь у період між наполеонівськими війнами і Першою світовою війною. Чисельність англійських військових у Південній Африці досягла майже 500 тис. осіб, тоді як їхні супротивники змогли зібрати не більше 88 тисяч¹. Попри значну перевагу сил Британської імперії над малим народом, цей збройний конфлікт тривав понад два з половиною роки, від 11 жовтня 1899 р. до 31 травня 1902 р.

Війна стала результатом доволі тривалого колоніального суперництва, його загострення й боротьби в останній чверті XIX ст. Вона принесла широку світову популярність бурам – народів, про існування якого більшість світу навіть не підозрювала, хоча протистояння бурів та англійців розпочалося ще за сто років до цього.

Колоніальна історія Британської імперії привертала увагу багатьох істориків. Її південноафриканські аспекти було відображено в наукових студіях західноєвропейських, російських і сучасних українських дослідників. Серед праць, використаних у цій роботі, слід назвати багатотомну історію XIX ст. за редакцією французьких істориків Е. Лавісса та А. Рамбо, яка не втратила

¹ South African War. British-South African Histor [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/South-African-War>.

свого значення і в наші дні², книги німецького дослідника Г. Хальгартена³, англійського автора П. Брендона⁴, радянські праці з історії дипломатії⁵ та історії колоніальних і залежних країн⁶. Загальні проблеми міжнародних відносин, зокрема колоніальне суперництво великих держав, досліджували радянські науковці старшого покоління Є. Тарле⁷ та А. Єрусалимський⁸. Розвиток англійських колоніальних володінь наприкінці ХІХ й на початку ХХ ст. розглянено в монографії М. Єрофеева⁹.

Зовнішньополітичні події, пов'язані з англійсько-бурською війною, висвітлено в дослідженні І. Нікітіної¹⁰. Розвиткові німецької колонізації в Африці й початкові англійсько-німецького колоніального суперництва присвячено монографію І. Чарного¹¹. Докладно проаналізовано проблеми, пов'язані з англійсько-бурським конфліктом і війною, в публікаціях А. Давідсона¹², А. Давідсона й І. Філатової¹³.

В сучасній російській історіографії привертає увагу публікація С. Богомолова¹⁴, де зроблено спробу порівняти британську індустріальну та бурську сільськогосподарську моделі розвитку регіону, а також різні принципи їхніх відносин з африканськими племенами. В статті В. Заболотного¹⁵ зазначено, що англійсько-бур-

ська війна багато в чому визначила занепад і загибель Британської імперії. Інший російський автор О. Царьов¹⁶, аналізуючи проблеми англійсько-німецьких відносин щодо бурських республік, намагається з'ясувати причини, що змусили Німеччину зайняти нейтральну позицію в англійсько-бурській війні, що, на його думку, зумовило збереження невирішеності англійсько-німецьких суперечностей і стало однією з причин Першої світової війни.

Значних результатів досягли в дослідженні колоніальної проблематики українські історики. В цьому контексті виокремлюються своєю ґрунтовністю численні наукові розробки відомого дослідника С. Трояна¹⁷. В них на основі значної документальної бази та праць зарубіжних науковців проаналізовано ідеологію німецького колоніалізму й обґрунтовано авторську концепцію в його визначенні, особливості позиції та політики О. Бісмарка щодо устремлень німецьких прихильників створення колоніальної імперії, роль німецьких колоніальних товариств, мандрівників і місіонерів у цьому процесі, вплив колоніальних завоювань Німеччини на перехід її до «світової політики» тощо.

Розвиток англійсько-німецьких суперечностей на африканському континенті наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлює у своїй статті Л. Питльована¹⁸. Вона виокремлює в цьому процесі чотири етапи і, зокрема, підкреслює, що англійсько-німецьке колоніальне суперництво найповніше позначилось на трансвааль-

² Лависс Э., Рамбо А. История XIX века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. Т. 4, 6, 7, 8. М., 1938–1939.

³ Хальгартен Г. Имперализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны : пер. с нем. М., 1961.

⁴ Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2010.

⁵ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время 1871–1914 / под ред. А. А. Громыко. М., 1963.

⁶ Новая история колониальных и зависимых стран / под ред. С. Н. Ростовского [и др.] М., 1940. Т. 1.

⁷ Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма. 1871–1919 гг. Сочинения : в 12 т. М., 1958. Т. 5.

⁸ Єрусалимський А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. М., 1951; Його ж. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968.

⁹ Єрофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. М., 1959.

¹⁰ Нікітіна І. А. Захват бурских республик Англией (1899–1902). М., 1970.

¹¹ Чарный И. С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1870–1885). М., 1970.

¹² Давидсон А. Сесиль Родс и его время. М., 1984.

¹³ Давидсон А. Б., Филатова И. И. Англо-бурская война и Россия. *Новая и новейшая история*. 2000. № 1. С. 31–51.

¹⁴ Богомолов С. А. Британская Южная Африка в последней трети XIX века: выбор модели развития. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т. 12, № 6 (38). С. 159–163.

¹⁵ Заболотный В. М. Англо-бурская война 1899–1902 гг.: начало упадка Британской империи. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Сер. Всеобщая история. 2011. №3. С. 63–73.

¹⁶ Царев А. С. Англо-бурская война и позиция Германии. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2010. № 26. С. 3–5.

¹⁷ Троян С. С. Ідеологія німецького колоніалізму: теоретико-концептуальний аспект. *Вопросы германской истории*. 2004. С. 175–186; Його ж. Вплив колоніальних завоювань Німеччини наприкінці ХІХ ст. на перехід до «Світової політики». *Вопросы германской истории*. 2005. С. 188–206; Його ж. Німецькі колоніальні товариства 80-х рр. ХІХ ст.: Німецький колоніальний союз і його діяльність. *Вопросы германской истории*. 2006. С. 301–309; Його ж. Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «місце під сонцем» (1896–1900 роки). *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 95–110; Його ж. Колоніальна діяльність німецьких мандрівників, купців і місіонерів у 40–80-х роках ХІХ століття. *Україна-Європа-Світ : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2014. Вип. 14. С. 177–182; Його ж. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка. *Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід*. Серія Історичні науки. 2015. Вип. 22. С. 130–136;

¹⁸ Питльована Л. Англо-німецькі суперечності на африканському континенті на зламі ХІХ–ХХ ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.* : матеріали Всеукр. наук. конф., 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 19–25.

ському питанні. Політику Англії в Африці на зламі XIX–XX ст. проаналізовано в статті Ю. Буракова і Л. Питльованої¹⁹.

Питанням колоніальної історії присвячено також дослідження інших українських науковців – О. Петраш²⁰, Л. Валюх²¹, Н. Плоту²², Л. Гончаренка²³, С. Луценка²⁴.

В цьому нарисі зроблено спробу висвітлити основні моменти колонізації Південної Африки, англійсько-бурського конфлікту, міжнародні аспекти колоніального суперництва та англійсько-бурської війни.

Після того, як португальський мореплавець Бартоломеу Діаш 1488 р. відкрив один із мисів на краю південної Африки, що його назвали згодом мисом Доброї Надії, минуло чимало років, перше ніж тут з'явилися європейські колоністи і звістка про нові землі, їхні сприятливі природні умови дійшла до європейських країн. 1652 р. сюди прибула група голландців, відряджених від Нідерландської Ост-Індської компанії, близько 90 чоловіків, яку очолював Ян ван Рібек, аби створити опорний пункт для кораблів Компанії. Вони облаштували тут форт, заснували поблизу мису Доброї Надії першу базу для вирощування овочів і розведення великої рогатої худоби, яку закупили у готтентотів. Це було перше невелике поселення для виробництва сільськогосподарських продуктів і торгівлі. Воно мало стати базою з поповнення запасів свіжої води, продовольства, відпочинку команд суден Нідерландської Ост-Індської компанії в їхніх морських переходах до Азії, а також опорним пунктом у районах Атлантичного та Індійського океанів.

¹⁹ Бураков Ю., Питльованая Л. На пути к Великой войне: политика Великобритании в Африке на рубеже XIX–XX веков. *Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн)* : монография / [Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.] ; науч. ред. С. С. Троян. К., 2016. С. 20–39.

²⁰ Петраш О. М. Позиція правлячих кіл Росії та громадська думка щодо англо-бурської війни (1899–1902) : дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2005.

²¹ Валюх Л. І. Політичні дискусії в Англії з питань колоніальної політики в Африці (1881–1899 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2008.

²² Плоту Н. В. Політична боротьба у Франції з питань колоніальної політики в Африці кінця XIX – початок XX століття: історіографія проблеми. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2012. Вип. 23. С. 548–567.

²³ Гончаренко Л. А. Отто фон Бісмарк і колоніальна політика Німеччини, 1871–1890 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2011.

²⁴ Луценко С. М. Німецькі колоніальні співтовариства в Африці: формування і повсякденне життя (1884–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2017.

Ян ван Рібек отримав згоду керівництва компанії на безперешкодний переїзд до колонії вихідців із Голландії²⁵.

Від 1657 р. реформатські общини голландських селян, які дізнались про нові, нібито райські землі, рушили сюди в пошуках кращої долі. Їх об'єднувало соціальне походження і протестантська релігія. Теплі кліматичні умови, родючі ґрунти й рослинність степових рівнин Південної Африки були зручними для європейських селян. Колонія дістала назву Капської від голландської назви мису «Каар де Годе Хоор». Її центром стало засноване 1652 р. м. Капстад, згодом англійці перейменували його на Кейптаун. Реформатські общини були частиною голландської реформатської церкви – кальвіністської деномінації. Кальвінізм був найпопулярнішим різновидом протестантизму, з суворим аскетичним духом і похмурим фанатизмом, з його вченням про абсолютне призначення від бога²⁶.

Колонія невпинно розширювалась за рахунок захоплених колоністами земель у корінного населення і зростання потоку нових іммігрантів. Ворожнеча їхня з африканськими племенами стала характерною особливістю і проблемою колонізації регіону²⁷.

Крім голландців, сюди почали прибувати німецькі протестанти, а після того, як 1685 р. було цілком скасовано Нантський едикт – французькі гугеноти²⁸.

Національний склад колоністів ставав дедалі строкатішим, хоча більшість у ньому все ж становили голландці. Нащадків перших колоністів називали бурами (голл. boeren – селяни; близьким за значенням є і нім. Bauer – селянин), згодом – африканерами²⁹.

Бури створювали невеликі поселення, розкидані на значній території ферми, поступово просувались на нові землі. Багато їх були номадами – «переселенцями у фургонах», вони разом із

²⁵ Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

²⁶ Токарев С. А. Релігія в історії народів мира. М., 1965. С. 565.

²⁷ Bunting B. The Rise of the South African Reich [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.artsrn.ualberta.ca/amcdouga/Hist446_2011/documents_anc_old_site/The%20Rise%20of%20the%20South%20African%20Reich.

²⁸ Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

²⁹ Южная Африка XVI–XIX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biofile.ru/bio/38700.html>

сім'ями і скарбом пересувались у фургонах, запряжених волами, йшли за своїми стадами, вели невпинну збройну боротьбу з місцевими африканськими племенами за пасовища й худобу³⁰. Спочатку європейські переселенці зіткнулись на південному узбережжі з войовничими скотарськими племенами готтентотів, а далі, в міру свого просування углиб материка – з племенами мисливців-бушменів, які жили на схід від готтентотів. Після розширення своїх володінь за рахунок цих племен бури почали витіснити племена групи народів банту (коса, зулуси, бечуани, свазі, машона, гетеро, овандонга, матебеле та ін.), чисельніші й розвиненіші, порівняно з готтентотами і бушменами³¹.

1776 г. банту затримали дальше просування колоністів, і кордон між Капською колонією і банту впродовж майже півстоліття пролягав річкою Хрут-Фіс, Грейт-Фіш, що протікає через м. Крадок (нині майже в центрі ПАР).

Селянське походження, суворий протестантизм, зокрема етика праці, дали змогу бурам здійснювати колонізацію великих територій без економічної та воєнної допомоги, і, до того ж, за складних природних умов і невпинних війн з африканськими племенами, і досягти значних успіхів. Благочестиві, скрупульозно релігійні, вони з книг у своєму житті читали лише Біблію. Південну Африку голландські переселенці стали вважати Землею обітваною, яку вони відкрили, сприймали себе як богообраних господарів цієї землі. Більшість створили великі скотарські господарства, засновані на рабській праці. На початок ХХ ст. в Капській колонії, площа якої збільшилась до 650 тис. кв. км, проживало близько 20 тис. бурів, 20 тис. рабів-готтентотів і 30 тис. привезених рабів із Західної Африки, Мадагаскару і навіть Південної Азії³².

Особливості релігійних переконань, невпинна боротьба за виживання сформували характер бурів – стійкий, відважний, неприборканий, незламний, але й незговірливий, упертий, непохитний, загартований невпинною боротьбою за умов, де слабкі не виживають. Вони часто жили на межі річного прожиткового рівня, який не дуже відрізнявся від рівня корінних жителів,

³⁰ Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. С. 244–246.

³¹ Кирей Н. И. Этнография народов Африки [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.historicus.ru/kirei_etnografiya_narodov_Afriki/

³² Южная Африка XVI–XIX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biofile.ru/bio/38700.html>

розвивали силу самодостатності й незалежності поглядів. Їхнє життя було нескінченною боротьбою за виживання³³.

Бурська мова (африкаанс) почала формуватися вже в ХVІІ ст. на основі різних діалектів голландської, німецької, французької, англійської мов із домішками мов корінних жителів Південної Африки.

1780–1783 рр. під час англійсько-голландської війни англійська ескадра зробила спробу захопити Капську колонію, однак зазнала невдачі³⁴. Після цього англійці створили низку опорних пунктів і почали витіснити бурів на менш родючі землі та поселяти на їхній території переселенців з Англії.

Крім конфліктів з місцевими племенами й новими поселенцями за землі й пасовища, у бурів дедалі більше загострювався конфлікт із власниками Ост-Індської компанії за контроль і доходи від транзитної торгівлі з Індією та місцевими племенами Південної Африки. 1795 р. бури-колоністи скинули владу компанії і скликали свої Національні збори. Тоді ж, 1795 р., коли наполеонівські війська вторглися у Нідерланди, Велика Британія окупувала Капську колонію, яку вона вважала плацдармом на шляху до Індії, Австралії, Далекого Сходу. 1803 р. Нідерланди повернули контроль над нею, однак 1806 р. англійці знову окупували її, вмотивовуючи це необхідністю захисту від французів³⁵. Нарешті, 1814 р. за рішенням Віденського конгресу Капську колонію передали у «довічне користування» Великій Британії. Нідерланди отримали компенсацію 6 млн ф. ст.³⁶

Відтепер взаємовідносини з Англією та англійцями-переселенцями стали другою важливою проблемою для бурів. Настав новий період у житті бурського населення. Британська влада почала різко скорочувати розміри пасовищ, що належали бурам: 1820 р. сюди на державні кошти було поселено близько 5 тис. англійських переселенців, яким надали кращі землі на південному сході

³³ Bunting B. The Rise of the South African Reich [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.artsrn.ualberta.ca/amcdouga/Hist446_2011/documents_anc_old_site/The%20Rise%20of%20the%20South%20African%20Reich.

³⁴ Широкоград А. Британская империя. С. 3 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://loveread.ec/view_global.php?id=43795=81

³⁵ Лависс Э., Рамбо А. История XIX века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. М., 1938. Т. 4, ч. 2 : (1815–1847). С. 331.

³⁶ Новая история колониальных и зависимых стран / под ред. С. Н. Ростовского [и др.] – М., 1940. Т. 1. С.352.

переважно для розведення овець. Невдовзі в колонії запровадили англійську монетну систему, що спричинило розорення багатьох бурів. Їх обклали високими податками, значно більшими, ніж вони сплачували Ост-Індській компанії. 1826 р. було ліквідовано бурські суди і англійську мову оголосили єдиною, дозволеною в судочинстві. Це образило бурів. Їхнє невдоволення ще більше зросло після того, як 1834 р. британський парламент прийняв закон про скасування рабства в колоніях. Він передбачав компенсацію власникам рабів, яка була незначною, і сплачували її лише в Лондоні, що практично не давало можливості її отримати. В Капській колонії, де було майже сорок тисяч рабів і багато бурів використовували їх на фермах, що вважали цілком природнім, це мало завдати неабиякої шкоди їхнім господарствам, створювало проблему пошуків інших форм залучення робочої сили³⁷.

Британська атака на те, що бури вважали їхнім природнім правом, призвела до міграції тисяч бурів. У жовтні 1837 р. вони почали залишати Капську колонію і вдалися до масового переселення на нові землі, їхали у великих фургонах, запряжених волами, що увійшло в історію як Великий трек (The Great Trek), в якому взяли участь від чотирнадцяти до п'ятнадцяти тисяч осіб. Один із головних напрямків їхнього руху вів на території, що їх займали зулуси³⁸. Бури залишали колонію відносно невеликими групами. Перші загинули у збройних сутичках з африканцями і від хвороб. Інші об'єдналися в районі між річками Оранжевою і Вааль, куди прибуло близько тисячі бурських фургонів, і тоді ж, 1837 р., заснували там місто Вінбург (Місто перемоги), де невдовзі було ухвалено Конституцію новоствореної держави бурів. Її законодавчим органом стала Рада виборних повноважних. Виконавча влада належала головному комендантові. На цю посаду було обрано керівника однієї з найбільших груп переселенців Пітера Ретифа. Переселення бурів було своєрідною формою боротьби проти англійської колоніальної політики, і водночас, це було захоплення нових територій банту, тобто інша форма колонізації³⁹.

³⁷ Лависс Э., Рамбо А. История XIX века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. М., 1938. Т. 4, ч. 2 (1815–1847). С. 333–334.

³⁸ Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

³⁹ Кирей Н. И. Этнография народов Африки [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.historicus.ru/kirei_etnografiya_narodov_Afriki/

На початку 1838 р. П. Ретиф із загоном з шістисот осіб вирушив на схід (територія сучасної провінції Квазулу-Натал), аби дістати згоди верховного вождя (інкосі) союзу зулуських племен Ч. Дінгаана на поступку бурам території з виходом до моря. Дінгаан підписав із бурами угоду, але наступного дня бурських представників було вбито, а потім зулуси напали на табір Ретифа і знищили весь його загін. Інші групи бурів під керівництвом Андріса Преторіуса, до яких приєдналися і англійські колоністи, що заснували поселення в Порт-Наталі (1824 р.), рушили проти Дінгаана. В битві при р. Інкоме 16 грудня 1838 р. зулуське військо було розгромлено, понад три тисячі зулуських вояків убито, і південну частину країни зулусів захопили бури. На зайнятій території вони в жовтні 1839 р. проголосили республіку Наталь та обрали представницький орган Фольксраад (народну раду)⁴⁰. Однак Британія відмовилась визнати незалежність республіки. Впродовж кількох років точились бойові дії, тривали переговори, після яких бури погодилися перейти під управління Великої Британії. 4 травня 1843 р. Наталь проголосили британською колонією, до якої згодом було приєднано землі зулусів – Зулуленд⁴¹.

Багато бурів, незгодних із цим рішенням, переселились на північ, до району річок Вааль та Оранжева і заснували тут Оранжеву республіку (столиця Блумфонтейн), яку англійці 1848 р. приєднали до своїх володінь під назвою Оранжевої держави. Однак повстання бурів змусило англійців у січні 1852 р. визнати незалежність території бурів, розташованої за рікою Вааль (звідси назва Трансвааль, тобто «за Ваалем»). Відтоді її стали називати Південно-Африканською Республікою (ПАР) чи Республікою Трансвааль. Її столицею стало містечко Преторія. Оранжева держава залишилась під англійською владою, але бурські колоністи почали підготовку переселення до Трансваалу. Це змусило Англію 1854 р. визнати незалежність Оранжевої республіки⁴². Нові республіки дали змогу бурам зберегти свій старий спосіб життя⁴³.

⁴⁰ Южная Африка XVI–XIX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biofile.ru/bio/38700.html>

⁴¹ Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

⁴² Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

⁴³ Bunting B. The Rise of the South African Reich [Електронний ресурс]. Режим доступу:

Від середини ХІХ ст. на території Оранжевої республіки селились купці й ремісники, виникла нечисленна група англійських колоністів. Кальвіністська церква, що дотримувалась принципів відокремленості, зберігала закостенілі форми догматики. Для виправдання експлуатації африканського населення вона розробила своєрідну систему расової дискримінації та проголосила її «божественним провидінням». Бури зганяли з земель і поневолювали осіле корінне населення, захоплювали великі території, на яких засновували ферми.

Після утворення держави Трансвааль місцеві реформати 1853 р. утворили нову деномінацію. Якийсь час існували автономні синоди Оранжевої вільної держави й Наталю, які 1855 р. об'єднались у Капський синод.

Впродовж наступних десяти років у Трансваалі ватажки окремих груп колоністів вели боротьбу за владу, й лише 1864 р. А. Преторіусу вдалось покласти край цій боротьбі та об'єднати місцеві органи влади в один централізований державний апарат⁴⁴.

Таким чином, до початку 70-х років на півдні Африки існувало чотири держави під управлінням білого населення: дві британські колонії – Капська й Наталь – і дві бурські республіки – Трансвааль (ПАР) та Оранжева вільна держава. Британським колоніям тоді було надано право утворення парламентів, але водночас значні владні повноваження лишалися за їхніми губернаторами, яких призначав імперський уряд⁴⁵.

В Англії сподівались, що Капська колонія стане центром об'єднання всього білого населення і не залишали своїх намірів підпорядкувати бурські республіки, тим паче, що нескінченні збройні зіткнення з африканськими племенами, а також прикордонні суперечки між самими «білими» державами створювали небезпечну ситуацію в регіоні. Ще наприкінці 50-х рр. губернатор Капської колонії Г. Грей висунув ідею створення Південно-Африканської федерації. Таку ж думку висловлювали й деякі політики Оранжевої, які побоювались, що без англійської підтримки важко буде протистояти африканським племенам. Однак ні в Лондоні (там не

http://www.artsmn.ualberta.ca/amcdouga/Hist446_2011/documents_anc_old_site/The%20Rise%20of%20the%20South%20African%20Reich.

⁴⁴ Новая история колониальных и зависимых стран / под ред. С. Н. Ростовского [и др.] М., 1940. Т. 1. С. 354.

⁴⁵ Айзенштат М. П., Гелла Т. Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в ХІХ веке (1815 – середина 1870-х гг.). М. 1999. С. 162.

хотіли додаткових затрат), ні населення британських володінь і бурських республік ідею федерації не підтримали⁴⁶. Та й сам південь Африки для Великої Британії мав спочатку лише стратегічне значення, з огляду на вигідне розташування на шляху з Європи до Австралії та Індії. Через очікування початку експлуатації Суецького каналу (його відкрили 1869 р.) це значення зменшувалось.

Ставлення британських політичних і державних кіл до ідеї об'єднання британських колоній і бурських республік змінилось після того, як 1867 р. в районі впадіння річки Вааль в Оранжеву було знайдено алмази. Відтоді приєднання бурських республік до англійських колоній стало найважливішою метою британської політики в Південній Африці⁴⁷.

Після відкриття алмазних родовищ Оранжева республіка заявила, що більшість їх розташовано на її території, і тому є її власністю⁴⁸. На меншу частину земель у районі родовищ заявив свої претензії Трансвааль⁴⁹.

Між двома бурськими республіками виник спір щодо розмежування. Його ускладнювали претензії африканських племінних вождів, що їх підкупили, як вважали, британці. За їхньою пропозицією, сторони звернулись до третейського суду, де арбітром був англійський губернатор Наталю. 1871 р. він присудив більшу частину алмазного району вождям племені гриква, які відразу ж поступилися ними Англії⁵⁰. Так виникла провінція Західний Грикваленд. Шукачі алмазів заповнили ці землі, і 1870 р. їх уже було понад 10 тисяч. Вони тулилися в курнях, у наметах, у толевих бараках⁵¹.

1873 р. британський уряд анексував алмазні поля, здійснював це міністр зі справ колоній Великої Британії лорд Д. Кімберлі, на чию честь було названо селище, що невдовзі стало знаменитим – столицею алмазного району.

⁴⁶ Южная Африка ХVІ–ХІХ вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biofile.ru/bio/38700.html>

⁴⁷ Айзенштат М. П., Гелла Т. Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в ХІХ веке (1815 – середина 1870-х гг.). С. 169–179.

⁴⁸ История Африки в ХІХ – начале ХХ в. / ред. коллегия: А. Б. Летнев, В. А. Субботин (отв. ред.), М. Ю. Френкель. М., 1984. С. 37.

⁴⁹ Давидсон А. Б. Сесил Родс – строитель империи. М.; Смоленск, 1998. С. 37.

⁵⁰ Новая история колониальных и зависимых стран. Т. 1. С. 354.

⁵¹ Лависс Э., Рамбо А. История ХІХ века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. М., 1938. Т. 6, ч. 2 : (1848–1870). С. 210.

У квітні 1877 р. англійський військовий загін зайняв столицю Трансвааля Преторію, і англійський уряд оголосив про включення республіки до складу британських володінь. Більшість бурів були проти приєднання, однак вони боялись вторгнення англійських військ, що тоді діяли проти зулусів. Боялись вони і зулусів, чие військо тоді вже стало потужною силою, тому фактично не чинили опору.

Після приєднання Трансвааля англійський уряд вважав питання вирішеним, і тому не скликав фольксраду, що вже став для бурів традиційним органом влади. Замість фольксраду було організовано уряд з англійських чиновників без представницького органу⁵².

Після захоплення Трансвааля Англія зосередила велику армію (близько 20 тис.) проти зулусів. У червні 1879 р. англійці розгромили військо зулусів. Розгром зулусів усунув принаймні одну загрозу для бурів і дав надію для здобуття незалежності. Члени старого фольксраду, що його не скликали від 1877 р., зібрались 13 грудня 1880 р. в одному з поселень і обрали П. Крюгера, П. Жубера і М. Преторіуса тріумвірами для відновлення республіки та закликали бурів до повстання⁵³.

22 грудня 1880 р. бури повстали і в лютому 1881 р. в битві при Маджубі розбили англійський загін, спрямований проти них: 96 осіб було вбито, 132 поранено і 56 потрапило в полон⁵⁴. Британський уряд не наважився розпочати велику війну в Південній Африці. 3 серпня 1881 р. у Преторії було підписано угоду між Трансваалем і Великою Британією. За нею, Англія визнавала «Трансваальську державу» і відмовлялась від анексії Трансвааля, але залишала за собою право, зокрема, «проводити війська через названу державу під час війни... призначати британського резидента» в цю державу, а також право контролю над зовнішньою політикою⁵⁵. В наступній угоді між двома державами 27 лютого 1884 р. було зазначено: «Південно-Африканська республіка не укладатиме договорів чи угод із жодною державою чи народом,

⁵² Лависс Э., Рамбо А. История XIX века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. Т. 7, ч. 1 : (1870–1900). М., 1939. С. 140.

⁵³ Лависс Э., Рамбо А. История XIX века. Т. 7. ч. 1. С. 141.

⁵⁴ Carver, Field Marshal Lord. The National Army Museum Book of the Boer War. [Електронний ресурс]. 1999. Р. 3. Режим доступу: www.twirpx.com/file/1234834/

⁵⁵ Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях : в 2-х ч. Ч. 1. М., 1925. С. 240.

крім Оранжевої вільної держави, та з жодним туземним племенем на схід і на захід від республіки, доки цих договорів та угод не схвалить її величність королева»⁵⁶.

Здавалося, англійсько-бурський конфлікт залагоджено. Однак, як зазначає англійський автор М. Карвер, цьому зашкодили два чинники. Першим була амбіційна мрія Сесіля Родса – політика і підприємця, одного з організаторів англійської колоніальної експансії в Південній Африці – дістати монополію на видобуток алмазів у Кімерлі, а другим – відкриття золота 1886 р. в Трансваалі⁵⁷.

Відмовившись на якийсь час від анексії, Лондон почав політику оточення бурських республік, аби відрізати їх від зовнішнього світу. 1885 р. у відповідь на німецьку анексію Південно-Західної Африки англійці почали захоплювати землі бечуанів, що відділяли німецькі володіння від бурських республік, оголосили їх британським протекторатом Бечуанлендом (суч. Ботсвана) і в такий спосіб відрізували бурів із заходу⁵⁸. Ворожнечу між Англією та бурськими республіками ускладнювало те, що в самій англійській Капській колонії бурів було більше, ніж англійців; це дещо стримувало Англію від нових захоплень.

1886 р. майже в центрі трансваальських земель австралійський золотошукач Джордж Харрісон знайшов відшарування золотоносних порід у районі Вітватерсранд (хребет білої води), або просто Ранд. Загалом ця структура мала, як згодом визначили, довжину 100 км⁵⁹. Деякі автори наводять інші цифри: 200 км завдовжки, десятки кілометрів завширшки⁶⁰. В будь-якому разі, це було найбільше родовище золота (точніше, група родовищ) у світі.

Відкриття багатючих родовищ алмазів і золота справили таке приголомшливе враження на тодішній світ, що почали говорити про друге відкриття Південної Африки. Саме тоді розгорнув активну підприємницьку діяльність С. Родс. Він розпочав її ще на

⁵⁶ Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях : в 2-х ч. Ч. 1. С. 244.

⁵⁷ Carver, Field Marshal Lord. The National Army Museum Book of the Boer War. [Електронний ресурс]. 1999. Р. 7. Режим доступу: www.twirpx.com/file/1234834/

⁵⁸ Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. М., 1959. С. 153.

⁵⁹ Эрлих Э. Месторождения и история. М., 2016. С. 108.

⁶⁰ Bossenbroek M. The Boer War. [Електронний ресурс] / Martin Bossenbroek; translated by Yvette Rosenberg. New York ; Oaklandss, 2017. Режим доступу: www.twirpx.com/file/2447657/

початку 70-х років. Заснував і 1887 р. став президентом алмазодобувної компанії «Де Бірс», а також золотодобувних компаній «Консолідейтед голд філдс» і «Бритіш Саус Африка», його прізвиськом названо Родезію. 1890 р. С. Родс об'єднався з іншими підприємцями Б. Барнато і А. Бейтом, аби цілком монополізувати добування алмазів у Південній Африці⁶¹. Він став одним із найуспішніших і найзнаменитіших «мисливців за золотом і коштовним камінням», одним із найбагатших людей планети, символом підприємницької удачі й успіху; коли Родс обійняв посаду прем'єр-міністра Капської колонії (1890 р.), його влада здавалась майже безмежною. За активну діяльність із розширення британських колоніальних земель у Південній і Центральній Африці Родса називали «батьком Британської імперії».

Після відкриття родовищ алмазів і золота масовий наплив емігрантів почав значно впливати на розвиток регіону Південної Африки. До Трансваалю переселялися з Англії та інших країн тисячі золотошукачів, спекулянтів, всіляких авантюристів. У Йоганнесбурзі вони невдовзі утворили значну групу населення – чужу й зовсім неприйнятну для консервативних бурських фермерів. Якщо раніше Південна Африка лишалась поза головними напрямками європейської еміграції, хоча процес переселення до неї нових поселенців тривав, то відтепер чисельність білого населення стала стрімко зростати. Нові переселенці вважали, що патріархальна держава бурів є зовсім непридатною для вільного підприємництва; бури ж, своєю чергою, вважали цих утілендерів (чужоземців) придатними лише для того, аби сплачувати податки, і не хотіли випускати політичної влади зі своїх рук⁶².

Отже, чисельність білого населення невпинно зростала. За короткий період Кімберлі став містом із 50 тис. населення і став другим за кількістю населення містом у всій Африці на південь від Сахари. Невдовзі його випередив Йоганнесбург. Стрімко зростав приплив капіталів до Південної Африки, насамперед із Великої Британії. Особливо швидко зростали капіталовкладення в золотодобувну промисловість⁶³.

⁶¹ Мортон А. Л. История Англии / пер. с англ. Н. Чернявской. М., 1950. С. 404.

⁶² Мортон А. Л. История Англии. С. 404.

⁶³ Давидсон А. Б., Филатова И. И. Англо-бурская война и Россия. Новая и новейшая история. 2000. № 1. С. 39–40.

Південна Африка привертала увагу і німецьких колоніалістів. Пропаганда колоніальних загарбвань розгорнулася в Німеччині ще від середини ХІХ ст. Активну участь у ній брали німецькі мандрівники, купці та місіонери. Один із мандрівників Е. Вебер у 70-ті рр. виступив із пропозицією створення німецьких володінь у Південній Африці, яка, на його думку, висловлену в листі до О. Бісмарка, мала стала другою батьківщиною для німецьких емігрантів, «Новою Німеччиною». Особливу увагу в цьому контексті Вебер звертав на Трансвааль: «Основою для майбутнього процвітання Трансваалю, де проживають «брати по крові» – бури, повинно стати поселення там німців-емігрантів. Наступним кроком став би аншлюс бурів Німеччиною і на цій основі виникла б величезна імперія «Нова Німеччина»⁶⁴.

1883 р. бременський торговець тютюном А. Людериц висадився на Атлантичному узбережжі Південно-Західної Африки в бухті Ангра-Пекена і разом зі своїм компаньйоном викупив у африканського племінного вождя на узбережжі бухти ділянку з п'ятимильною земельною смугою⁶⁵. Вона стала першою німецькою факторією в цьому регіоні⁶⁶.

1884 р. Людериц придбав нові території та розширив свої володіння до 900 кв. миль. Того ж року О. Бісмарк доручив німецькому генеральному консулові в Кейптауні офіційно заявити, що Німеччина бере під свій захист колоніальні володіння Людерица. Так вона придбала свою першу колонію в Африці⁶⁷. Володіння Людерица далі розширювались і дістали пишну назву «Німецька Південно-Західна Африка»⁶⁸.

Спочатку це не викликало занепокоєння в Англії – в Лондоні хотіли прибуткових ринків, а не дорогих для колонізації районів, таких, як ця «стерильна піщана діра», як вважали тут⁶⁹. Та невдовзі відчували небезпеку. 1884 р. Людериц спробував установити зв'язок

⁶⁴ Троян С. Колоніальна діяльність німецьких мандрівників, купців і місіонерів у 40–80-х роках ХІХ століття. Україна-Європа-Світ : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 14. С. 178–179.

⁶⁵ Троян С. С. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Серія Історичні науки. 2015. Вип. 22. С. 133.

⁶⁶ Дрекслер Х. Юго-Западна Африка под германским господством. 1884–1915. М., 1987.

⁶⁷ Александров В. В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881–1914 гг.). М., 1963. С. 61.

⁶⁸ Ерусалимский А. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968. С. 228.

⁶⁹ Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997. М., 2010. С. 253.

між Ангра-Пекеною і Трансваалем, а також придбати землі на узбережжі у зулусів. Спроба була невдалою: Бісмарк не підтримав її, а Британія була невдоволеною і поквапилась із поширенням британського контролю на бурські республіки. Їхнє значення тепер надзвичайно зросло після відкриття золотих запасів у Ранді. Відносини Німеччини з Англією явно зіпсувались. У середині 1884 р. британський міністр колоній лорд Е. Дербі публічно заявив, що Англія не претендує на включення Ангра-Пекени до складу британських володінь у Південній Африці, однак не збирається погоджуватися з претензіями інших держав. 15 вересня 1884 р. лондонська газета «Таймс» уперше вжила вислів «бійка за Африку (scramble)»⁷⁰. Німецькі агенти діяли так енергійно, що в мінімальні терміни зуміли здійняти прапори німецької імперії і над територіями, де жодних німецьких факторій ще не було⁷¹.

Впродовж 1887–1892 рр. у Південній Африці відбувалося створення золотопромислових компаній, де провідну роль грали британсько-південноафриканські групи, що вже сформувались у алмазній справі. До процесу долучились і німецькі фінансові кола. Керівник «Дойче Банк» Г. Сіменс заснував 1889 р. банківський консорціум для фінансування золотовидобутку в Трансваалі. Консорціумові вдалося 1890 р. або придбати у власність цінні рудники, або взяти участь у гірничо-рудних підприємствах. Г. Сіменс планував створити в Південній Африці власний концерн. 1893 р. під керівництвом його родича А. Герца було засновано фірму «Адольф Герц унд К» (Берлін – Йоханесбург). Вона взяла участь у різних підприємствах Ранда, створила кілька власних гірничо-рудних компаній. «Дойче Банк», концерн Герца і фірма «Сіменс унд Гальске» 1895 р. заснували першу велику електростанцію для забезпечення золотодобування в Ранді. Сіменс мав також плани активного втручання в закупівлю і продаж добутого в Трансваалі золота, аби частину його перевозити просто до Німеччини, що значно посилило б її фінансово-економічні позиції⁷². Таким чином, було б обмежено безумовну перевагу Лондона як світового ринку золота. До золотодобування Трансвааля проникли також «Дрезднер Банк», «Дармштедтер Банк» та інші німецькі банки. Вони

⁷⁰ Виноградов К. Г. Мировая политика 60-80 гг. XIX века : События и люди. Л., 1991. С. 155.

⁷¹ Ерусалимский А. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968. С. 227–228.

⁷² Ерусалимский А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века. М., 1951. С. 94.

діяли і в інших сферах економіки країни. Прагнення провідних бурських кіл до тісних зв'язків з Німеччиною спричинював, насамперед, страх перед загрозою потрапити під цілковитий контроль Британії, чий уряд підтримував плани С. Родса встановити митний і залізничний союз британської Капської колонії і Трансвааля. Німецький капітал затвердився насамперед у тих галузях економіки, де домінували бурські підприємці чи бурська держава: в залізничному транспорті, у виробництві будматеріалів, а також у сфері державних фінансів⁷³. Політичні рамки співпраці було узгоджено під час візиту президента Трансвааля П. Крюгера до німецького імператора Вільгельма II 8 липня 1884 р. й закріплено в договорі про дружбу й торгівлю між Німеччиною і Трансваалем від 22 січня 1885 р. з правом найбільшого сприяння для Німеччини. Крюгер також надав монополію на залізничне будівництво в республіці голландсько-німецькому синдикатові, який мав збудувати залізницю між затокою Делагоа в португальській колонії Мозамбик і Преторією. Цій лінії надавали великого значення – вона мала забезпечити Трансваалю єдиний, незалежний від Англії вихід до моря. Будівництво стало першочерговою справою для задіяних у ньому німецьких банків і фірм німецької важкої промисловості. В залізниці затоки Делагоа – Преторії німці бачили ворота до Трансвааля, що їх вони розраховували використати для економічного підпорядкування бурської республіки⁷⁴.

1890 р. судноплавна компанія «Дойче Остафрика – Лініє» здійснила перший рейс Гамбург – затока Делагоа. Компанія отримала субсидію Рейхстагу в січні 1890 р. для створення морського зв'язку зі Східною Африкою з рейсами через кожні чотири тижні. Компанія підірвала монополію Англії на зв'язок із Південною Африкою. Створивши прямиий шлях із Німеччини до Йоханесбурга, вона полегшила експорт німецьких товарів і перспективи його зростання, з огляду на економічне значення Трансвааля⁷⁵.

В першій половині 90-х рр. німецькі компанії досягли значних успіхів у Трансваалі: вони взяли участь в організації Національного

⁷³ Штёккер Г., Чайя Э. Экономическая экспансия и политические цели в Южной Африке (1884–1898). История германского колониализма в Африке. М., 1983. С. 105–106.

⁷⁴ Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны : пер. с нем. М., 1961. С. 367.

⁷⁵ Штёккер Г., Чайя Э. Экономическая экспансия и политические цели в Южной Африке (1884–1898). С. 105.

банку Трансвааля 1891 р., відкрили цементний завод, допомогли розпочати 1894 р. будівництво динамітних заводів, забезпечили собі монополію на постачання вибухових речовин для гірничої промисловості і збройних сил Трансвааля. Бурські республіки стали ринком збуту для німецької воєнної промисловості: до Преторії стали надходити крупівські гармати.

В червні 1895 р. було відкрито залізничну лінію Преторія – Лоренсо – Маркос у затоці Делагоа (нині Мапуту, Мозамбик). Із цього приводу президент Крюгер 15 липня 1895 р. відвідав один із німецьких військових кораблів «Кондор» у бухті, а також обмінявся депешами з німецьким імператором, що мало продемонструвати «німецько-бурську дружбу». Вільгельм II і міністерство закордонних справ Німеччини стали сприймати бурські республіки як майбутню німецьку сферу впливу.

Уряд П. Крюгера після введення до експлуатації залізничної лінії до Делагоа став упевненіше поводитися з англійцями: підвищував мито на залізницю, що вела до англійських володінь, інші залізниці закривав узагалі, обкладав прибутки золотопромисловців і всі прибутки уїтлендерів високими податками. Прибуток трансваальської скарбниці за 9–10 років від початку золотодобування зріс більше ніж в одинадцять разів. І хоча Трансвааль зусібіч оточували англійські володіння, він став отримувати з Європи, насамперед із Німеччини, і найсучаснішу зброю, і інструкторів⁷⁶.

Наприкінці 1894 р. С. Родс розпочав підготовку до перевороту в Трансваалі. Було заплановано, що військовий загін Південноафриканської компанії на чолі з її адміністратором Л. Джемсоном вчинить набіг на Йоганнесбург із Бечуанленда.

Британські агенти Родса почали також організацію заколоту в Йоганнесбурзі, там жила більша частина англійських колоністів, які прибули сюди після відкриття золотих копалень. Вони створили таємний Комітет реформ (до нього увійшли службовці С. Родса, його однодумці й компаньйони), підготували звернення до населення міста від так званого Тимчасового уряду республіки уїтлендерів, запланували проведення великого мітингу, а також створили запаси зброї, схованої в шахтах. Центром змови Родс зробив свою компанію «Голд філдс оф Саут Африка», що мала

⁷⁶ Давидсон А. Сесиль Родс и его время. М., 1984. С. 255.

фінансувати дії Комітету реформ. А на «Де Бірс» було покладено завдання організувати переправу зброї з Кімберлі до Йоганнесбурга. 19 листопада 1895 р. Джемсон приїздив до Йоганнесбурга, зустрічався з заколотниками і вони разом призначили дату виступу – 28 грудня. Ч. Леонард – один із керівників заколоту – написав від руки «Лист жінок і дітей»⁷⁷.

29 грудня перед солдатами й офіцерами загону виступив Джемсон і оголосив, що він отримав надзвичайно важливого листа з Йоганнесбурга з проханням допомоги англійському населенню цього міста, що нестерпно страждає від гонінь бурської влади. В листі йшлося, що Крюгер утискує у Трансваалі всіх англійців і загалом іноземців (уїтлендерів). Податки з них дають трансваальській скарбниці основний прибуток: здобуття золота й інша промисловість перебувають у руках уїтлендерів. На них тримається вся економіка країни. І цим уїтлендерам не дають навіть права голосу на виборах до Фольксрааду. Національні почуття англійців ображають на кожному кроці. Тисячі беззахисних чоловіків, жінок, дітей перебувають під владою до зубів озброєних бурів. У страшній небезпеці опинилося їхнє майно. Автори листа закликали допомогти їм. Поміж підписантів листа були люди з близького оточення Родса, зокрема його старший брат – полковник Френсіс Родс⁷⁸.

Німців тривожили зусилля С. Родса зі створення системи митних та економічних союзів у Південній Африці, які практично включили б багатий золотом Трансвааль до Британської імперії. Коли С. Родс публічно проголосив ці наміри Англії в січні 1895 р., обурення німецьких політичних і фінансово-економічних кіл вихлюпнулось у пресу, яка заявляла, що Німеччина захищатиме інтереси в Трансваалі, і бури можуть розраховувати на неї у своєму опорі англійському насильству. Однак і в Англії німецька активність у Трансваалі, зокрема залізничне будівництво, викликали невдоволення. А тому тут поквапилися взяти контрзаходів: закрити Трансваалю всі виходи до океану південніше Мозамбіка, чого досягла британська анексія Тонгаленда у травні 1895 року. В жовтні того ж року британський посол застеріг німецького статс-секретаря закордонних справ А. Маршала фон Біберштейна, що

⁷⁷ Давидсон А. Сесиль Родс и его время. С. 243.

⁷⁸ Давидсон А. Сесиль Родс и его время. С. 243.

подовження німецької політики щодо Трансвааля може призвести до серйозних ускладнень⁷⁹. Отже, питання про те, яка з двох держав здобуде переважний вплив на бурську республіку, призвело до різкого загострення колоніальних суперечностей між ними. Коли в середині 1895 р. британським міністром колоній став Дж. Чемберлен, питання Південної Африки стало домінантним у діяльності міністерства. Чемберлен відкрито втручався в суперечки між Капською колонією і ПАР (щодо залізничних тарифів, торгівлі тощо)⁸⁰. Це тривало і далі.

Наприкінці 1895 р. до Берліна надійшли відомості про загострення конфлікту між урядом Преторії та британськими золотопромисловцями в Ранді, що його штучно роздмухували люди С. Родса, аби дістати привід для втручання британських військових, тобто для військової інтервенції. Міністерство закордонних справ Німеччини застергло Лондон від збройної інтервенції. А. Маршаль підкреслив, що Німеччина не могла б визнати зміни статус-кво в напрямку, до якого прагнуть Сесіль Родс і уряд Капської колонії, адже це завдало б збитку її торгівельним інтересам, і навіть погрожував англійському послові континентальним союзом проти Великої Британії. На повідомлення про рейд Джемсона в Німеччині реагували вкрай нервово: послові в Лондоні надійшла вказівка затребувати свої паспорти, якщо британський уряд схвалить цей напад, а після консультацій із командуванням військово-морського флоту й зустрічі з імператором А. Маршаль запропонував висадити німецькі військові частини в Південній Африці під приводом захисту німецьких громадян у Преторії (їх було кілька тисяч). Німці розпочали підготовку до відправлення підрозділів морської піхоти з крейсера «Зееадлер», що стояв у затоці Делагоа, до Преторії, а також до перевезення великого загону колоніальних військ із Німецької Східної Африки до Трансвааля. Десантна група мала здійснити марш через Лоренсо – Маркес до Преторії, і на проходження військ просили дозволу в уряді Португалії, який, однак, відповів відмовою⁸¹.

⁷⁹ Штєккер Г., Чайя Э. Экономическая экспансия и политические цели в Южной Африке (1884–1898). *История германского колониализма в Африке*. М., 1983. С. 107.

⁸⁰ Grobler J. Joseph Chamberlain's Reputation in South Africa [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137528858_3

⁸¹ Хальгартен Г. Имперализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны : пер. с нем. М., 1961. С. 210.

Німецькому послу в Лондоні додатково запропонували 2 січня 1896 р. вручити ноту протесту Англії, де було зазначено, що німецький уряд не визнає жодних змін у міжнародно-правовому становищі Південно-Африканської Республіки, що його встановили міжнародні договори. Але загін Джемсона зазнав поразки й разом зі своїм командиром потрапив у полон. Після звістки про це німецький посол отримав вказівку забрати ноту назад, її ще не було розпечатано з конверта в британському міністерстві закордонних справ. Також відпала необхідність відправлення німецьких частин до Трансвааля. Однак у Німеччині ще не відійшли від попереднього войовничого настрою. Вільгельм II, який перебував у стані крайнього шовіністичного збудження і хотів використати кризу для схвалення величезної програми будівництва військово-морського флоту⁸², забажав 3 січня мобілізації морської піхоти і відправлення частин до Трансвааля, а також проголошення німецького протекторату над ним. Цей авантюристичний крок міг би призвести до війни з Англією. Замість цього, А. Маршаль запропонував надіслати демонстративну вітальну телеграму президентові Крюгеру («деша Крюгерові»), що була прямим викликом британському суперникові, й саме так її сприйняли в Лондоні. Кайзер привітав президента з тим, що йому вдалося «не звертаючись за допомогою до дружньої нації ... власними силами завдати поразки збройним загонам порушників миру, що вдерлись до вашої країни, відновити мир і зміцнити опірність країни до нападу ззовні». В своїх мемуарах Вільгельм II знімав із себе відповідальність за ініціативу цього послання і стверджував, що в епізоді з телеграмою П. Крюгерові помилився канцлер Х. Гогенлоє, піддавшись впливові А. Маршала. Він же, кайзер, був проти і погодився лише тому, що «німецький народ був обурений цим насильством над маленькою нацією, за походженням нідерландською», спорідненою з німцями⁸³.

Після німецької телеграми П. Крюгерові англійці сформували проти Німеччини «летючу ескадру», а Німеччина внесла зміни до своєї суднобудівної програми⁸⁴. Водночас у Німеччині піднялась антибританська шовіністична кампанія німецької преси.

⁸² Тирпиц А фон. Воспоминания. М., 1957. С. 105.

⁸³ Вильгельм II. События и люди 1878–1918: Воспоминания. Мемуары. Минск, 2003. С. 58–59.

⁸⁴ Тирпиц А фон. Воспоминания. С. 107.

Німецько-англійське суперництво і конфронтація в Південній Африці показали, що Німеччина, не маючи достатньо потужного військово-морського флоту, може розраховувати лише на збереження чинних позицій у бурських республіках. Для цього слід було досягти певного компромісу з Англією. Пошуки взаєморозуміння, за ініціативи Німеччини, завершилися угодою 30 серпня 1898 р. про поділ португальських колоній між обома державами в разі, якщо вкрай слабка фінансово Португалія не матиме змоги сплатити своїх боргів одній із договірних сторін. Вона передбачала, що Мозамбик, на чию гавань Лоренсо – Маркес Англії вже давно належало право переважної купівлі, мав увійти до сфери англійського впливу, а португальські володіння на Західному березі Африки потрапляли під німецький вплив. Португальські володіння в Зондському архіпелазі мало бути поділено між двома великими державами⁸⁵. В секретній конвенції йшлося про спільну протидію будь-якій третій державі, яка спробувала б узяти участь у поділі португальських колоній⁸⁶.

Це, зрозуміло, означало втрату політичних позицій Німеччини в Трансваалі. Отже, німецька дипломатія пожертвувала бурськими інтересами й затокою Делагоа, що раніше була об'єктом колоніальних суперечок Німеччини й Англії, заради тимчасового німецько-англійського взаєморозуміння. В ньому, насамперед, була зацікавлена Німеччина. Німці потребували збереження вже досягненого – фінансових та економічних позицій у Трансваалі, що їх можна було зовсім втратити в разі загострення конфлікту й розриву з Англією.

Під сильним впливом антибританських настроїв, що зростали поміж бурів, надто під час загострення відносин з Англією, наприкінці XIX ст. зароджувався африкаанерський націоналізм – своєрідна ідеологія, що об'єднувала історію бурів (африкаанерів), їхню мову й африкаанерський кальвінізм. Складовою його стало також уявлення про себе як про «богообраний народ», на протигагу чорношкірим і англомовним африканцям.

Відносини Англії з бурськими республіками дедалі погіршувалися. Фінансово-промислові й політичні кола Великої Британії ставили за мету не лише домогтися цілковитого контролю над алмазними й золотими родовищами в них, а й установити свою

⁸⁵ Бюлов Б. Воспоминания. М.; Л., 1935. С. 135.

⁸⁶ Никитина И. А. Захват бурских республик Англией (1899–1902). М., 1970. С. 124.

політичну владу над бурськими державами, і дедалі більше переконувались, що це можливим стане лише в результаті війни. Для неї слід було знайти переконливий і для англійської громадськості, і для інших країн привід. Таким приводом стала вже відома проблема уїтлендерів. Її умисно й упереджено роздухували в англійській пресі і перевели в площину критики дискримінаційного ставлення бурів до англійців загалом. У самій же Південній Африці англійське населення збурювали проти бурів. Однак після невдалого нападу Джемсона англійська влада через негативний резонанс цієї події в міжнародних колах вирішила на певний період відкласти свої плани щодо бурських республік. Але невдовзі Лондон знову розпочав наступ на Південно-Африканську Республіку. Тепер вимоги Англії до уряду Трансваалю мали економічний характер: послаблення тиску на гірничу промисловість, що зазнавала збитків від надмірних податків; зниження тарифів на залізничні перевезення; скасування монополії на виробництво динаміту, що було дозволено лише одній компанії. Справді, уряд Преторії майже не йшов на поступки з цих питань, що полегшувало Лондону створення негативного образу Трансваалю поміж промислових і фінансових кіл, а собі – приписування ролі захисника алмазо- і золотопромисловиків від зажерливих бурів. В Англії та в інших країнах Європи 1897 і 1898 рр. було організовано антибурські кампанії в пресі, які послабились лише через загострення англійсько-французьких відносин (фашодська криза тощо). Після їх залагодження англійці навесні 1899 р. знову енергійно взялися за трансваальське питання й оскільки вважали, що тепер немає жодних перешкод стали переводити свої вимоги з суто економічних у політичні.

1 вересня 1899 р. в Блумфонтейні відбулись переговори верховного комісара Великої Британії в Південній Африці А. Мільнера і президента ПАР П. Крюгера. А. Мільнер поставив за мету довести англійсько-бурські відносини до розірвання. Водночас, британці намагались затягти час, аби сформувати у громадськості переконання в неминучості війни, а також зосередити в Південній Африці необхідні збройні сили на випадок військового конфлікту. Британські політики стверджували, що вони захищають свій «сюзернітет» над Південно-Африканською Республікою, закріпленій у договорах 1881 і 1884 років. Але насправді змагання відбувалося за контроль над золотодобувним комплексом Ранда, розташованим у

ПАР, тоді, коли світові грошові системи, переважно британська, дедалі більше залежали від золота. Хоча у Рандській золотодобувній промисловості було багато англійців, сам комплекс був за межами британського адміністративного контролю. Крім того, відкриття золота в Ранді 1886 р. дозволило ПАР досягти прогресу в її зусиллях із модернізації та суперничати з Великою Британією в Південній Африці⁸⁷.

Цікаво, що Мільнер не зачепив питання про гірничу промисловість, а відразу ж порушив проблему становища в Трансваалі уїтлендерів. Він вимагав надання права на трансваальське громадянство (натуралізацію) тим уїтлендерам, які прожили в країні п'ять років. Це питання порушували й раніше, і керівники республіки бачили в наданні громадянства значній частині уїтлендерів загрозу зміни представництва у фольксрааді на користь небурського населення. Тому через фольксраад провели закон, за яким термін, потрібний для отримання громадянства, було скорочено від дев'яти до семи років. Британська сторона заявила, що цей закон її не задовольняє, але вона згодна, аби його розглянула змішана англійсько-трансваальська комісія, що матиме право запропонувати поправки. У Преторії цю пропозицію прийняли як спробу створити прецедент для втручання Англії у внутрішні справи Трансваалю. Однак, аби уникнути створення такого прецеденту й піти на певні поступки, уряд ПАР в заяві 19 серпня погодився на вимогу А. Мільнера, висунену на початку переговорів, тобто на надання громадянства іноземцям після п'ятирічного терміну їх проживання на території республіки, але за умови, що британський уряд гарантуватиме незалежність Трансваалю. Наприкінці серпня 1899 р. Д. Чемберлен погодився прийняти пропозицію бурів, відмовившись при цьому від будь-яких гарантій незалежності бурської держави. Навзаєм уряд Трансваалю 2 вересня відкликав свої пропозиції від 19 серпня, але при цьому підтвердив свою згоду на обговорення питання про п'ятирічний термін для натуралізації уїтлендерів за умови, що це обговорення не матиме за мету втручання у внутрішні справи республіки. І знову Чемберлен, хоча й заявив про згоду на створення комісії для обговорення питання про натуралізацію

⁸⁷ South African War. British-South African Histor. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/South-African-War>

уїтлендерів, дав зрозуміти, що її діяльність не заважатиме втручання англійської влади у внутрішні справи Трансваалю.

Російський посол у Лондоні Є. Стааль повідомляв міністрові закордонних справ М. Муравйову у вересні 1899 р., що стан справ у Південній Африці ускладнюється, і на поступки бурів міністр колоній Д. Чемберлен відповідає новими вимогами⁸⁸.

10 вересня 1899 р. Чемберлен у телеграмі П. Крюгерові висловив вимогу надання виборчих прав усім європейцям, які прожили в республіці не менше п'яти років. Цей ультиматум Чемберлена підштовхнув до збройного конфлікту⁸⁹.

За такої ситуації П. Крюгер у телеграмі британському урядові підтвердив свої попередні пропозиції та водночас досить чітко звинуватив Чемберлена в оманливості його політики. 22 вересня міністр колоній заявив, що оскільки угоди не можна досягти, то Англія залишає за собою право сформулювати свої остаточні пропозиції⁹⁰.

Всі ці факти свідчать про те, що британський уряд не був зацікавлений у досягненні угоди з Трансваалем як із незалежною державою. Його істинним наміром було зруйнування цієї держави і приєднання Трансваалю до Британської імперії.

Уряди Південно-Африканської та Оранжевої республік розуміли, що в Лондоні готуються до війни, але не розпочинають її, оскільки підготовку ще не завершено. Тому вони вирішили випередити супротивника й висунули ультимативні вимоги. 9 жовтня 1899 р. уряд Трансваалю надіслав ультиматум Великій Британії, де помірковано, але категорично висловив власний погляд на ситуацію та вимагав передання інциденту на розгляд третейського суду, відведення англійських сил від трансваальського кордону, відкликання військ, введених до Капської колонії від червня 1899 р., обіцянки не висаджувати в жодному південноафриканському порту частин, що тоді прямували морем до Африки⁹¹.

В Лондоні вирішили не брати до уваги цих вимог, і 11 жовтня 1899 р. збройні сили бурських республік вдалися до наступу на

⁸⁸ Вяткина Р. Р. Англо-бурская война в русских документах. *Преподавание истории в школе*. 1991. № 4. С. 19.

⁸⁹ Туманов А. Г. Англо-бурская война 1899–1902 годов в оценке русских современников. «Запад – Восток»: науч.-практический ежегодник. Йошкар-Ола, 2010. С. 45.

⁹⁰ Лависс Э., Рамбо А. История XIX века : пер. с франц. / под ред. Э. Лависс, А. Рамбо. 1939. Т. 8, ч. 2 : (1870–1900). С. 377–379.

⁹¹ Юровская В. В. Практикум по новой истории. 1870–1900. М., 1979. С. 159.

західному кордоні (Бечуанленд) і на східному (Наталь). Так почалась англійсько-бурська війна. Між двома бурськими республіками було укладено договір про союз. Війська Оранжевої Вільної держави приєдналися до військ Південно-Африканської республіки. Головнокомандувачем їх став генерал П. Жубер. Англійсько-бурську війну поділяють на три етапи: бурське вторгнення до Капської колонії і Наталья (жовтень – грудень 1899 р.); марш британського головнокомандувача генерала Ф. Робертса до Блумфонтейна, Йоганнесбурга і Преторії (січень – червень 1900 р.); партизанська війна (липень 1900 – травень 1902 рр.)⁹².

Перебіг бойових дій англійсько-бурської війни 1899–1902 рр. досить схарактеризовано в історичній літературі. Тому обмежимося лише стислим висвітленням окремих із них.

Упродовж перших кількох місяців війни від жовтня 1899 р. до лютого 1900 р. бури завдали кілька відчутних поразок англійським військам: вони вторглися до Капської колонії Наталья, взяли в облогу Ледисміт, Кімберлі й Мафекінг. 11–16 грудня 1899 р. ввійшли в історію війни як «чорний тиждень» англійської армії. В трьох битвах у різних районах вона втратила 2,5 тис. військових. Причина цього, на думку дослідників, полягала в тому, що в перші дні війни англійські війська поступалися бурам, навіть чисельно, а більшість англійських солдатів були новобранцями, молодими й необстріляними. Англійські військові свої воєнні невдачі пояснювали новою тактикою бурів (розсипний стрій, засідки, використання природних укріплень тощо).

Однак із Англії прибули численні військові підкріплення й відомі командувачі, що мали значний досвід, зокрема генерали Ф. Робертс і Г. Кітченер. До кінця лютого 1900 р. англійці змусили бурів зняти облогу Кімберлі і Ледисміта, причому поблизу Кімберлі Г. Кітченер примусив здатися 4 тис. бурів на чолі з героєм війни 1880–1881 рр. генералом П. Кронье. В березні 1900 р. англійські військові частини захопили столицю Оранжевої Республіки Блумфонтейн, 1 червня – Йоганнесбург, а 4 червня – Преторію.

До осені 1900 р. британці захопили й інші території бурських держав. Однак опору бурів це не зломило, вони вдалися до партизанської війни. Вперше велика армія воювала з добре озброєною

⁹² Scott Spencer. Review of Nasson, Bill, The War for South Africa: The Anglo-Boer War. [Електронний ресурс]. H-Empire, H-Net Reviews. January, 2012. Режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=34171>

партизанською силою – це була перша сучасна партизанська війна. В ній британці використовували засоби тотальної війни⁹³.

Фактично англійську владу було поширено на ті території, де стояли англійські війська і було створено їхні опорні пункти. Поза цими межами інші території контролювали бури. Тому англійське командування вирішило збільшити чисельність своїх сил у Південній Африці за рахунок перекинення туди додаткових військових контингентів із інших частин імперії, зокрема з Індії. Аби припинити партизанську війну й остаточно зломити опір бурів, англійці стали застосовувати вкрай жорстокі методи. Вони почали зганяти бурське цивільне населення – жінок, старих, дітей до концентраційних таборів. Наприкінці війни в цих таборах було розміщено 200 тис. осіб: 120 тис. бурів і в окремих таборах 80 тис. африканців. Ці люди ставали жертвами щонайменшої інфекції. Ще 32 тис. бурських солдатів було розкидано по таборах для військово-полонених на великі відстані – від Бермуд, острова Св. Єлени до Цейлона. Саме концентраційні табори викликали велике обурення діями британців⁹⁴. Це були перші такі табори в історії людства. Англійські карателі спалювали бурські ферми, відбирали худобу, знищували посіви. Іншими словами, застосовували тактику «випаленої землі». Перехід до тактики «випаленої землі» був єдиним вибором, доступним британцям, хоча доцільність його перед ініціаторами акції генералами Робертсом і Кітченером оспоролював верховний комісар Мільнер. Він був проти насильницького переміщення мирного населення⁹⁵.

Бури відмовились від опору через величезну перевагу англійських збройних сил і варварські методи розправи. Вони втратили убитими 4 тис. і пораненими 20 тис. У концентраційних таборах загинуло 26 тис. бурів. Втрати англійців становили 5,8 тис. убитих і 24 тис. поранених⁹⁶.

⁹³ Scott Spencer. Review of Nasson, Bill, The War for South Africa: The Anglo-Boer War. [Електронний ресурс]. H-Empire, H-Net Reviews. January, 2012. Режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=34171>

⁹⁴ Bunting B. The Rise of the South African Reich [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.artsm.ualberta.ca/amcdouga/Hist446_2011/documents_anc_old_site/The%20Rise%20of%20the%20South%20African%20Reich

⁹⁵ Scott Spencer. Review of Nasson, Bill, The War for South Africa: The Anglo-Boer War. [Електронний ресурс]. H-Empire, H-Net Reviews. January, 2012. Режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=34171>

⁹⁶ Южная Африка XVI–XIX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://biofile.ru/bio/38700.html>

31 травня 1902 р. було підписано англійсько-бурський мирний договір, за яким бурські «польові сили» мали скласти і здати зброю, відмовитись від військових дій і визнати себе підданим британської корони. Бурських військовополонених звільняли і не позбавляли особистої свободи і майна⁹⁷.

Англійсько-бурська війна була першою війною ХХ століття не лише хронологічно, а й за багатьма іншими показниками. Зокрема, в ній використовували ту ж зброю, наприклад, багатозарядні магазинні нарізні гвинтівки й кулемети, що її практично без змін, чи дещо модернізовані, широко застосовували в Першій і Другій світових війнах.

Боротьба з численними силами англійців змусила бурів використовувати партизанську тактику і вдосконалювати її: організація глибоких рейдів у тил ворога, невпинні збройні напади на його комунікації і диверсійна війна, мобільні кіннотні загони, дії снайперів тощо.

Для англійців важливим засобом оборонної боротьби проти дій маневрених загонів бурів стало створення мережі укріплених опорних пунктів – блокгаузів, що давали змогу контролювати відносно невеликими силами і захищати комунікації польових військ. З'явилися елементи артилерійської підготовки наступальних дій, війська стали застосовувати самообкопування й маскування.

Те що, англійсько-бурська війна набула затяжного характеру, добре помітили в інших країнах. Престиж Англії падав, адже неспроможність її швидко завершити війну з малими державами свідчила про слабкість англійських суходільних сил. Крім того, війна в Південній Африці почалася за умов загострення англійсько-російських та англійсько-французьких відносин. Напружені відносини з Росією дещо покращились після того, як 1899 р. з нею було досягнуто угоди про сфери залізничного будівництва в Китаї⁹⁸, але загалом були складними. 1898 р. виник англійсько-французький конфлікт, приводом для якого стало те, що французький військовий загін капітана Маршана 10 липня 1898 р. захопив єгипетське селище Фашод у верхів'ях Нілу, дуже важливе для африканських комунікацій і Франції, і Англії. Інцидент ледь не призвів до війни між ними. Антианглійська пропаганда у Франції

⁹⁷ Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 303.

⁹⁸ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время 1871–1914. М., 1963. С. 460.

⁹⁹ История дипломатии. Т. II. С. 465.

після Фашода сягла апогею⁹⁹. У французькій пресі з'явилися статті, безпосередньо спрямовані проти королеви Вікторії (наприклад, під назвою: «Королева, яку слід повісити»); на бульварах на неї і на представників англійського уряду виставляли образливі карикатури, причому деякі карикатури були такими, що англійський посол виїхав на якийсь час із Парижа на знак протесту¹⁰⁰. Дж. Чемберлена, наприклад, зображували у вигляді м'ясника за його енергійний захист створення британських концтаборів під час війни¹⁰¹.

Конфлікт було залагоджено в результаті підписання англійсько-французької угоди 21 березня 1899 р.¹⁰². А. Тірпіц вважав, що зближення французької дипломатії з Англією почалось у 1898–1899 рр. угодою щодо Фашода¹⁰³.

Найбільше побоювалась англійська дипломатія втручання Німеччини. Угоду 1898 р. з Німеччиною про поділ португальських колоній Англія спрямовувала на те, аби купити німецький нейтралітет у Південній Африці, але це не задовольняло Німеччину. В серпні 1898 р. Німеччина порушила питання про поділ архіпелагу Самоа, над яким ще 1889 р. було встановлено кондомініум Німеччини, Англії та США¹⁰⁴. Німців тепер він не влаштовував, і вони намагались отримати або весь архіпелаг, або ж частину його, аби збудувати там військово-морську базу для свого флоту. І Англія, і домініони (Австралія, Нова Зеландія) були проти такого «сусідства» з Німеччиною. Позиція США також була близькою до англійської. З огляду на це німецький уряд спровокував на островах внутрішній конфлікт, аби зруйнувати систему кондомініуму. Дійшло навіть до воєнних демонстрацій військово-морських сил суперників у районі архіпелагу. На початку березня 1889 р. англійські й американські крейсери бомбардували Апія – столичне місто Самоа, де фактично керували німці, та пошкодили будинок німецького консульства. Цей інцидент викликав обурення не лише у рейхстазі, а й у широких колах німецького суспільства¹⁰⁵.

Конфлікт через Самоа вкрай загострив німецько-англійські відносини. Втім, складне становище Англії через початок англій-

¹⁰⁰ Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма. 1871–1919 гг. Сочинения : в 12 т. М., 1958. Т. 5. С. 161.

¹⁰¹ Grobler J. Joseph Chamberlain's Reputation in South Africa [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137528858_3

¹⁰² Ключников Ю., Сабанин А. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. С. 291.

¹⁰³ Тирпиц А фон. Воспоминания. М., 1957. С. 22.

¹⁰⁴ Очерки новой и новейшей истории США : в 2-х т. Т. 1. М., 1960. С. 388–389.

¹⁰⁵ Бюлов Б. Воспоминания. М. ; Л., 1935. С. 138–139.

сько-бурської війни змусило британський уряд поступитися. 14 листопада 1899 р. було підписано німецько-англійську угоду, за якою Німеччина отримала два острови архіпелагу Самоа¹⁰⁶. Це дещо послабило напруженість у відносинах двох держав. Наприкінці листопада 1899 р. Вільгельм II прибув до Лондона, супроводжував його Б. Бюлов. Під час їхньої першої зустрічі з міністром колоній Великої Британії Д. Чемберленом той заявив, що Англія не стане на заваді Німеччині в Малій Азії, а під час другої – пропонував кайзерові ще й частину Атлантичного узбережжя Марокко й заявив, що сама Англія хотіла б отримати Танжер¹⁰⁷. А. Тірпіц зазначав: «Пропозиції колоніальних володінь, що самим англійцям не належать і розпоряджатися ними вони не могли, було зроблено з розрахунку на темперамент кайзера ... засіб був надто brutальним, а мета – надто прозорою»¹⁰⁸.

Пропозиції Чемберлена щодо Марокко й Малої Азії було явно розраховано на те, аби посварити Німеччину з Францією та Росією. Німецьке керівництво зі своїх суперечок з Англією дійшло інших висновків. У своєму виступі в рейхстазі 11 грудня 1899 р. Б. Бюлов зазначив, що хоча відносини з Англією і дружні, але Німеччина має збудувати потужний військово-морський флот, спроможний відбити напад найсильнішої морської держави. І невдовзі Німеччина активно включилась до гонки морських озброєнь.

Методи англійської дипломатії яскраво проявилися в епізоді, що про нього згадував у своїх мемуарах Б. Бюлов: «Наприкінці століття я дізнався... що Англія за рік після укладення угоди з Німеччиною уклала таємний договір із Португалією, так званий Віндзорський договір, що явно підтверджував давні договори, за якими могутня Англія та багатолітній її клієнт маленька Португалія гарантували взаємну недоторканість їхніх володінь із зобов'язанням взаємно захищати їх у разі необхідності»¹⁰⁹. За Віндзорським договором, Португалія не мала права пропускати територією своїх африканських колоній війська і військові вантажі для бурів¹¹⁰. Отож, це практично знищувало англійсько-німецьку угоду 1898 року.

¹⁰⁶ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под. ред. А. А. Громько. М., 1963. С. 469.

¹⁰⁷ История дипломатии. Т. II. С. 471.

¹⁰⁸ Тирпиц А фон. Воспоминания. М., 1957. С.241.

¹⁰⁹ Бюлов Б. Воспоминания. М. ; Л., 1935. С. 135.

¹¹⁰ Никитина И. А. Захват бурских республик Англией (1899–1902). М., 1970. С. 125.

Німеччина, попри свої суперечності з Англією, лишалась нейтральною впродовж усіх 32 місяців англійсько-бурської війни. Уряд Вільгельма II відмовився від колишнього покровительства бурам. Однак німецька дипломатія підбурювала інші держави проти Англії. 18 жовтня 1899 р. Бюлов у розмові з французьким послом сказав йому, що у всій Африці інтереси Франції та Німеччини збігаються¹¹¹. Французький голова уряду Т. Делькасе після повідомлення посла про цю розмову відповів йому, що позицію Бюлова можна підтримати і вона заслуговує на обговорення спільно з Росією. Однак коли посол під час нової зустрічі з Бюловим спробував дізнатись, як той уявляє близькість інтересів двох держав у Африці, той відповів, що це питання є цікавим і що він поміркує, тобто вдав, ніби не йому належала ініціатива обговорення цього питання. За кілька днів після цього в Берліні з відомства закордонних справ почали ширитися чутки, нібито французький посол дещо повідомив Бюлову, а той сприйняв ці повідомлення «обережно». Зазвичай про якісь необережні кроки, французькі чи російські, негайно повідомляли з Берліна до Лондона, аби ускладнити англійсько-російські та французько-англійські відносини¹¹².

Наприкінці грудня 1899 р. й на початку січня 1900 р. англійські військові кораблі за підозрою в перевезенні контрабанди для бурів затримали німецькі пароплави, що прямували до Делагоа. Підозра не підтвердилась, і інцидент, здавалось, було вичерпано. Однак він викликав різкі протести Німеччини. 6 січня 1900 р. Бюлов супроводив їх загрозою організувати проти Англії коаліцію континентальних держав.

У низці німецьких підбурювань інших держав на виступ проти Англії прикметною була бесіда Вільгельма II з російським послом у Берліні 13 січня 1900 року. В ній кайзер позитивно поцінував мобілізацію російського армійського корпусу на Кавказі та його переправлення до Кушки на афганський кордон. Цей факт підтверджує його тезу, зазначив Вільгельм II, що лише Росія може паралізувати могутність Англії та завдати їй смертельного удару. Далі він додав, що якщо цар колись муситиме спрямувати свої війська до Індії, то він (кайзер) гарантує, що ніхто в Європі не рушить з місця. Він охоронятиме російські кордони. Імператор

¹¹¹ Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны. М., 1924. С. 44.

¹¹² История дипломатии. Т. II. С. 472.

також дав зрозуміти, що сприятливі умови для приборкання «імперіалістичних зазіхань Англії», що нині склались, ніколи більше не повторяться. Щодо союзниці Росії Франції, Вільгельм II сказав, що вона викликає у нього велику недовіру¹¹³.

Англійсько-бурська війна, здавалося, створювала сприятливу міжнародну ситуацію для російської експансії на Далекому, Середньому і Близькому Сході, адже головного суперника Росії тут – Англію – було втягнуто в тяжку колоніальну війну в Південній Африці. Невдовзі після її початку в жовтні 1899 р. в листі до великого князя Сергія Олександровича Микола II писав: «від душі бажаю бурам ще більше успіхів, ніж вони їх досі мали»¹¹⁴. Тоді ж, 21 жовтня, в листі до сестри великої княгині Ксенії Олександрівни, крім радості з приводу успіхів бурських військ та оптимістичних сподівань на майбутнє, російський імператор браводно вихвалявся: йому є «приємним усвідомлення», що лише в своїх руках він має засіб «... докорінно змінити перебіг війни в Африці. Засіб цей дуже простий – віддати наказ телеграфом усім туркестанським військам мобілізуватись і підійти до кордону. Ось і все. Жодні найсильніші флоти в світі не зможуть завадити нам розправитися з Англією саме там, у найвразливішому для неї місці». Однак цар мусив визнати і те, що час для цього ще не настав, і в Росії ще «не досить готові до серйозних дій, переважно тому, що Туркестан не сполучено наразі суцільною залізницею з внутрішньою Росією»¹¹⁵.

Ці твердження російського монарха є вельми показовими як прагнення суперників Англії скористатися її складним становищем задля власних цілей¹¹⁶. За ініціативи міністра закордонних справ Росії М. Муравйова уряд узявся до серйозного обговорення цього питання. Наприкінці січня 1900 р. міністр подав Миколі II велику записку, де порушував питання, чи не слід «Росії скористатися сприятливими обставинами, якщо не задля якихось територіальних захоплень... то, принаймні, задля досягнення з, можливо, меншою затратою сил одного з чергових політичних завдань». До

¹¹³ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под. ред. А. А. Громько. М., 1963. С. 473.

¹¹⁴ Мультатули П. В. Внешняя политика Императора Николая II (1894–1917). М., 2012. С. 179.

¹¹⁵ Николай Романов об англо-бурской войне. Красный архив. Исторический журнал. Т. 2 (63). М., 1934. С. 125–126.

¹¹⁶ История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). М., 1997. С. 114.

того ж, Муравйов підкреслював, що «думку про участь Росії, в будь-якому союзи чи коаліції...держав проти Англії має бути цілком виключено з обговорюваної програми дій Росії»¹¹⁷. Однак він рекомендував ужити заходів зі зміцнення позицій Росії в широкому фронті від Босфора до Далекого Сходу, зокрема далі нарощувати російські збройні сили в Туркестані й у Закаспійській області, завершити будівництво залізниці Оренбург – Ташкент, посилити тихоокеанську ескадру¹¹⁸.

Англія, своєю чергою, пішла на певні поступки Росії і 1899 р. вперше погодилась на заснування посади російського консула в Бомбеї – Індії, що її так старанно оберігали від російських впливів¹¹⁹.

Безпосереднього зіткнення Росії з Великою Британією не сталося під час англійсько-бурської війни, але уряд Миколи II здійснював явно антибританську політику. Добровольці з Росії воювали на боці бурів, вся російська преса зятято таврувала дії великої Британії, а російський Генеральний штаб не лише відправляв на південь Африки офіційних і секретних агентів, а й збирав відомості так зацікавлено, що лише матеріалів, що їх він опублікував, стало на 21 збірник¹²⁰.

Микола II розраховував також посилити вплив на британську політику пропозицією посередництва континентальних держав. У лютому 1890 р. М. Муравйов намагався з'ясувати ставлення французького уряду до можливого спільного з Німеччиною посередництва в англійсько-бурському конфлікті. Т. Делькасе погодився взяти участь у ньому, але за умови, що ініціативу такого виступу візьме на себе Німеччина. З Берліна відповіли, що Німеччина може взяти участь у посередництві за двох умов: тоді, коли Росія з'ясує ставлення до цього в Лондоні і якщо Франція, Німеччина та Росія взаємно гарантуватимуть свої володіння. Для Франції це означало б відмовитись від претензій на повернення Ельзасу й Лотарингії, чого вона навіть не припускала. Таким чином, ініціативу посередництва і німецька, і російська дипломатії марно намагались покласти одна на одну. Тож втручання європейських держав у англійсько-бурську війну не сталося. Континентального блоку проти Англії вони не створили.

¹¹⁷ Копия всеподданнейшей записки министра иностранных дел. Красный архив. Исторический журнал. Т. 5 (18). М., 1926. С. 6.

¹¹⁸ Копия всеподданнейшей записки министра иностранных дел. С. 17–18.

¹¹⁹ Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. М., 2003. С. 106.

¹²⁰ Давидсон А. Б. Образ Британии в России XIX и XX столетий. Новая и новейшая история. 2005. № 5. С. 53.

Шлях до колонізації Південної Африки відкрило заснування в середині XVII ст. на південному краю континенту першої голландської колонії, що дістала назву Капської. Колонізацію розпочали протестантські селянські общини європейських переселенців, переважно вихідців із Голландії (бурів), до яких згодом приєдналися протестанти із деяких інших країн Європи. Їх об'єднували соціальне походження, належність до суворих канонів кальвіністського напрямку протестантизму, своєрідна бурська мова та уявлення про себе як про богообраних господарів захоплених ними африканських земель. Це стало основою формування замкненої, згуртованої, консервативної спільноти й аграрної моделі розвитку економіки, що базувалась як на особистій праці господарів-фермерів, так і на праці рабів-африканців. Зв'язок перших європейських колонізаторів з Голландією був слабким, і колонізацію великих територій вони здійснювали фактично без зовнішньої економічної та військової допомоги, в невпинній жорстокій боротьбі з африканськими племенами.

Англійське захоплення в Голландії на початку XIX ст. Капської колонії відкрило наступний період колонізації регіону й розпочало колоніальне суперництво в ньому між бурами та англійцями. Британська влада стимулювала переселення англійців на південь Африки та утискала права бурів, що призвело до їх масового відпливу з Капської колонії, захоплення в африканських племен нових територій та утворення бурських республік – Оранжевої Вільної Держави та Південно-Африканської Республіки (Трансваля). Спроби Лондона підпорядкувати їх і об'єднати з власними колоніями в Південно-Африканську федерацію були невдалими: бури рішуче опиралися цьому, а Британія не мала достатньої економічної мотивації. Вона з'явилась після відкриття у 1860–80-ті рр. на території Оранжевої республіки і Трансваля величезних родовищ алмазів і золота. Відтоді приєднання бурських республік до системи англійських колоній стало однією з головних цілей британської колоніальної політики в Південній Африці. Її реалізації сприяв масовий наплив до районів алмазних і золотих копалень нових переселенців – уїтлендерів, переважно з Англії: старателів, фахівців із гірничої справи та інших супровідних галузей, ремісників, торговців, фінансових ділків, усіляких авантюристів. В економіці бурських республік формувались умови для британської моделі індустріального розвитку. Державні прибутки

республік від підприємницької діяльності уїтлендерів значно зросли. Водночас формування нового соціуму, ворожого бурським фермерам, супроводжували наполегливі вимоги рівноправності англійської мови з голландською (бурською), значного зниження податків, надання уїтлендерам громадянських прав, що загрожувало зруйнуванням монополії бурів у представницьких та інших органах державної влади. Керівники бурів намагались відвернути чи, принаймні, загальмувати надання громадянських прав уїтлендерам.

У 1880–90-ті рр. на серйозного суперника Великої Британії в Південній Африці загрожувала перетворитись Німеччина. Об'єктом особливої уваги німецьких промисловців і фінансистів став Трансвааль. Німецький капітал затвердився в низці галузей його економіки та у сфері державних фінансів. Берлін налагодив і політичну співпрацю з Трансваалем. Бурські республіки тут сприймали як майбутню німецьку сферу впливу. Трансвааль отримував від Німеччини зброю і допомогу військових інструкторів. Все це призвело до загострення відносин Великої Британії з Німеччиною. Ходили навіть чутки про можливу війну між ними. Але в Берліні розуміли, що Німеччина не має достатніх сил для успішного протистояння Англії, а втручання в англійсько-бурський конфлікт неминуче спричинить воєнний конфлікт у Європі. Тому тут вирішили, що для збереження німецьких фінансових та економічних позицій у Південній Африці слід відмовитися від прямої військової підтримки бурських республік. Погодилися на певні поступки і в Лондоні. Це означало для Англії забезпечення німецького нейтралітету в разі війни з бурськими державами, і англійське втручання в їхні внутрішні справи стало активнішим.

Однак Англію відтепер уже не задовольняло розв'язання лише питання уїтлендерів. Вона явно готувалась до захоплення бурських республік і включення їх до складу Британської імперії. Переговори з бурами англійська сторона свідомо заводи́ла в глухий кут. Загострення відносин сторін невдовзі призвело до війни між ними.

Метою війни для Англії було захоплення багатих на природні ресурси бурських республік і включення їх до системи британських колоній в Африці. Протистояння двох бурських держав могутній британській імперії та їхній героїчний опір здобули

підтримку широкої громадськості європейських та інших країн. Англійські методи ведення війни викликали обурення не лише в Європі, а і за її межами. Англію засуджували за жорстокість до бурів і корінного африканського населення. Недаремно на боці бурів у англійсько-бурській війні воювало багато іноземних добровольців. Не мала підтримки Англія і від інших великих європейських держав. Франція ще не забула фашодського конфлікту з нею і власного приниження в ньому, Німеччина вважала Англію своїм суперником, який не дозволив їй розширити сферу впливу в Південній Африці. Інтереси Росії зіштовхнулися з англійськими на Далекому Сході, в Тибеті, в Афганістані, в Персії та на Близькому Сході. Однак жодна держава не наважилась відкрито виступити на захист бурських республік.

Англійсько-бурська війна була військовим конфліктом між двома різними європейськими групами білих колонізаторів за домінування в Південній Африці. Бури воювали проти англійців не лише задля збереження свободи й незалежності від Великої Британії. Найбільше вони хотіли зберегти старі рабовласницькі порядки й патріархальні відносини з місцевими племенами, котрі постачали їм рабів і забезпечували дешеві робочі руки. Перемога Англії в цій війні витворила дещо інші перспективи, однак їх характеристика є поза межами цього дослідження. Англійсько-бурська війна була результатом багатовікової колоніальної експансії Великої Британії та останньою її перемогою в цій тривалій боротьбі.

ВИТОКИ І НАСЛІДКИ БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ (1908–1909 рр.)

Боснійська криза була однією з найбільших міжнародних криз початку ХХ ст., що, як вважали її авторитетні сучасники, ледве не призвела до європейської війни¹. Окремі її аспекти, пов'язані з процесами слов'янського державотворення, з виникненням балканських конфліктів у ХІХ–ХХ ст. і роллю в них великих держав, із поширенням та реалізацією південнослов'янської ідеї на сучасному етапі, у зв'язку з дезінтеграцією слов'янських держав на Балканах потребують переосмислення і дещо нових оцінок.

Боснія та Герцеговина були в міжнародних відносинах на Балканах однією зі складових Східного питання. В контексті історичної конфліктології Східне питання є збірним терміном, яким позначають низку суперечностей і проблем в історії міжнародних відносин останньої третини ХVІІІ – початку ХХ століття.

В межах Східного питання виокремлюють три основні складові:

1. Взаємодія Туреччини з Росією та європейськими державами з приводу турецького панування, насамперед на Балканах і в Чорноморських протоках.
2. Політика статус-кво Росії та інших великих держав щодо так званих контактних зон на Балканах, де османські володіння стикалися з територіями чи володіннями держав.
3. Національно-визвольні та релігійні рухи нетурецьких народів Османської імперії, яким у певні періоди допомогу надавала Росія, а часом – інші держави².

Історіографія Східного питання багата й різноманітна. Вкажемо лише на дослідження, причетні до нашої проблеми: це загальні праці з історії Сербії³, Хорватії⁴, Чорногорії⁵, колективні монографії з історії міжнародних відносин⁶, дослідження

¹ Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 13.
² Зеленина Л. В., Шеремет В. И. Черное море: «русские берега у турецкого озера»? (Заметки о ХVІІІ веке). ХVІІІ век: славянские и балканские народы и Россия. М., 1998. С. 102.
³ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005.
⁴ Bilandzic D. Hrvatska moderna povijest. Zagreb, 1999.
⁵ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore : od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006.
⁶ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под ред. А. А. Громыко. М., 1963; История внешней политики России. Конец ХІХ – начало ХХ века: От русско-французского союза до Октябрьской революции. М., 1997;

В. Виноградова⁷, І. Достян⁸, А. Ігнат'єва⁹, П. Іскендерова¹⁰, Т. Ісламова¹¹, Ю. Писарєва¹², Я. Вишнякова¹³, О. Чернова¹⁴, А. Гостенкова¹⁵; безпосередньо боснійсько-герцеговинські проблеми розроблено в дослідженнях К. Виноградова¹⁶, Є. В'яземської¹⁷, В. Кондратьєвої¹⁸,

- Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986; Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986.
- ⁷ Виноградов В. Н. Восточный вопрос и Балканы. *Новая и новейшая история*. 1989. № 4. С. 61–79; Його ж. Первая мировая война: Великодержавная дипломатия в «пороховом погребі» Європи. *Славяноведение*. 1998. № 5. С. 43–53.
- ⁸ Достян І. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конце XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 82–110; Ї ж. Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972.
- ⁹ Ігнат'єв А. В. Свообразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков. *Вопросы истории*. 1998. № 8. С. 32–43; Його ж. Внешняя политика России. 1907–1914 : Тенденции. Люди. События. М., 2000.
- ¹⁰ Іскендеров П. А. Сербия при Обреновичих. В «пороховом погребі Європи». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 165–181; Його ж. Сербия при Карагеоргиевичих. В «пороховом погребі Європи». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 375–387.
- ¹¹ Ісламов Т. М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. *Новая и новейшая история*. 2001. № 4. С. 11–40; Його ж. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи. *Новая и новейшая история*. 2001. № 5. С. 12–36.
- ¹² Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985.
- ¹³ Вишняков Я. В. Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века : монография. М., 2012; Його ж. Боснийский кризис 1908–1909 гг. и славянский вопрос. *Вестник МГИМО – Университета*. История. Исторические науки. 2011. С. 103–111.
- ¹⁴ Чернов О. А. Н. В. Чарыков в период Боснийского кризиса 1908–1909 гг. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2016. Т. 18, № 3. С. 66–70.
- ¹⁵ Гостенков А. В. Боснийский кризис. *Вестник Ленинградского гос. ун-та. им. Пушкина*. История. Исторические науки. 2013. С. 91–104.
- ¹⁶ Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. Пролог Первой мировой войны. М., 1964 ; Його ж. Основные направления внешней политики Англии, Австро-Венгрии и Германии в период Восточного кризиса 1875–1878 гг. *100 лет освобождения балканских народов от Османского ига : материалы междунауч. конф.* М., 1979.
- ¹⁷ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века. В «пороховом погребі Європи». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 322–359; Ї ж. Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конце XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 285–301; Ї ж. Босния и Герцеговина во внешнеполитических планах России в 50–70-х гг. XIX в. *Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.)*. М., 1995. С. 100–118; Ї ж. Государственно-правовое положение и политическое развитие Боснии и Герцеговины в 1878–1918 гг. *Балканы в конце XIX – начале XX в. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*. М., 1991. С. 183–197.
- ¹⁸ Кондратьева В. И. К истории первых лет оккупации Боснии и Герцеговины Австро-Венгрией (1878–1889). *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)*. М., 1982. С. 236–261.

Д. Поплики¹⁹, українських дослідників А. Гончаренка²⁰, О. Лисова²¹, О. Машевського²², О. Потехіна²³, Т. Перги²⁴, сербських авторів В. Поповича²⁵, В. Стоянчевича²⁶, С. Джирковича²⁷, боснійця М. Імамовича²⁸. Із західних авторів слід відзначити праці А. Тейлора²⁹, С. Фея³⁰, Б. Єлавич³¹.

Однією з особливостей історичного розвитку Боснії та Герцеговини було те, що після турецьких завоювань (1463 р. турки завоювали Боснію, а 1482 р. – Герцеговину, що їх об'єднали 1583 р. в Боснійський пашалик³²) вони стали найзахіднішими провінціями Османської імперії; це зумовило формування своєрідного етноконфесійного складу населення. В середині XIX ст. в них проживало близько мільйона жителів (470 тис. православних, 300 тис. мусульман і 150 тис. католиків)³³. Основна маса православних була зосереджена в Боснійській Країні та Східній Герцеговині, а католиків – у Західній Герцеговині³⁴.

- ¹⁹ Попляко Д. Ф. Боснийско-герцеговинское восстание и русско-турецкая война 1877–1878 гг. *Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы*. М., 1978. С. 93–114; Ї ж. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала XIX ст. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)*. М., 1982. С. 173–191.
- ²⁰ Гончаренко А. В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великобританії та Росії у період Східної кризи 1875–1878 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2004.
- ²¹ Лысов А. А. Великие державы и Сербия (Из истории международного положения Сербии в конце XVIII – 70-е годы XIX в.). Донецк, 2005.
- ²² Машевський О. П. Питання Чорноморських проток у політиці Антанти в період Боснійської кризи (1908–1909 рр.). *Наукові праці*. Сер. : Історія. Миколаїв. 2009. Т. 104, вип. 91. С. 126–131; Його ж. Дипломатія Німеччини під час Боснійської кризи 1908–1909 років. *Сумський історико-архівний журнал*. 2012. № 18–19. С. 144–152.
- ²³ Потехін О. В. Боснійська криза 1908–1909 рр. і Перша світова війна: проблеми союзницької співпраці. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)* : зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 71–79.
- ²⁴ Перга Т. Ю. Роль балканських країн у формуванні нової системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів*. С. 79–85.
- ²⁵ Попович В. Аграрно питане у Босни и терски нереди за време реформног режима Абдул-Меджида. 1833–1861. Београд, 1949.
- ²⁶ Стоянчевич В. Из историе Срба у Босни и Херцеговини. Београд, 2002.
- ²⁷ Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004.
- ²⁸ Imamović M. Historija Bošniaka. Sarajevo, 1998.
- ²⁹ Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. М., 1958.
- ³⁰ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934.
- ³¹ Єлавич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Київ, 2003; Ї ж. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2003.
- ³² Imamović M. Historija Bošniaka. Sarajevo, 1998. С. 7–19.
- ³³ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore. Podgorica, 2006. С. 188.
- ³⁴ Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX в. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений). М., 1990. С. 11.

Боснійські мусульмани – «босняки», чи «бошняці» (самоназва) – вже в XIX ст. вважали себе особливою етнічною спільнотою, відносно як іновірців, так і решти мусульман. Водночас населення провінції мало спільні мовні ознаки – штокавський діалект сербохорватської мови³⁵. Це давало підстави для суперечок між сербськими й хорватськими лідерами щодо їхньої належності після звільнення з-під влади Великої Порти³⁶.

Османський, австрійський, слов'янський та угорський інтереси в цій частині балканського регіону впродовж кількох століть перетиналися.

Слов'янська Хорватія ще на початку XII ст. увійшла на договірних засадах до складу Угорщини. Зростала частка слов'янського населення, що опинилося під владою Габсбургів і в результаті переселення сербів-утікачів від османського гноблення, яким угорська влада надавала притулок. На південних кордонах угорського королівства із сербів-переселенців було створено суцільну лінію військових поселень – так званий «військовий кордон». Утворення сербських анклавів на території габсбурзьких володінь мало далекосяжні наслідки для долі сербської нації, частина якої опинилась у принципово іншій цивілізаційній орбіті³⁷. Наприклад, у сербів Австрійської монархії, на відміну від балканських, формувалась національна інтелігенція³⁸.

Водночас території компактного сербського розселення в імперії Габсбургів згодом потрапили в орбіту сербських великодержавних планів.

Сербська державність, утрачена в результаті турецького завоювання у XV ст., відновлювалась під час першого і другого сербських повстань і російсько-турецьких війн 1806–1812 і 1828–1829 рр. Сербія стала князівством під турецьким суверенітетом і російським протекторатом³⁹. Її керівники, зокрема князь Мілош Обренович (1815–1839 рр.), не приховували прагнення створити велику

³⁵ Фрейдзон В.И. Хорватский югославизм в 30–90-е годы XIX века. *Славяноведение*. 1998. № 5. С. 5.

³⁶ Романенко С. А. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX в.). М., 2000. С. 37.

³⁷ Исламов Т. М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI–XIX вв. *Новая и новейшая история*. 2001. № 4. С. 21.

³⁸ Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. М., 2003. С. 14.

³⁹ Достян И. С. Россия и балканский вопрос (Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в.). М., 1972. С. 239, 343.

державу, яка об'єднала б усіх сербів, а можливо, й інші південнослов'янські народи⁴⁰.

Сербську зовнішньополітичну програму сформулював 1844 р. відомий державний діяч Сербії Ілія Гарашанин (1812–1874) у документі, що увійшов до історії як «Начертаніє». В ньому було визначено чотири основні напрямки розширення Сербії: 1. Боснія та Герцеговина 2. Чорногорія. 3. Стара Сербія – Косово, деякі північні райони Албанії. 4. Срем, Банат, Бачка (що їх наприкінці 40-х рр. XIX ст. стали називати Воєводиною)⁴¹.

«Начертаніє» не враховувало змін, що відбулися в етнічному складі населення Балкан після турецьких завоювань. У Косово, що в документі названо Старою Сербією, на той час поруч із сербським уже проживала значна частина албанського населення, а в Північній Албанії, яку Гарашанин також бачив у складі майбутньої Великої Сербії, сербів майже не було⁴². До початку XX ст. «Начертаніє» було секретним документом⁴³. Програма не могла не спричинити загострення суперечностей у балканському регіоні.

1845 р. І. Гарашанин створив організації своїх агентів як у слов'янських районах Османської імперії, так і в австрійських, і навіть у болгарських, де вони вели пропаганду за об'єднання слов'ян⁴⁴.

У створенні Великосербської держави автор «Начертанія» покладав великі надії на Росію: «Сербія ні з ким так легко не могла б досягти своєї мети, як за сприяння Росії. Але це можливим може бути лише тоді, коли Росія цілком і повністю прийняла б умови Сербії», – зазначав він⁴⁵.

Однак у першій половині 1850-х рр. російський уряд небезпідставно вважав Гарашанина одним з ініціаторів сербської орієнтації на Францію. Відносини Сербії з Росією на якийсь час погіршилися, а під час Кримської війни їхні дипломатичні зв'язки фактично було припинено⁴⁶.

⁴⁰ Достян И. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 95.

⁴¹ Тимофеев А. Ю. Крест, кинжал и книга. Стара Сербия в политике Белграда (1878–1912). СПб., 2007. С. 10.

⁴² Задохин А. Г. Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 22.

⁴³ Пирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 216.

⁴⁴ Вяземская Е. К. Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 216.

⁴⁵ Никифоров К. В. Сербия в середине XIX в. М., 1982. С. 49.

Згодом ставлення І. Гарашанина до Росії змінилося. В одному з своїх листів він висловлював сподівання, що Росія погодиться на встановлення в Сербії особливого уряду, який робив би великі справи, а Росія завжди стояла б за його спиною⁴⁷.

Боснія та Герцеговина були найближчими цілями сербської національної експансії⁴⁸. Сюди весь час просочувалися сербські агенти для створення мережі підпільних організацій і підтримки сербського вторгнення⁴⁹. Сербська скарбниця не шкодувала коштів для утримання своїх агентів⁵⁰. Однак діяльність таких таємних організацій, відірваних від селянського руху, була малоефективною⁵¹.

Зовнішньополітична активність Сербії зростає під час правління Михайла Обреновича (1860–1868 рр.). Його програма передбачала досягнення цілковитої незалежності князівства та об'єднання південнослов'янських народів під керівництвом династії Обреновичів. Способом досягнення цієї мети вважали визвольну війну проти Османської імперії в союзі з рештою балканських народів. Для цього потрібна була достатньо сильна армія, і підготовку до її створення було розпочато ухваленням 1861 р. закону про народне військо й загальний військовий обов'язок чоловіків від 20 до 50 років⁵². Сербський уряд у цей час намагався залучити навіть Народну партію Хорватії до своїх планів організації повстання в Боснії, а також сербів-граничарів з австрійського військового кордону⁵³. Зокрема, один із колишніх граничарських офіцерів А. Орешкович 1867 р. розробив план повстання в Боснії⁵⁴.

⁴⁶ Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 295.

⁴⁷ Чуркина И. В. Илья Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.). *Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.)*. М., 1995. С. 98.

⁴⁸ Тирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 216.

⁴⁹ Єлавіч Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Київ, 2003. С. 435.

⁵⁰ История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века: От русско-французского союза до Октябрьской революции. М., 1997. С. 39.

⁵¹ Попович В. Аграрно питање у Босни и терски нереди за време реформног режима Абдул-Меджида. 1933–1861. Београд, 1949. С. 98.

⁵² Тирковић Сима М. Срби међу европским народима. С. 217.

⁵³ Карасев А. В. Сербские национальные программы и борьба за их реализацию в 1856–1878 гг. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 111–131.

⁵⁴ Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 239; Тирковић Сима М. Срби међу европским народима. С. 218.

Планували таємне введення на територію Боснії та Герцеговини низки чет (загонів), що стали б основою повстанської армії. Сербські емісари намагалися розбудити в боснійських мусульманах усвідомлення «південнослов'янської племінної спорідненості»⁵⁵.

Сербія в цей час також уклала договори про військовий союз із Чорногорією (1866) та Грецією (1867), про дружбу й нейтралітет із Румунією (1868), тривали переговори з представниками болгарської еміграції в Бухаресті. В Белграді було розпочато формування повстанських чет. Цей Балканський союз активно підтримувала Росія⁵⁶.

Утворення двосединої Австро-Угорської імперії створювало іншу альтернативу в досягненні сербських національних планів через зближення з цією державою, і воно починається вже 1867 р., чим Михайло, а після його вбивства 1868 р. уряд регентів намагалися скористатися⁵⁷. Балканський союз тим часом розпався.

Зближення з Австро-Угорщиною зумовило охолодження сербсько-російських відносин, але не дало бажаних Сербії результатів. Вплив же Чорногорії, якій величезні субсидії надавала Росія, зростає⁵⁸. Російська дипломатія посилила свою підтримку Чорногорії та її князя Ніколи, що активно демонстрував свою проросійську орієнтацію і наміри очолити південнослов'янський визвольний рух. У Боснії та Герцеговині Чорногорія також діяла успішніше, ніж Сербія⁵⁹. Уряд регентів у березні 1871 р. знову вдався до пошуків нормалізації відносин із Росією⁶⁰.

1872 р. на престол став князь Мілан. Він відразу ж висловив свою підтримку ідеї приєднання Боснії та Герцеговини до князівства⁶¹.

Австрія у другій половині 60-х років прогнала Пруссії в боротьбі за об'єднання Німеччини і втратила італійські землі⁶². Щоправда,

⁵⁵ Фрейдзон В. И. К истории боснийско-мусульманского этноса. *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе*. М., 1981. С. 332.

⁵⁶ Попльыко Д. Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX ст. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)*. М., 1982. С. 173–174.

⁵⁷ Попльыко Д. Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX ст. С. 180–183.

⁵⁸ Єлавіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX століття. С. 314.

⁵⁹ Тирковић В. Историја Срба. Подгорица, 2005. С. 202–203.

⁶⁰ Попльыко Д. Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX ст. С. 175.

⁶¹ Струкова К. Л., Хитрова Н. И. Сербия и Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.). *Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы*. М., 1978. С. 47.

⁶² Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 193–194.

новий імпульс Дунайській монархії дало створення 1867 р. Австро-Угорської імперії, яка визнала нові реалії на заході й півночі і відтепер проявляла дедалі більшу турботу про свої східні й південні кордони. Підстави для цього були. Об'єднання Німеччини й Італії стало прикладом для сербських лідерів: реальність планів І. Гарашанина ніби підтверджував їхній досвід.

Попри те, що балканська політика Дунайської монархії впродовж XIX ст. зазнала істотних змін, незмінним у ній було головне – не допустити утворення великої слов'янської держави; вона могла б стати привабливим прикладом для слов'янського населення імперії Габсбургів⁶³.

Австро-угорським керівникам здавалося, що саме до цього йшло, адже сербська пропаганда в Боснії та Герцеговині не припинялась. Австрійські державні високопосадовці і військові в другій половині 60-х рр. почали обговорювати плани військової та дипломатичної підготовки анексії Боснії та Герцеговини. Угорські керівники, котрі побоювалися збільшення частки слов'янського населення, виступали проти анексії. Враховуючи останнє, угорський прем'єр-міністр (1867–1871 рр.), а потім міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1871–1879 рр.) Д. Андраші 1867–1868 рр. висунув ідею передання частини Боснії Сербській державі з метою її умиротворення, підпорядкування своєму впливові та відриву від зближення з Росією⁶⁴.

Невдоволення офіційного Відня схильністю угорського прем'єр-міністра до поступок сербам, невпевненість самого Андраші в тому, що приєднання Боснії до Сербії вгамує великосербські амбіції Белграда, а не підсилить їх, а також політика лавірування сербських регентів спонукали його відмовитися від такої ідеї на користь анексійних планів. Але при цьому Андраші вважав, що їх реалізація є можливою лише в разі розпаду Османської імперії та загрози створення великої південнослов'янської держави. Згодом повстання в Боснії та Герцеговині змодельувало саме такий конфлікт. До того ж, Австро-Угорщину лякала можлива російська експансія на Балканах. А підстави для цього були.

У свідомості керівної бюрократичної верхівки Росії тяжів вантаж історичних традицій. Традиційними були її уявлення про

⁶³ 100 лет освобождения балканских народов от Османского ига : материалы междунауч. конф. М., 1979. С. 49.

⁶⁴ Медяков А. С. Югославянская политика Андраши (1867–1871 гг.). *Центральная Европа в новое и новейшее время*. М., 1998. С. 156.

особливу історичну місію Росії, насамперед на Балканах і на Близькому Сході⁶⁵.

Від середини XIX ст. в Росії відбувався інтенсивний процес становлення нової панславистської теорії та посилення позицій прихильників імперського потрактування панславизму. Її радикальні ідеологи (зокрема Ф. Тютчев) висловлювали думку про нежиттєздатність Австрії і доводили необхідність її ліквідації як держави. В період правління Олександра II почала розвиватись і нова концепція зовнішньої політики, в основу якої було покладено висновок про те, що Росія має взяти на себе керівництво слов'янськими рухами, стати центром слов'янського світу. Австро-угорські посланники не раз висловлювали претензії російським офіційними особам щодо поширення панславистської пропаганди в Австро-Угорщині та її підтримки з боку Росії⁶⁶.

Боснія та Герцеговина – провінції, де жили більше півмільйона православних, – привертала дедалі більшу увагу Санкт-Петербурга⁶⁷.

У 1874–1875 рр. сильна засуха, неврожаї і падіж худоби спричинили голод у європейській Туреччині. Невирішеність аграрного питання і зростання податків за таких умов призвели до спалаху стихійних селянських бунтів⁶⁸. Вони почалися в Герцеговині навесні 1875 р., а в Боснії – в серпні 1875 року. Райони, компактно населені мусульманами, участі у повстанні не брали⁶⁹. Повстало переважно сербське населення⁷⁰. Повстання було спрямовано проти місцевих землевласників – мусульман, сербохорватів за мовною належністю. Тому бунт не мав національного підґрунтя, його зумовили соціально-економічні причини⁷¹.

Наприкінці липня 1875 р. між Росією та Австро-Угорщиною почалися консультації з боснійсько-герцеговинської проблеми⁷².

⁶⁵ Игнатъев А. В. Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков. *Вопросы истории*. 1998. № 8. С. 35.

⁶⁶ Павленко О. В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях. *Славяноведение*. 1998. № 6. С. 56–57.

⁶⁷ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. М., 1978. С. 121–151.

⁶⁸ Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990. С. 208.

⁶⁹ Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. М., 2008. С. 91.

⁷⁰ Попылко Д. Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско-сербских отношениях начала 70-х годов XIX в. *Балканские народы и европейские правительствa в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)*. М., 1982. С. 94.

⁷¹ Єлавич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Київ, 2003. С. 435.

Сторони дійшли згоди дотримуватися принципу невтручання. Російський канцлер і міністр закордонних справ О. Горчаков допускав можливість відмови від нього в разі поразки християн Боснії та Герцеговини і жорстокої розправи турків⁷³. Росія висловлювалась також за надання широкої політичної автономії провінціям за зразком Сербії та Румунії. Австро-Угорщина виступала проти цього і пропонувала обмежитися проведенням реформ⁷⁴.

У серпні 1875 р. у Відні було створено узгоджувальний центр для розроблення заходів умиротворення конфлікту; він організував поїздку до Герцеговини європейської консульської комісії. Проте її місія зазнала невдачі⁷⁵.

Повстання в Боснії та Герцеговині справило значний вплив на сусідні Чорногорію і Сербію, які домовилися, що в разі успіху повстання Герцеговина відійде до Чорногорії, а Боснія – до Сербії⁷⁶. Участь чорногорців у повстанні набула масового характеру, а 8 (20) серпня у Ловчені чорногорська скупщина ухвалила рішення про підтримку повстання⁷⁷.

Небувале патріотичне піднесення охопило Сербію. Боснійські емігранти почали створювати невеликі чети (загони), які переходили на герцеговинську територію. Згодом приєднувалися до повстанців і серби-добровольці⁷⁸. Найактивніші акції на підтримку повстанців відбувались у Сербії наприкінці серпня – на початку вересня 1875 року⁷⁹.

Сербська скупщина ухвалила низку постанов про допомогу повстанцям, зокрема фінансову та військову⁸⁰.

Сербський уряд декларував свій нейтралітет і водночас підтримував повстанців та готувався до війни з Туреччиною. Тому держави-гаранти заявили, що вони не зможуть убезпечити князівство від можливої турецької окупації⁸¹. Скупщина мусила підтвердити політику нейтралітету⁸².

Але і після цього до Боснії та Герцеговини із Сербії надходили фінансова допомога, зброя, військове спорядження, а водночас було розпочато реорганізацію армії та розробку планів військової кампанії проти Туреччини⁸³.

Наприкінці грудня 1875 р. – на початку січня 1876 р. великі держави направили урядові Порти нові пропозиції («нота Андраші»). Вони задовольнили, за винятком одного пункту, Османський уряд, але їх не прийняли повстанці⁸⁴.

Проблему обговорювали і в Берліні на зустрічі міністрів закордонних справ Австро-Угорщини, Росії та Німеччини у квітні – травні 1876 р., де Горчаков вніс пропозицію про надання Боснії та Герцеговині широких автономних прав⁸⁵. Тоді ж у російському керівництві обговорювали також можливість сприяння балканським народам у їхньому розвитку до політичної незалежності⁸⁶.

1 (13) травня 1876 р. за результатами зустрічі Андраші, Бісмарка і Горчакова було підготовлено Берлінський меморандум⁸⁷, що його не прийняв уряд Порти. Тим часом криза посилилася внаслідок початку в квітні 1876 р. повстання в Болгарії, що його жорстоко придушили турецькі війська, і це прискорило виступ Сербії та Чорногорії. Хоча офіційно Росія була проти їх війни з Туреччиною, панславістські кола вели активну пропаганду за війну. До Сербії почали прибувати добровольці та матеріальна допомога. У травні 1876 р. до Белграда прибув російський генерал М. Черняєв, що

⁷² Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. М., 1970. С. 174.

⁷³ Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. М., 2008. С. 29.

⁷⁴ Струкова К. Л. К истории русско-сербских межгосударственных отношений в 1875 г. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования)*. М., 1982. С. 201–205.

⁷⁵ Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. М., 2008. С. 29–39; Anđrijašević Ž. M. *Istorija Srne Gore*. Podgorica, 2006. С. 204.

⁷⁶ Хитрова Н. И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX в. М., 1979. С. 307.

⁷⁷ Хитрова Н. И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50–70-х годах XIX в. С. 322–323.

⁷⁸ Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1875–1877. Т. 1. М., 1961. С. 63.

⁷⁹ Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. С. 112.

⁸⁰ Струкова К. Л., Хитрова Н. И. Сербия и Черногория в войне с Турцией (1876–1878 гг.). *Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы*. М., 1978. С. 50–51.

⁸¹ Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1875–1877. С. 121.

⁸² Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 279.

⁸³ Бочкарева С. И. Сербско-турецкие отношения в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX в. *Советское славяноведение*. 1977. № 4. С. 40.

⁸⁴ Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. С. 257.

⁸⁵ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина: между Западом и Востоком (начало XIX в. – 1878 г.) *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв.* М., 1997. С. 194.

⁸⁶ Конобеев В., Мазаев И. Россия и национально-освободительное движение болгарского народа: (от Апрельского восстания до русско-турецкой войны 1877–1878 гг.). *100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878–1978*. М., 1978. С. 19–20.

⁸⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 141–143.

прийняв сербське громадянство і став командувачем армії та близько п'яти тисяч російських добровольців⁸⁸. 18 (30) червня Сербія і Чорногорія оголосили війну Туреччині. 20 червня (2 липня), в день початку бойових дій, Боснія оголосила об'єднання з Сербією, а Герцеговина – з Чорногорією⁸⁹.

Однак невдовзі сербську армію розбили турки, і лише ультиматум Росії змусив уряд Порти підписати перемир'я із Сербією⁹⁰. Росія за таких умов почала підготовку до війни проти Туреччини, тож вона конче потребувала нейтралітету Габсбургів.

26 червня (8 липня) 1876 р. в Рейхштадті (Чехія) відбулася зустріч Франца-Йосифа й Олександра II. Результатів переговорів не було оформлено спеціальною угодою. Досягли лише таємної усної домовленості, записаної в російському й австрійському варіантах, що не були тотожними. В основному ж російський і австрійський імператори домовилися про те, що в разі перемоги османів над повстанцями обидві держави виступлять проти Туреччини й домагатимуться від неї запровадження для Боснії та Герцеговини устрою, що його передбачено в ноті Андраші та в Берлінському меморандумі⁹¹; в разі ж османської поразки Австро-Угорщина отримає частину Боснії та Герцеговини, Росія поверне собі втрачену 1856 р. частину Бессарабії, а Болгарія та Румунія стануть автономними. Можливість створення великої слов'янської держави на Балканах було виключено⁹².

Ці домовленості було зафіксовано в секретній і додатковій конвенціях від 3/15 січня 1877 року. За цими документами було встановлено доброзичливий нейтралітет Австро-Угорщини щодо Росії в разі її війни з Туреччиною, а також взаємну згоду на «можливі анексії» Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною і «частин Бессарабії» – Росією. За Австро-Угорщиною було визнано право вибору моменту і способу окупації своїми військами Боснії та Герцеговини⁹³.

Далі були російсько-турецька війна 1877–1878 рр., перемога Росії та прелімінарний мир у Сан-Стефано. Він викликав обурення

⁸⁸ Єлавіч Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Київ, 2003. С. 441.

⁸⁹ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005. С. 75; Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore : od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006. С. 205.

⁹⁰ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под ред. А. А. Громько. М., 1963. С. 94.

⁹¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 141–148.

⁹² Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 141–148.

⁹³ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 152.

європейських держав, оскільки серйозно загрожував змінити баланс сил на Балканах на користь Росії. Вкажемо лише на ті його положення, що безпосередньо стосуються нашої теми. Мир проголошував цілковито незалежними Сербію, Чорногорію та Румунію, а Болгарію – лише самоврядувальним князівством у номінальній васальній залежності від султана. Однак саме Болгарія здобувала найбільшу територію, і утворювалась велика слов'янська держава «від моря до моря». Це порушувало одну з домовленостей Росії та Австро-Угорщини в Рейхштадті й Будапешті. Було визначено термін перебування російських військ у Болгарії – два роки і російський уряд мав брати участь в організації нової держави. Присутність тут російської армії могла б створювати невпинну загрозу Константинополю. Це аж ніяк не відповідало інтересам інших великих держав, насамперед Англії та Австро-Угорщини.

Мала підстави для розчарування Сербія. Сан-Стефанський розклад свідчив про намір Росії віддавати перевагу саме болгарським національним інтересам. Сербія ж могла приєднати набагато менше нових земель. Граф М. Ігнат'єв – посол Росії в Туреччині і автор концепції договору – наполягав навіть на переданні Болгарії м. Ніш, що його зайняли сербські війська⁹⁴. Представники російського уряду фактично натякнули сербам, що відтепер ті можуть шукати підтримки лише у Відня⁹⁵.

Південно-Західну Бессарабію за договорами слід було повернути Росії, а про анексію Боснії та Герцеговини не йшлося. Тож інтереси Австро-Угорщини були проігноровано і за свій нейтралітет і згоду на повернення до складу Росії Бессарабії вона не отримувала нічого.

Тиск великих держав змусив Росію погодитись на скликання міжнародної конференції (конгресу) в Берліні у червні – липні 1878 р. для перегляду прелімінарного миру. Він відбувся під головуванням Бісмарка. Відносно питань, що безпосередньо стосувались австрійсько-російських угод 1876–1877 рр., Конгрес ухвалив такі рішення: Болгарську державу, що утворювалася за Сан-Стефанським миром, слід було поділити на дві частини, Македонію і Фракію слід було повернути під владу Порти, а Боснію та Герцеговину – передати під управління Австро-Угорщини. Їй було

⁹⁴ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). М., 1998. С. 149.

⁹⁵ Єлавіч Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. С. 445–446.

надано право тримати там війська і будувати шляхи сполучення не лише в означених областях, а і в Новіпазарському санджаку – невеликому регіоні, що відділяв Сербію від Чорногорії.

В російській і радянській історіографії рішення Берлінського конгресу зазвичай пов'язували з підступною і ворожою щодо Росії та слов'янських народів Балканського півострова політикою О. Бісмарка. Таку думку чи не вперше висловив Олександр II у листі до німецького кайзера Вільгельма II в серпні 1879 р., де дорікав йому, що німецькі дипломати «нібито отримали наказ завжди підтримувати позицію австрійців, систематично ворожу нам», а австрійці «займають дві турецькі провінції, що їх вони окупували в мирний час, аби ніколи не повертати їх законному государю»⁹⁶. Чомусь про «законного государя», а Олександр I, звісно ж, мав на увазі турецького султана, російський імператор не згадував, коли давав згоду Францу-Йосифу на окупацію та анексію Боснії та Герцеговини.

Насправді ж позицію О. Бісмарка на Берлінському конгресі, принаймні щодо австрійсько-російських суперечок із цих проблем, визначили Рейхштадські й Будапештські рішення Росії та Австро-Угорщини. Факт їх укладення від широкого загалу в Росії (власне, як і від німецького союзника, вже не кажучи про Сербію) приховали – це і не дивно, оскільки розраховували, що ймовірна війна з Туреччиною все розставить на свої місця. Вочевидь, що переможна для Росії війна і спонукала царську дипломатію розробити такі умови миру, що означали відхід Росії від цих угод із Австро-Угорщиною.

Рейхштадську угоду і Будапештську конвенцію було підтверджено в Протоколі до секретного договору про «Союз трьох імператорів» від 6 / 18 липня 1881 р., де було встановлено щодо Боснії та Герцеговини, що Австро-Угорщина зберігає за собою право анексувати ці дві провінції в момент, що його вона визнає слушним⁹⁷.

1887 р. «Союз трьох імператорів» припинив своє існування. Але ні Австро-Угорщина, ні Росія не були зацікавлені в нових ускладненнях на Балканах. Габсбурзьку монархію більше турбували внутрішні проблеми, а Росія вдалась до активної політики на

⁹⁶ Бісмарк О. фон. Воспоминания, мемуары. Т. 2. М. ; Минск, 2002. С. 242.

⁹⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 231–232.

Далекому Сході. Тому 1897 р. австрійський і російський міністри закордонних справ обмінялися нотами, в яких вони висловилися за статус-кво на Балканах, насамперед щодо македонської проблеми. Відносно ж попередніх проблем, виникли вже певні нові нюанси в їх потрактуванні. Зокрема, в австрійській ноті було вказано, що «питання про володіння Боснією та Герцеговиною і Новіпазарським санджаком не може бути предметом жодної суперечки», а уряд Австро-Угорщини «зберігає за собою можливість у належний момент замінити чинне право окупації та утримання гарнізонів – правом анексії»⁹⁸. Тобто право австро-угорської анексії Боснії та Герцеговини, що його було визнано в попередніх угодах між сторонами, австро-угорська дипломатія намагалася поширити і на Новіпазарський санджак. У російській же ноті було зазначено, що «Берлінський трактат забезпечує за Австро-Угорщиною право військової окупації Боснії та Герцеговини. Анексія цих двох провінцій порушила б ширшу проблему, що потребує спеціального розгляду в належний час і в належному місці»⁹⁹. Іншими словами, російська дипломатія відтепер резервувала за собою право вимагати від Австро-Угорщини певних компенсацій за згоду на анексію.

Вищим етапом у співпраці Росії та Австро-Угорщини з балканських питань стали 1903–1906 роки. Зокрема, 3 жовтня 1903 р. в Мюрцштеді (Австрія) було підписано угоду щодо проекту реформ у Македонії, з пропозицією яких обидві держави звернулися до османського уряду¹⁰⁰. 15 жовтня 1904 р. в Санкт-Петербурзі було укладено таємну декларацію про взаємний нейтралітет на основі визнання статус-кво¹⁰¹.

Після Берлінського конгресу вплив Росії в Сербії значно послабшав. У червні 1881 р. було укладено австрійсько-сербський союзний договір¹⁰². Загалом, сербська політика до 1903 р. лишалась австрофільською¹⁰³.

Окупація Боснії та Герцеговини австро-угорськими військами започаткувала підготовку їх інтеграції до складу імперії Габсбургів.

⁹⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 305.

⁹⁹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 307.

¹⁰⁰ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 329–332.

¹⁰¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 333–334.

¹⁰² Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 239.

¹⁰³ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 252.

У правовому сенсі суверенітет над провінціями, як і раніше, належав султанові, але фактично керувала ними Дунайська монархія, що юридично оформила спеціальна конвенція між Австро-Угорщиною і Туреччиною 21 квітня 1879 року¹⁰⁴.

Окупація стимулювала зміни чисельності етноконфесійних груп і їх частки в загальному складі населення. Еміграція зачепила переважно мусульман, їх виїхало за 1878–1910 рр. більше 150 тис., що зменшило їх частку від 38,73 % до 32, 25 %. За цей же період у Боснії та Герцеговині поселилися близько 180–200 тис. хорватів, словенців, чехів та ін.¹⁰⁵ 1910 р. етнічна структура Боснії та Герцеговини стала такою: 43,49 % православних, 32,25 % мусульман і 22,8 % католиків¹⁰⁶. Однак зменшення частини мусульманського населення в демографічній структурі країни не спричинило зменшення його соціального престижу і впливу.

Австро-угорська влада чимало зробила для того, аби в колись неспокойних провінціях нарешті запанував мир з елементами нового європейського порядку, розвивалася промисловість, поставали сучасна мережа залізниць, кредитно-банківська система, зростав рівень освіти і культури, міцнішали мирні відносини між релігійними конфесіями. Але головним недоліком була невирішеність аграрного питання і відокремленість провінцій через його невизначеність¹⁰⁷.

Тим часом, після вбивства у червні 1903 р. короля Олександра Обреновича і королеви Драги та сходження на престол Петра I Карагеоргієвича – русофіла і прихильника «Великої Сербії», сербсько-австрійські відносини дедалі більше загострювалися¹⁰⁸.

Як вважав Ю. Писарев, після приходу до влади нової династії (1903 р.) Сербія стала грати роль «другого П'ємонта» на Балканах¹⁰⁹.

Якоюсь мірою цьому сприяли і пожвавлення панславистських настроїв у Росії, агітація панславистів, а також невтримана, нервова реакція австрійських керівних кіл і нові тенденції в політиці Сербії.

¹⁰⁴ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 231–233.

¹⁰⁵ Bilandzic D. Hrvatska moderna povijest. Zagreb, 1999. С. 39.

¹⁰⁶ Bilandzic D. Hrvatska moderna povijest. С. 38.

¹⁰⁷ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина : ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века. В «Пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 324–328.

¹⁰⁸ Данченко С. И. Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903 гг. М., 1996. С. 402.

¹⁰⁹ Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985. С. 19.

Зростання сербського націоналізму й русофільських настроїв серйозно турбувало Австро-Угорщину. Її керівникам здавалось, що Сербія готова за підтримкою Росії вдатися до реалізації ідеї Великої Сербії і завоювання територій, що їх населяли південні слов'яни, і першим кроком до цього стане політичне об'єднання Сербії та Чорногорії¹¹⁰; посилення панславистських настроїв у Росії, що, вочевидь, спонукає її надати допомогу сербам. Все це створило б реальну загрозу краху імперії Габсбургів.

Починаються згорання економічної співпраці, спроби Сербії переорієнтувати свою зовнішню торгівлю, протидії цьому Австро-Угорщини, митна війна (січень 1906 р.), яка спричинила в російській пресі початок кампанії за розірвання австрійсько-російських угод¹¹¹.

Російські дипломатичні представники переконували сербський уряд, що основною сферою життєвих інтересів королівства є території на захід від нього, насамперед на Адріатичному узбережжі, й наполегливо радили йому не укладати з Австро-Угорщиною навіть торгівельної угоди¹¹². Загострювали австрійсько-сербські відносини цілеспрямовані дії та агітація сербського уряду в Боснії та Герцеговині¹¹³.

1906 р. керівником зовнішньополітичного відомства в Росії став О. Извольський, а в Австро-Угорщині А. фон Еренталь – амбіційні та енергійні прихильники більш напористої претензійної політики, ніж у їхніх попередників. Їхня діяльність і зумовила загострення боснійської проблеми та перехід від співпраці двох держав до конфронтації. О. Извольський прагнув повернути Росії престиж, що його вона втратила через поразку у війні з Японією, а А. фон Еренталь – покласти край зростанню, як він вважав, сербської небезпеки для імперії Габсбургів. Водночас Еренталь був прихильником дальшої співпраці з Росією. Він вважав, що Австро-Угорщина потребує не нових слов'янських земель, а консолідації, останнім кроком до якої стала б зміна статусу Боснії та Герцего-

¹¹⁰ Искендеров П. А. Сербия при Обреновичах. В «Пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 177.

¹¹¹ Ненашева Э. С. Славянский вопрос и буржуазно-дворянские круги России на рубеже XIX и XX вв. Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. М., 1984. С. 184.

¹¹² Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичах. В «Пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 184.

¹¹³ Вяземская Е. К. Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг. На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Концы XVIII – начало XX вв. М., 1997. С. 289.

вини, що їх вона окупувала й офіційно включила до складу імперії. Для цього Еренталь пропонував заплатити Туреччині компенсацію і відмовитись від окупації стратегічно важливої іншої турецької території – Новіпазарського санджака. Такий крок мав переконати Росію, що Австро-Угорщина відмовляється від територіальної експансії¹¹⁴.

Тим часом сприятливий період у російсько-австрійських відносинах минав. Щоправда, 28 вересня 1907 р. у Відні Извольський і Еренталь підписали додаткову угоду, що передбачала дальшу співпрацю щодо Мюрцштега. Тоді ж міністри обговорювали і питання про анексію Боснії та Герцеговини як можливу компенсацію за надання Росії свободи Протоків. Так у Відні у вересні 1907 р. в конфіденційній розмові Извольського й Еренталю було обговорено оборудку, укладену за рік потому в замку Бухлау (Чехія)¹¹⁵.

Однак уже виникли непорозуміння, пов'язані з планами будівництва залізничних колій на Балканах.

У цей період увагу Извольського, і, вочевидь, більшу, привертала інша проблема, що її вирішення він пов'язував до певної міри з Австро-Угорщиною: зміна у вигідному для Росії варіанті режиму Чорноморських протоків Босфору й Дарданелл, що його встановили низка міжнародних угод. За ними, Протоки і Чорне море було закрито для іноземних військових кораблів. Для безпеки Росії це створювало додаткові гарантії, і тому вона виступала проти будь-яких змін в угодах, що забороняли доступ у Чорне море військовому флоту інших великих держав. Але ж дія цих угод поширювалась і на Росію. Вона також не мала права проводити військові судна через Протоки, що замикало їх у Чорному морі. Невигідність цього продемонструвала російсько-японська війна 1904–1905 років¹¹⁶.

До того ж, дедалі більше занепокоєння Росії викликало посилення впливу кайзерівської Німеччини в Османській імперії та початок їхньої військової співпраці. Відкриття Протоків для російських військових кораблів стало однією з головних цілей російської зовнішньої політики в десятиліття, що передувало світовій війні¹¹⁷.

¹¹⁴ Киссинджер Г. Дипломатия. М., 1999. С. 75.

¹¹⁵ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 261.

¹¹⁶ Россия и Черноморские проливы. М., 1999. С. 253–259.

¹¹⁷ Россия и Черноморские проливы. С. 253–259.

Свої плани щодо Протоків російський міністр пов'язував із припиненням тривалого російсько-британського конфлікту в Азії, забезпеченням інтересів Санкт-Петербурга в цій частині світу¹¹⁸ і зближенням двох держав та підписанням Конвенції 18/31 серпня 1907 р., яка стала останньою ланкою в створенні Антанти¹¹⁹. Извольський сподівався на укладення з Англією угоди, що дала б Росії можливість відкрити Протоки для своїх військових кораблів. На переговорах щодо англійсько-російської конвенції 1907 р. він пропонував такий компроміс: Росія дістає право виходити з Чорного моря через Протоки, а Англія та решта держав – право посилати у Протоки свої військові кораблі, без права входження їх у Чорне море. Извольський згодом зазначав, що переговори з Англією щодо Протоків вели двічі: вперше через російського посла Бенкендорфа, вдруге – під час візиту міністра до Лондона 1908 року¹²⁰. Відтак він вирішив звернутися до Еренталю і домогтися про вирішення питання щодо Протоків за співпраці з Австро-Угорщиною. Обстановка на Балканах тим часом змінилась. У липні 1908 р. в Туреччині почалась революція і до влади прийшли молодотурки, які були прихильниками неподільності держави¹²¹.

Це, вочевидь, загострило б низку проблем, пов'язаних із турецькою спадщиною, зокрема болгарську і боснійсько-герцеговинську. В Болгарії активно обговорювали проголошення держави царством і цілковиту незалежність, а в Австро-Угорщині – анексію Боснії та Герцеговини. Російська дипломатія про це добре знала і Извольський вирішив використати ситуацію для того, аби ще раз домогтися від Австро-Угорщини компенсації за згоду на анексію цих провінцій (нагадаємо, що вперше це сталося у 1876–1877 рр.).

2 (15) вересня 1908 р. в Бухлау (Чехія) між Еренталем та Извольським відбулись переговори, результатом яких стала секретна домовленість щодо балканських питань, не зафіксована в письмовій угоді¹²².

Головним у ній було те, що Извольський погоджувався на австро-угорську анексію Боснії та Герцеговини, а Еренталь давав згоду

¹¹⁸ Остальцева А. Ф. Англо-русское соглашение 1907 г. Саратов, 1977. С. 109–114.

¹¹⁹ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 333.

¹²⁰ Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914 гг. Сборник секретных дипломатических документов. М., 1922. С. 121–122.

¹²¹ Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. М., 2003. С. 371.

¹²² Емец В. А. А. П. Извольский: Министр – неудачник или реформатор? *Новая и новейшая история*. 1993. №1. С. 147.

Австро-Угорщини на відкриття Протоків для російських військових кораблів і на право Росії проводити їх через Протоки поодиночі. Міністри домовилися про евакуацію австрійських військових гарнізонів із Новіпазарського санджака, дали згоду на проголошення цілковитої незалежності Болгарії та передання Греції острова Крит¹²³. Поза тим, Еренталь обіцяв відмовитися від свого проекту Санджакської залізниці і від прав Австро-Угорщини на чорногорське узбережжя¹²⁴.

Всі ці положення, за відсутності письмово зафіксованих угод, було встановлено на основі зіставлення повідомлень самих же міністрів. Однак питання про те, коли мало бути реалізовано й оприлюднено ці домовленості, викликало запальні суперечки. Еренталь стверджував, нібито цілком зрозуміло казав Ізвольському, що анексію буде здійснено до 8 жовтня, і про це він поінформує спільне засідання австро-угорських делегацій. Таку покваліфікованість зумовила зміна обставин через молодотурецьку революцію¹²⁵. А Ізвольський доводив, що з розмови з австро-угорським міністром виніс враження про намір Еренталю лише повідомити парламентові щодо плану анексії, а не подавати її як факт без письмової угоди двох урядів.

Тим часом, Міністерство закордонних справ Росії продемонструвало надзвичайну обізнаність щодо розвитку ситуації на Балканах. Ще 22 вересня (5 жовтня), коли не було оголошено незалежності Болгарії, товариш міністра М. Чариков писав російським представникам у Європі й на Балканах, що Австро-Угорщина 24 вересня (7 жовтня) оголосить про приєднання Боснії та Герцеговини і що під час візиту князя Фердинанда до Тирново «там відбудеться проголошення Болгарії незалежним королівством»¹²⁶.

24 вересня (7 жовтня) 1908 р. Еренталь оголосив на засіданні австрійської та угорської делегацій про анексію Боснії та Герцеговини (рескрипт про неї Франц Йосиф підписав 22 вересня (5 жовтня)). За два дні до того болгарський князь Фердинанд проголосив цілковиту незалежність Болгарії і прийняв титул царя¹²⁷.

¹²³ Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса. *Исторический архив*. 1962. № 5. С. 121–124.

¹²⁴ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 261.

¹²⁵ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. С. 263.

¹²⁶ Кударов П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год). *Международная жизнь*. 1998. № 1. С. 109.

¹²⁷ Кударов П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год). С. 108–109.

Ізвольський, котрий, вочевидь, не очікував, що Еренталь діятиме так швидко, вирушив у подорож до великих країн з метою повідомити про досягнені в Бухлау домовленості й заручитися їхньою згодою¹²⁸.

Але його зондування позицій великих держав дало підстави для висновку: Франція та Англія проекту Ізвольського щодо відкриття Протоків не підтримають, за певних компенсацій згоду обіцяли Німеччина й Італія. Отже, виходило, що Австро-Угорщина отримувала вже свою частину, передбачену в Бухлау, а Росія лишалася ні з чим. Аби уникнути принизливої дипломатичної поразки, Ізвольський висунув пропозицію обговорення питання про анексію на конференції держав, що підписали Берлінський трактат. Англія і Франція підтримали цю пропозицію. Австро-Угорщина обумовлювала свою участь у конференції обов'язковим попереднім прийняттям державами її вимог, зокрема визнанням анексії. Німеччина підтримала свого союзника.

Громадськість Росії була обурена розвитком подій. Рішення Болгарії сприймали як прийняте з рук Австрії, і тому образливе для Росії. Слід зазначити, що питання про проголошення незалежності розглядалися в Болгарії від липня 1908 р.; тривали консультації з російським Міністерством закордонних справ, але російська дипломатія наполегливо радила проголосити її лише після австро-угорської анексії Боснії та Герцеговини, «аби ініціатива порушення Берлінського трактату виходила не з Софії, а з Відня»¹²⁹. Однак анексія викликала особливий протест у Росії. На засіданні Ради міністрів 21 січня 1909 р. з'ясувалося, що Росія, послаблена війною з Японією та революцією, воювати не спроможна, але П. Століпін пообіцяв: «За кілька років ... Росія знову заговорить попередньою мовою»¹³⁰. А лідер партії октябристів О. Гучков заявляв: «Коли нашу підготовку до війни буде завершено, ми поквітаємося з Австро-Угорщиною... буде і на нашій вулиці свято»¹³¹.

Ізвольський на Раді не міг заперечувати своєї згоди на анексію, стверджуючи, що, мовляв, був пов'язаний попередніми договорами

¹²⁸ Емец В. А. А. П. Извольский: Министр — неудачник или реформатор? *Новая и новейшая история*. 1993. № 1. С. 147.

¹²⁹ Кударов П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год). С. 107.

¹³⁰ Переписка Вильгельма II с Николаем II. М., 1923. С. 187.

¹³¹ Бестужев И. В. Борьба в России по вопросам внешней политике в 1906–1910 гг. М., 1961. С. 51.

з Австро-Угорщиною і вказував, що згода була умовною, за визначені компенсації. Однак ті, хто обурювався самим фактом анексії, розмови про компенсації вважали ганебним торгом¹³².

Своєрідну позицію зайняв російський міністр щодо Сербії, охопленої всенародним гнівом. Спочатку, доки не було вирішено питання щодо Протоків, він радив сербам зберігати спокій, перекопував, що вони нічого не втрачають, казав про компенсації для Сербії, про підтримку Росії тощо. Потім почав запевняти, нібито він ніколи не схвалював анексії Боснії та Герцеговини й вона стала результатом підступної політики Еренталя, обіцяв обов'язково обговорити питання про анексію на міжнародній конференції, радив сербам уникати війни з Австро-Угорщиною в цей момент, зазначав, що навіть якщо анексія стане фактом, то її не слід вважати остаточною розв'язанням питання¹³³.

Анексія спричинила різке загострення відносин між Австро-Угорщиною та Сербією. Сербія вимагала надати Боснії та Герцеговині автономію, а також розділити Новіпазарський санджак між Сербією та Чорногорією задля встановлення між ними спільного кордону і попередження просування Габсбурзької держави на південь¹³⁴. Водночас у країні серйозно готувалися до війни, сподіваючись на допомогу Росії.

Формальне залагодження суперечки щодо анексії затяглося. Тим часом у результаті переговорів було укладено 26 лютого 1909 р. австрійсько-турецьку угоду про те, що Туреччина поступиться Дунайській монархії Боснією та Герцеговиною за фінансову винагороду; Австро-Угорщина заявила також про свою відмову від усіх прав щодо Новіпазарського санджака¹³⁵. Домовилася з Туреччиною і Болгарія, якій Росія надала фінансову підтримку для розрахунків із Портою із тих внесків, що їх щороку отримувала від турецького уряду як контрибуцію за війну 1877–1878 років¹³⁶. Потім Росія, не очікуючи конференції, визнала незалежність Болгарії.

Здавалось би, юридично питання було вирішено, адже Австро-Угорщина дістала згоду колишнього верховного суверена Боснії та

¹³² Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. М., 2003. С. 373.

¹³³ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 269.

¹³⁴ Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичях. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 381.

¹³⁵ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 342.

¹³⁶ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. С. 341.

Герцеговини. Але такий поворот розпалив ще більші пристрасті в Сербії. Справа йшла до війни. Спроби великих держав примирити сторони не мали результату. Нарешті, 14 березня 1909 р. Німеччина конфіденційно запропонувала Росії своє посередництво: Німеччина офіційно порадить і вимагатиме від Австро-Угорщини, аби та просила держави дати через обмін нотами санкцію австрійсько-турецькій угоді на скасування ст. XXV Берлінського трактату, за умови, що Росія попередньо обіцятиме своєю чергою дати цю санкцію, коли Австрія звернеться за цим до неї¹³⁷.

Таке рішення давало б для Австро-Угорщини визнання державами нового статусу Боснії та Герцеговини, для Росії – уникнення приниження через незгоду держав на конференцію, а Сербію позбавило б легальних підстав на перегляд питання про анексію. Извольський схвалив пропозицію і був готовий прийняти її, оскільки хотів вибратися з халепи, що до неї втрапив. Еренталь же обумовив свою згоду формальною заявою Сербії, нібито анексія Боснії та Герцеговини не порушує її прав і надалі вона також не протестуватиме. Німецька пропозиція все ж таки давала вихід із глухого кута. 9 (22) березня цар у телеграмі кайзерові зазначав, що вона, вочевидь, показує «бажання Німеччини знайти мирний вихід» і що він «наказав Извольському... піти йому на зустріч»¹³⁸.

Після того, як німецьку пропозицію прийняла Росія, такі ж рішення ухвалили Англія, Франція та Італія. За запрошенням Еренталя держави обмінялися нотами і цим дали санкцію на анексію Боснії та Герцеговини.

31 березня 1909 р. Сербія вирішила прийняти пораду Росії, визнати анексію Боснії та Герцеговини і зробила відповідну заяву у Відні в контексті вже зазначених умов Еренталя¹³⁹.

Анексія була успіхом для Австро-Угорщини, яка довела, що спроможна здійснювати незалежну і сильну зовнішню політику. Але попри існування ще від XIX ст. австрійсько-російських угод, за якими Росія визнавала за Австро-Угорщиною право на анексію Боснії та Герцеговини, методи австрійської дипломатії викликали неприйняття й недовіру у тих, хто віддавав пріоритет колективним міжнародним рішенням перед двосторонніми чи односторонніми. Австрійська дипломатія примусила Сербію до принизливої декла-

¹³⁷ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. С. 271–272.

¹³⁸ Переписка Вильгельма II с Николаем II. М., 1923. С. 150.

¹³⁹ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. С. 275.

рації, сподіваючись покласти край «великосербській пропаганді». Таке приниження не могло не дістати відповіді. І Сербія, як показали далі події, не дотрималася своєї обіцянки жити в добросусідських відносинах із Австро-Угорщиною. Тому перемога Еренталя у 1908–1909 рр. була тимчасовою і загрожувала монархії дальшими ще більшими ускладненнями.

Позиція Німеччини в період боснійської кризи також викликала невдоволення, особливо в Росії. Хоча, як це було встановлено, ні кайзер, ні уряд не знали про підготовку анексії, але пропозицію Німеччини та її погрозу, що Австро-Угорщина почне проти Сербії війну, якщо та не погодиться на визнання анексії, Росія зрозуміла як погрозу силою, чи ультиматум, і як приниження Росії. Принаймні в телеграмі 9 березня 1908 р. кайзерові Микола II наголошував: «відчуження між Росією та Австрією, безумовно, вплине також і на наші відносини з Німеччиною»¹⁴⁰.

Серйозно була ображена на Австро-Угорщину Італія – з нею, як із союзницею, Еренталь попередньо навіть не порадився. Це породило сумніви в Італії щодо цінності для неї Троїстого союзу, сприяло її рухові до Антанти, що його започаткувала згодом російсько-італійська дипломатична співпраця проти Австрії (угода в Ракконіджі).

Найсерйозніші наслідки боснійська криза мала для Росії. В панславистській пресі почалась кампанія проти Німеччини, із провідною тезою про неминучість війни між слов'янством і германізмом та потребу Росії терміново готуватися до неї. І справді, в Росії розпочали цілковиту реорганізацію армії та флоту, країна активно включилась до гонки озброєнь. Дипломатична поразка справила визначальний вплив на всю дальшу поведінку Ізвольського. Після невдачі 1908–1909 рр. Ізвольського цілком опанувало прагнення до реваншу Росії перед Австро-Угорщиною та Німеччиною. Сербам, його зусиллями, було надано таємну підтримку і поради готуватися до майбутнього, коли вони зможуть здійснити свої плани. Підбадьорливі запевнення від Росії щодо майбутнього здійснення великосербських домагань сприяли зростанню в Сербії реваншистських настроїв та активізації великосербської пропаганди, зокрема в Австро-Угорщині, де вели антиавстрійську агітацію серед сербів і готували замаху на австрійських посадових

¹⁴⁰ Переписка Вильгельма II с Николаем II. М., 1923. С. 151.

осіб. Просто перед війною наприкінці січня 1914 р. Росія уклала формальний союз із Сербією, вважаючи, що цим зміцнює позиції на Балканах. Насправді ж російсько-сербська угода про військово-політичну співпрацю вкрай загострила обстановку в Південно-Східній Європі. Відень і Будапешт сприйняли її як крок до оточення Австро-Угорщини¹⁴¹.

Однак формально австрійсько-сербські відносини після декларації Сербії 31 березня 1909 р. покращились. Відкрита сербська пропаганда проти імперії припинилася, але не стала небезпечнішою, оскільки була таємною, а австрійсько-сербський антагонізм лишався таким же гострим, як і раніше.

Впродовж трьох років боснійської кризи і до Балканських війн гострих конфліктів у регіоні, якщо не брати до уваги італійсько-турецької війни, не було. За цей період Австро-Угорщина зміцнювала своє становище в анексованих провінціях. Вона відмовилась від проекту побудови залізничної колії до Салонік і вивела свої військові гарнізони з Новіпазарського санджака.

Боснію та Герцеговину після приєднання реорганізували у звичайну габсбурзьку провінцію, надавши їй право збирати власний сейм, який мав лише обмежені законодавчі права. 1910 р. щодо нової провінції було ухвалено пакет законів, а в ній самій проведено вибори¹⁴².

Витоки кризи, пов'язаної з проблемою державної належності слов'янських провінцій Османської імперії Боснії та Герцеговини, сягають у період нового слов'янського державотворення, зокрема виникнення Сербського князівства та початку – в середині XIX ст., реалізації великосербської національно-державної програми, де чільне місце посідало приєднання Боснії та Герцеговини. Оскільки вона передбачала в перспективі об'єднання в єдиній державі і тих слов'янських етносів, що проживали в сусідніх австрійській та угорській державах, це створювало для останніх безпосередню загрозу. Тому криза набувала перманентного характеру. Фактично великосербські плани було спрямовано на руйнацію імперії Габсбургів Їх безкомпромісність не давала змоги двом державам безконфліктно вирішити проблему.

¹⁴¹ Исламов Т. М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи. *Новая и новейшая история*. 2001. № 5. С. 14.

¹⁴² Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2003. С. 85.

Росія, на чию допомогу Сербія поклала великі сподівання, мала власні великодержавні імперські інтереси. Це, а також панславістські ідеї, позиції інших держав значно впливали на суперечливий характер балканської політики Росії. Вона щиро підтримувала слов'янські рухи на Балканах, зокрема й сербські плани. А водночас готова була пожертвувати ними, коли йшлося про її далекосяжні цілі. Що і сталося у випадку з боснійською проблемою 1906–1907 і 1908 років.

Поразка в боснійській кризі стала поворотом для Росії до рішучої підтримки Сербії та зведення рахунків з Австро-Угорщиною.

Боснійська криза була суто міжнародною і не мала істотної внутрішньої чи міжнаціональної причини. Внутрішні й міжнаціональні суперечності в Боснії та Герцеговині не були антагоністичними і не могли викликати збройного конфлікту в Європі. «Пороховим льохом» їх зробило суперництво держав, що намагалися використати анексію для вирішення власних проблем. Росія – проблеми Чорноморських протоків, Австро-Угорщина – збереження цілісності імперії та підтвердження статусу великої держави, Сербія – для реалізації великосербської ідеї. В результаті країна перетворилась на вогнище міжнародної напруженості, де будь-який міжнародний інцидент, будь-яка терористична акція потенційно могли б стати детонатором загальноєвропейської війни, що і сталося влітку 1914 року.

НА ШЛЯХУ ДО БАЛКАНСЬКИХ ВІЙН

1912–1913 рр.

Балканські війни (перша – жовтень 1912 – травень 1913 рр.; друга – червень – липень 1913 р.) були останніми ланками ланцюга міжнародних криз і збройних конфліктів, які від кінця XIX ст. періодично лихоманили міжнародні відносини і, за образним висловом одного з іменитих їх сучасників, «були блискавицями... європейської грози»¹. Мирні договори, укладені за їхніми результатами, не усунули попередніх і створили низку інших міжнародних суперечностей, що «віщували не заспокоєння, а нову війну»².

Балкани стали, на думку авторитетного російського історика В. Виноградова, «найближчим резервом для втягнення у світову війну розташованих тут держав»³.

Аналіз передісторії Балканських війн дає змогу глибшого розуміння походження вселенського конфлікту 1914–1918 рр., що є предметом дискусій і в наші дні.

В історичній літературі питання, пов'язані з виникненням міжнародних суперечностей у Балканському регіоні та навколо нього, досліджено в працях загального характеру з історії Сербії та Югославії⁴, Болгарії⁵, Чорногорії⁶, у колективних монографіях з історії міжнародних відносин⁷, у працях радянських та сучасних російських істориків В. І. Виноградова⁸, К. Виноградова⁹, В. М. Ви-

¹ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. С. 22.

² Чернин О. В дни мировой войны. С. 23.

³ Виноградов В. Н. «Вклад» малых стран в развязывание Первой мировой войны. *Первая мировая война. Пролог XX века*. М., 1999. С. 33.

⁴ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005; Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011.

⁵ Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева. М., 2003.

⁶ Andrijašević Ž. M. Istorija Srne Core: od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006.

⁷ История дипломатии. Т. II: Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под ред. А. А. Громыко. М., 1963; Международные отношения на Балканах 1815–1830 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1983; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986; Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986; История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). М., 1999; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. М., 1978.

⁸ Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. М., 1978.

ноградова¹⁰, Я. Вишнякова¹¹, Р. Гришиної¹², І. Достян¹³, О. Задохіна і А. Низовського¹⁴, О. Ісаєвої¹⁵, П. Іскендерова¹⁶, О. Карасьова¹⁷, В. Косика¹⁸, К. Нікіфорова¹⁹, Д. Ніконогова²⁰, Ю. Писарева²¹, О. Соколовської²², С. Романенка²³, В. Туполева²⁴, А. Шемякіна²⁵, Э. Ури-

- ⁹ Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. *Пролог Первой мировой войны* М., 1964; Його ж. Основные особенности политики Австро-Венгрии на Балканах. 1905–1913. М., 1966.
- ¹⁰ Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова. М., 2005; Його ж. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914. М., 2010.
- ¹¹ Вишняков Я. В. Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века : монография. М., 2012.
- ¹² Гришина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX — начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации. *Славяноведение*. 2000. № 5. С. 3–8; Ї ж. Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз. *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.* СПб., 2011. С. 9–33.
- ¹³ Достян И. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII — начало XX вв.* М., 1997. С. 82–110; Ї ж. Россия и балканский вопрос: Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972.
- ¹⁴ Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000.
- ¹⁵ Исаева О. Н. Мюрштетский опыт «умиротворения» Македонии. *Македония: проблемы истории и культуры*. М. 1999. С. 72–99.
- ¹⁶ Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 476–507.
- ¹⁷ Карасев А. В. Сербия и Черногория 1903–1913 гг. Балканские войны. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII — начало XX вв.* М., 1997. С. 302–317.
- ¹⁸ Косик В. И. Македония — споры, соглашения, войны. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII — начало XX вв.* М., 1997. С. 318–340; Його ж. Гордиев узел Балкан. *Македония: проблемы истории и культуры*. М., 1999. С. 59–71.
- ¹⁹ Никифоров К. В. Сербия на Балканах. XX век. М., 2012.
- ²⁰ Никоногов Д. В. Берлинский конгресс, идеи «Великой Сербии», «Великой Болгарии» и российская дипломатия. *Историки размышляют*. М., 2002. С. 35–54.
- ²¹ Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985; Його ж. Балканский союз 1912–1913 гг. и Россия. *Советское славяноведение*. 1985. № 3. С. 53–69.
- ²² Соколовская О. В. Основные проблемы внешней политики Греции в конце XIX в. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 228–251; Ї ж. Греция в системе международных отношений 1897–1913 гг. и российская дипломатия. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 453–475.
- ²³ Романенко С. А. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX–XX вв.). М., 2000.
- ²⁴ Туполев Б. М. Германская политика на Балканах накануне Первой мировой войны. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 265–296.
- ²⁵ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). М., 1998.

беса²⁶, О. Агансона²⁷, українських дослідників В. Бурбиги і М. Тортіки²⁸, В. Жебокрицького²⁹, Д. Миколенка³⁰, О. Павлюченка³¹, О. Потехіна³², Т. Перги³³, В. Чорнія³⁴, сербських авторів С. Чирковича³⁵, В. Стоянчевича³⁶, Ч. Попова³⁷, М. Екмечича³⁸, болгарських науковців П. Куцарова³⁹, М. Палангурски⁴⁰, македонця В. Поповски⁴¹. Не втратили своєї цінності з плінним часу праці таких західних істориків, як А. Дебідур⁴², С. Фей⁴³, А. Тейлор⁴⁴. Значний внесок у дослідження балканських проблем зробила Б. Єлавіч⁴⁵.

Національно-визвольні й державотворчі процеси на Балканах, розвиток тенденцій до союзу та конфронтації балканських держав

- ²⁶ Урибес Э. Правящие круги России и Балканский кризис 1911 г. *Исторические записки*. М., 1980. Т. 105. С. 72–104.
- ²⁷ Агансон О. И. От Бухареста до Сараево: политика Великобритании на Балканах и начало Первой мировой войны. *Исторические исследования*. М., 2014. № 1. С. 120–142.
- ²⁸ Бурбига В. А. Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне Балканских войн. 1908–1912. *Македония: проблемы истории и культуры*. М., 1999. С. 123–141; Бурбига В. А., Тортіка М. В. Македонія в грецькій «мегалі ідея» (сер. XIX — поч. XX ст.). *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. праць, Харків, 2010. Вип. 30. С. 47–53.
- ²⁹ Жебокрицький В. А. З історії виникнення Балканської війни 1912 р. *Наукові записки Інституту Історії України*. Київ, 1952. Т. 4. С. 82–105; Його ж. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960.
- ³⁰ Миколенко Д. В. Македонське питання у 1878–1919 рр. : навч. посіб., Харків, 2011.
- ³¹ Павлюченко О. В. Россия и Сербия. 1888–1903 (дипломатические отношения, общественные связи). Киев, 1986.
- ³² Потехин О. В. Боснійська криза 1908–1909 рр. і Перша світова війна: проблеми союзницької співпраці. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)*: зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 71–79.
- ³³ Перга Т. Ю. Роль балканських країн у формуванні нової системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів* : зб. наук. праць. Київ, 2015. С. 79–85.
- ³⁴ Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів, 2007.
- ³⁵ Пирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004.
- ³⁶ Стојанчевић В. Из историје Срба у Босни и Херцеговини. Београд, 2002; Його ж. Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. Београд, 1986.
- ³⁷ Rorov C. Srbija na putu oslobodenja 1868–1878. Beograd, 1980.
- ³⁸ Екмечич М. Велика источна криза 1875–1878. *Прекретнице новије српске историје*. Beograd, 1988. С. 128–140.
- ³⁹ Куцаров П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год). *Международная жизнь*. 1998. № 1. С. 101–112.
- ⁴⁰ Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1889–1903). София, 1995.
- ⁴¹ Поповски В. Историко-политическое и правовое значение Берлинского договора 1878 г. для Македонии. *Новая и новейшая история*. 1997. № 5. С. 35–41.
- ⁴² Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Т. 2. М., 1947.
- ⁴³ Фей С. Происхождение мировой войны. М., 1934.
- ⁴⁴ Тейлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. М., 1958.
- ⁴⁵ Єлавіч Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття. Київ, 2003; Ї ж. Історія Балкан XX століття. Київ, 2003.

були складовою Східного питання – комплексу проблем, пов'язаних із кризою і розпадом Османської імперії. Боротьба балканських народів за незалежність і суперництво великих держав за вплив у Південно-Східній Європі посідали в ньому центральне місце⁴⁶.

Визвольні антиосманські рухи на початку ХІХ ст. найяскравіше проявились у Сербії та Греції. Греція першою проголосила свою незалежність у лютому 1830 року⁴⁷. У 1830–1833 рр. домоглася напівнезалежного статусу і його міжнародного визнання та розширила свою територію Сербія⁴⁸. Здобули і зміцнили автономію Дунайські князівства – Молдова і Валахія, почав зростати рух за їхнє об'єднання й утворення єдиної Румунської держави: 1862 р. було проголошено Румунське князівство⁴⁹. У березні 1852 р. Скупщина в Цетиньє проголосила Чорногорію спадковим світським князівством⁵⁰. 1859 р. після демаркації чорногорсько-турецького кордону Чорногорія фактично стала незалежною⁵¹. Зростала національна свідомість і відбувався перехід від розрізнених народних виступів до організованих антиосманських повстань у Болгарії. В результаті цих змін роль власне балканських країн у міжнародних відносинах у регіоні почала зростати. Водночас виникають шовіністичні великодержавні ідеї та наміри владних еліт окремих народів. Інші народи за такого підходу починають вважати не союзниками у спільній боротьбі, а суперниками. Такі настрої запановують і в свідомості населення⁵².

Перші балканські держави – Греція та Сербія – намагалися спрямувати у власних інтересах незавершені для них процеси на-

⁴⁶ Международные отношения на Балканах 1815–1830 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1983; Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005.

⁴⁷ Достян И. С. Россия и балканский вопрос: Из истории русско-балканских политических связей в первой трети ХІХ в. М., 1972.

⁴⁸ Достян И. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец ХVІІІ – начало ХХ вв.* М., 1997. С. 84–85.

⁴⁹ Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 4.

⁵⁰ Аншаков Ю. П. Рождение Черногорского княжества. *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)* / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 2012. С. 280.

⁵¹ Бычков Ю. Е. Черногория: от прошлого к настоящему. Страницы истории Черногории и российско-черногорских отношений. М., 2008. С.100.

⁵² Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 54; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. С. 4.

ціонального визволення. Домінантного значення в їхній політиці набуло обґрунтування планів розчленування інших балканських країн, які ще не домоглися державної самостійності⁵³. 1844 р. тодішній прем'єр-міністр Греції І. Коллетіс проголосив офіційною програмою грецького уряду «Мегалі ідея» («Велику ідею»). Сутність її полягала у планах створення новогрецької держави в кордонах колишньої Візантійської імперії. Коллетіс стверджував, що греком є не лише той, хто живе у грецькому королівстві, а й той, хто населяє будь-яке місце, пов'язане з історією грецького племені. В часи Коллетіса Греція претендувала на всю територію Македонії, згодом, наприкінці 1860-х рр., за умовами сербсько-грецького союзного договору 1868 р. – лише на центральну та південну її частини⁵⁴. Ідею відродження величчя грецької нації було покладено в основу діяльності всіх без винятку грецьких політиків і урядів, від 1840-х рр. до грецької катастрофи 1922 р. в Малій Азії, хоча чіткого її формулювання не було ніколи. Для одних вінцем «Мегалі ідея» було відновлення Візантійської імперії зі столицею в Константинополі, для інших, більш реалістичних політиків, сенс «Мегалі ідея» полягав у розширенні кордонів грецької держави на північ у Фесалії, Епірі й Македонії, а також на південь – на острови, зокрема й Крит⁵⁵.

У Сербії доволі претензійні державницькі наміри висловлювали вже в час Першого сербського повстання⁵⁶. Не відмовлявся від задуму створити сильну й цілком незалежну сербську державу, до якої б увійшли всі серби Османської імперії, а згодом, можливо, Македонія та Болгарія, і князь Мілош Обренович⁵⁷.

У 1840-ві рр. відомий державний діяч Сербії Ілія Гарашанин (1812–1874) написав «Начертаніє» – національну програму ство-

⁵³ Арш Г. Л. Греция: революция 1843 года, мегали идея. *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)*. М., 2012. С. 245.

⁵⁴ Цехмистренко С. П. Греция и македонский вопрос. *Очаги тревоги в Восточной Европе. (Драма национальных противоречий)*. М., 1994. С. 195–196, 200–201.

⁵⁵ Соколовская О. В. Основные проблемы внешней политики Греции в конце ХІХ в. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 229–231.

⁵⁶ Грачев В. П., Достян И. С. Формирование сербского национального государства в период Первого сербского восстания 1804–1813 гг. *Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец ХVІІІ – 70-е годы ХІХ в.* / отв. ред. И. С. Достян. М., 1996. С. 107–108.

⁵⁷ Достян И. С. Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы. С. 90.

рення Великої Сербії, яка до початку ХХ ст. була секретним документом⁵⁸. Значний вплив на неї справив представник польської еміграції на Балканах (чех за походженням) Франтішек Зах⁵⁹. Визначені в цьому документі основні напрямки територіального розширення Сербії передбачали приєднання до неї не лише південнослов'янських народів, а й таких територій, як Північна Албанія, аби здобути вихід до Адріатики⁶⁰.

Отже, «Великі ідеї» стали важливим чинником грецької та сербської зовнішньої політики. Водночас вони закладали глибокі суперечності в міжетнічні відносини на Балканах.

Особливістю становища Болгарії в складі Османської імперії було те, що болгары страждали не лише від турецько-мусульманського тиску, а й від об'єднання з греками в межах однієї церкви, підпорядкованої Константинопольській патріархії. Грецьке духовенство, що мало в ній керівні церковні посади, насаджувало грецьку мову, зневажаючи все болгарське, що гальмувало процес національного самоусвідомлення болгарського етносу та сприяло його елінізації⁶¹. Концепція панелінізму, проголошена в «Мегалі ідея», за якою до складу великої грецької держави мали ввійти і болгарські землі, завойовувала дедалі більше прихильників серед грецьких церковних ієрархів. Одним із провідників цієї програми виступила Константинопольська патріархія⁶². Грецький вплив посилювався особливо після того, як 1850 р. автокефалію Афінівської (грецької) церкви визнала Константинопольська патріархія. Але ще раніше почалась масова кампанія звільнення з навчальних закладів патріотично свідомих викладачів – болгар, вилучення слов'янської мови з богослужбової практики, знищення болгарських церковних книг і заміна їх на грецькі, створення мережі грецьких шкіл. Зачепило це насамперед ті райони, де грецький етнічний субстрат мав найсильніші позиції (Причорномор'я,

⁵⁸ Чиркович Сима М. Сербы между европейскими народами. Београд, 2004. С. 216.

⁵⁹ Карасев А. В. Сербское княжество во времена правления Милоша Обреновича. *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)* / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 2012. С. 387.

⁶⁰ Тимофеев А. Ю. Крест, кинжал и книга: Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912). СПб., 2007. С. 10; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 235.

⁶¹ Чорний В. П. *История Болгарии*. Львів, 2007. С. 171.

⁶² Чуркина И. В. Национальная церковь на Балканах как фактор национальной консолидации сербов и болгар. *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века*. СПб., 2002. С. 202.

Фракия та Македонія)⁶³. У другій половині 1840-х – на початку 1850-х рр. Македонією прокотилася хвиля вилучення і знищення церковнослов'янських рукописів. Навіть на землях із переважно болгарським населенням були спроби насадження грецької мови там, де її ніколи не використовували⁶⁴. Все це стало головною причиною тривалого болгарсько-грецького конфлікту.

За таких умов національно-церковний рух за самостійність болгарської церкви, що почався наприкінці 1840-х років, став важливою складовою національного відродження Болгарії⁶⁵. Водночас у країні поширювалися різні ідеї та програми відбудови болгарської державності: здобуття автономії в складі Османської імперії, об'єднання сербів і болгар у єдину державу (Сербо-Болгарію, чи Югослов'янське царство), утворення в союзі з сусідніми народами Балканської конфедерації; обговорювали також ідею турецько-болгарського дуалізму – утворення турецько-болгарської держави, схожої на Австро-Угорську дуалістичну монархію тощо⁶⁶. Однак на відміну від своїх сусідів болгары до 1870-х років не висували великодержавницьких ідей.

До Кримської війни (1853–1856 рр.) у балканських справах зростала роль Росії, яка за результатами попередніх російсько-турецьких війн домоглася права стати фактично єдиним зовнішнім опікуном християнсько-слов'янського населення Європейської Туреччини⁶⁷. Мовна і релігійна спорідненість із балканськими слов'янами була, безперечно, важливою причиною того, що їхню анти-турецьку боротьбу підтримали російські керівні кола та громадськість. Водночас далекосяжні цілі Російської імперії передбачали встановлення її домінування на Балканському півострові й жаданий вихід до Константинополя і Протоків. Однак у Петербурзі

⁶³ Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1889–1903). София, 1995. С. 105–107.

⁶⁴ Макарова И. Ф. Болгары: пробуждение. *История Балкан: Век девятнадцатый (до Крымской войны)* / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 2012. С. 332–333.

⁶⁵ Макарова И. Ф., Жила Л. И. Конфессии и формирование болгарской нации. *Роль религии в формировании южнославянских наций* / под. ред. И. В. Чуркиной. М., 1999. С. 208–211.

⁶⁶ Червенков Н. Н. Национальное возрождение болгарского народа и идеи воссоздания Болгарского государства в конце XVIII – первой половине XIX в. *Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в.* / отв. ред. И. С. Достян. М., 1996. С. 352–363.

⁶⁷ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 9–11, 96–97, 142–143.

вже від 1840-х років більше схильні були мати «слабкого сусіда» – Османську імперію, аніж низку невеликих, але амбіційних балканських держав, що конфліктують між собою⁶⁸. Водночас, збереження турецького контролю над Чорноморськими протоками вважали менш небезпечним для Росії, аніж перспективу встановлення над ними контролю великих держав.

Після поразки Росії в Кримській війні завершилась епоха одноосібного балкансько-християнського її покровительства⁶⁹. Посилився вплив Англії та Франції, які дотримувалися принципу колективної опіки великих держав над Східним питанням і збереження статус-кво в регіоні. Російська дипломатія мусила з цим погодитись. Вона провадила досить стриману й обережну політику на Балканах, декларуючи свою підтримку мирного розв'язання проблем становища слов'янських народів через проведення реформ в Османській імперії, що викликало невдоволення балканських країн і визвольні рухи, що виступали за рішучі силові дії проти Туреччини, сподіваючись на допомогу Росії загалом і слов'янофільських кіл у ній зокрема⁷⁰. Це зумовило певні відхилення від офіційно заявленого курсу. Російська дипломатія активно підтримала створений у результаті низки договорів 1866–1868 рр. між Сербією, Чорногорією, Грецією та Румунією антитурецький Балканський союз, знаючи про те, що його ініціювала Сербія для підготовки визвольної війни проти Османської імперії⁷¹.

У час правління Олександра II почала розвиватися концепція зовнішньої політики, в основу якої було покладено висновок, що Росія повинна взяти на себе керівництво слов'янськими рухами, стати центром слов'янського світу. Австро-угорські посланники не раз висловлювали претензії російським офіційним особам щодо поширення панславистської пропаганди в Австро-Угорщині та її підтримки з боку Росії⁷².

⁶⁸ Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 56.

⁶⁹ Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. М., 1986. С. 5; Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 23–34.

⁷⁰ Павленко О. В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях. *Славяноведение*. 1998. № 6. С. 55–56.

⁷¹ Струкова К. Л. К истории русско-сербских межгосударственных отношений в 1875 г. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.* (Документы и исследования). М., 1982. С. 193.

⁷² Павленко О. В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях. С. 56–57.

Для Австро-Угорщини успішний розвиток національно-визвольних рухів і державотворчих процесів на Балканах міг стати прикладом для таких же слов'янських рухів в Імперії. Особливо небезпечним у Відні вважали створення дуже близько від австрійських кордонів сильної слов'янської держави. Сербію з її планами об'єднання всіх південних слов'ян вважали основним претендентом на таку роль. Попри те, що балканська політика Дунайської монархії впродовж XIX ст. зазнала істотних змін, незмінним у ній було головне – не допустити утворення великої слов'янської держави⁷³. Насамперед це стосувалося Сербії, яку намагався «приручити» своєю політикою Д. Андраші – угорський прем'єр-міністр (1867–1871 рр.), а згодом міністр закордонних справ Австро-Угорщини (1871–1879 рр.). У 1867–1868 рр. він висунув ідею передання частини Боснії Сербській державі задля її умиротворення, підпорядкування своєму впливові й відриву від зближення з Росією. Але вона була невдалою⁷⁴.

Східна криза 1870-х років з її Боснійсько-Герцеговинським і Болгарським квітневим повстаннями, двома сербсько-турецькими та російсько-турецькою війною 1877–1878 рр. внесла значні зміни до Східного питання. Три країни – Сербія, Чорногорія та Румунія – здобули міжнародне визнання своєї незалежності; Болгарія стала автономним князівством і було створено осередок відродження її державності. Зазнав поразки принцип статус-кво – недоторканості володінь Османської імперії: від неї в Європі лишилося зовсім небагато. Однак суперництво великих держав, їхні інтереси стали важливим чинником у формуванні геополітичної ситуації на Балканах. На Сан-Стефанському договорі, що передбачав створення Великої Болгарії, явно позначився намір російської дипломатії розіграти «болгарську карту» для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей⁷⁵. Географічно близька до Росії, Константинополя і Чорноморських протоків, Болгарія могла стати плацдармом на шляху Росії до них. Сан-Стефанський договір передбачав значне розширення Болгарії з включенням до її складу майже всієї

⁷³ 100 лет освобождения балканских народов от Османского ига: материалы междунар. науч. конф., Москва, 15–17 мая 1978. М., 1979. С. 49.

⁷⁴ Медяков А. С. Югославянская политика Андраши (1867–1871 гг.). *Центральная Европа в новое и новейшее время*. М. 1998. С. 156.

⁷⁵ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). М., 1998. С. 148.

Македонії (без Салонік)⁷⁶. Тож територія Великої Болгарії сягала б 160 тис. кв. км⁷⁷ (сучасна Болгарія – 110,9 тис. кв. км.).

Це викликало обурення великих європейських держав, оскільки загрожувало змінити баланс сил на Балканах на користь Росії. Принаймні дві з них – Англія та Австро-Угорщина – твердо вирішили не допустити його реалізації⁷⁸. Особливе невдоволення висловлювала Австро-Угорщина, оскільки в її угодах з Росією напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. можливість створення великої слов'янської держави на Балканах було виключено⁷⁹. По-різному оцінили прелімінарний мир у балканських країнах: якщо для Болгарії Сан-Стефанський акт став національним ідеалом і прецедентом для обґрунтування її територіальних претензій, то в Белграді, Афінах і Бухаресті його сприйняли як такий, що нехтує інтереси Сербії, Греції та Румунії⁸⁰. Отже, Сан-Стефанський мир не згуртував, а роз'єднував Балкани. З цієї причини він не міг забезпечити стабільності й міцного миру в регіоні й мав мало шансів на тривале існування⁸¹.

Берлінський конгрес (червень – липень 1878 р.), скликаний для перегляду Сан-Стефанського прелімінарного миру, відкинув плани Великої Болгарії⁸². Болгарська держава, яка утворювалася за Берлінським трактатом 1878 р., мала дві частини – Болгарське князівство (Північна Болгарія), фактично незалежне, та Східну Румелію (Південна Болгарія), що стала автономною областю в складі Османської імперії. Берлінський трактат 1878 р. повертав Македонію до складу Османської імперії, однак його стаття 23-тя зобов'язувала Туреччину провести тут реформи, зокрема урівняти в правах християн із мусульманами⁸³.

Глибоко розчарованою була Сербія, де вважали, що Росія вчинила щодо неї велику несправедливість⁸⁴. За умовами прелімінарного миру, Сербії було віддано лише третю частину території,

⁷⁶ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 159–175.

⁷⁷ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005. С. 755.

⁷⁸ Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. Т. 2. М. 1947. С. 483.

⁷⁹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 144–148.

⁸⁰ Виноградов В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914. М., 2010. С. 410–411.

⁸¹ Виноградов В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914. С. 420.

⁸² Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 81–206.

⁸³ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 184–192; Поповски В. Историко-политическое и правовое значение Берлинского договора 1878 г. для Македонии. *Новая и новейшая история*. 1997. № 5. С. 37.

⁸⁴ Ђоровић В. Историја Срба. С. 758.

що її вона звільнила під час російсько-турецької війни⁸⁵. Сан-Стефанський договір, за словами сучасного сербського історика Ч. Попова, перетворив Росію у сприйманні сербів із захисниці їхніх інтересів на «лиху мачуху»⁸⁶. Граф М. Ігнат'єв – посол Росії в Туреччині й автор концепції договору – наполягав навіть на переданні Болгарії м. Ніш, що його зайняли сербські війська⁸⁷. Представники російського уряду фактично натякнули сербам, що відтепер ті можуть шукати підтримки лише у Відня⁸⁸. Цим Петербург підштовхнув Сербію до сфери впливу Австро-Угорщини.

Відтоді офіційні відносини Сербії та Росії впродовж наступного двадцятиліття фактично зійшли нанівець⁸⁹. Панівну роль у сербській економіці й зовнішній політиці майже до початку ХХ ст. грала Австро-Угорщина⁹⁰. На її ринки скеровували до 90 % сербського експорту – худоби, м'яса, фруктів, тканин⁹¹. Однак це не усунуло глибоких суперечностей між двома державами, адже австро-угорська окупація Боснії та Герцеговини, що її схвалив Берлінський конгрес, стала основною перепорою на шляху реалізації визначених у «Начертанні» великосербських планів. До того ж, за Таємною конвенцією між Віднем і Белградом від 16 (28) червня 1881 р. Сербія мала відмовитись від претензії на ці провінції⁹². Сербський князь Мілан Обренович намагався домогтись територіальної компенсації за втрачені Боснію та Герцеговину від Македонії, спираючись на підтримку Австро-Угорщини, але натомість він давав згоду на право Австрії збудувати залізницю Белград – Ніш – Враньє⁹³. Македонські плани Сербії загострювали сербсько-болгарські відносини⁹⁴.

⁸⁵ Стојанчевић В. Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. Београд, 1986. С. 34–35.

⁸⁶ Попов С. *Srbija na putu oslobođenja 1868–1878*. Beograd, 1980. S.158.

⁸⁷ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). М., 1998. С.149.

⁸⁸ Єлавиц Б. *Історія Балкан XVIII і XIX століття*. Київ, 2003. С. 445–446.

⁸⁹ Россия в документах югославских архивов. Белград, 1997. С. 21.

⁹⁰ Ненашева З. С. Проблема австрославизма в российском общественном мнении в последние два десятилетия XIX в. *Славянская идея: история и современность*. М., 1998. С. 128.

⁹¹ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 280.

⁹² Данченко С. И. Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903 гг. / отв. ред. И. В. Чуркина. М., 1996. С. 79.

⁹³ Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 82; Данченко С. И. Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903 гг. С. 65.

⁹⁴ Палангурски М. *България в балканската политика на Русия (1889–1903)*. София, 1995. С. 125.

Невдалою була і політика Росії в Болгарії. Надмірна опіка російських урядовців, їхнє безцеремонне втручання у внутрішні справи, прагнення перетворити князівську владу на слухняну виконавицю волі російських самодержців і позбавлення її будь-якої самостійності у внутрішній і зовнішній політиці призвели до розчарування болгар правлінням своїх визволителів. Князь Олександр Баттенберг ставав дедалі менш покірливим Санкт-Петербургові. У вересні 1885 р. без згоди Росії відбулося приєднання Східної Румелії до Болгарії. Росія відповіла на це виключенням князя з російської армії та відкликала своїх офіцерів із Болгарії⁹⁵, а 1886 р. вона розірвала дипломатичні відносини з Болгарією⁹⁶. Це було на руку Австро-Угорщині та Німеччині в їхніх планах розширення Троїстого союзу.

І в Сан-Стефано, і в Берліні фактично було проігноровано інтереси албанського населення: значну частину земель зі змішаним албансько-слов'янським і навіть переважно з албанським населенням було передано сусідам, насамперед Греції та Чорногорії⁹⁷. В наступному періоді міжнародних відносин, що почався після 1878 р., албанське питання стало предметом гострих суперечок і великих, і малих держав.

Після Сан-Стефанського прелімінарного миру македонські греки повстали проти її передання Болгарії, а слов'янське населення Македонії підняло повстання після укладення Берлінського трактату⁹⁸. В самій Болгарії існувала багатотисячна «болгарсько-македонська діаспора», що сформувалася в результаті еміграції з Македонії, що її спричинили турецькі утиски й репресії, та сподівалась на возз'єднання Македонії з Болгарією. Ця ідея запанувала і в усьому болгарському суспільстві⁹⁹.

В останній третині XIX ст. дедалі виразнішим стає прагнення Греції та Сербії домогтися поділу території Македонії, але воно наштовхувалось на незгоду Болгарії, що претендувала на всю

⁹⁵ Русский орел на Балканах: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания. М., 2001. С. 76.

⁹⁶ Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Т. 2. М., 1947. С. 519–520.

⁹⁷ Искендеров П. А. Албания в международных отношениях 1878–1908 гг. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 217–218.

⁹⁸ Ямбаев И. М. Македония в 1878–1912 гг. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. С. 300.

⁹⁹ Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.) : сб. статей. СПб., 2009. С. 151.

територію Македонії. Однак жодна ця держава не враховувала факту зростання національної самосвідомості македонського етносу. Македонські землі перетворювались на арену запеклих зіткнень болгарських, сербських і грецьких загонів. Посилювався і македонський визвольний рух. Він набував форм збройної боротьби партизанських загонів проти турецької влади задля досягнення політико-адміністративної автономії Македонії у складі Османської імперії. Керувала рухом створена 1893 р. в Салоніках Македонська революційна організація, яка від 1905 р. взяла назву Внутрішньої македонсько-одринської революційної організації (ВМОРО).

Наприкінці XIX ст. Росія та Австро-Угорщина не були захищені в загостренні протистояння на Балканах: російський уряд переключив свою увагу на Далекий Схід, Австро-Угорщина, досягши певних успіхів у балканській політиці, була зацікавлена в збереженні їх. 1897 р. дві держави уклали угоду про підтримання статус-кво в регіоні та декларували свій намір врегулювання ситуації (йшлося про Македонію) через реформи. Однак дії Порти в цьому напрямку не задовольнили великі держави, і загроза збройного конфлікту на Балканах зростала. Про це свідчили Горноджумайське (1902 р.), Іллінденське та Преображенське (1903 р.) повстання, що їх жорстоко придушила турецька влада. Восени 1903 р. під час зустрічі Франца-Йосифа й Миколи II в Мюрцштезі (Чехія) було укладено нову угоду про спільну політику на Балканах, яка передбачала покращення становища християнського населення Македонії в складі Османської імперії¹⁰⁰. Мюрцштезьку програму схвалили всі великі держави і на початку 1904 р. її визнала Туреччина. Отже, відкрите втручання європейських держав було легалізовано, що стало початком інтернаціоналізації македонського питання¹⁰¹ та посилювало суперництво між Болгарією, Грецією та Сербією. Уже в жовтні 1903 р. в Белграді було сформовано комітет допомоги сербам у Старій Сербії (Косово і Метохія) та Македонії. Посилюється економічне проникнення Сербії до Македонії¹⁰².

¹⁰⁰ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 329–332.

¹⁰¹ Айрапетов А. Г. Балканы начала XX века: взгляд венгерского современника. Российско-австрийский альманах: Исторические и культурные параллели. Вып. IV : Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XIX–XX вв.). Памяти В. И. Фрейдзона / отв. ред. С. А. Романенко [и др.] СПб., 2011. С. 338.

¹⁰² Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С. 78.

Після приходу до влади молодотурків 1908 р. Мюрцштезьку програму було згорнуто. Нова влада вдалась до маневрування: частина визнавала за християнськими національностями право на відособлення і «культурну пропаганду», решта виступали під прапором єдиного отоманського народу. Однак в одному була єдність – у прагненні придушити панболгарську ідею¹⁰³, вочевидь, спричиненому відчуттям найбільшої загрози втрати Македонії на користь Болгарії.

Молодотурки також розпочали реалізацію проекту переселення на македонські землі мусульман, аби досягти переваги мусульманського населення над християнським. Із цією метою 1909 р. у Салоніках було створено спеціальну комісію, що планувала довести чисельність мусульман-переселенців із Сербії, Східної Румелії і навіть із Російської імперії до 900 тис. осіб¹⁰⁴.

Ця політика, що здобула назву «мухаджирської», викликала активне невдоволення македонців, як і широкомасштабні акції турецької влади щодо вилучення зброї у місцевого населення та насильства над ним¹⁰⁵. Обурювала вона й сусідні держави, де поступово дійшли висновку про необхідність урегулювання суперечностей з македонського питання задля об'єднання зусиль у боротьбі проти Османської імперії за остаточне визволення балканських земель.

У політиці великих держав тоді відбувалися значні зміни. Після поразки у війні з Японією Росія посилила свою активність на Балканах. Урегулюванням російсько-англійських відносин завершилось формуванням Антанти. Посилювалося фінансово-економічне, а надалі й військове проникнення Німеччини до Османської імперії. Позиції Австро-Угорщини на Балканах послабилися після зміни династії 1903 р. в Сербії та її переорієнтування на Росію. Російські дипломатичні представники переконували сербський уряд, що основною сферою життєвих інтересів Сербії мають стати території на захід від неї, насамперед на Адріатичному узбережжі,

¹⁰³ Косик В. И. Гордиев узел Балкан. *Македония: проблемы истории и культуры*. М., 1999. С. 63.

¹⁰⁴ Косик В. И. Македония — споры, соглашения, войны. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конеч XVIII — начало XX вв.* М., 1997. С. 333.

¹⁰⁵ Ямбаев И. М. Македония в 1878—1912 гг. В *«пороховом погребі Європи»*. 1878—1914 гг. М., 2003. С. 316; Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С. 79.

наполегливо радили йому не укладати з Австро-Угорщиною навіть торгівельної угоди¹⁰⁶. Белград активізував свої відносини з Болгарією. З нею було укладено 1905 р. таємний митний союз, що викликало велике невдоволення Відня. Але ще більше ускладнило австрійсько-сербські відносини сербське замовлення на гармати і снаряди для них, розміщені не в Чехії (як практикувалося до цього), а у Франції. Тиск на сербський уряд не дав результатів, і Австро-Угорщина закрила кордон із Сербією. Почалася митна війна, яка тривала до 1911 року¹⁰⁷.

Питання режиму Чорноморських протоків лишалося визначальним чинником російської політики на Балканах¹⁰⁸. Принцип закриття Протоків для військових кораблів усіх держав, що його відстоювала Росія впродовж другої половини XIX ст., у період російсько-японської війни виявився для неї не вигідним. Послаблення Османської імперії та загострення боротьби за османську спадщину, до якої долучилися Німеччина й Італія, на думку російських керівних кіл, не виключали переходу контролю над Протоками від Туреччини до однієї чи кількох європейських держав. Це створило б загрозу військовим та економічним інтересам Росії, адже через Протоки здійснювали значну частину її зовнішньої торгівлі.

Російський міністр закордонних справ 1906–1910 рр. О. Ізвольський почав домагатися зміни режиму Чорноморських протоків обгородкою зі своїм австрійським колегою А. фон Еренталем. Головним у ній було те, що Санкт-Петербург погоджувався на австро-угорську анексію Боснії та Герцеговини, а Відень давав згоду на відкриття Протоків для російських військових кораблів. Австро-Угорщина поквапилася з анексією Боснії та Герцеговини ще до того, як Росія з'ясувала позиції решти великих держав, які, як потім виявилося, російського плану зміни режиму Протоків не підтримали¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичах. В *«пороховом погребі Європи»*. 1878—1914 гг. С. 375.

¹⁰⁷ Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С. 38.

¹⁰⁸ Туполев Б. М. Происхождение первой мировой войны. *Мировые войны XX века* : в 4-х кн. Кн. 1 : Первая мировая война: ист. очерк / отв. ред. Г. Д. Шкундин. М., 2002. С. 65.

¹⁰⁹ Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908—1909 гг. *Пролог первой мировой войны*. М., 1964. С. 96—101.

Боснійську кризу 1908–1909 рр., у якій Росія зазнала дипломатичної поразки, сприймали в Санкт-Петербурзі як порушення рівноваги в регіоні і пряму загрозу інтересам Росії. Політику співпраці Австро-Угорщини й Росії на Балканах було різко обірвано. Проте й після невдачі оборудки О. Извольського й А. Еренталья проблема Чорноморських протоків лишалась однією з основних у російській зовнішній політиці на Балканах. Але відтепер слід було враховувати факт загострення відносин із Габсбурзькою імперією. Щоправда, Еренталь після завершення Боснійської кризи, вочевидь, для закріплення свого дипломатичного успіху, висунув ідею укладення нової австрійсько-російської угоди з балканських проблем і у вересні 1909 р. запропонував розпочати переговори про відновлення Мюрцштезької угоди. У Росії в його порядність не повірили, і новий російський міністр закордонних справ С. Сазонов зосередив свої зусилля на створенні антиавстрійської коаліції, до якої сподівався залучити Болгарію, Сербію, Чорногорію, Румунію, Грецію і Туреччину. Включення до цієї коаліції Туреччини було від самого початку нереалістичним і не мало перспектив, з огляду на глибокі суперечності між Туреччиною та іншими державами.

Із усіх балканських держав лише Сербія більше, ніж інші, була зацікавлена у підготовці боротьби з Австро-Угорщиною, і її інтереси до певної міри збігалися з російськими. Що ж до Болгарії та Греції, то вони вважали за необхідне насамперед визволити балканські землі від турецького панування, схилити їх до союзу, спрямованого лише проти Австро-Угорщини, було неможливо. Але у створенні союзу балканських держав каменем спотикання знову стала македонська проблема. Добре відомим є висловлювання Н. Пашича: «Історія показує, що той, хто володів Македонією, завжди був першим на Балканах»¹¹⁰. А до першості прагнули всі.

Тоді склад населення Македонії (1912 р. майже 2 млн осіб) був таким: більшість становили болгары – 1 млн 150 тис. осіб, далі були турки – 400 тис. осіб, албанці, греки, євреї; серби становили незначну кількість¹¹¹. На македонських землях проживали також валахи, цигани, татари, черкеси¹¹².

¹¹⁰ Шатилова Л. С. Македонский вопрос в период балканских войн 1912–1913 гг. и политика России. *Балканские исследования. Россия и славяне. Политика и дипломатия: материалы междунар. науч. конф. «Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.»* (Москва, 25–27 июня 1991 г.). М., 1992. Вып. 15. С. 189.

¹¹¹ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?.. (Историческая судьба Югославии в XX веке). М., 2000. С. 28.

1909 р. Сербія, чия зацікавленість у виході до моря зростала через погіршення сербсько-австрійських відносин, запропонувала Болгарії укласти договір про поділ Македонії лінією Велес – Охрид. Ця пропозиція була не першою, але Софія вкотре відхилила її, оскільки болгары, як і раніше, сподівалися захопити Македонію через надання їй автономії з дальшим приєднанням до Болгарії. Втім, болгарські керівники усвідомлювали, що такі розрахунки в боротьбі з Туреччиною без союзників є нереальними. Тому 1910 р. Болгарія все ж почала з'ясовувати можливість угоди з Грецією щодо Македонії, але відразу виникли розбіжності щодо майбутньої належності Салонік¹¹³.

Майбутній розподіл османської спадщини, крім македонського, обіцяв також інші ускладнення, зокрема з албанської проблеми. Перспектива краху Туреччини, як і розширення територій балканських держав, спонукала албанців до висунення вимог автономії в межах Османської імперії чи створення власної держави в разі її розпаду. Албанці, що переважно були мусульманами і мали сильні позиції в турецькій армії та адміністрації, не дуже хотіли відмовлятися від лояльності Імперії. Албанцям-католикам допомагали Австро-Угорщина та Італія, а деякі групи мали підтримку Сербії та Чорногорії¹¹⁴.

Сербія не приховувала своїх намірів захопити північні райони Албанії, аби здобути вихід до моря. Саме тому Австро-Угорщина намагалась не допустити передання Албанії сербам, у чому її підтримувала Італія. Але інтереси Австро-Угорщини та Італії були протилежними. Кожна задля досягнення більшого впливу в районі Адріатичного моря домагалась установа контролю над Албанією. Ще 1903 р. італійський король Віктор Емануїл III довів до відома Вільгельма II під час його візиту до Риму, що «Італія не може дозволити будь-якій державі, надто Австро-Угорщині, затвердитися в Албанії». Вочевидь, що саме тому австрійський державний діяч і дипломат Б. Калай у бесіді з російським послом у Відні категорично заявив, що «Австро-Угорщина не може допустити, аби будь-яка велика держава захопила Адріатичне узбе-

¹¹² Косик В. И. Македония — споры, соглашения, войны. *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Концы XVIII — начало XX вв.* М., 1997. С. 318.

¹¹³ Косик В. И. Македония — споры, соглашения, войны. С. 333.

¹¹⁴ Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 1999. С. 311.

режжя, точніше кажучи, Албанію»¹¹⁵. Отже, Албанія стала спірним питанням між двома співниками Троїстого союзу.

На південну частину Албанії претендувала Греція. Крім того, територіальні інтереси Греції поширювалися на острови Егейського моря, Епір і Західну Фракію, а Болгарії – на Адріанопільську Фракію.

Ситуація в регіоні погіршилась у зв'язку з новим і найзначнішим албанським повстанням, яке досягло кульмінації влітку 1912 року. Успішні дії повстанців змусили Константинополь уперше за весь час розвитку албанського руху заговорити про необхідність здійснення політико-адміністративних реформ у Албанії, що, у свою чергу, насторожило балканських союзників, які бачили в розвитку албанського національного руху безпосередню загрозу своїм інтересам і тому негативно ставились до можливих поступок албанцям з боку турецької влади. Їхню позицію підтримувала російська дипломатія, яка вважала, що створення певної автономної Албанії завдасть шкоди слов'янським елементам, які мають історично обґрунтовані претензії на більшу частину території, що її населяють албанці¹¹⁶.

Початком формування Балканського союзу, що виконав вирішальну роль у докорінній зміні геополітичної ситуації на Балканах напередодні Першої світової війни, стали переговори між Сербією та Болгарією, що їх ініціювала сербська сторона. Початок італійсько-турецької війни став зовнішнім поштовхом для переговорів про єдність дій між балканськими державами. Восени 1911 р. міністри закордонних справ Сербії та Болгарії (М. Мілованович, І. Гешов) почали в Софії переговори за участю російської дипломатії, яка хотіла перетворити Балканський союз на своєрідний щит, що оберігав би його членів від підпорядкування австрійсько-німецькому військовому блоку¹¹⁷.

Росія прагнула також через сприяння союзів двох держав покласти край політиці лавірування болгарського царя Фердинанда між Австро-Угорщиною та Росією¹¹⁸. Російський уряд також нама-

гався залишити за собою право вирішувати питання про можливий виступ союзників проти Туреччини, а тому схвалював зближення Сербії та Болгарії із застереженням, що «самочинний виступ слов'янських держав» не матиме «співчуття» Росії і буде «згубним» для них, «оскільки викличе і виправдає ... виступ Австрії. Було б інакше, якби до викличних дій вдалася Туреччина». В такому разі обом державам рекомендовано звернутися за порадою до Росії¹¹⁹.

На болгарсько-сербських переговорах болгарські представники І. Гешов і Д. Різов відкрито й наполегливо відстоювали ідею майбутньої автономії Македонії в разі успіху війни проти Туреччини. На противагу їм серби (потім це робили і греки) вимагали лише поділу турецьких володінь, розуміючи, що автономну Македонію, як і Східну Румелію 1885 р., можна було б легко приєднати до Болгарії¹²⁰.

Під час переговорів сербська сторона нібито погоджувалась на автономію, «якщо для цього виникнуть умови», але потім просто перед війною, коли відступати було нікуди, як головний висувала принцип поділу. На початку мобілізації з'ясувалося, що Сербія після укладення договору та підписання всіх військових конвенцій вважає своїми містами Прилеп, Кічево, Охрид, Дебар та інші¹²¹.

Дипломатичною помилкою Болгарії було й те, що вона не заручилася офіційно оформленим нейтралітетом Румунії, коли ж Румунія висунула великі територіальні претензії до Болгарії, як компенсацію за свою неучасть у війні, це стало цілковитою несподіванкою для болгарського керівництва.

Після тривалих переговорів, у яких якоюсь мірою, окрім Росії, взяла участь і Франція¹²², 29 лютого (13 березня) 1912 р. у Софії було підписано болгарсько-сербський союзний договір. За ним сторони гарантували одна одній незалежність і цілісність державної території та зобов'язувались надавати взаємну допомогу в разі нападу однієї чи кількох держав, а також, якщо якась «велика

¹¹⁵ Мизиано К. Ф. Русско-итальянские отношения в начале XX века. *Россия и Италия* : материалы IV конф. сов. и итал. историков. Рим. 1969. М., 1972. С. 107–108.

¹¹⁶ Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 479.

¹¹⁷ Виноградов В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914. М., 2010. С. 446.

¹¹⁸ История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под ред. А. А. Громько. М., 1963. С. 736.

¹¹⁹ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. Т. 18, ч. 2. М., 1938. С. 71–72.

¹²⁰ Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)* : сб. статей. СПб., 2009. С. 156.

¹²¹ Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. С. 156–157.

¹²² Туполев Б. М. Происхождение первой мировой войны. *Мировые войны XX века* : в 4-х кн. Кн. 1 : Первая мировая война : ист. очерк / отв. ред. Г. Д. Шкундин. М., 2002. С. 65.

держава» спробує захопити балканські володіння Туреччини; під «великою державою» мали на увазі Австро-Угорщину¹²³.

Таємний додаток до договору передбачав умови, за яких сторони вважали б за необхідний збройний виступ проти Туреччини, а також умову узгодження рішення про такий виступ із Росією, чия позиція стала б обов'язковою для обох держав¹²⁴.

Ст. 2. додатку встановлювала розмежування сфери впливу в Македонії: Сербія визнавала територіальні права Болгарії у Фракії на схід від Родопських гір і річки Струми, а Болгарія – права Сербії на території на північ і захід від гірського хребта Шар-Планини (Новіпазарський санджак, Косово, Метохія та ін. землі). Територію, розташовану між цими двома лініями, тобто між Шар-Планиною, Родопами, Архіпелагом і Охридським озером, було передбачено включити до автономної Македонії, але за певних умов: якби обидві сторони переконались у неможливості утворення з неї автономної області, то її мали поділити. Відтак Болгарії було б віддано землі на південь і південний захід від турецько-болгарського кордону до Охридського озера, а належність території на північ і північний схід від них мав визначити російський імператор, якого запрошували стати верховним арбітром із цього питання¹²⁵.

Отже, територію Македонії поділяли на три зони: дві безспірні та одну спірну, що підлягала «арбітражеві».

12 травня 1912 р. Болгарія та Сербія підписали військову конвенцію, а 2 серпня і 28 вересня 1912 р. – угоди між генеральними штабами двох держав. Згідно з оцінкою, усталеною в сучасній болгарській історіографії, командування болгарської армії правильно розрахувало, що головний театр бойових дій виникне на східному напрямкові, тобто на болгарсько-турецькому кордоні, але в політичному сенсі воно зробило велику помилку, оскільки залишило Македонію у сфері дій сербських військ¹²⁶. У цих же документах було визначено чисельність військ, що їх мали виставити у

¹²³ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 352.

¹²⁴ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. С. 353.

¹²⁵ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. С. 353; Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева. М., 2003. С. 35–36.

¹²⁶ Болгария в XX веке: Очерки политической истории. С. 36.

війні проти Туреччини чи під час можливого зіткнення з Австро-Угорщиною або Румунією обидві сторони¹²⁷.

Отже, таємною метою сербсько-болгарського політичного та військового союзу була наступальна війна союзників проти Туреччини з дальшим поділом македонських земель між ними. Умови договору, що визначали характер союзу, аж ніяк не оборонного, було ретельно засекречено. Копію сербсько-болгарського договору було направлено на санкцію російського імператора, який цілком схвалив його і обіцяв союзникам допомогу у військовій сфері та щодо отримання позик у Франції¹²⁸.

Дослідники поцінують сербсько-болгарський договір як успіх сербської дипломатії; вона фактично змусила болгарську сторону відступитися від своєї попередньої незгоди на поділ македонських територій, зокрема й земель із більшістю болгарського населення.

Водночас із сербсько-болгарськими відбувались і грецько-болгарські переговори, де взяла участь британська дипломатія¹²⁹, але й тут каменем спотикання стала македонська проблема, оскільки Болгарія наполягала на реформах і автономії Македонії, а Греція вимагала її поділу. Сторони так і не подолали цих суперечностей.

29 травня 1912 р. відбулося підписання союзного болгарсько-грецького оборонного договору, що його 5 жовтня 1912 р. було доповнено військовою конвенцією з аналогічними сербсько-грецькими зобов'язаннями¹³⁰.

Нарешті, у вересні 1912 р. було укладено усну угоду між Болгарією та Чорногорією про спільні дії проти Туреччини. Так сформувався союз балканських християнських народів.

Ініціатори негайної війни проти Туреччини поспішали й намагалися скористатися вигідною ситуацією: Османська імперія, шойно завершивши війну в Ємені (1911 р.) та розпочавши мирні переговори з Італією, якій вона вже програла війну, перебувала в

¹²⁷ Виноградов В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914. М., 2010. С. 346.

¹²⁸ Карасев А. В. Сербия и Черногория 1903–1913 гг. Балканские войны. На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. М., 1997. С. 313.

¹²⁹ Бурбыга В. А. Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне Балканских войн. 1908–1912. Македония: проблемы истории и культуры. М., 1999. С. 128.

¹³⁰ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. С. 355.

складному становищі¹³¹. Але суспільна думка і частина політичних сил у Болгарії ще не були готовими до війни. Вагався і сам цар Фердинанд. За таких умов мілітаристські сили – прихильники війни почали активну кампанію за допомогою ВМОРО, покликану загострити становище в країні. Створити привід для загострення ситуації вирішили керівники ВМОРО Т. Александров і А. Протогеров: наприкінці липня 1912 р. вони здійснили в македонському місті Кочані теракт проти турецької влади, що спровокувало османську адміністрацію на жорстоку розправу над місцевим болгарським населенням – було вбито кілька десятків осіб. За рік до того теракт зі схожими наслідками ті самі люди здійснили в місті Штипі. Нові криваві події в Кочані викликали в Болгарії народний гнів проти османської влади¹³². Саме ці події в історіографії прийнято вважати приводом до початку першої Балканської війни¹³³. Турецький режим до неї готовим не був¹³⁴.

Загострення міжнародних відносин на Балканах викликало занепокоєння великих держав, особливо Росії та Австро-Угорщини. Російський уряд, що перебував під впливом попередніх невдач своєї зовнішньої політики, не вважав Росію готовою до загострення ситуації в балканському регіоні. Тому він усіляко намагався уникнути війни на Балканах. Царську дипломатію особливо турбувала можлива реакція австрійської сторони на війну балканських країн проти Туреччини: вона вважала цілком імовірним те, що під час цієї війни Австро-Угорщина захопить Новіпазарський санджак та Албанію. Викликала занепокоєння і можлива позиція Румунії. Все це загрожувало втягненням у балканську війну й Росії, тому російські керівники намагалися чинити тиск на балканських союзників, зокрема 17 вересня 1912 р. Сазонов попередив болгарського посланника, що Болгарії слід утриматись від активних дій, які можуть спричинити фатальні для неї наслідки, і що Росія не надаватиме матеріальної допомоги, навіть якщо Болгарію буде розгромлено¹³⁵, а водночас – намагалися схилити великі держави

¹³¹ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа : пер. с англ. М., 2010. С. 715.

¹³² Гришина Р. П. Болгария на пути к войне и Болгарский земледельческий народный союз. *Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в.* СПб., 2011. С. 22–23.

¹³³ Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева. М., 2003. С. 37.

¹³⁴ Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2003. С. 130.

¹³⁵ Жебокрицкий В. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960. С. 23.

виступити посередниками в конфлікті між балканськими країнами й Туреччиною. За кілька днів після розмови з болгарським посланником Сазонов вирушив у європейське турне, аби узгодити лінію поведінки з Англією та Францією, а також з'ясувати позиції Австро-Угорщини й Німеччини. Результатом цієї поїздки стала спільна заява, розроблена за участю прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре, яку від імені п'яти великих держав мали вручити балканським керівникам дипломатичні представники Росії та Австро-Угорщини як країн, найбільш зацікавлених у розвитку ситуації на Балканах. Цей демарш здійснили російський та австрійський посланники в Софії, Белграді, Афінах і Цетиньє 8 жовтня 1912 року. Заява містила такі тези: «1) держави засуджують кожний крок, що може призвести до порушення миру; 2) на підставі статті 23-ї Берлінського договору держави, в інтересах християнського населення, візьмуть до своїх рук проведення адміністративних реформ у Європейській Туреччині, лишаючи недоторканими права султана, а також територію Оттоманської імперії; 3) якщо, втім, між балканськими державами й Портою спалахне війна, то держави не допустять після завершення її жодної зміни територіального статус-кво в Європейській Туреччині»¹³⁶. 10 жовтня аналогічну заяву було зроблено урядові Туреччини¹³⁷. Цю дипломатичну акцію невдоволено сприйняли в балканських країнах: великі держави вимагали від Балканського союзу визнання територіальної недоторканості Османської імперії, саме тоді, коли в Швейцарії завершувалися мирні переговори між італійськими й турецькими представниками щодо Тріполітанії та Кіренаїки, що їх захопила Італія під час італійсько-турецької війни. Італія, що вдерлася до цих африканських володінь Османської імперії, також порушила її територіальну цілісність. І воювала вона не за території, що їх населяли італійці. Однак й таких умов європейські держави не ставили. Балканські ж держави вважали свою війну з Туреччиною справедливою, спрямованою на остаточне визволення земель, що їх населяли їхні одноплемінники¹³⁸. Відчуття того, що Росія кидає їх напризволяще, на думку французького представника в Софії,

¹³⁶ Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 72.

¹³⁷ Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. С. 129.

¹³⁸ Жебокрицкий В. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. С. 26.

змушувало союзників покладатися лише на власні сили й підштовхувало до дій¹³⁹.

Спільний виступ Австро-Угорщини і Росії на захист принципу статус-кво на Балканах спричинило те, що Австро-Угорщина не хотіла допустити посилення балканських союзників за рахунок Туреччини, а Росія намагалась убезпечити їх від можливої поразки¹⁴⁰.

Проте ця дипломатична акція запізнилася: 8 жовтня 1912 р. Чорногорія першою з-поміж балканських союзників оголосила війну Туреччині, а за нею 17 жовтня – Сербія і Болгарія, 19 жовтня – Греція¹⁴¹. «Зупинити їхній порив, – писав у своїх мемуарах С. Сазонов, – обіцянкою нової колективної спроби держав примусити Туреччину провести нарешті багатообіцяні реформи ... було надзвичайно складно»¹⁴².

Отже, важливим чинником національно-визвольних і державотворчих процесів на Балканах у ХІХ – на початку ХХ ст. стали «Великі ідеї» (великогрецька, великосербська, великоболгарська та певною мірою великорумунська). Кожна, посиляючись на історичне право чи етнічну спорідненість, претендувала на території, які були також об'єктом претензій інших. Найбільшими з-поміж цих територій були македонські. Незавершеність етногенезу та аморфність національної свідомості македонців, значні територіальні розміри і вигідне географічне розташування Македонії стали головною причиною зазіхань на неї з боку Сербії, Греції та Болгарії й породили гострі суперечності між ними.

Залишаючись, за Берлінським трактатом 1878 р., у складі Османської імперії, Македонія перетворилась на об'єкт релігійної, просвітницько-національної пропаганди і військових акцій балканських держав, що не раз загрожувало вибухом війни між ними.

З-поміж великих держав найбільшу зацікавленість у балканських справах мали Австро-Угорщина та Росія. Головною метою

Австро-Угорщини було не допустити створення великої слов'янської держави на Балканах. Тому вона маневрувала в політиці підтримки Сербії та Болгарії. Розмінною монетою при цьому були македонські землі.

Росія, що створила ідею «Великої Болгарії» для забезпечення своїх інтересів у районі Чорноморських протоків, після невдачі на Берлінському конгресі прагнула до збереження статус-кво на Балканах і цілісності Османської імперії, що зумовило її партнерство в цьому з Австро-Угорщиною. Воно призвело до спроб інтернаціоналізації македонського питання та проведення реформ у Македонії під міжнародним контролем. Молодотурецька революція та Боснійська криза зруйнували ці наміри. Російська дипломатія взяла курс на створення антиавстрійського балканського союзу. Але інтереси балканських держав тоді збігалися в їхньому прагненні остаточного визволення від османського панування балканських земель, насамперед македонських, та їх поділу між собою. Тому створений за сприяння Росії Балканський союз став знаряддям підготовки війни проти Османської імперії. Але суперечностей між союзниками не було залагоджено, що могло призвести і до війни між ними.

¹³⁹ Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны. М., 1961. С. 553.

¹⁴⁰ Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. На путях к мировой войне. 1914–1918 гг. М., 1940. С. 111.

¹⁴¹ Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. М., 1978. С. 350.

¹⁴² Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 72.

СВІТЛО І ПРИСМЕРК ПЕРШОЇ БАЛКАНСЬКОЇ ВІЙНИ 1912–1913 рр.

У першому – на початку другого десятиліття ХХ ст. Балкани – неспокійний і в попередні роки регіон – перетворився на місце невпинних політичних криз і конфліктів, зокрема збройних, що загрожували небезпекою великої європейської війни. До числа таких конфліктів належать і дві Балканські війни 1912–1913 рр., які значно змінили міжнародні відносини на Балканах і фактично стали провісницями Першої світової війни.

Саме тоді склалися можливості об'єднання зусиль усіх балканських народів для цілковитого звільнення земель півострову від османського панування. Питання, як відбувався цей процес, до яких наслідків призвів та причин їх і сьогодні, за 100 років, привертають увагу науковців, адже його вивчення допомагає поглибленню знань з історії виникнення Першої світової війни.

Проблеми балканських війн досліджено в наукових студіях, присвячених міжнародним відносинам, відомих західних істориків А. Тейлора¹, С. Фея², Б. Єлавич³, Е. Еріксона⁴, радянських і сучасних російських дослідників О. Могилевича і М. Айрапетяна⁵, В. Жебокрицького⁶, П. Жогова⁷, Ю. Писарева⁸, П. Іскендерова⁹ та ін.

Предметом особливої уваги вони стали у працях балканських авторів І. Деспота¹⁰, М. Джуришича¹¹, Д. Джорджевича¹², Б. Ді-

¹ Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе (1848–1918). М., 1958.

² Фей С. Происхождение мировой войны. М., 1947.

³ Єлавич Б. Історія Балкан. ХХ століття. Київ, 2004.

⁴ Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. Westport, 2003.

⁵ Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. На путях к мировой войне 1914–1918 гг. М., 1940.

⁶ Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1960; Його ж. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1961.

⁷ Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912–1913 гг. М., 1969.

⁸ Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985.

⁹ Іскендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 476–507.

¹⁰ Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013.

¹¹ Буришић М. Први балкански рат. Књ. 3. Београд, 1960; Його ж. Улога краља Николе у Првом балканском рату. *Историски записи*. Титоград, 1960. XVII. С. 69–92.

¹² Ђорђевић Д. Паша и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. Године. *Историски часопис IX–X*. Београд, 1959. С. 467–486.

митрова¹³, В. Картова¹⁴, Д. Хрїстова¹⁵, А. Вахкова¹⁶, Г. Панайотова¹⁷, П. Кїшкілової¹⁸, С. Анчева¹⁹, Я. Вукотича²⁰, Х. Хесапчїєва²¹ та ін.

Міжнародно-полїтичну ситуацію на Балканах наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. визначав вплив низки чинників, з-поміж яких слід відзначити наближення остаточного розпаду Османської імперії, яка в Європі ще володіла землями Албанії, Македонії, більшою частиною Епіру і Фракією; незавершеність процесів етнічної самоідентифікації та державотворення цих та інших земель; зростання ролі в розвитку міжнародних відносин у регіоні незалежних християнських держав з їхніми великодержавницькими варіантами «Великої Сербії», «Великої Греції», «Великої Болгарії», «Великої Румунії», що загострювало суперництво за ще не визвалені території, надто за македонські землі, де перетиналися претензії всіх цих країн; традиційне протиборство на Балканах Австро-Угорщини та Росії; політика Великої Британії та Франції; розвиток близькосхідної експансії Німеччини; специфічні інтереси Італії тощо.

Від кінця ХІХ ст. основні гравці в балканській політиці, Австро-Угорщина та Росія, з різних причин прагнули не допустити нової кризи на півострові: Росію більше турбували проблеми Далекого Сходу, Австро-Угорщину охопила внутрішня криза²². У квітні 1897 р. монархії уклали угоду про збереження статус-кво на Балканах²³. Її підтверджувала російсько-австрійська декларація у жовтні 1904 р.²⁴ Македонську проблему, яка дедалі сильніше

¹³ Димитров Б. Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918. София, 2001.

¹⁴ Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија. *Македонија во војните*. Скопје, 1991.

¹⁵ Хрїстов Д. Приносът на българската армия във военното изкуство през Балканските войни (1912–1913 г.). *80 години от Балканските войни*. София, 1995. С. 104–109.

¹⁶ Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. Sofia, 2005.

¹⁷ Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912–1913 г.) *Военно-исторически сборник*. София, 1982. № 5. С. 3–18.

¹⁸ Кишкілова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. *Исторически преглед*. София, 2001. № 5–6. С. 21–60.

¹⁹ Анчев С. Румънският неутралитет по време на Балканската война. *Балканските войни 1912–1913*. Велико Търново, 1995. С. 33–42.

²⁰ Вукотич Ј. Успомене из три рата. Београд, 1996.

²¹ Хесапчиев Х. Служба на България в чужбина. София, 1993.

²² История дипломатии. Т. II: Дипломатия в новое время 1871–1914 гг. М., 1963. С. 350.

²³ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 303–308.

²⁴ Сборник договоров России с другими государствами. С. 333–334.

загострювалася в ці роки, Австро-Угорщина та Росія намагалися вирішити через умиротворення краю в рамках Мюрцштегської програми реформ, рекомендованої урядові Порти 1903 р.²⁵

Статус-кво на Балканах було порушено у жовтні 1908 р. внаслідок австро-угорської анексії Боснії та Герцеговини. Мета анексії полягала у прагненні Відня зміцнити свої позиції на Балканах і переорієнтувати тих південних слов'ян імперії, для яких Белград ставав дедалі привабливішим²⁶. Вочевидь, це був один із варіантів уберегти Габсбурзьку імперію від розпаду, провокованого іззовні. І мета анексії полягала саме у зміцненні статус-кво, оскільки вона не змінювала фактичного становища Боснії та Герцеговини, окупованих за рішеннями Берлінського конгресу 1878 р.

У Петербурзі Габсбурзьку імперію почали підозрювати в намірі розвивати експансію на Балканах²⁷. Підстави для цього давали не лише поведінка Австро-Угорщини під час Боснійської кризи та рішуча підтримка її від Німеччини, а й фінансове та військове проникнення останньої до Османської імперії, в чому російська дипломатія бачила безпосередню загрозу інтересам Росії в зоні Чорноморських протоків. Десятирічну політику співпраці Росії та Австро-Угорщини з балканських справ було припинено.

Сербське керівництво сприймало Боснію та Герцеговину як складові частини майбутньої південнослов'янської держави, а тому вважало їх австро-угорську анексію безпосереднім прямим порушенням сербських національних інтересів. Це зумовило його цілковите переорієнтування на Росію, що почалося ще 1903 р., Сербія і Габсбурзька імперія остаточно стали ворогами.

Охолодження російсько-болгарських відносин через неузгоджене з Росією проголошення Болгарії царством 1908 р. змінилось їх зближенням після того, як Росія допомогла Болгарії врегулювати фінансові проблеми з Османською імперією²⁸.

Боснійська криза підштовхнула балканські держави і до взаємної співпраці, а Росію – до створення їх союзу, спрямованого проти Австро-Угорщини, тому вона спочатку сподівалася залучити

до нього і Туреччину, але балканські держави хотіли, аби він був антитурецьким.

Процес утворення блоку, на нашу думку, потребує окремої уваги. Тому обмежимося основними фактами. Контакти між головними учасниками союзу почалися 1910 р., а переговори – навесні 1911 р. за участю російських дипломатів²⁹. Відразу ж виникли розбіжності з питання, яким має бути союз – оборонним чи наступальним. Російська сторона виступала за перший варіант, балканці наполягали на другому.

Гострі суперечності виявилися під час обговорення проблеми поділу європейських територій Османської імперії в разі війни проти неї. Ухвалене рішення було компромісним: активний виступ проти Туреччини допускали лише за згоди і схвалення Росії. Територіальне питання вирішили частково, а спірні проблеми домовились передавати на арбітраж російського імператора³⁰. Болгарсько-сербський союзний договір з таємним додатком сторони підписали 13 березня в Софії, а 12 травня 1912 р. у м. Варна було укладено військову конвенцію³¹.

У квітні 1911 р. почалися болгарсько-грецькі контакти. Союзний договір Болгарія та Греція уклали 29 травня, а військову конвенцію – 5 жовтня 1912 р.³² Чорногорія лише з Сербією мала письмовий договір, з рештою державами – усний³³.

Зіткнення балканських держав із Туреччиною, що його вони вважали неминучим, прискорили низка обставин: італійсько-турецька війна 1911–1912 рр., нове албанське повстання і ймовірне надання автономного статусу Албанії, що означало б появу ще одного претендента на османську спадщину в Європі, незгасні повстання й теракти в Македонії та небажання Порти здійснити обіцяні в ній реформи. За таких умов спроби великих держав утримати учасниць Балканського союзу від війни були невдалими. Першою з них війну з Османською імперією почала 9 жовтня 1912 р. Чорногорія. Її метою, як було зазначено у спеціальному

²⁵ Исаева О. Н. Мюрцштегский опыт «умиротворения» Македонии. *Македония: проблемы истории и культуры*. М., 1999. С. 121–122.

²⁶ Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. редактор К. В. Никифоров. М., 2011. С. 39.

²⁷ Игнатъев А. В. Последний царь и внешняя политика. *Вопросы истории*. 2001. № 6. С. 15.

²⁸ Rossos A. *Rusija i Balkan*. Zagreb, 1992. S. 28.

²⁹ Борђевић Д. Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. Године. *Историски часопис IX–X*. Београд, 1959. С. 467–471.

³⁰ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. *Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях*. Ч. 1. М., 1925. С. 353.

³¹ Хесапчиев Х. *Служба на България в чужбина*. София, 1993. С. 447–448.

³² Хесапчиев Х. *Служба на България в чужбина*. С. 448–449.

³³ Despot I. *Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*. Zagreb, 2013. S. 38.

маніфесті чорногорського короля Ніколи, було визволення тієї частини сербського народу, яка ще перебувала під турецьким пануванням, а також приєднання до Чорногорії Шкодринаської Малесії (Північної Албанії)³⁴. 18 жовтня війну Туреччині оголосили Сербія, Болгарія та Греція. Слов'янсько-грецькі сили кількісно переважали супротивника (603 тис. осіб проти 412 тисяч)³⁵.

Війна проти Османської імперії стала популярною у всіх балканських народів. Від часу російсько-турецької війни 1877–1878 рр. болгарський народ не переживав такого піднесення почуттів і сподівань на перемогу, як після початку цієї війни. Оголошення про мобілізацію викликало всенародну підтримку, ентузіазм і войовничість. Тисячі людей вийшли на вулиці і площі Софії та інших міст. У газетах було опубліковано вірш поета-патріота Ів. Вазова «В Македонію», де він закликав до звільнення від турецького панування македонців, яких вважав частиною болгарського народу. В маніфестаціях брали участь люди всіх вікових категорій – від малих дітей до 80-літніх. Одні йшли до казарм, інші – створювали добровольчі й допоміжні загони, шукали інших способів бути корисними справі визволення. Мобілізація була дуже активною, на збірні пункти резервістів прибувало більше, ніж було потрібно, оскільки значна кількість звільнених від військової служби вимагала дати їм будь-яке завдання, необхідне для країни³⁶.

Як ніколи раніше, був високим моральний дух сербського народу. Мобілізація армії завершилася в рекордні терміни та за ідеального порядку. На призовні пункти впродовж трьох днів з'явилося 95 % призовників, за тиждень їх було 98 %; із 2 % хворих багато прибуло і просилося до армії з надією, що дорогою на фронт вони одужають³⁷. Війна проти вікових гнобителів набула величезної популярності у сербів. За свідченнями росіян – очевидців цього всенародного піднесення, війна для сербів стала такою реальною, так захопила всі сфери життя, що з кривавої трагедії вона перетворилась на величезну суспільну акцію. Особливу

³⁴ Буришић М. Укога краља Николе у Првом балканском рату. *Историски записи*. Титогорад, 1960. XVII. С. 69–80.

³⁵ Виноградов В. Н. Двуглавый орел на Балканах. 1683–1914. М., 2010. С. 446.

³⁶ Жебокрицький В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. Киев, 1961. С. 11–14.

³⁷ Пастухов А. Балканская война 1912–1913. *Малые войны первой половины XX века. Балканы*. М., 2003. С. 283–284.

стриманість, жертовність і стійкість виказували сербські жінки: вони вважали за непристойне плакати під час проводів на фронт своїх близьких і рідних³⁸.

Такі ж настрої запанували і в Греції. Російський посланник в Афінах Є. Демидов відзначав гідне подиву почуття солідарності й патріотизму, що їх проявили греки в цій війні. З усіх країв земної кулі до Афін щодня прибувало багато греків-добровольців, котрі залишили свої заняття й заробіток для захисту Батьківщини³⁹.

Наймасштабніші бойові дії з боку балканців вела болгарська армія, що наступала на Фракію і Константинополь. Саме у Східній Фракії було зосереджено головні сили турків, що прикривали цей напрям. Прорив оборонних позицій турецьких військ здійснювала перша болгарська армія під командуванням генерала В. Кутінчева. Завдання розширити прорив було покладено на третю армію, розташовану в долині р. Тунджа (нею командував генерал Р. Дмитрієв). А друга болгарська армія, яку очолював генерал Н. Іванов, з долини річки Мариці мала наступати на Адріанополь (Едірне)⁴⁰.

Основною ідеєю османського плану воєнних дій було затягти болгарські війська у пастку між Дринополе і Лозенградом, де вони потрапили б в оточення⁴¹. Найбільшою вадою турецької армії стала недостатня підготовка резервних військових одиниць (більше 60 % їх складу не були знайомі з новим типом гвинтівки, що надійшла на озброєння), нестача коней і для артилерії, і для кінноти. Крім того, турецьке командування помилилося в оцінці чисельності болгарських військ, що наступали на Фракію, за його інформацією, більша їх частина мала прямувати до Македонії⁴². Несподіванкою для турків став також стрімкий наступ болгарів, що розгортався в середньому зі швидкістю 14 км. на день⁴³.

У першій же великій битві поблизу фортеці Лозенград (Кирк–Кілісе) 22–24 жовтня турки зазнали нищівної поразки. Їхні

³⁸ Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. редактор К. В. Никифоров. М., 2011. С. 40.

³⁹ Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897–1913 гг. и российская дипломатия. В «*пороховом позребе Европы*». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 465.

⁴⁰ Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. Westport, 2003. P. 77–78.

⁴¹ Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. P. 78.

⁴² Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. P. 85.

⁴³ Христов Д. Приносьт на българската армия във военното изкуство през Балканските войни (1912–1913 г.). 80 години от Балканските войни. София, 1995. С. 104.

втрата становили 1,5 тис. убитих і поранених, близько 2 тис. зниклих безвісти, від 2 до 3 тис. полонених; значна частина турецьких солдатів, охоплених панікою, втекла. Болгари захопили великі військові трофеї. Їхня третя армія вступила до Лозенграда, що його турки здали без бою⁴⁴. Захоплення болгарами лише за три доби фортеці, про яку німецький генерал фон дер Гольц казав, що вона може впасти лише після трьох місяців облоги й лише за умови, що облогу здійснюватимуть турецькі війська, було сенсацією і для Туреччини, і для Європи⁴⁵.

Перша і друга болгарські армії розпочали облогу Адріанополя, а турки після втрати фортеці Лозенград перегрупували свої сили на лінії Люле – Бургаз – Бунар – Гісар і спробували перейти в контрнаступ. Від 28 жовтня до 2 листопада тут точилась, мабуть, найкраща битва першої Балканської війни, що завершилась новою перемогою болгарських військ: вони прорвали оборону турків і змусили їх відступити до Чаталджийських фортив – останньої лінії турецької оборони на шляху до Константинополя. В Софії почали говорити про штурм турецької столиці⁴⁶.

Можливе болгарське захоплення Константинополя викликало негативну реакцію офіційного Петербурга: на його думку, воно б серйозно загострило ситуацію навколо протоків Босфора і Дарданелл. Російська дипломатія почала тиснути на Болгарію, аби утримати її від цього акту. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов обіцяв болгарам територіальні компенсації і наполягав на збереженні суверенітету султана над європейським берегом Протоків⁴⁷. Стримати Болгарію він намагався і через своїх союзників. Але Лондон і Париж відмовились від занадто сильного тиску на Софію, посилаючись на те, що він відштовхнув би Болгарію від держав Антанти. Тоді російська дипломатія попередила, що якщо болгарська армія займе Константинополь, Росія муситиме спрямувати до турецької столиці Чорноморський флот. Російський уряд почав обговорювати плани відправлення бойових кораблів, чи навіть ескадри, і підготовку до висадження десанту.

⁴⁴ Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913. P. 86–90.

⁴⁵ Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013. С. 70.

⁴⁶ Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. Sofia, 2005. P. 98–99.

⁴⁷ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). М., 1999. С. 285.

Укладення перемир'я між Туреччиною та балканськими державами 3 грудня 1912 р. розрядило ситуацію, але ненадовго. Після того, як бойові дії було поновлено, а в березні 1913 р. болгарські війська захопили Адріанополь і виникла загроза для турецької столиці, російський міністр закордонних справ знову порушив питання про підготовку десанту. Англія і Франція рішуче виступили проти цього і запропонували проведення колективної морської демонстрації великих держав. С. Сазонов, хоча формально і дав згоду на неї, але зробив усе, щоб зупинити Болгарію⁴⁸. Питання скасував сам перебіг подій. Болгарська армія не змогла взяти Чаталджийських укріплень⁴⁹.

Поза сумнівом, проблема закриття чи зміни господаря Босфора і Дарданелл особливо турбувала Росію, адже ліву частку своєї зовнішньої торгівлі вона здійснювала через Протоки. Негативний приклад уже був – тимчасове закриття турецьким урядом Протоків у зв'язку з італійсько-турецькою війною спричинило зниження російського експорту зерна у першій половині 1912 р. на 45%⁵⁰. Однак російську політику з проблеми Чорноморських протоків умотивовували й інші міркування.

Встановлення контролю над ними завжди було однією з головних цілей Росії на Балканах. Але в цей період, попри погрози російської дипломатії, Чорноморський флот не мав необхідної для морської операції кількості транспортних і бойових кораблів. Крім того, Росія небезпідставно побоювалась негативної реакції обох військових блоків. Колективний контроль великих держав у цьому районі їй був не вигідним, а на болгарське захоплення Константинополя Росія не погоджувалась – вона не довіряла політиці царя Фердинанда.

Тож Петербург був зацікавлений у тому, аби Константинополь і Протоки залишалися в руках турків до того моменту, коли Росія буде готовою сама їх захопити. Такий підхід не міг не викликати розчарування її політикою в Болгарії.

План військових операцій чорногорської армії передбачав наступ у напрямку Шкодера (Скадара), Новіпазарського санджака

⁴⁸ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). С. 289–290.

⁴⁹ Димитров Б. Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918. София, 2001. С. 304–319.

⁵⁰ Константинополь и проливы. Красный архив. 1924. № 6. С. 4.

і Метохії⁵¹. Її наявний склад становив 35 600 вояків і мав на озброєнні 106 гармат російського та італійського виробництва і 12 кулеметів; крім того, наприкінці 1912 р. Чорногорія закупила в Німеччини ще 50 кулеметів⁵². Збройні сили було поділено на три оперативні колони. Зетську колону, чисельністю 15 тис., якою командував спадкоємець престолу Данило, було сконцентровано в околицях Підгориці і вона мала завдання рушити східним берегом Скадарського озера через Тузу на захоплення м. Скадар. Приморська колона налічувала 8 тис. осіб і її було розташовано в районі міст Бар і Ульцин. Під командуванням генерала М. Мартиновича – голови уряду і водночас військового міністра – вона мала завдання також рушити до м. Скадар і захопити форт на горі Тарабош, що захищав місто⁵³. В районі Андрієвіце, Колашіна і Жабляка було сконцентровано Східну колону з 12,6 тис. військових на чолі з генералом Я. Вукотичем. Вона мала завдання насамперед забезпечувати охорону чорногорсько-турецького кордону, а за сприятливих умов розгорнути наступ на міста Беране, Мойковац, Плав і Плевле і далі в межах Новіпазарського санджака і Метохії⁵⁴. Проти Чорногорії турецька армія тримала 28 450 солдатів, 105 гармат і 32 кулемети⁵⁵.

Головний стратегічний план чорногорців мав на меті захоплення м. Скадара, що забезпечувало б і контроль над Скадарським озером, і вихід до Адриатичного моря⁵⁶.

Чорногорські війська вже в перші дні війни домоглися значних успіхів. Однак вони не скористалися сприятливою можливістю рішучим, стрімким наступом захопити Скадар. Це дало час турецькому командуванню, аби спрямувати на захист міста додаткові частини регулярної армії та утримати його в своїх руках⁵⁷.

⁵¹ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006. S. 273–274.

⁵² Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 483, 506.

⁵³ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore : od najstarijih vremena do 2003. S. 274.

⁵⁴ Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. С. 483; Andrijašević Ю. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. S. 274.

⁵⁵ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. S. 274.

⁵⁶ Rossos A. Rusija i Balkan. Zagreb, 1992. S. 89.

⁵⁷ Буришић М. Први балкански рат. Књ.3. Београд, 1960. С. 68–80.

На відміну від наступу на Скадар, військові дії чорногорців у Новіпазарському санджаку і Метохії були успішнішими. Після переходу чорногорсько-турецького кордону вони звільнили Мойковац (9 жовтня) і до кінця місяця захопили території Білого Поля, Беране, Плава, Гусиньє, Рожая, Плевли, Печі й 4 листопада разом із сербськими військами вступили до м. Дьяково⁵⁸.

Основними напрямками дій сербської армії були Македонія, Новіпазарський санджак і Косово⁵⁹. У Македонії, після перемоги під Куманово 23–24 жовтня, сербські війська 26 жовтня зайняли Скоп'є, а надалі повели наступ на м. Бітоль. Під час запеклих боїв, що точилися від 16 до 18 листопада в районі цього міста, сербські війська розгромили турецькі сили і вийшли назустріч грецьким частинам поблизу м. Флоріна (нині на півночі Греції).

До кінця листопада серби захопили більшу частину Македонії та на албанській території – місто Ельбасан. Частини сербської, так званої Ібарської армії на території Новіпазарського санджака зустрілися з чорногорцями. Об'єднаними силами вони ввійшли до Албанії та зайняли наприкінці листопада міста Лех, Драч, Тирану і Дурес.

Прикметно, що ще раніше під впливом перемог Сербії та її союзників австро-угорська місія в Белграді ініціювала безпосереднє обговорення із сербської стороною перспектив врегулювання сербсько-австрійських відносин. Австрійський посланник заявив сербському прем'єрові Н. Пашичу, що, мовляв, Австро-Угорщина зробила добрий жест у бік Сербії, коли відмовилася зайняти Новіпазарський санджак, аби не заважати воєнним операціям сербів. Однак вона вважає неправомірним намір Сербії вийти до Адриатичного узбережжя в районі, де проживають албанці – особлива балканська народність, яка має такі ж права на незалежне існування, як і слов'яни. Між співрозмовниками розгорнулася гостра дискусія щодо того, яким чином Сербія має добиватися конче необхідного їй безперешкодного виходу до Адриатичного моря. Пашич назвав це однією з головних цілей Сербії у війні, як і звільнення її братів у Османській імперії. Австрійський посланник зазначив, що сербам не варто йти в чужу землю – вони тепер матимуть вільний вихід долиною Вардара до Егейського моря. У

⁵⁸ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. S. 275.

⁵⁹ Rossos A. Rusija i Balkan. S. 90–91.

відповідь сербський прем'єр підкреслив, що шлях до Егейського моря – довгий і належить до сфери претензій інших союзників⁶⁰. Але згодом, коли великі держави в Лондоні відмовили Сербії у виході до Адріатичного моря албанськими землями, думка, що її озвучив австро-угорський дипломат, імовірно дала додатковий поштовх для того, щоб сербська сторона вимагала компенсації в Македонії⁶¹.

Загалом позицію Австро-Угорщини з албанського питання від самого початку балканських війн визначало її небажання допустити зміцнення Сербії. За словами начальника Генерального штабу австро-угорської армії генерала Конрада фон Гьотцендорфа, Албанію «слід узяти до уваги» як можливого «союзника проти Сербії та Чорногорії»⁶².

Щодо Чорногорії габсбурзька дипломатія застосувала інший маневр. У листопаді 1912 р. в Цетиньє австро-угорський посланник та особистий представник чорногорського короля обговорювали питання державної належності Скадара. Відень погоджувався на його передання Чорногорії, але за умов укладення митного союзу між Чорногорією та Австро-Угорщиною, вільного просування австрійських кораблів Скадарським озером і р. Бояна, будівництва залізниці вздовж чорногорського узбережжя, права на риболовлю у прибережних чорногорських водах і здійснення територіального розмежування в районі Ловчена, стратегічно вигідного для Габсбурзької імперії. Король Нікола відхилив цей варіант можливого австрійсько-чорногорського порозуміння, і відтоді Відень зайняв непримиренну позицію щодо Скадара.

Наведені факти яскраво свідчать про упередженість Імперії щодо розуміння прав албанців і чорногорців у територіальних проблемах.

Вступ сербських військ на албанські землі, і надто зайняття ними важливого албанського портового міста Дуреса буквально за день після оголошення 28 листопада 1912 р. незалежності Албанії викликав обурення Австро-Угорщини, яка будь-що прагнула не

⁶⁰ Искендеров П. А. Сербско-албанские отношения в начале XX в.: мифы и реальность. *Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг.* СПб., 2005. С. 231–232.

⁶¹ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? ... (Историческая судьба Югославии в XX веке). М., 2000. С. 33.

⁶² Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985. С. 150.

допустити виходу Сербії до Адріатики. Габсбурзька імперія оголосила часткову мобілізацію і почала готуватися до військової акції проти Сербії. Для останньої це було особливо небезпечно, оскільки її найбоєздатніші військові частини перебували на фронтах Балканської війни. Сербське керівництво вирішило вивести війська з узбережжя⁶³.

Грецькі війська вели наступ на Епір і Фесалію. В Епірі вони взяли в облогу сильну турецьку фортецю Яніну. Флот Греції фактично встановив контроль над Егейським морем і блокував вихід із Дарданелл, а також висадив десанти на островах Хіос, Лесбос та ін. У південній Македонії грецька Фесалійська армія майже водночас із болгарами підійшла до Салонік і захопила місто⁶⁴.

Ще в другій половині жовтня турецький уряд Кяміль-паші просив допомоги в Англії, але та заявила, що зберігатиме нейтралітет. Не здобула підтримки Порти і в Берліні⁶⁵.

Військові поразки Туреччини змусили її звернутися 3 листопада до великих держав за посередництвом⁶⁶, а 13-го – з проханням про перемир'я до Болгарії. Цар Фердинанд, не повідомивши своїх союзників, відхилив його. Але штурм болгарською армією турецьких позицій Чаталджийської лінії був невдалим: їм не вистачило важкої зброї. Крім того, у військах тоді стрімко поширювалась епідемія холери⁶⁷. За таких умов болгарські керівники погодились на перемир'я. 3 грудня його підписали представники всіх держав, що воювали, крім Греції, яка заявила, що підпише акт перемир'я за умови, що турки віддадуть їй фортецю Яніна, що її греки взяли в облогу. Турки відкинули цю вимогу, однак згодом грецька делегація взяла участь у мирних переговорах балканських союзників із Туреччиною. Вони розпочалися 16 грудня 1912 р. в Лондоні. Там же 17 грудня було скликано конференцію шести великих держав, головним завданням якої було фактично здійснення контролю над перебігом мирних переговорів⁶⁸. Балканські

⁶³ Pavlowitch S. K. *History of the Balkans.* London-New York, 1999. P. 200.

⁶⁴ Gardikas Katsiadakis H. *Greece and the Balkan Imbroglio, Greek Foreign Policy. 1911–1913.* Athens, 1995. P. 123–131.

⁶⁵ Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. *Исторические очерки.* М., 1990. С. 264.

⁶⁶ Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. *Исторические очерки.* С. 246.

⁶⁷ Болгария в XX веке: *Очерки политической истории.* М., 2003. С. 39.

⁶⁸ Искендеров П. А. *Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребі Европы».* 1878–1914 гг. М., 2003. С. 487.

держави, натхненні вражаючими перемогами у війні, вели переговори з османською делегацією гранично жорстко: вони вимагали від Туреччини передання їм усіх її європейських володінь. Турки зволікали, затягували переговори і категорично відмовлялися передати Адріанополь Болгарії. Однак дипломатична ізоляція, що в неї потрапила Порта, змушувала її йти на поступки⁶⁹. Коли під час переговорів виявилися значні суперечності між союзниками з питань їхніх територіальних претензій, це дало певні надії турецькій делегації на їх використання в своїх інтересах⁷⁰. Крім міжсоюзницьких, виникли й інші суперечності, зокрема в болгарсько-румунських відносинах. Румунська дипломатія почала домагатися від Болгарії компенсації за свій нейтралітет у Балканській війні та вимагала передання їй значної частини, населеної болгарами Південної Добруджі з Сілістрією. У великих містах Румунії відбулись антиболгарські мітинги⁷¹. У травні 1913 р. в Петербурзі обговорювали проблему румунсько-болгарського кордону та ухвалили рішення про передання Румунії Сілістрії з околицями, хоча румунське керівництво розраховувало на більшу винагороду за свій нейтралітет⁷². Росія не підтримала жодної сторони (хоча Болгарія сподівалася на таку підтримку) і пропонувала їм укласти компромісну угоду, що дало б Петербургові змогу зберегти вплив і в Софії, і в Бухаресті⁷³.

23 січня 1913 р. в Константинополі молодотурки, усунені від влади в липні 1912 р., здійснили військовий переворот, і новий турецький уряд, який помітив, що між балканських держав почалися тертя й суперечки щодо поділу завойованих територій, узяв курс на зірвання переговорів. 29 січня представники союзників вручили турецькій делегації ноту про припинення переговорів, а 3 лютого воєнні дії спалахнули знову. Успіх і цього разу був на боці балканських держав. 5 березня 1913 р. грецькі війська нарешті захопили Яніну, а болгари 26 березня захопили Адріанополь і знову виникла загроза, що вони захоплять турецьку столицю⁷⁴.

⁶⁹ Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 110.

⁷⁰ Болгария в XX веке: Очерки политической истории. М., 2003. С. 39.

⁷¹ Кишкилова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. *Исторически преглед*. София, 2001. № 5–6. С. 32; 36.

⁷² Анчев С. Румънският неутралитет по време на Балканската война. *Балканските войни 1912–1913*. Велико Търново, 1995. С. 33–42.

⁷³ Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912–1913 г.). *Военно-исторически сборник*. София, 1982. № 5. С. 11.

⁷⁴ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). М., 1999. С. 287.

Командування чорногорської армії на початку лютого 1913 р. вирішило розпочати новий штурм Скадара. Впродовж трьох днів чорногорські війська намагалися захопити фортифікаційні укріплення, що захищали місто, зазнали значних людських втрат, але захопити Скадар їм не вдалося⁷⁵. Тоді чорногорський король Нікола попросив допомоги у Сербії. Командування сербської армії створило спеціальний військовий корпус чисельністю 17 тис. осіб, що його було спрямовано в район Скадара для спільного з чорногорцями штурму міста, призначеного на 10 квітня⁷⁶. Але 28–29 березня великі держави звернулися до Сербії та Чорногорії з вимогою – зняти облогу Скадара та вивести війська з Албанії. 6 квітня Чорногорія відхилила її. У відповідь на це Австро-Угорщина запропонувала окупувати чорногорські порти Бар і Ульцин⁷⁷. 8 квітня на рейді чорногорського порту Бар з'явилися кораблі об'єднаної військово-морської ескадри великих держав. Лондонська конференція послів ухвалила рішення про військово-морську блокаду чорногорського узбережжя та можливу окупацію Скадара міжнародними силами⁷⁸. Сербія за таких умов погодилася вивести свої війська з Албанії, а командування чорногорської армії, яке знало, що скадарський гарнізон вичерпав можливості для опору, облоги не зняло, однак до наступальних операцій не вдавалось і вело лише гарматний обстріл міста. Це дало свої результати. Переговори про капітуляцію, що їх запропонував 22 квітня чорногорській стороні начальник скадарського гарнізону генерал турецької армії Есад-паша, завершилися прийняттям наступного дня її умов, почесних для турків: усім турецьким підрозділам було надано можливість залишити місто в цілковитому бойовому спорядженні і зі зброєю в руках⁷⁹. Після цього до Скадара ввійшли чорногорські війська. Однак представники всіх великих держав 27 квітня знову висунули Чорногорії категоричну вимогу вивести війська з міста і передати його під міжнародний контроль. Не дістала з цього питання Чорногорія підтримки і від Сербії.

⁷⁵ Буришић М. Први балкански рат. Књ.3. Београд, 1960. С. 262.

⁷⁶ Буришић М. Први балкански рат. С. 321.

⁷⁷ Вукотић Ј. Успомене из три рата. Београд, 1996. С. 75–77.

⁷⁸ Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013. P. 117.

⁷⁹ Вукотић Ј. Успомене из три рата. С. 111, 121.

5 травня 1913 р. король Нікола ухвалив рішення залишити Скадар. Договір про його передання під міжнародний контроль підписали 9 травня. Після цього було припинено блокаду чорногорського узбережжя⁸⁰.

Османський уряд втратив будь-які сподівання на сприятливе для Туреччини завершення війни ще наприкінці лютого і знову звернувся до великих держав із проханням про посередництво.

На Лондонській мирній конференції, яка далі вела свою роботу, кожна держава-переможниця в першій Балканській війні домагалась для себе максимальних територіальних придбань як за рахунок Туреччини, так і через приєднання тих земель зі змішаним населенням, що на них мали плани й решта союзників. В результаті таких підходів і нереалізованих цілей окремих держав виникли гострі суперечки. Зокрема Сербія однією з головних своїх нереалізованих цілей вважала невдачу в спробі здобути вихід до Адріатичного моря, оскільки її наміри отримати один із албанських портів наштовхувалися на рішучий опір Австро-Угорщини. Габсбурзька монархія зовсім не була зацікавлена в такому посиленні свого головного ворога на південних кордонах. На Лондонській конференції великих держав її дипломатія домоглася включення зайнятих сербами на Адріатиці портів до складу щойно проголошеної Албанської держави.

З проблем майбутнього відвойованих європейських володінь Туреччини вже в перші дні роботи конференції розгорнулись дискусії. Балканські союзники вимагали проведення кордону з Османською імперією лінією Мідія (на Чорному) – Енос (на Егейському морі). Болгарія заявляла про свої претензії на більшу частину Македонії (52 тис. кв. км) і Фракії з Адріаноподем (32 тис. кв. км). Їх рішуче відхилили і Туреччина, і союзниця Болгарії – Сербія. Так було на першому етапі переговорів до їх зірвання через військовий переворот 23 січня 1913 р. в Константинополі.

Після того, як Туреччина зазнала нових поразок, у лютому – квітні 1913 р. почався другий етап мирних переговорів Османської імперії та балканських союзників. Суперечності в таборі переможців дедалі більше загострювалися, надто між Сербією та Болгарією. Сербські представники, посилаючись на те, що країні

⁸⁰ Вукотић Ј. Успомене из три рата. Београд, 1996. С. 75.

відмовили на конференції послів надати територіальний вихід до Адріатичного моря, вимагали компенсації значно більшими за розміром територіями в Македонії, ніж домовлено було під час укладення болгарсько-сербського союзного договору 1912 р. Своєю позицією сербська сторона вмотивовувала тим, що, на її думку, фактична капітуляція Сербії перед тиском Австро-Угорщини в албанському питанні автоматично покладала на Болгарію зобов'язання надати їй відповідні територіальні компенсації, оскільки згідно з договором 1912 р. Болгарія мала в разі сербсько-австрійської війни надати своїй союзниці військову допомогу силами 200-тисячного військового угруповання⁸¹.

Сербське керівництво також звинуватило болгарську сторону в тому, що вона не направила своїх збройних сил на допомогу сербам на македонському театрі бойових дій (як це передбачала угода), тоді як сама Сербія надавала допомогу болгарам під час облоги Адріанополя – хоча це й не було попередньо зафіксовано на папері.

Болгарія відкинула ідею коригування заднім числом передвоєнної угоди, вказавши на те, що вона винесла основний тягар війни на Константинопольському фронті, який зіграв вирішальну роль у капітуляції Туреччини⁸².

Однак перевага була на боці сербів, адже їхні армії звільнили більшу частину цих спірних земель, хоча армія Болгарії винесла на своїх плечах основний тягар війни. Таким чином, сербсько-болгарські суперечки з поділу македонських земель висунулись на перший план. Це підривало їхній союз.

Греція на Лондонській конференції висунула свої претензії на приєднання Фракії, Епіра, Південної Македонії, островів Егейського та Мармурового морів, Кіпра і навіть частини західного узбережжя Малої Азії (Анатолії). Між Болгарією та Грецією виникли суперечки щодо належності Салонік, а також відносно встановлення кордону в Македонії⁸³. Зокрема, Болгарія вимагала передання їй районів Егейської Македонії. 9–10 травня 1913 р. між двома сторонами сталися серйозні збройні зіткнення в Нигриті, а невдовзі після цього – в районі Кавали⁸⁴.

⁸¹ Despot I. *Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*. Zagreb, 2013. P. 105–106.

⁸² Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «*пороховом погребі Европы*». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 494–495.

⁸³ Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија. *Македонија во војните*. Скопје, 1991. С. 77–78.

⁸⁴ Хесапчиев Х. Служба на България в чужбина. София, 1993. С. 498–503.

Грецька делегація категорично відкидала будь-які варіанти компромісних рішень. Така позиція загострила відносини Греції з іншими державами, зокрема з Італією, яка намагалась не допустити розширення грецької території в північному напрямку.

У березні 1913 р. Сербія та Греція домовились про спільні дії проти Болгарії. А 5 травня вони підписали секретний протокол, що містив зобов'язання укласти договір про дружбу й оборонний союз та військову конвенцію, що гарантували б територіальні надбання обох держав, а також грецько-сербський кордон⁸⁵.

У середині квітня 1913 р. Сербія запропонувала Румунії укласти союзний договір. Румунія спочатку відхилила цю пропозицію, але потім, у міру загострення відносин між балканськими союзниками, заявила 10 червня, що в разі війни між ними Румунія не залишиться нейтральною⁸⁶.

Лондонські переговори балканських союзників із Туреччиною завершилися підписанням 30 травня 1913 р. мирного договору, який визначав територіально-політичний устрій на Балканах після першої Балканської війни. Османська імперія мала передати балканським державам всі свої європейські володіння на захід від лінії Мідія – Енос, а також о. Крит. Питання щодо майбутнього інших турецьких островів Егейського моря було передано на розгляд і рішення великих держав.

Мирний договір не задовольнив ні балканські держави, ні Туреччину. Він не сприяв стабілізації міжнародної обстановки на Балканах, навпаки, призвів до її більшого ускладнення, що наблизило початок другої Балканської війни.

Вже наступного дня після укладення в Лондоні мирного договору Греція та Сербія підписали в Салоніках свій договір, що передбачав спільне ведення військових дій проти Болгарії в разі нападу чи виникнення такої загрози з її боку, а також можливий поділ Македонії між ними після перемоги над Болгарією⁸⁷.

Все це фактично означало розпад Балканського союзу. Спроби Росії зберегти його були невдалими.

В історії Балкан, насиченій міжетнічними й міжконфесійними конфліктами, що їх використовувала Османська Туреччина для утримання їх під своєю владою, перша Балканська війна продемонструвала силу й можливості міжнародного єднання в досягненні спільної мети. Ніким не передбачувані блискучі перемоги болгарських, сербських, чорногорських і грецьких військ шокували Європу та Росію, навели жах на Османську імперію і стали тим світлом, що увінчало одвічну мрію балканських народів – цілковите визволення від турецького панування.

Однак ейфорію перемоги невдовзі затьмарив спалах боротьби за поділ османської спадщини: вибухнули з новою силою давні суперечки і претензії, що за нових умов призвели до відчуження і конфліктів між учорашніми союзниками. Їх загостренню сприяла політика великих держав, що переслідували власні цілі в боротьбі двох імперіалістичних блоків – Троїстого союзу й Антанти напередодні Першої світової війни.

⁸⁵ Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребі Європы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 495.

⁸⁶ Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013. P. 40.

⁸⁷ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 366–368.

ДРУГА БАЛКАНСЬКА ВІЙНА 1913 РОКУ: ЦІНА АМБІЦІЙ І СТРАТЕГІЧНИХ РОЗРАХУНКІВ

Друга Балканська (Міжсоюзницька) війна (29 червня – 10 серпня 1913 р.) між Болгарією, з одного боку, та Сербією, Грецією, Чорногорією, Румунією і Туреччиною – з іншого, привертає увагу, на перший погляд, своєю нелогічністю. Перші чотири з названих шести держав були, можна сказати, ще вчорашніми союзниками, учасниками Балканського союзу, і їхня блискуча перемога в першій Балканській війні над значно сильнішою, як тоді вважали, Османською імперією, стала справжньою сенсацією для Європи. І раптом – війна між самими ж переможцями, та ще й за участі на боці однієї зі сторін попереднього ворога. Що зумовило цей парадокс? Що викликало спалах нового збройного конфлікту? Вивчення цих питань є актуальним і сьогодні, оскільки дає можливість детальніше з'ясувати процес формування майбутніх коаліцій, що воювали в Першій світовій війні.

Проблеми, пов'язані з війнами 1912–1913 рр., порушували в своїх дослідженнях балканські історики. Болгарські автори І. Гешов¹ (колишній прем'єр і політичний діяч, який покладав відповідальність за початок війни винятково на царя Фердинанда), Б. Дімітров², Г. Панайотов³, П. Кишкілова⁴, А. Вахков⁵ вказують на помилковість рішення керівництва Болгарії розпочати воєнну акцію 29 червня 1913 р. проти Сербії та Греції і, водночас, вважають вимоги Сербії та Греції щодо перерозподілу македонських територій порушенням попередніх домовленостей, ставлення Румунії до Болгарії – підступним, і ножем їй у спину – оголошення війни 10 липня 1913 року. Югославські історики В. Джорович⁶, Д. Джорджевич⁷, М. Лазаревич⁸, А. Митровиц⁹, С. Скоко¹⁰,

¹ Гешов И. Балканская война 1912–1913 [Електронний ресурс]. *Малые войны первой половины XX века. Балканы*. М. : СПб., 2003. Режим доступу: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanskij_sojuz.pdf

² Димитров Б. Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918. София, 2001.

³ Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912–1913 г.). *Военно-исторически сборник*. София, 1982. № 5.

⁴ Кишкілова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. *Исторически преглед*. София, 2001. № 5–6.

⁵ Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. Sofia, 2005.

⁶ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица. 2005.

С. Чиркович¹¹ (він висловлює думку, що завоювання в Болгарії та Македонії означали вихід Сербії за рамки стратегії визволення сербського народу) вважають достатньо обґрунтованими пропозиції Сербії переглянути сербсько-болгарський договір із територіальних проблем і підкреслюють, що непоступливість болгарського керівництва і напад болгарських військ на Сербію та Грецію призвели до війни, якої можна було б уникнути. Македонський історик В. Картов¹² зазначає, що під час поділу македонських земель не йшлося про національну належність спірних територій – претенденти на них дбали лише про власні інтереси.

В радянсько-російській історіографії питання, пов'язані з Міжсоюзницькою війною 1913 р. на Балканах, досліджували у своїх працях вже згадані А. Могилевич і М. Айрапетян, П. Жогов, Ю. Писарев, П. Іскендеров та ін. Загалом вони критикують позиції Сербії та Болгарії та інших союзників, викривають політику Австро-Угорщини й Німеччини, спрямовану на роздмухування суперечностей між учасниками Балканського союзу та на його зруйнування. В поцінуванні політики Росії їм бракує, на нашу думку, об'єктивності: акцент зроблено на висвітленні миротворчих зусиль російської дипломатії та мало уваги звернено на критичний аналіз її великодержавних планів.

Аналіз основних внутрішніх і зовнішніх чинників, що загострили міжнародну ситуацію в балканському регіоні і призвели до міжсоюзницької війни 1913 р., дає змогу до певної міри заповнити цю прогалину.

Перша Балканська війна між учасниками Балканського союзу – Болгарією, Грецією, Сербією, Чорногорією та Османською імперією (жовтень 1912 – травень 1913 рр.) звільнила майже весь півострів від турецької влади. Туреччина зберегла за собою лише маленьку смужку землі в районі Енес – Мідія. Переможці здобули значні території і було створено незалежну албанську державу.

⁷ Đorđević D. Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija veleposlanika u Londonu 1912. Beograd, 1956.

⁸ Лазаревич М. Други Балкански рат. Београд, 1955.

⁹ Митровић А. Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918. Београд, 2011.

¹⁰ Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ. 2 : Ток и завршетак рата. Београд, 1975.

¹¹ Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004.

¹² Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија. *Македонија во војните*. Скопје, 1991.

Росію ці результати союзників задовольнили, але вона була стурбована загостренням суперечностей між ними¹³.

У європейському вимірі ця війна послабила позиції блоку Центральних держав. Зміцніла Сербія, що прагнула об'єднати навколо себе південних слов'ян, велика частина яких перебувала у складі монархії Габсбургів посилила загрозу для монархії Габсбургів своїми намірами створення великосербської держави, водночас – стала серйозною перепорою на шляху можливого проникнення Центральних держав на південний схід Європи. Османську імперію, яку Німеччина й Австро-Угорщина розраховували залучити на свій бік у разі військового конфлікту з Росією, після першої Балканської війни було значно ослаблено. Балканський союз, що діяв у війні під егідою Росії, а отже, і під егідою Антанти, з огляду на те, що його, за російськими планами, створювали не проти Туреччини, а проти Австро-Угорщини, відтепер, після поразки турків, міг би стати смертельною загрозою для Дунайської монархії¹⁴. Тому в інтересах Центральних держав було його зруйнувати і наблизити до себе, принаймні Болгарію¹⁵. Росія ж, навпаки, була зацікавлена зберегти Балканський союз для дальшої боротьби з Австро-Угорщиною та Німеччиною¹⁶.

Однак між балканськими союзниками, насамперед між Сербією та Болгарією, вже під час першої Балканської війни почалися серйозні суперечки через поділ завойованих територій, попри те, що основні його умови було визначено в секретному додатку до договору про дружбу та союз між ними 13 березня 1912 року¹⁷.

Ініціювала їх Сербія після ухвалення у грудні 1912 р. під час Лондонської наради послів шести великих держав рішення, яке зобов'язувало її вивести війська з окупованих ними районів Албанії¹⁸. Сербія за порадою Росії в січні 1913 р. повідомила про свою згоду на це і відтак під час спроби виходу до Адріатики

¹³ История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции). М., 1997. С. 340.

¹⁴ Митровић А. Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918. Београд, 2011. С. 194–199.

¹⁵ Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ. 2 : Ток и завршетак рата. С. 17–30.

¹⁶ Скоко С. Други Балкански рат 1913. С. 45–50.

¹⁷ Гешов И. Балканская война 1912–1913 [Електронний ресурс]. *Малые войны первой половины XX века. Балканы*. М. ; СПб., 2003. Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanskiy_sojuz.pdf; Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ. 1, 2 : Ток и завршетак рата. С. 134–138.

¹⁸ Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj. Zagreb, 2013. С. 95.

зазнала невдачі¹⁹. Тоді ж сербський уряд уперше порушив проблему перегляду умов сербсько-болгарського союзного договору з територіальних питань. З-поміж його аргументів головними були такі: по-перше, Сербія мобілізувала не 150 тис. осіб, як це обумовлювала сербсько-болгарська військова конвенція (ст. I) 12 травня / 29 квітня 1912 р., а 400 тис., і тому спрямувала проти Туреччини більше військ, ніж було передбачено. Крім того, вона спрямувала артилерію та війська для допомоги болгарській армії під Адріаноподем; по-друге, згідно з умовами військової конвенції (ст. III), Болгарія була зобов'язана спрямувати до Вардарської долини 100 тис. солдатів, однак цього не зробила і спрямувала свої війська до Фракії, в результаті для сербської армії виникли додаткові складнощі і вона зазнала більших втрат на Вардарському операційному театрі; по-третє, Болгарія отримала Адріанополь і Фракію, окупацію яких не передбачав договір, і досягла цього за допомогою збройних сил Сербії. Тому Сербія має право на компенсацію за рахунок македонських територій; по-четверте, Сербія не здобула виходу до Адріатичного узбережжя, що було однією з головних цілей її вступу у війну. Тому вона має право домагатися виходу до морського узбережжя через македонські території. Було наведено також інші аргументи, зокрема про те, що поза зобов'язаннями, яких не передбачав договір, серби надавали допомогу чорногорській армії в районі Скутарі, що Сербія показала себе потужнішою, ніж її вважали, коли визначали кордони майбутнього територіального поділу тощо²⁰. У зв'язку з цим сербська дипломатія вважала сербсько-болгарський договір таким, що втратив чинність, і нотою від 24 червня 1913 р. вимагала від Болгарії територіальних компенсацій у південній Македонії²¹.

Із основних аргументів сербського уряду на користь вимог ревізії сербсько-болгарського договору перший можна було прийняти з певними застереженнями. Справді, Сербія спрямовувала артилерію та війська для штурму Адріанополя, і таким чином

¹⁹ Đorđević D. Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija veleposlanika u Londonu 1912. С. 62; История дипломатии. Т. II : Дипломатия в новое время 1871–1914. М., 1963. С. 750–751.

²⁰ Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. На путях к мировой войне 1914–1918 гг. М., 1940. С. 161–162, 279–280; Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. Київ, 1961. С. 129–131.

²¹ Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. Sofia, 2005. P. 196.

болгарським військам було надано значну допомогу²². Однак твердження сербської сторони, що болгар без неї не спромоглися би взяти фортецю, було, безумовно, значним перебільшенням. Так само впевнено софійський уряд міг заявляти, що відволікаючи на себе основні османські сили, болгарська армія послабила їхній тиск на тих фронтах, де діяли союзники.

Необґрунтованими були доводи сербського уряду про те, що, мовляв, Болгарія не відрядила до Вардарської долини обумовленої договором кількості військ, і цим порушила його. Слід зазначити, що після укладення сербсько-болгарського союзного договору між військовими штабами двох держав було підписано 1912 р. дві угоди: першу в червні, другу – у вересні, напередодні війни. За першою було передбачено відправлення до Вардарської долини двох сербських, а також однієї болгарської армії, якщо того потребуватиме оперативна обстановка. В іншому разі необхідну кількість болгарських військ слід було передислокувати на р. Марицю. У другій угоді було погоджено, що вся сербська армія діятиме на македонському театрі бойових дій, а вся болгарська – в долині р. Мариці й у Фракії. Отже, болгарські військові мали всі підстави взяти до виконання рішення другої (останньої) угоди²³.

Третій аргумент сербського уряду щодо більших територіальних надбань Болгарії у Фракії, ніж це було домовлено, також не було обґрунтовано. Наведемо положення ст. 2 «Секретного додатку» до союзного договору, де було зазначено: «Сербія визнає за Болгарією право на територію на схід від Родопа та ріки Струми, а Болгарія визнає за Сербією право на територію на північ і на захід від Шар-Планіни»²⁴. Це положення не обмежувало можливості просування болгарської армії на сході й територіальних надбань Болгарії. Не містили їх і решта статей цього офіційного документа.

Безпідставним видавалось і сербське пояснення територіальних претензій до Болгарії невдачею власної спроби здобути вихід до Адриатичного моря. При цьому знову повторювалось непередбачу-

²² Димитров Б. *Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918*. София, 2001. С. 134–137.

²³ Гешов И. *Балканская война 1912–1913* [Електронний ресурс]. *Малые войны первой половины XX века. Балканы*. М. ; СПб., 2003. Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanski_j_sojuz.pdf

²⁴ Гешов И. *Балканская война 1912–1913*.

ване надмірне територіальне розширення Болгарії у Фракії. В цьому контексті слід вказати на різні умови дій сербської та болгарської армій у вказаних напрямках. Сербія вела пошуки виходу до Адриатики через албанську територію, населену албанцями, а отже чужу, що само собою було несправедливим. Ті великі держави, які виступали проти здобуття Сербією частини узбережжя Адриатичного моря (Австро-Угорщина), мали підстави вимагати звільнення албанських територій, що їх захопила Сербія, про що ухвалила рішення Рада послів великих держав у грудні 1912 року.

Болгарія відкинула сербські претензії та заявила, що основний тягар війни впав на неї і що саме її перемоги на Константинопольському фронті зіграли вирішальну роль у капітуляції Туреччини²⁵. Крім того, болгарська армія на сході діяла в інших умовах. У Фракії болгарське населення зустрічало її як визволительницю. А тому територіальне розширення Болгарії на сході було, фактично, воз'єднанням болгарських земель²⁶.

Невдоволення висловлювала і Греція після того, як великі держави не дали згоди на передання їй деяких земель північного Епіру. Вона претендувала на Кавалу, Серес, Дразу, Дедеагач; виступала проти розширення Болгарії за рахунок південної та південно-західної Македонії²⁷.

Сербія та Греція вмотивовували свої територіальні претензії також необхідністю збереження рівноваги сил на Балканах (нібито вона була до цього, або ж до неї прагнула кожна ця держава). Принцип «балканської рівноваги», що на нього посилалися сербські та грецькі керівники, був виправданням їхніх власних намірів здійснити такий поділ македонських земель, аби Болгарія, більша від Сербії та Греції держава, отримала найменше. Вони звинувачували її у великодержавних намірах, але Греція не відмовлялась від «Мегалі ідея», а Сербія – від планів Гарашанинського «Начертанія» 1840-х років об'єднати південних слов'ян у Великій Сербії. До цього слід додати, що й румунські керівні кола виношували ідею створення Великої Румунії. Про яку рівновагу можна було говорити, з огляду на ці амбіційні великодержавні плани?

²⁵ Искендеров П. А. *Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребі Европы»*. 1878–1914 гг. М., 2003. С. 495.

²⁶ Жебокрицкий В. А. *Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг.* Київ, 1961. С. 132.

²⁷ Скоко С. *Други Балкански рат 1913*. Књ. 2 : Ток и завршетак рата. Београд, С. 129–133.

Румунія під час першої Балканської війни зберігала нейтралітет, але вимагала від Болгарії за нього ще на Лондонській мирній конференції компенсації в Добруджі по лінії Туртукай – Балчик із включенням Силістрії. Болгарія відхилила цю вимогу²⁸. Виник румунсько-болгарський конфлікт. У лютому 1913 р. Румунія оголосила про свій намір зайняти Силістрію. Російський цар за таких умов, аби зупинити Румунію, попередив Болгарію про неминучість поступок і заявив, що вона може розраховувати на його підтримку лише в такому разі. Це все при тому, що за російсько-болгарською конвенцією 1902 р. Росія гарантувала недоторканість болгарської території та мала застерегти Румунію від зазіхань на неї силою²⁹. 9 травня 1912 р. у Петербурзі Рада послів великих держав ухвалила рішення про передання Румунії Силістрії³⁰, яку навіть Берлінський конгрес визнав болгарською³¹.

Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов у своїх спогадах про конвенцію 1902 р. та рішення Берлінського конгресу не згадує, а зазначає: «Конференція, що зібралась під моїм головуванням у Петрограді навесні 1913 р., на якій **за дієвої участі російського уряду (виокремлення автора)** було вирішено задовольнити бажання Румунії щодо поступки їй Силістрії та гарантії безпеки її Дунайського кордону, могла стати рушійною силою для дружніх кроків» (у відносинах Росії з Румунією – *автор*)³². Отже, російська дипломатія, аби відірвати Румунію від Троїстого союзу, готова була жертвувати болгарськими землями. Але Рада послів решту інших територіальних претензій Румунії до Болгарії відхилила. Тому невдоволеними лишилися і Болгарія, і Румунія – перша прорумунською позицією Росії, а друга – її недостатньою підтримкою.

У травні 1913 р. на Лондонській конференції послів про свої територіальні й фінансові вимоги до Болгарії заявила Чорногорія, сподіваючись на підтримку Росії.

Перспектива посилення Болгарії після першої Балканської війни не задовольняла Росію. Для російських національних

²⁸ Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските войни (1912–1913 г.). *Военно-исторически сборник*. София, 1982. № 5. С. 7.

²⁹ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары. М.; Минск, 2001. С. 102.

³⁰ Кишколова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. *Исторически преглед*. София, 2001. № 5–6. С. 29–31.

³¹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 182.

³² Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 115.

інтересів, як їх розуміла керівна бюрократія, виникала в такому разі загрозна ситуація, якщо поглянути на це під утилітарним кутом зору майбутніх російських інтересів у зоні Чорноморських протоків. До того ж, національні інтереси балканських країн і діяльність конкретних суспільно-політичних сил у них російська керівна верхівка (втім, як і значна частина суспільства) сприймала крізь призму термінологічної дихотомії – русофільство і русофобство. Тому ні Микола II, ні російський уряд у жодному разі не довіряли болгарському царю Фердинандові. Політика лавірування між Австро-Угорщиною та Росією, що її провадив болгарський монарх, можливо, і була частиною національного інтересу Болгарії, але в Росії її вважали русофобською. Хоча персоніфікувати зовнішню політику Болгарії в особі Фердинанда, на думку російської дослідниці О. Ісаєвої, було б помилкою³³. В Болгарії також пам'ятали про безцеремонне втручання російських урядовців до її внутрішніх справ, про розірвання Росією дипломатичних відносин із Болгарією 1886 р., протидію проголошенню її царством 1908 р. тощо.

А в Петербурзі ще надто свіжими були спогади про поведінку «невдячної» Болгарії, яка в період блискучих перемог балканських союзників над турками мріяла захопити Константинополь і, на думку російської дипломатії, зачинити чорноморські двері перед самим носом російських покровителів. Тому Росія не довіряла Болгарії і мусила обирати між сильною Болгарією та Сербією – може, слабкішою, але відданою і непримиримою до Австро-Угорщини. Саме Сербію вона вважала аванпостом російського впливу на Балканах та перепоною австрійсько-німецькій експансії на Близький Схід. Напередодні війни між Троїстим союзом і Антантою Сербії, яка зміцніла після першої Балканської війни та перетворилась на сильного супротивника і була на передовому краї протистояння Австро-Угорщині, Росія надавала значну роль. Керівники зовнішньої політики Росії наставляли своїх сербських колег, що розширення Сербії має відбуватися за рахунок північно-західних територій, тобто за рахунок Австро-Угорщини. Девіз Сазонова – «обітована земля Сербії» лежить на території Австро-Угорщини – досить яскраво висловлює панівний настрій у керівних колах Росії. Сербія, яка стала напередодні світової війни центром

³³ Исаева О. Н. Образ царя Фердинанда в донесениях российских дипломатов. *Человек на Балканах: в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* СПб., 2002. С. 58.

великосербської пропаганди, потрібна була царській Росії не лише як опірна база за гегемонію на Балканах і для захоплення Протоків, а і як центр тяжіння для австрійських слов'ян, як знаряддя боротьби з Австро-Угорщиною. Тимчасовий виконувач за відсутності С. Сазонова обов'язків міністра закордонних справ А. Нератов у конфіденційному листі до російського посланника в Белграді Н. Гартвіга 23 квітня 1913 р. вказував, що «для Росії безсумнівним інтересом є сприяння всебічному досягненню Сербією її національного і державного ідеалу»³⁴. Сам Гартвіг активно наполягав на потребі підтримати «життєві прагнення» Сербії. Російський посланник у Софії А. Савінський вже після міжсоюзницької війни повідомляв С. Сазонову про свій висновок із розмови з Гартвігом, «...що думка Гартвіга – нацькувати Сербію на Австрію»³⁵.

Отже, якщо в період Сан-Стефанського договору 1878 р. Росія намагалась розіграти «болгарську карту» і прагнула до створення «Великої Болгарії» для реалізації своїх стратегічних цілей³⁶, то відтепер вона зробила ставку на Сербію з цією ж метою.

5 травня 1913 р. в Афінах між Сербією та Грецією було укладено союзний договір, розширений і доповнений 1 червня 1913 р. договором у Салоніках. В одному з його пунктів було визначено: якщо виникне спір із Болгарією щодо встановлення кордонів і не буде досягнуто жодної прийнятної згоди, сторони спільно запропонують Болгарії врегулювати розбіжності через посередництво чи арбітраж держав Троїстої згоди чи голів інших держав. У разі відмови Болгарії прийняти цей спосіб врегулювання та її загрозової позиції проти однієї з держав чи спроби нав'язати свої наміри силою, обидві сторони зобов'язалися надавати одна одній збройну допомогу, не укладати сепаратних угод із Болгарією, не допускати жодної іншої держави до колишніх турецьких територій у районі Вардара та співпрацювати щодо встановлення спільного кордону на півдні. У договорі було зафіксовано згоду Греції на цілковиту свободу сербського експорту й імпорту через Салонікську

³⁴ Цит. по Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*: сб. статей. СПб., 2009. С. 159.

³⁵ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг. Серия III, т. 5: 23 июля – 4 августа 1914 г. М.; Л., 1935. С. 442–443.

³⁶ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). М., 1998. С. 148.

залізницю і порт Салоніки впродовж 50 років³⁷. Військова конвенція зобов'язувала Сербію виставити в разі війни з Болгарією 150-тис. армію в районі Куманово, Велеса, Гевгелі, Пирота, а Греція мала виставити 90-тис. армію в районах Пангейон, Салоніки, Куменіце. Остаточною метою військових операцій союзних армій, було зазначено в конвенції, є розгром військових сил Болгарії.

13 травня 1913 р. Сербія адресувала Болгарії офіційну ноту із заявою про денонсування союзного договору 1912 року³⁸.

За таких умов Росія, на яку сербсько-болгарський союзний договір 29 травня 1912 р. покладав роль арбітра між цими державами, мала визначити свою позицію. Російський уряд дедалі більше схилився до розв'язання територіальних суперечок у спосіб зрівнялівки: віддати Адріанополь Болгарії, Салоніки – Греції, Бітоль – Сербії. В Софії були невдоволені таким підходом, вважаючи, що він не враховує національних, етнографічних та історичних прав болгарського народу³⁹. Можна стверджувати, що правителі царської Росії не хотіли розпаду Балканського союзу, сподіваючись зберегти його як один із важливих чинників у протистоянні з Австро-Угорщиною та Німеччиною. В цей час Росія не бажала війни на Балканах, але не через миролюбні прагнення, а тому, що не вважала себе достатньо підготовленою до війни з Центральними державами⁴⁰. Її політика полягала в тому, аби, користуючись своїм правом арбітра, здійснити узгоджений поділ турецької спадщини між балканськими союзниками, зберегти рівновагу між ними, про що заявляв російський уряд. Отже, він фактично солідаризувався з Сербією та Грецією, які вмотивовували свої територіальні вимоги необхідністю балканської рівноваги.

На думку російської дипломатії, будь-яка абсолютна перевага якогось одного учасника Союзу обов'язково поставила б решту в залежність від суперників Росії, не гарантуючи, водночас, її від зради з боку держави, яка переважає і прагне до посилення за рахунок послаблення інших. Такою державою в Петербурзі

³⁷ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 366–368.

³⁸ Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985. С. 163.

³⁹ Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева. М., 2003. С. 41.

⁴⁰ Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. На путях к мировой войне 1914–1918 гг. М., 1940. С. 165.

вважали Болгарію, ставлення до якої гранично відверто висловив російський посланник у Софії А. Неклюдов наприкінці 1912 р.: «Для нас і сербів вкрай важливо, аби Болгарія не була до певного часу організмом територіально завершеним і задовленим, а мала б перед собою завдання, досягнення якого було б вельми складним без допомоги Сербії та Росії. Не слід забувати, що сама Росія на березі Протоків має такі невідкладні історичні цілі, для остаточного досягнення яких вона потребує, як доброго пса мисливець, Болгарії, відданої, сильної, але ще не цілком ситої»⁴¹.

Отже, політика Росії напередодні другої Балканської війни полягала в тому, аби, по-перше, не допустити надмірного посилення Болгарії, яка, вважали в Петербурзі, могла б знову стати перпоною російській експансії на Близькому Сході на шляху до Босфору й Дарданелл. Нагадаємо, що перспектива болгарського захоплення під час першої Балканської війни Константинополя і Протоків так стурбувала російські керівні кола, що в Петербурзі обговорювали питання збройної акції проти Болгарії.

Здійняти хреста над Айя-Софією, за стійким переконанням у Росії, мала право лише великодержавна Росія, яка б виконала свою «історичну місію», а не, хоча й православна і слов'янська, Болгарія. Справді, що дозволено Юпітерові, те не дозволено бикові.

Суперечності між Болгарією та Сербією і Грецією вкрай загострилися, причому кожна прагнула заручитись підтримкою Росії, до посередництва чийого їх зобов'язували вдатися умови союзного договору. В травні 1913 р. Болгарія звернулася за допомогою до Росії і натомість запропонувала укласти військовий союз, спрямований проти Туреччини й Австро-Угорщини. Болгарський уряд, аби залагодити всі питання, які могли б викликати недовіру Росії до Болгарії, наприклад, щодо Протоків, і з метою укладення військової конвенції з Росією, висловлював готовність не лише назавжди відмовитися від прагнення захопити їх, а й збройною силою допомогти Росії в разі, якби вона наважалась зайняти Константинополь і Протоки. Болгари запропонували укласти болгарсько-російський військовий союз на випадок війни з Австро-Угорщиною. Натомість вони просили російської підтримки у розв'язанні територіальних суперечок із Сербією.

⁴¹ Исаева О. Н. Македонский фактор балканской политики Российской империи. *Новая и новейшая история* : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. С. Мирзеханова. Саратов, 2008. С. 129–130.

Російська дипломатія відхилила цю пропозицію. С. Сазонов заявив, що будь-які переговори з Болгарією є передчасними доти, доки її розбіжності з Сербією не буде цілковито врегульовано.

Але загострення суперечностей між балканськими союзниками спонукало російський уряд запропонувати їм у червні 1913 р. провести в Петербурзі за участі Росії та за її арбітражем нараду прем'єрів Болгарії, Греції, Сербії, Чорногорії. Умови обговорення спірних територіальних проблем у пропозиції не було визначено. Болгарія наполягала на визнанні умов союзного договору 1912 р., а Сербія та Греція – на їх перегляді. Росія ж перед загрозою збройного конфлікту між союзниками наполегливо пропонувала до порядку денного наради включити обговорення питання про негайне скорочення чисельності союзних армій та початок переговорів про мирне врегулювання територіальних суперечок на основі принципу рівноваги. Ці розбіжності й непоступливість сторін затримували проведення їх спільної наради.

22 червня 1913 р. Коронна рада в Софії постановила звернутися до Росії з проханням про арбітраж, але на підставі союзного сербсько-болгарського договору 1912 р., втім, тоді ж болгарський уряд вирішив відкликати свого посла з Белграда через провокації, що їх чинили сербські та грецькі війська на кордонах. Водночас цар Фердинанд і його головний військовий помічник генерал М. Савов вирішили натиснути на колишніх союзників, аби змусити їх бути поступливішими на переговорах. У ніч із 29 на 30 червня почався наступ 2-ї болгарської армії на позиції греків у напрямку Салонік, а 4-ї – на сербські позиції в долині Вардара. Це стало фатальною помилкою, оскільки Белград і Афіни лише чекали приводу, аби розпочати воєнні дії, і вже в перші дні болгарські війська було зупинено, однак і наступ сербської армії не був спочатку вдалим: болгарські війська зупинили його і почали наступ у районі Кресни, загрожуючи оточенням грецькій армії. За таких умов вирішальну роль зіграв вступ у війну Румунії. Після початку Міжсоюзницької війни російський уряд підтримав вимоги Румунії про передання їй уже всієї Південної Добруджі⁴², і цим підштовхнув її до наступу на Болгарію. Румунська армія 11 липня почала вторгнення на болгарську територію і в результаті того, що болгарське командування

⁴² Кросс Б. Б. Константиновское свидание (из истории русско-румынских дипломатических отношений накануне первой мировой войны). *Ученые записки Шуцкого государственного педагогического института*. 1959. № 8. С. 106.

не очікувало нападу з півночі, а тому на болгарсько-румунському кордоні залишило незначні сили, майже без перешкод пройшла аж до Софії. Сербські ж частини завдали поразки болгарам на річці Брегалниці⁴³.

10 липня 1913 р. війну Болгарії оголосила Чорногорія і спрямувала свої війська (Дечанський загін) до Македонії на допомогу сербам⁴⁴.

У цей час почала наступ турецька армія, яка 22 липня захопила Адріанополь і майже всю Східну Фракію. Ще раніше, 20 липня, Болгарія запросила перемир'я⁴⁵.

30 липня 1913 р. в Бухаресті почала працювати мирна конференція (без Туреччини), на якій було розроблено умови мирного врегулювання. 10 серпня Болгарія підписала мирний договір із Грецією, Сербією, Чорногорією та Румунією. Майже всю територію Македонії поділили між собою Греція та Сербія. Греція отримала її південну частину (Егейську Македонію) з містом-портом Салоніки, частину Західної Фракії з Кавалою, Драмою і Сарре, Південним Епіром з м. Яніна та більшість островів у Егейському морі, а згодом і Крит, і таким чином збільшила свою територію і населення майже удвічі⁴⁶. Сербії дісталися західна й центральна частини Македонії (так звана Вардарська). Чорногорія та Сербія поділили Новіпазарський санджак, що його Австро-Угорщина повернула Османській імперії після анексії Боснії та Герцеговини, і домовились про спільний кордон.

До Румунії було приєднано відторгнені нею від Болгарії Південну Добруджу й Силістрію. Болгарії залишилась невелика частина Македонії (Пірінський край). За Константинопольським мирним договором 26 вересня 1913 р. з Туреччиною, Болгарія втрачала більшу частину Східної Фракії разом з Адріанополем, яку було повернено Османській імперії. У Фракії Болгарії вдалося зберегти лише частину узбережжя Егейського моря включно з портом Дедеагач (Александрополіс). Такими були результати Міжсоюзницької війни⁴⁷.

⁴³ Лазаревич М. Други Балкански рат. Београд, 1955. С. 67–72; Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ. 2 : Ток и завршетак рата. С. 299.

⁴⁴ Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. Podgorica, 2006. S. 277.

⁴⁵ Скоко С. Други Балкански рат 1913. С. 302.

⁴⁶ Соколовская О. В. Греция в системе международных отношений 1897–1913 гг. и российской дипломатия. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 466.

⁴⁷ Искендеров П. А. Балканские войны 1912–1913 гг. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. С. 499–500.

Отже, перемога над Османською імперією в першій Балканській війні створила в переможців ілюзії наближення до реалізації їхніх примарних великодержавних ідей XIX ст., що ними було вражено й більшу частину сербського, грецького й болгарського суспільств. Вирішення проблеми «османської спадщини» було в цьому контексті вкрай важливим і принциповим. Колишні союзники готові були не просто до нових жертв, а буквально вчепитися в горло один другому за її поділ без жодних поступок, нехтуючи попередніми договорами, домовленостями і здоровим глуздом. Примирення за таких обставин здавалось неможливим, але авантюрне рішення царя Фердинанда було фатальною помилкою.

Ускладнювала міжнародну ситуацію на Балканах і політика великих держав, насамперед Австро-Угорщини та Росії. Дунайська монархія була зацікавлена в розвалі Балканського союзу, що його вважала знаряддям поширення російського впливу на Балканах. Враховуючи загострення російсько-болгарських відносин у період першої Балканської війни, вона підтримувала Болгарію. Росія своєю позицією в конфлікті між балканськими союзниками фактично сприяла непоступливості Сербії і, отже посиленню її сподівань на досягнення великосербських планів. Росія підтримала також Румунію в її територіальних претензіях до Болгарії, і цим підштовхнула до війни. Потурання Румунії спричинив намір російської дипломатії відірвати її від Троїстого союзу. Це згодом вдалося, але Болгарію для Антанти фактично було втрачено. Таким чином, у стратегічних інтересах великих держав балканські, напередодні Першої світової війни, стали їхніми заручниками.

ФРАНЦ ФЕРДИНАНД Д'ЕСТЕ: ДЕЯКІ ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ТА ПОГЛЯДІВ У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРО-УГОРЩИНИ

Про вбивство в столиці Боснії та Герцеговини м. Сараєво 28 червня 1914 р. спадкоємця австро-угорського престолу Франца Фердинанда і його дружини Софії Гогенберг, що його скоїв член сербської націоналістичної організації «Млада Босна» Гаврило Принцип і яке стало приводом до спалаху Першої світової війни, мільйони людей знають ще зі шкільних підручників. Про нього згадують у кожній публікації про початок цієї війни.

Замахові в Сараєво присвячено величезну кількість літератури: тисячі монографій, статей, інших публікацій багатьма мовами. Характерно, що увагу науковців більше привертала обставина, пов'язані з підготовкою замаху, причетності до нього певних політичних сил і державних кіл у Сербії, Австро-Угорщині, в інших країнах. Однак попри те, що деталі вбивства Франца Фердинанда дослідники вивчили досконально, ще й за сто років після цієї трагедії з нею пов'язано багато «білих плям».

В історичних дослідженнях значне місце відведено портретам безпосередніх учасників терористичного акту Г. Принципу, Н. Чабриновичу, Т. Грабежу, Д. Ілічу, М. Цигановичу та інших, навколо яких у Югославії було створено ореол мучеників, героїв-борців за свободу і незалежність. І це цілком зрозуміло, адже Югославія, утворена в результаті Першої світової війни (а до її розв'язання сараєвські терористи були причетні), стала втіленням ідеї «Великої Сербії», що так захоплювала ще в 1840-х рр. сербських політичних і державних діячів.

Нині, коли розпад Югославії та утворення на її місці незалежних національних держав на Балканах довів хибність ідеї велико-сербського варіанту інтеграції балканських народів, у період розгулу тероризму, що набув державних масштабів і підтримки з боку жорстоких диктатур, зокрема й у впливових країнах, дещо інакшими постають мета і методи боротьби молодобосанців. Все це вплинуло на ставлення до історичних пам'яток, пов'язаних із сараєвською трагедією 28 червня 1914 року. Пам'ятного знака югославського періоду, що позначав місце на тротуарі, де стояв

сербський терорист Г. Принцип, у вигляді відбитків підшовів із білого металу, нині в Сараєво вже немає. Поруч із Латинським мостом, який у Югославії мав назву Принципа, а нині знову має назву Латинського, про замах нагадує лише невелика табличка. Музей організації «Млада Босна» біля того ж мосту перетворили на музей габсбурзької монархії. На цьому ж боці річки Міляцьки вирішено встановити пам'ятник Францеві Фердинанду та Софії Гогенберг. Водночас у сербській частині міста Сараєво 2010 р. було встановлено двометровий пам'ятник Г. Принципу. Ці факти є вельми промовистими.

Франц Фердинанд і його дружина не здобули такої популярності в історичній літературі, як їхні вбивці. Однак у працях західних дослідників їм присвячено значну увагу, щоправда, з різних позицій. З-поміж них слід насамперед відзначити фундаментальне двотомне дослідження американського історика С. Фей, видане в російському перекладі 1934 року¹. Історик одним із перших дав у ній, може, не цілком об'єктивний, дещо небезсторонній, але живий портрет такої складної та непересічної особистості, якою був спадкоємець австро-угорського престолу. Ще одним яскравим прикладом похвальної характеристики Франца Фердинанда як людини і політика є мемуари О. Черніна² – депутата австрійського парламенту, а згодом міністра закордонних справ Австро-Угорщини й людини з близького оточення ерцгерцога.

Югославські автори В. Дедієр³, А. Малбаша⁴, С. Мічанович⁵, А. Мітрович⁶, Ф. Сліпічевич⁷, В. Джорович⁸ характеризували Франца Фердинанда як супротивника слов'янського об'єднання і критикували його ідею триалізму, вважали натхненником австрійської «воєнної партії», що виступала за війну проти Сербії.

Змістовними й надзвичайно цікавими є праці чеських істориків Я. Галандауєра⁹ й І. Пернеса¹⁰, що містять багатий і яскравий

¹ Фей С. Происхождение мировой войны. М., 1934.

² Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005.

³ Dedijer V. Sarajevo 1914. Beograd, 1966.

⁴ Malbaša A. Bosansko pitanje i Austro-Ugarska. Sarajevo, 1933.

⁵ Mićanović S. Sarajevski atentat. Zagreb, 1965.

⁶ Митровић А. Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918. Београд, 2011.

⁷ Slipičević Fuad. Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878–1918). Zagreb, 1954.

⁸ Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005.

матеріал про династію Габсбургів загалом та про життя й діяльність Франца Фердинанда зокрема.

В публікації сучасного хорватського автора Д. Татіча¹¹ з нагоди століття Сараєвського вбивства не лише наведено нові деталі, пов'язані з візитом Франца Фердинанда та його дружини до Боснії, а й зроблено спробу дослідження, хто мав вигоду з його смерті.

Не полюбили обдаровувати увагою австрійського спадкоємця ні в російській емігрантській, ні в радянській літературі. Зокрема, учасник Білого руху С. Ольденбург приписував Францеві Фердинанду прагнення до розширення «Дунайської монархії... з розрахунком у бік Балкан, а то і за рахунок Росії»¹². Радянські історики мали звичку висвітлювати образ Франца Фердинанда винятково в негативних тонах. Його характеризували як голову «воєнної партії» та одного з «яструбів» у австро-угорському керівництві, ворога слов'янства й Росії, ініціатора війни проти Сербії. Навіть провідні й авторитетні радянські історики-балканісти ерцгерцога зображували насамперед керівником найреакційніших кіл австро-угорської воячини, яка ставила за мету загарбання і розчленування Сербії, та запеклим ворогом південнослов'янських народів, а також Росії¹³.

Такі оцінки зберігає з певними перифразами і сучасна російська історіографія. Приміром, у виданій 2000 р. монографії російські автори Н. Васильєва і В. Гаврилов стверджують, що «... саме він найактивніше наполягав на анексії слов'янських земель на Балканах»¹⁴. Інший російський історик І. Черніков у монографії «Гибель империи» зазначає: «... на чолі мілітаристської партії став молодий і енергійний спадкоємець престолу Франц Фердинанд, котрий прагнув війни з Сербією, був буквально просякнутий ненавистю до Росії та православних сербів. Але доля вирішила інакше: 28 червня 1914 року, під час перебування у столиці Боснії та Герцеговини – Сараєві – спадкоємця австрійського престолу

⁹ Galandauer J. František Ferdinand d'Este, naslednik trunu. Praha, 2000.

¹⁰ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. Praha, 2007.

¹¹ Tatić D. Austrougarski prijestolonasljednik zalagao se poboljšanje položaja slavenskih naroda unutar Monarhije. To bi bio slom srpske politike koja nije mogla prežaliti BiH. *Magazin za vojnu povijest*. 2014. lipanj. S.10–16.

¹² Ольденбург С. Царствование императора Николая II. М., 2003. С. 480.

¹³ Писарев Ю. А. Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии. 1905–1914. М., 1962. С. 310.

¹⁴ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?... Историческая судьба Югославии в XX веке. М., 2000. С. 39.

убив учасник сербської націоналістичної організації «Чорна рука»¹⁵. Як і в першому дослідженні, таку категоричність автора не аргументовано жодними посиланнями на документи чи висловлювання самого Франца Фердинанда.

Водночас у публікаціях російських істориків В. М. Виногорова¹⁶ і Т. Исламова¹⁷ на початку ХХІ ст. з'явилась тенденція до об'єктивнішого поцінування політичних поглядів та реформаторської діяльності Франца Фердинанда – втім, вкрай стриманого.

На початку ХХІ ст. було опубліковано спеціальні дослідження, присвячені особистості австрійського ерцгерцога, зокрема ґрунтовну книгу Я. Шимова і А. Шарого з популярним викладенням історії Габсбургів, а також відповідну статтю Я. Шимова¹⁸.

Українській дослідник І. Буркут підкреслює, що Франца Фердинанда вважали в Белграді головною зовнішньою перешкодою в досягненні великосербських планів, і ідея фізичної ліквідації його «...знайшла впливових прибічників серед працівників сербських спецслужб і військовослужбовців»¹⁹.

Враховуючи, що на пострадянському просторі особистість ерцгерцога Франца Фердинанда ще й нині залишається в тіні попередніх тенденційних штампів, автор вважає за доцільне висвітлити окремі аспекти його біографії та поглядів на основні проблеми внутрішньої та зовнішньої політики Австро-Угорщини.

Франц Фердинанд – старший син у родині Карла Людвіга (1833–1896) – другого з молодших братів імператора Франца Йосифа (1830–1916), народився 18 грудня 1863 року. Мати ерцгерцога Марія Аннунціата померла у віці 28 років, коли її син ще не мав і восьми. Але наступна (третя) дружина Карла Людвіга Марія-Терезія доклала значних зусиль і уваги до виховання хворобливого з дитинства хлопчика²¹.

¹⁵ Черников И. И. Гибель империи. М., СПб., 2002. С. 32.

¹⁶ Виноградов В. Н. «Вклад» малых стран в развязывание Первой мировой войны. *Первая мировая война. Пролог XX века*. М., 1999. С. 32–33.

¹⁷ Исламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи. *Новая и новейшая история*. 2002. № 5. С. 20.

¹⁸ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011.

¹⁹ Шимов Я. В. Планы эрцгерцога Франца Фердинанда по преобразованию Австро-Венгрии: утопия или нереализованная возможность? *Славяноведение*. 2010. № 4. С. 11–20.

²⁰ Буркут І. Г. Сербія і сараєвський замах: політична ціна історичних міфів. *Історична панорама*. Спеціальність «Історія»: зб. наук. статей ЧНУ. Чернівці, 2004. Вип. II. С. 27.

²¹ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 3.

З-поміж австрійських ерцгерцогів (їх у цей період було кілька десятків) Франца Фердинанда не вважали можливим спадкоємцем престолу. За прийнятими у Габсбургів правилами успадкування, він був третім на монархічній сходінці до престолу після єдиного сина Франца Йосифа кронпринца Рудольфа, старшого від Франца Фердинанда на 5 років, та свого батька Карла Людвіга. Як і для більшості молодих юнаків цієї еліти, його призначенням була військова кар'єра. Але ще раніше ерцгерцогові-підлітку посміхнулася інша фортуна. 1875 р. його далекий родич Франц V Габсбург д'Есте, герцог Моденський, відписав Францеві Фердинанду, котрий узяв на честь герцога ім'я д'Есте, величезні статки роду д'Есте. Це зробило майбутнього престолоспадкоємця найбагатшою з-поміж Габсбургів людиною після імператора і забезпечило певну матеріальну незалежність від монарха. Серед отриманої спадщини були не лише палаци і вілли, земельні угіддя тощо, а й багато цінних колекцій зброї, антикваріату й живопису. Вочевидь, це значно сприяло виникненню в молодого герцога схильності до колекціонування й вивчення предметів матеріальної культури. Він став обізнаним цінителем антикваріату. Згодом, у 90-ті рр., іншим захопленням Франца Фердинанда стало полювання. Люди з близького ерцгерцогового оточення особливо відзначали його неперевершену стрілецьку вправність, нестримний мисливський азарт і маніакальну схильність до здобуття мисливських трофеїв у величезних розмірах²².

У Конопишті (за 30 км від Праги), де Франц Фердинанд 1886 р. купив маєток, із його художніх колекцій та мисливських трофеїв було створено справжній музей, де досі зберігається значна частина мисливських трофеїв ерцгерцога, зокрема майже дві тисячі пар рогів оленів, козлів, сарн тощо²³. Тут з'явилося ще одне улюблене заняття ерцгерцога – садівництво. Йому він віддавав значну частину часу і дуже часто перебував у маєтку разом із дружиною і дітьми. За проектом ерцгерцога в Конопишті було заведено чудовий парк зі штучним озером, висаджено рідкісні й красиві дерева. Квіти, яким він віддавав перевагу, насамперед троянди, вирощували зазвичай за участі й під наглядом господаря.

²² Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. С. 51.

²³ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 180.

Всі заняття й захоплення Франца Фердинанда свідчать про його неабиякі здібності: жагу до знань, енергію і наполегливість. Але його характер був за своєю природою дуже своєрідним. Суворий і холодний, іноді байдужий і невиразний, самозаглиблений – таким бачили ерцгерцога сучасники. Це була одна з причин непопулярності спадкоємця. О. Чернин зазначав, що він не схилився до певної середньої лінії поведінки, а був людиною крайностей, спроможною так само палко любити, як і ненавидіти²⁴.

Ці риси сформувалися під впливом тих обставин, що склалися в житті ерцгерцога. З-поміж них дослідники виокремлюють успадковану ним від матері схильність до туберкульозу, що його небезпека з плином часу дедалі зростала. Симптоми його час від часу набували загрозливого характеру, і Франц Фердинанд мусив докладати значних зусиль до покращення свого здоров'я, зокрема на відомих європейських курортах – у Давосі й на Адріатичному морі. Слабке здоров'я ерцгерцога було об'єктом пліток і глузливих жартів його товаришів по службі в армії, інших членів імператорського дому. Молоді люди з такою долею, відчуваючи свою меншовартість і несправедливість ставлення до них оточення, часто комплексують, замикаються в собі, готові протистояти всім, але водночас мужньо боротися зі своїм недугом, довести свою спроможність його подолати. Саме таким і був Франц Фердинанд. Його хвороба особливо давалася взнаки у 90-ті рр. і не раз загрожувала смертю, і неймовірними зусиллями престолоспадкоємець зміг її подолати. Але вона додала негативних рис його характерові: підозріливість, недовіру, скепсис²⁵.

У багатонаціональній Габсбурзькій монархії за переписом населення 1910 р. близько 44 % склали панівні нації – німці й угорці, а «підвладні народи», зокрема слов'яни (45 %) і румуни (6 %) становили більшість населення монархії – понад 51 %²⁶. Дунайська монархія сформувалась як багатонаціональна держава, знання її основних мов – німецької та угорської, спроможність спілкуватися чеською та польською заохочувалося серед членів династії. Слід було знати французьку – мову дипломатії та міжнародних відно-

²⁴ Чернин О. В дни мировой войны. С. 52.

²⁵ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 3.

²⁶ Віднянський С. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ. 2014. Вип. 23. С. 11.

син та італійську. Чимало ерцгерцогів розмовляли англійською, а дехто знав і латину. Ті, хто знав чотири – п'ять мов, були, швидше, звичайним явищем, аніж винятком. Франц Фердинанд не мав здібностей до мов: він посередньо розмовляв французькою, абияк італійською і чеською. Під час поїздки у червні 1914 р. на маневри звернувся до тих, хто стрічав його в м. Мостарі, з промовою хорватською²⁷. Але до кінця життя змучував себе вивченням угорської, що її так і не спромігся опанувати. Її несхожість із іншими європейськими мовами (сингармонізм у фонетиці, характерна аглютинація граматичної структури, близько 20 відмінків тощо) для Франца Фердинанда лишилися незрозумілими. Розчарування від цієї невдачі ерцгерцог готовий був перенести і на самих угорців, яких він вважав національно егоїстичними, чванливими, пихатими і зневажливими, недостатньо відданими імператорові й монархії. Престононаслідник часто брав участь у полюваннях кронпринца Рудольфа в Угорщині. Угорські організатори їх, на радість кронпринцові, за його присутності радо висміювали молодого ерцгерцога, аби заслужити прихильність старшого із двоюрідних братів своєю догідливістю. Звісно, що гордовитого, самолюбивого й запального, гарячкуватого Франца Фердинанда це дратувало²⁸. Значну частину своєї військової служби він провів також в Угорщині командиром 9-го гусарського полку, що дислокувався на заході країни. Знаючи про його проблеми з мовою, офіцери полку демонстративно за присутності командира розмовляли угорською. Ці обставини спричинили виникнення антипатії, а згодом і неприязні до угорських політиків та військових²⁹.

Звісно, що не лише це, і навіть здебільшого не воно, стало причиною відрази Франца Фердинанда до угорської керівної еліти. Були глибокі причини, що стосувались організації державно-політичної системи Австро-Угорщини і становища її ролі в ній Угорського королівства. Але вони проявилися згодом після зміни становища самого ерцгерцога в черзі на престолонаслідкування, що змусило його активніше перейматися проблемами внутрішньої та

²⁷ Tatić D. Austrougarski prijestolonasljednik zalagao se poboljšanje položaja slavenskih naroda unutar Monarhije. To bi bio slom srpske politike koja nije mogla prežaliti BiH. *Magazin za vojnu povijest*. 2014. lipanj. S. 10.

²⁸ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. С. 53.

²⁹ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 237.

зовнішньої політики, готуватися до державної діяльності, адже він до цього, як і більшість решти ерцгерцогів, такої підготовки не мав, оскільки у вищих монархічних колах не було сумніву щодо майбутнього спадкоємця престолу – ним має стати кронпринц Рудольф.

Але наприкінці січня 1889 р. сталася трагедія, звістка про яку вмить облетіла всю країну і вийшла далеко за її межі. В мисливському будиночку Мейерлінг на березі річки Швехат, поблизу Відня, було знайдено мертвими тридцятирічного Рудольфа та його сімнадцятирічну коханку баронесу Марію Вечера. За найпоширенішою версією, це було самогубство, що його вчинив кронпринц, спочатку застреливши нещасну дівчину. У будь-якому разі, після цього успадкування престолу переходило до Карла Людвіга. Він був лише на два роки молодшим від Франца Йосифа, і до того ж, майже не цікавився питаннями державного управління й політичними проблемами. За такої ситуації найімовірнішим наступником Франца Йосифа мав стати Франц Фердинанд, але це сталося аж 1895 р., коли Карл Людвіг офіційно відмовився від прав на престол на синову користь³⁰.

Франц Йосиф дуже переживав смерть кронпринца. Вона стала другою його особистою трагедією. Перша сталася з молодшим братом імператора Фердинандом Максиміліаном (1832–1867). У Мексиці, де в 1860-ті рр. йшла громадянська війна і висадились війська французьких інтервентів, він за пропозицією Наполеона III погодився прийняти корону імператора цієї країни. Але монархісти зазнали поразки, і в червні 1867 р. Максиміліана розстріляли республіканці, не зважаючи на численні прохання європейських монархів, президента США, Джузеппе Гарібальді, Віктора Гюго та ін. про його помилування³¹.

Вочевидь, біль втрати єдиного сина була однією з причин того, що імператор не поспішав оприлюднювати проголошення спадкоємцем Франца Фердинанда. Йому імпонувала відданість ерцгерцога католицькій вірі, його консервативні погляди, те, що племінник цікавився проблемами політики й готувався до управління державними справами, був переконаним прихильником ідеалів династії Габсбургів і вірив у високе її призначення та історичну місію, виступав, як і сам Франц Йосиф, за активну і провідну роль

³⁰ Herre F. Cisar Frantisek Josef I. Jeho zivot – jeho doba. Praha, 1998. S. 163.

³¹ Herre F. Cisar Frantisek Josef I. Jeho zivot – jeho doba. S. 117.

монарха у внутрішній та зовнішній політиці держави. До того ж, на відміну від покійного Рудольфа та свого молодшого брата Отто, Франц Фердинанд не давав приводу для розмов і пліток про любовні зв'язки з численними коханками. Але стриманому й урівноваженому, чемному й делікатному в своїй поведінці імператорові не подобались упертість і безкомпромісність, гарячкуватість і конфліктність ерцгерцога, які, вважав він, створювали б загрозу ухвалення покvapливих рішень та помилок в управлінні державою. Тому відносини Франца Йосифа з ерцгерцогом були якщо не напруженими, то, принаймні, досить прохолодними. І лише після наступної трагедії Франца Йосифа (1898 р. його дружину імператрицю Єлизавету вбив італійський анархіст) він дав зрозуміти, що вважає свого племінника спадкоємцем трону³².

Тривала невизначеність власного становища й періодичне загострення хвороби посилювали підозріливість Франца Фердинанда до членів імператорського дому й державних сановників. Йому здавалося, що більшість їх радо сприйняла б його відсторонення від наслідування престолу. Ерцгерцог був переконаний, що доки в ньому бачили наступника імператора та пов'язували з ним майбутнє, він був у центрі уваги. Коли ж хвороба загострилася – відвернулися й перенесли свої вірнопідданські почуття на молодшого брата. Сам Франц Йосиф прихильно ставився до ерцгерцога Отто, але аж ніяк не міг вважати його майбутнім спадкоємцем престолу, оскільки той, попри добродушний характер, поведився як п'яничка, бешкетник і гуляка. Про деякі його ганебні вчинки добре знала австрійська столиця. 1906 р. ерцгерцог Отто вмер від сифілісу³³. Його син Карл 1916 р. став останнім імператором Австро-Угорщини.

Найбільше Франца Фердинанда образила несподівана зміна ставлення до нього тодішнього (1895–1905 рр.) міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа А. Голуховського, поляка за походженням. Ерцгерцог поділяв його думку, що поляки мають отримати права одного з державотвірних народів імперії і вважав, що міністр симпатизує особисто йому. Однак, як казав Франц Фердинанд О. Черніну, Голуховський «заживо поховав його в пе-

³² Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. Praha, 2007. S. 62.

³³ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 29.

ріод загострення хвороби, коли казав імператорові Францу Йосифу, що слід перевести придворний штат, призначений спадкоємцеві, на ерцгерцога Отто, оскільки він, Франц Фердинанд, усе одно приречений»³⁴. Схожі твердження тоді публікували і в газетах, часто в брутальній і глузливій формі. Все це, звісно, озлоблювало ерцгерцога, викликало презирство до інших людей. Хоча він і розумів, що стає однією з непопулярних особистостей австрійської імперії, проте вважав принизливим для себе використовувати можливості газет і інших органів преси, що впливали на суспільну думку, для створення, як нині кажуть, власного іміджу.

Попри складні стосунки зі своїм наступником, Франц Йосиф певним чином залучав його до виконання деяких своїх доручень. 1891 р. він відрядив ерцгерцога у першу дипломатичну поїздку до Петербурга для передання імператору Олександрові III особистого листа. Місія справила глибоке враження на Франца Фердинанда. На австрійсько-російському кордоні (на території Польщі) посланця австрійського імператора зустріли два російські генерали, які знали німецьку мову і були призначені для його супроводу. На вокзалі у Варшаві ерцгерцога привітав російський військовий губернатор. А 6 лютого, коли Франц Фердинанд прибув до Петербурга, на його честь було вишикувано для урочистого огляду гвардійський підрозділ Ізмайловського полку за присутності самого імператора. Російський цар виказував свою пошану до австрійського спадкоємця такими своїми знаками: він розпорядився поселити гостя в тих же кімнатах Зимового палацу, де під час свого візиту до Петербурга 1872 р. проживав імператор Франц Йосиф, нагородив спадкоємця австрійського престолу орденом Андрія Первозванного, дав йому звання генерал-майора російської армії та призначив шефом 26 полку Бузьких драгунів. Збереглася світлина Франца Фердинанда у формі генерала російської армії, копію з якої І. Пернес наводить у згаданому його дослідженні. Триденним перебуванням у Москві завершилась ця місія до Росії, з якої ерцгерцог повернувся до Відня з твердим переконанням, що тривалі дружні відносини з царською імперією мають бути основою австрійської зовнішньої політики³⁵.

³⁴ Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. С. 53.

³⁵ Pernes J. O trun a lásku. S. 71–72.

Після поїздки до Петербурга Франц Фердинанд 1892–1893 рр. здійснив довколосвітню подорож, висвітлення якої не є завданням цієї статті. Зазначимо лише, що його подорожні записки було оформлено в окремі книжки, видані згодом.

Франц Фердинанд одружився у віці 36 років. Історія одруження стала однією з найфатальніших обставин у житті спадкоємця. Воно справило вирішальний вплив на умови престолонаслідування, на стосунки з Францем Йосифом та імператорським двором, спричинило більше відчуження від них і навіть до певної міри, на нашу думку, сараєвську трагедію. Не можна сказати, що кандидатуру дружини ерцгерцога, а отже, і майбутньої імператриці, не обговорювала габсбурзька еліта. На цей час династія Габсбургів була такою розгалуженою і так переродалася з іншими європейськими династіями, що значно почастишали шлюби між родичами з різних її гілок. Хоча їх уклали між дальшими родичами, ніж у XVII–XVIII століттях (тоді одруження з племінницями, двоюрідними братами і сестрами, тітками тощо було звичайним явищем), існували і винятки: дружина Франца Йосифа Єлизавета була його двоюрідною сестрою по материнській лінії, а молодшу дочку імператора Марію Валерію видали заміж за її троюрідного брата. Франца Фердинанда хотіли одружити з ерцгерцогинею Марією-Христіною – старшою дочкою його двоюрідного дядька ерцгерцога Фрідріха, чия родина мешкала у Пресбурзі (суч. Братислава). Однак спадкоємець був дуже закоханий у фрейліну їхнього двору, графиню Софію Хотек, що походила з аристократичного, але збіднілого чеського роду, не рівного за своїм становищем Габсбургам. Коли про їхні таємні зустрічі й листування стало відомо, а графиню змусили залишити будинок родини ерцгерцога Фрідріха і почали поширюватися різні плітки, Франц Фердинанд рішуче заявив, що він одружиться з С. Хотек. Це викликало обурення і протести його габсбурзьких родичів, адже обраниця спадкоємця була лише графинею, а не принцесою, не належала до правлячої династії, тому не мала права на рівнорідний шлюб із ерцгерцогом³⁶.

Їхній шлюб міг бути лише морганатичним. Згідно зі статутом про престолоспадкування, ухваленим в Австрії в 1830-ті рр., за ініціативи канцлера К. Меттерніха, можливість морганатичного шлюбу ерцгерцогів існувала, але при цьому вони втрачали права на

³⁶ Шарьї А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 31.

престол. Франц Йосиф був у великому розпачі від рішення племінника. Порівняно з іншими королівськими дворами Європи, австрійський відрізнявся суворішим дотриманням установлених правил і традицій, педантичним етикетом і прихильністю до формальностей. А самого Франца Йосифа вважали ідеальним монархом для підтримання традицій. Упродовж місяця він не давав своєї згоди на шлюб спадкоємця, а коли переконався, що Франц Фердинанд радше відмовиться від прав на престол, аніж від коханої жінки, погодився на компромісне рішення, за яким ерцгерцог зберігав таке право на трон, але за це він обіцяв підписати так званий Акт зречення, за яким ні його дружина графиня Софія Хотек, ні їхні майбутні діти і нащадки дітей не отримували права користуватися титулами, правами, привілеями тощо, які належали дружинам ерцгерцогів та їхнім нащадкам від рівних шлюбів, не ставали членами габсбурзької династії і не мали права престолоспадкування.

28 червня 1900 р. (рівно за 14 років до Сараєвської трагедії) у малій залі нарад Віденського палацу в присутності імператора та відносно вузького кола ерцгерцогів і вищих посадових осіб Франц Фердинанд зачитав Акт зречення, після цього було зареєстровано його шлюб із графинею Софією Хотек. Архаїчних, застарілих положень успадкування престолу дотримались. Імператор поставив подружжя у надто складні умови. На практиці положення Акту зречення стали джерелом невпинних неприємностей, образ і принижень ерцгерцога та його родини. Хоча після укладення шлюбу Софію Хотек указом Франца Йосифа, який ставився до неї прихильно, було проголошено герцогинею фон Гогенберг, вона лишалась нижчою за рангом від ерцгерцогинь. Обер-гофмейстером імператорського двору тоді був Альфред фон Монтенуово, родич Габсбургів, одна із найвпливовіших фігур при дворі Франца Йосифа. Схиблений на правилах і етикеті, він контролював порядок імператорських аудієнцій, офіційних церемоній та інших заходів у палаці. Морганатичний шлюб Франца Фердинанда він засуджував і вважав скандальним відступом від традицій³⁷. Згідно з придворним церемоніалом, дружина спадкоємця значилась за рангом не лише нижчою від заміжніх дам імператорського дому, а й навіть нижчою від наймолодшої принцеси. На придворному балу стався

³⁷ Шарьї А., Шимов Я. Корни и корона. С. 41.

епізод, коли члени імператорського дому заходили до бальної зали і кожен ерцгерцог вів під руку даму відповідного рангу, а дружина спадкоємця престолу мала увійти до зали сама. Під час урочистих обідів при дворі, що проходили зазвичай за довгим столом, розсаджувалися відповідно до етикету: попереду імператор, спадкоємець престолу, старші ерцгерцоги та їхні дружини тощо. Софія Гогенберг мала займати місце в кінці столу після всіх австрійських ерцгерцогинь, далеко від свого чоловіка. Такий порядок принижував подружжя наступника престолу й призводив до різних і численних його зіткнень зі своїми родичами. Поступово ерцгерцог і його дружина почали уникати участі в палацових церемоніях.

Оскільки наслідування австрійського престолу Францем Фердинандом від самого початку не передбачали і він не отримав відповідної підготовки до політичної і державної діяльності, а обрав традиційну для ерцгерцога сферу служби – військову, то і згодом, після остаточного рішення імператора щодо визначення кандидатури майбутнього спадкоємця престолу, ерцгерцог зайнявся насамперед проблемами армії та флоту. Імператор не заважав цьому і навіть підтримував цю діяльність Франца Фердинанда, мабуть, сподіваючись, що вона відволікатиме його впертого й енергійного наступника від інших державних і політичних проблем. У замку Бельведер, що його отримав ерцгерцог, у Відні влітку 1905 р. було створено його військову канцелярію, схожу на ту, що її мав Франц Йосиф³⁸. Її очолив майор, а згодом полковник Олександр Брош фон Ааренау, котрий раніше був особистим ад'ютантом Франца Фердинанда. Всі найважливіші документи, що мали стосунок до армії та флоту й були адресовані імператорові, в другому примірнику почали надходити і до канцелярії спадкоємця, штат співробітників якої поступово майже зрівнявся з імператорською.

Одним із головних завдань у сфері військової політики наступник престолу вважав зміцнення і збільшення армії, її реорганізацію за умов, коли в Європі розгорнулася гонка озброєнь і назрівало зіткнення між великими державами. Армія Австро-Угорщини була уніфікованою силою багатонаціональної країни, існування якої, як великої держави, залежало від достатньої внутрішньої стабільності, від статусу імперії як потужного

³⁸ Филимонова А. И. Хорватские земли и Воеводина. Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С. 119.

елемента в міжнародній системі. Тому армію Франц Фердинанд вважав насамперед опорою монархії і державності, силою, готовою до застосування проти внутрішніх радикальних виступів, що стали б загрозою єдності імперії та її державно-політичному ладу. Але армія страждала від громіздкої та складної адміністративної системи – недоліку, характерного для всієї Австро-Угорщини. За угодою 1867 р. і Конституцією, що давала угорському урядові рівні права з австрійським, за різні галузі військової системи відповідали три різні міністри. Головну частину армії було підпорядковано об'єднаному австро-угорському міністерству. Двома резервними арміями командували австрійський та угорський міністри оборони відповідно. Отже, в Австро-Угорщині фактично існувало три армії: загальноімперська, австрійська й угорська. Очоловав збройні сили імператор, а його помічниками були чотири інспектори збройних сил і начальник Генерального штабу³⁹.

Щороку між австрійським та угорським урядами виникали суперечки щодо кількості призовників від кожної частини монархії, розміру податків на фінансування армії, мови командування. Зокрема, за свою згоду, приміром, на надання військових кредитів угорці вимагали запровадження в угорських частинах армії командування мадярською мовою. Попри їхні заперечення, Франц Фердинанд відстоював, аби такою мовою для всієї армії лишалась німецька, принаймні для офіцерів, і кожен солдат зобов'язаний був розуміти цією мовою хоча б основні команди і військові терміни. Але якщо в якомусь полку кількість представників певної національності становила понад 20% військовослужбовців, їхню мову визнавали полковою, і її знання на рівні, необхідному для нормального несення служби, було обов'язковим для всіх офіцерів та унтер-офіцерів частини⁴⁰.

В самій армії значну частину її вищого командного складу становили ще люди імператорського покоління, чий час уже давно минув. Цю верхівку і старий офіцерський корпус Франц Йосиф вважав головною опорою свого трону. До них належав начальник Генерального штабу генерал-полковник Фрідріх фон Бек, котрий очоловав його від 1851 року⁴¹. За його часу розвиток армії якщо не зупинився, то, принаймні, уповільнився. Військові навчання й

³⁹ Черников И. И. Гибель империи. М., СПб., 2002. С. 245.

⁴⁰ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 237.

⁴¹ Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. М., 2003. С. 50.

маневри здебільшого мали опереточний характер: старий монарх полюбляв споглядати війська в усьому блисківі, вони мали бути ретельно вишикувані й салютувати йому. Ф. Бек був людиною похилого віку (1906 р. йому виповнилось сімдесят шість років). Він провадив обережну, консервативну політику в організації збройних сил, без суттєвих змін, які б відповідали реаліям ХХ ст., і перебував на рівні вимог і уявлень другої половини ХІХ століття. Така лінія сприяла створенню іміджу неагресивності Австро-Угорщини, але, за умов розгортання гонки озброєнь великих держав, підірвала, на думку опонентів генерала, її авторитет як великої держави.

В листопаді 1906 р. за ініціати́ви Франца Фердинанда новим очільником Генерального штабу було призначено генерала Франца Конрада фон Гьотцендорфа, достатньо досвідченого воєначальника, котрий упродовж тривалого часу працював у Генштабі, а також був викладачем тактики в його Академії. Він зарекомендував себе як енергійний військовий реформатор, став у роки війни фактичним командувачем збройних сил імперії і 1916 р. отримав звання австро-угорського фельдмаршала. Новий очільник Генштабу надавав особливого значення проведенню щорічних маневрів за умов, наближених до справжньої війни. Головну увагу було звернено на відпрацювання масованого наступу, форсованих пересувань військ, стрімких атак, необхідних для превентивної війни. Конрад, як прихильник агресивної зовнішньої політики, допускав її можливість. Така методика навчань сприяла підвищенню боєготовності військ, але учасники маневрів, перебуваючи в стані підвищеної напруги, не завжди витримували їхніх високих темпів і великих фізичних навантажень. Франц Фердинанд від самого початку не схвалював такого жорсткого розкладу маневрів і після низки летальних випадків домігся від начальника Генштабу певного послаблення вимог. Конрад був послідовним переконаним мілітаристом і не приховував, навіть не раз заявляв про це. Тому те, що Франц Фердинанд рекомендував його на посаду й підтримував, навіть коли вони розійшлися в поглядах на низку питань військової та зовнішньої політики, сформувало в сучасників думку, що спадкоємець був таким же мілітаристом, як і Конрад. Посилалась вона, коли після вимушеної відставки очільника Генерального штабу в листопаді 1912 р. через розбіжність між ним та міністром закордонних справ А. Еренталем і міністром оборони з питань зовнішньої військової політики Конрад у грудні 1912 р.

знову за підтримки ерцгерцога обійняв свою посаду⁴². Однак, з огляду на це, не слід перебільшувати впливу Франца Фердинанда на військову політику. Конрад був досить самостійною фігурою, незалежною від військової канцелярії наступника престолу. Він вважав, що функції Генштабу мають зводитися не лише до суто військових, а й до політичних. У зовнішніх союзних відносинах начальник Генштабу не мусить узгоджувати своїх дій з міністром закордонних справ. 1909 р. було частково скасовано підпорядкування Генштабу Міністерству оборони, хоча Конрад домагався цілковитої незалежності. Згодом, 1913 р., їй було надано, а начальник Генштабу здобув право безпосередньо доповідати імператорові. Тоді ж, у серпні 1912 р., імператор призначив Франца Фердинанда генеральним інспектором збройних сил монархії. Помилкою, що властива деяким дослідникам, особливо радянським і сербським, є називати Франца Фердинанда очільником «партії війни». Таким був не він, а генерал Конрад, котрий, на відміну від загалом миролюбного ерцгерцога, був послідовним «яструбом». Він вважав необхідною превентивну війну проти Італії та Сербії. Зокрема бойові дії проти Сербії генерал пропонував розпочати більше 30 разів.

Спадкоємця престолу і начальника Генерального штабу зближувала спільна переконаність у необхідності модернізації австро-угорської армії, яка значно відставала від армій інших держав Європи, надто в технічному плані. Конрад здійснив її реорганізацію, зокрема значно посилив артилерію⁴³. Однак програму озброєнь було обмежено з фінансових міркувань, і хоча в країні існувала розвинена промисловість (потужний завод «Шкода»), озброєння армії та запаси військової амуніції були недостатніми⁴⁴. Взагалі, витрати Австро-Угорщини на армію і флот з-поміж шістки найбільших держав Європи напередодні Першої світової війни були найнижчими. Водночас Росія, яка 1898 р. посідала за цим показником четверте місце після Великої Британії, Франції та Німеччини, 1913 р. вийшла на перше, Австро-Угорщина ж так і лишилась на п'ятому⁴⁵.

⁴² Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. М., 2003. С. 317–318.

⁴³ Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. С. 317.

⁴⁴ Джолл Д. Истоки первой мировой войны : пер. с англ. Ростов-на-Дону, 1998. С. 143.

⁴⁵ Империалистическая война. Её причины и следствия : сб. ст. / под ред. К. Шелавина. Л., 1924. С. 18.

Проблема розвитку військово-морського флоту Дунайської монархії була однією зі спірних у стосунках між імператором і очільником Генерального штабу та спадкоємцем престолу. Франц Йосиф не виказував особливого інтересу до флоту, і серед численних військових мундирів імператора морської форми навіть не було. Конрад фон Гьотцендорф, котрий припускав можливість військового конфлікту з Італією, вважав за доцільне зміцнення австро-угорського флоту, але не за рахунок зменшення асигнувань на сухопутні війська. Франц Фердинанд був прихильником поширеної тоді ідеї «майбутнього на воді» та «гонки дредноутів», яка почалась 1906 р. між Німеччиною та Великою Британією, а потім до її застрільників приєднались Америка, Росія, Італія і Франція. Згодом крім італійського чинника слід було враховувати і розвиток військово-політичного союзу Росії та Франції – від угод 1891–1892 рр. до російсько-французької військової конвенції 1912 року⁴⁶.

В результаті зусиль Франца Фердинада було створено фактично новий флот⁴⁷, технічний рівень якого, зокрема, артилерійського і мінного озброєння, цілком відповідав тодішнім вимогам. Витрати на флот становили десятку частину витрат на армію. На серпень 1914 р. до складу австро-угорського флоту входило три лінкори-дредноути, три потужні лінкори додреноути, дев'ять панцерників і панцерних крейсерів, три сучасні легкі крейсери, шість великих есмінців, шість підводних човнів і значна кількість інших кораблів⁴⁸. Хоча за своєю потужністю флот Австро-Угорщини був удвічі слабшим, ніж італійський, але він добре тримався під час війни.

Реформаторські плани Франца Фердинада не обмежувались питаннями армії та флоту. Предметом його особливої уваги стала проблема внутрішнього устрою Австро-Угорщини, становища в цій багатонаціональній державі окремих народів, процесів їх внутрішньоетнічної консолідації та міжетнічної інтеграції. З огляду на розвиток національних рухів, як у самій Дунайській монархії, так і в сусідніх країнах, ерцгерцог одним із перших серед Габсбургів дійшов висновку про необхідність модернізації специфічної і застарілої системи державно-адміністративного устрою Австро-Угорщини, сформованої в другій половині XIX століття. Тоді цьому сприяло послаблення зовнішньополітичних позицій

⁴⁶ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 408–409.

⁴⁷ Фей С. Происхождение мировой войны. Т. 1. М., 1934. С. 20.

⁴⁸ Черников И. И. Гибель империи. М.; СПб., 2002. С. 339–341.

Габсбурзької держави. Її війни з Францією та Сардинією 1859 р., з Пруссією та Італією 1866 р. завершилися поразкою і втратою Ломбардії, Модени і Венеції. Відень зберіг у складі своєї держави лише Тіроль і Трієст із околицями. Розгром австрійської армії Пруссією 1866 р. означав втрату австрійського впливу на німецьких землях. Після цих невдач габсбурзька влада конче потребувала підтримки інших регіонів, насамперед Угорщини, яка від 1526 р. входила до складу імперії, а від 1840-х рр. прагнула до відокремлення. Переговори між Віднем та угорськими політиками, які обіцяли підтримку імператорові за певні поступки, зокрема за відновлення статусу Угорського королівства як майже самостійної держави, завершилися укладенням 1867 р. австро-угорського компромісу – спеціального закону з 69 статей, що увійшов до грудневої Конституції 1867 року⁴⁹. Відповідно до нього, в основу державного устрою імперії було покладено систему дуалізму – фактично союзу двох держав, який дістав назву Австро-Угорщини. Вона мала поділ на дві частини: 1) Австрію (Цислейтанію), до складу якої входили Австрія, Чехія, Крайна (Словенія), Західна і Східна Галичина, Буковина, Трієст, Істрія і Далматинське узбережжя; 2) Угорщину (Транслейтанію) в складі Угорщини, Словаччини, Трансильванії, Хорватії та Славонії, Воєводини, Закарпатської України і міста Рієка.

Конституція 1867 р. гарантувала обом частинам імперії самоврядування і, що найважливіше, можливість вирішувати, які права слід надати іншим національностям⁵⁰. Кожна частина держави мала власний парламент, відповідальний перед ним уряд і широкі повноваження у сфері внутрішньої політики. Керівництво зовнішньою, оборонною та фінансово-бюджетною політикою здійснювали три спільні міністерства з відповідальними перед парламентами обох держав міністрами. Створення єдиного для всієї імперії парламенту не було передбачено. До того ж, угорський парламент мав значно більше влади над угорським урядом, ніж австрійський парламент над австрійським. Було запроваджено також практику обговорення спільних питань у спеціальних делегаціях (комісіях) австрійського й угорського парламентів, що по черзі засідали у

⁴⁹ Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.; Л., 1947. С. 104.

⁵⁰ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / пер. с англ. О. Суворов. М., 1999. С. 71.

Відні й Будапешті. На практиці такими питаннями були фінанси, митна й торгівельна політика і податки від обох частин держави до спільного бюджету. Визначення частки (квоти) податкових надходжень від кожної частини держави спричинювало запеклі суперечки. 1867 р. квота Угорщини становила 30 %, німці й чехи вимагали її збільшення, лише 1907 р. її було визначено 36,6 %⁵¹.

Єдність дуалістичної держави забезпечувала особа Франца Йосифа, котрий отримував титул австрійського імператора і короля Австро-Угорщини. Він був головнокомандувачем збройних сил, визначав напрямки зовнішньої політики і контролював діяльність трьох спільних міністерств.

Завдяки такому поділові держави німці й угорці отримали перевагу в кожній її частині, хоча у всій Австро-Угорщині більшість населення становили слов'яни, які відтак стали політичною меншістю. Окрім них, у Транслейтанії проживала значна кількість румунів.

В австрійській частині уряд намагався дійти згоди між чехами і поляками, прийнятної для кожної сторони. 1907 р. в Австрії було запроваджено загальне виборче право. Воно не зняло національних суперечностей, однак сприяло тимчасовому їх пом'якшенню.

У керівних колах Угорщини поширеною була концепція «єдиної угорської політичної нації», що заперечувала існування етнічної і політичної індивідуальності немадярських народів, що проживали на території Угорського королівства⁵². Адміністрація і судові органи в землях Транслейтанії склалися майже цілком із мадяр, були наполегливі спроби мадяризувати всі народності навіть на тих територіях, де угорці становили меншість, і створити в такий спосіб уніфіковану угорську державу⁵³. Угорські керівники відмовлялися проводити будь-які радикальні реформи. Шляхта заблокувала запровадження загального виборчого права, існував високий майновий ценз, і лише 7 % населення на початку ХХ ст. мало виборчі права, а етнічні меншини, крім хорватів, майже не мали своїх представників в угорському парламенті. Угорські політики невпинно й безуспішно намагалися вирішити проблему зміни Конституції 1867 р., аби отримати більший контроль над

⁵¹ Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.; Л., 1947. С. 237–238.

⁵² История Венгрии. Т. 2. М., 1972. С. 332–382, 416.

⁵³ Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. Київ, 2004. С. 86.

армією⁵⁴. Зокрема, на початку ХХ ст. вони вимагали, аби військовій частині, рекрутованій на території Угорщини, мали угорських офіцерів, власні прапори, а команди й накази в них видавали угорською мовою. Франц Йосиф 1906 р. не допустив цього, але він мусив піти на нові поступки угорським лідерам в обмін на збереження своїх прерогатив. Це обурювало Франца Фердинанда і посилювало його негативне ставлення до мадярської еліти⁵⁵.

Тим часом рух національних меншин за свої права посилювався. Ще 1895 р. в Будапешті відбувся перший Конгрес немадярських народів Транслейтанії. Його учасники висловилися за збереження монархії та цілісності держави, але вимагали рівноправ'я і національно-територіальної автономії⁵⁶.

Франц Фердинанд уже в 90-ті рр. був переконаний, що компроміс 1867 р. надавав надмірних прав і привілеїв Угорщині, а політика її лідерів є несправедливою щодо інших народів Транслейтанії та небезпечною для Австро-Угорської держави. По-перше, вона ігнорувала права немадярських народів, оскільки її було спрямовано на централізацію Угорського королівства. По-друге, невпинне домагання розширення прав Угорщини вело до її відокремлення. Ерцгерцог висловлював думку, що національні прагнення народів Австро-Угорщини стають важливим чинником, що його слід враховувати. З огляду на це, він від самого початку вважав за необхідне в перебудові державної системи імперії розробити такі схеми, які б ліквідували привілейований статус Угорщини та надали б їй таке ж, як і решті суб'єктів держави, правове становище. В пошуках таких схем ерцгерцог сподівався на підтримку національних меншин.

У розробці своїх державницьких концепцій та реформаторських планів Франц Фердинанд спирався на поради своїх помічників із представників багатьох народів Австро-Угорщини. Серед них були румуни А. Буня, А. Поповичі, О. Вайда-Воєвод, М. Кристя, Ю. Маніу, словацькі політики М. Годжа і К. Стодоля, хорватські діячі І. Франк і П. Раух, представники угорських німців Е. Штай-

⁵⁴ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / пер. с англ. О. Суворов. М., 1999. С. 73.

⁵⁵ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 102.

⁵⁶ Pesze F. Myšlenka trialismu v maďarské právnické literatuře v době kolem přelomu století. *Právněhistorické studie*, XVII. Praha, 1973. S. 235.

накер і Р. Брандш, угорець Й. Криштофі, чехи К. Швіга і А. Дворжак, українець К. Левицький, поляк С. Твардовський⁵⁷. Група дістала назву «Бельведерське коло»⁵⁸.

Проблему федералізації багатонаціональної австро-угорської держави обговорювали ще в XIX столітті⁵⁹. Сам ерцгерцог у 90-ті рр. висловлював думку про необхідність федералізації коронних земель⁶⁰. 1906 р. А. Поповичі – румун із Трансильванії – у своїй книзі «Сполучені Штати Великої Австрії» розробив проект федерації, згідно з яким Австро-Угорщину мали поділити на 15 рівноправних автономних областей: 1) Німецьку Австрію; 2) Чехію; 3) Німецьку Богемію; 4) Німецьку Моравію; 5) Західну Галичину (Польську); 6) Східну Галичину (Українську); 7) Словаччину (землі, населені словаками, без мадярського етносу); 8) Угорщину (на етнічно мадярських землях); 9) Трансильванію (із румунського населення); 10) Секейську область (частину Трансильванії з мадярським населенням); 11) Воєводину (частину Угорщини з сербським населенням); 12) Хорватію; 13) Крайну (землі, населені словенцями, з південними частинами Штирії, Каринтії та Істрії); 14) Трентино (італійські землі); 15) Трієст із околицями. Згодом, після анексії Боснії та Герцеговини, вона мала стати шістнадцятою автономною одиницею⁶¹.

З-поміж усіх проектів, що з'явилися в монархії Габсбургів у період до Першої світової війни, цей був найзмістовнішим. Він передбачав федералізацію імперії та збереження монархії. Але головною метою проекту було насамперед прагнення забезпечити так званим неісторичним народам, тобто тим, що не мали в минулому власної державності, гарантії проти насильницької мадяризації. Такі гарантії він давав через утворення «національно обмежених одиниць», конституційованих у федерацію областей у складі монархії, кожна з яких мала становити «окрему національну індивідуальність». Ці п'ятнадцять одиниць мали утворити «союз об'єднаних держав» з урядом із їхніх представників і парламентом,

⁵⁷ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. Praha, 2007. S. 138.

⁵⁸ Кирилина Л. А. Словенские земли. Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С.149.

⁵⁹ Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.; Л., 1947. С. 105.

⁶⁰ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. S. 142.

⁶¹ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. S. 142.

чия дія поширювалась би на спільні справи. Державною мовою було визначено німецьку, але було передбачено також і використання мов окремих територій. Значні повноваження було надано імператорові (призначення намісників і членів урядів союзних держав тощо). У проекті було вказано, що держава має забезпечити всім народам внутрішню свободу й унеможливити їх поглинення Німеччиною та Росією⁶².

У проекті федералізації імперії Франца Фердинанда приваблювала ідея ліквідації особливого статусу Угорщини, водночас він побоювався надмірного дроблення Цислейтанії, а тому відкидав ідею «цілковитої автономії» та наполягав на обмеженні прав автономії не лише у військовій сфері, а й в економіці та митній політиці на користь імперської єдності й централізації. Його кінцевою метою було відродження колишньої величі династії через ліквідацію «угорської супермації» в імперії та її централізації⁶³.

У 1903–1909 рр. Франца Фердинанда більше приваблювала ідея триалізму⁶⁴. В його плани входило відновлення єдиноцентристської австрійської імперії в складі трьох автономних одиниць, яким було б забезпечено вільний розвиток національних культур: Австрії, Угорщини Югославії. До складу Югославії було передбачено включити Хорватію, Боснію та Герцеговину, Далмацію та Примор'я з Трієстом⁶⁵. Отже, в 1903–1909 рр. Франц Фердинанд схилився до триалістичної ідеї. В останні ж роки свого життя спадкоємець був прихильником здійснення перетворень, висловлених у проекті А. Поповичі⁶⁶.

В 1910–1911 рр. наступник престолу створив коло радників, до якого входили вже згаданий О. Брош фон Ааренау, відомий австрійський учений і згодом останній австро-угорський прем'єр-міністр Х. Ламаш, університетські професори К. Турбо, Й. Бер-

⁶² Ненашева З. С., Романенко С. А. Формирование концепции национальной государственности и проблема сближения славянских народов Австро-Венгрии на рубеже веков (соотношение и взаимосвязи). Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. М., 1991. С. 97.

⁶³ Исламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи. Новая и новейшая история. 2002. № 5. С. 20.

⁶⁴ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. S. 149.

⁶⁵ Кирилина Л. А. Словенские земли. С.149.

⁶⁶ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. S. 149.

надзик, Р. Самасса, міністр освіти К. Гусарек-Гейнлейн, високопосадовці з деяких міністерств і банків, генерали і журналісти⁶⁷.

За їхньої участі було розроблено проект реформ, що їх ерцгерцог мав здійснити після свого вступу на престол. Найважливішим він вважав запровадження загального виборчого права в Угорщині, за яким національні меншини дістали б можливість делегувати своїх представників до угорського парламенту і таким чином радикально змінили б його склад. Це дало б змогу в демократичний спосіб подолати цілковиту гегемонію в законодавчому органі мадярських депутатів і провести закони, спрямовані на розширення прав інших народів та реорганізацію державно-адміністративного устрою Транслейтанії. Однак ерцгерцог і його однодумці не виключали і силових дій проти супротивників демократичного варіанту перебудови багатонаціональної імперії, яких вони бачили насамперед у середовищі угорської політичної верхівки. Вочевидь, пам'ятаючи досвід угорської революції 1849 р., Франц Фердинанд не раз заявляв про своє рішуче неприйняття можливих таких виступів, вважав їх протиправними і висловлював готовність придушити силами армії. В разі такого варіанту бунтівна Угорщина втратила б права, що їй надали її компроміси і Конституція 1867 р.; дуалістичне рішення було б скасовано, а державу стали б називати Австрійською імперією⁶⁸.

Обговорення можливих напрямків реорганізації Австро-Угорщини на початку ХХ ст. тривало невпинно. В самій Австрії – Цислейтанії – тоді одним із головних питань внутрішньої політики було визначення статусу чехів. Чеські землі утворювали своєрідну державно-правову одиницю, успадковану від колишньої незалежної чеської держави («землі корони Св. Вацлава»). Крім того, одним із титулів Франца Йосифа був «король чеський». Програма чеських лідерів, згідно з теорією чеського державного історичного права, нагадувала угорські погляди на статус земель, які колись належали королівству Св. Стефана. Так само чеські націоналісти прагнули перебрати під свій контроль території Богемії, Моравії, де чехи становили більше половини населення. Поділ за національним принципом вони відкидали. Природно, що проти чеських

⁶⁷ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. Praha, 2007. S. 145–146.

⁶⁸ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Est. S. 147–149.

претензій виступали як німці, так і поляки. В чеських землях суперництво між чехами і німцями загострювалося, і головним об'єктом критики чеських політиків став державний статус німецької мови. Позицію чехів, як і угорців, було спрямовано проти централізаторської політики Відня. Безпосередньо в чеських землях вони виступали за централізацію, зокрема в областях, де проживало німецьке населення. Враховуючи це, Франц Фердинанд одним із варіантів «триалізації» монархії бачив надання Чехії в складі імперії статусу, аналогічного угорському, або ж створення за її участі королівства, до якого було б включено південних слов'ян⁶⁹.

Франц Фердинанд вважав, що державною мовою і мовою міжнародного спілкування в імперії Габсбургів мала залишатися німецька. Але він був рішучим супротивником німецького націоналізму і переконаним прихильником австрійського патріотизму, який би об'єднав усі національності імперії.

Реорганізація державної системи Австро-Угорщини стала нагальною проблемою. А. Поповичі ще 1906 р. зазначав: «Часу лишилося небагато... Народи країни очікують рішень імператора. Це вирішальний історичний момент. Збережеться чи загине імперія Габсбургів?»⁷⁰

Характеристика зовнішньополітичних поглядів Франца Фердинанда потребує, на нашу думку, стислого означення особливостей міжнародної ситуації, що складалася для держави Габсбургів у цей період. Зовнішня політика багатонаціональної Австро-Угорської імперії була чи не більше, аніж в інших країнах, пов'язана з внутрішньою та залежною від претензій сусідніх держав. Її головними проблемами в ХІХ – на початку ХХ ст. стали відносини з Росією та Сербією. У свідомості керівної бюрократичної верхівки Росії панував тягар імперських ідей: по-перше, ідеї підняти російський хрест на турецькій мечеті Айя-Софія, що було одвічною мрією царизму. «Моєю думкою завжди було: Протоки! – казав 1897 р. Микола ІІ. – Я думаю про це останнім часом, і я ніколи не змінював своїх переконань»⁷¹. Встановлення російського контролю

⁶⁹ Pernes J. O trun a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este. S. 269–273.

⁷⁰ Herre F. Cisar Frantisek Josef I. Jeho život – jeho doba. Praha, 1998. S. 360.

⁷¹ Писарев Ю. А. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 1993. № 3. С. 50.

в слов'янських балканських країнах було одним із засобів досягнення цієї мети. По-друге, ідеї особливої історичної місії Росії, її домінантної ролі в «слов'янському світі», що їх створювали й культивували у слов'янофільських колах російського суспільства⁷². Вони стали однією з форм російського експансіонізму, так званого імперського панславизму. Його радикальні ідеологи висловлювали думку про нежиттєздатність Австрії і доводили потребу її ліквідації як держави⁷³.

Суперництво за вплив на національно-визвольні рухи балканських народів і слов'янські держави регіону стало головним в австрійсько-російських відносинах. Все ж до початку ХХ ст., доки експансіоністську енергію самодержавства після невдач на Балканах було спрямовано в Середню Азію і на Далекий Схід, вони мали за основу визнання статус-кво на Балканах.

Невдовзі після поразки у війні з Японією (1904–1905 рр.) російський міністр закордонних справ О. Ізвольський оголосив про «повернення Росії» на європейський континент, яке планували здійснити у співпраці з Австро-Угорщиною в тому, що стосувалось його південно-східної частини⁷⁴. Підтримували ідею співпраці двох країн і в Дунайській монархії, зокрема австро-угорський посол у Петербурзі, потім міністр закордонних справ Австро-Угорщини А. Еренталь, а також ерцгерцог Франц Фердинанд. У вересні 1907 р. під час візиту О. Ізвольського до австро-угорської столиці його прийняв імператор, а потім він мав зустріч із Францом Фердинандом, який висловився за найтіснішу співпрацю Австро-Угорщини з Росією та повернення до Союзу трьох імператорів 1873 року. Тоді ж, 1907 р., він особисто переказував через графа де Турна – австрійського дипломата, який від'їздив з місією до Петербурга: «Скажіть у Росії кожному, з ким матимете можливість поговорити, що я – друг Росії та її государя... Ми повинні бути добрими сусідами»⁷⁵.

Однак від 1903 р., коли до влади в Сербії в результаті перевороту прийшли проросійськи орієнтовані елементи, почалося загострення її відносин з Австро-Угорщиною. Кризову ситуацію, що

⁷² Игнатъев А. В. Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX вв. *Вопросы истории*. 1998. № 8. С. 33.

⁷³ Павленко О. В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях. *Славяноведение*. 1998. № 6. С. 56–57.

⁷⁴ Виноградов В. Н. Двадцатый век. Россия: возвращение в Европу. В *«пороховом погребі Европы»*. 1878–1914 гг. М., 2003. С. 255.

⁷⁵ Galandauer J. Frantipek Ferdinand d'Este, naslednik trunu. Praha, 2000. С. 169.

складалась між Віднем і Белградом, сповна використовував Санкт-Петербург. Російські дипломати переконували сербський уряд, що основною сферою життєвих інтересів королівства є території на захід від нього і, насамперед, на Адриатичному узбережжі, наполегливо радили йому не укладати з Австро-Угорщиною навіть торгівельної угоди і експортувати сільськогосподарську продукцію на німецький ринок. Австро-угорська сторона вжила відповідних заходів, але їх було значно обмежено її прагненням не ставити під загрозу поступальний розвиток австрійсько-російських відносин⁷⁶.

Погіршення австрійсько-сербських відносин прорвало і стару болячку в них – проблему Боснії та Герцеговини. За рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. ці турецькі провінції було передано в управління Австро-Угорщини, але номінально вони залишалися під юрисдикцією султана⁷⁷. Без Боснії та Герцеговини сербські націоналісти не уявляли собі «Великої Сербії», за яку вони фанатично боролись, а у Відні вважали, що приєднання їх до Сербії не зупинить її експансії до інших земель Імперії з південнослов'янським населенням.

Це створило б загрозу самому її існуванню. Хоча після Берлінського конгресу Австро-Угорщина мала згоду великих держав, зокрема й Росії, на анексію Боснії та Герцеговини. В пункті 1 Протоколу до Угоди про взаємні гарантії між Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною, укладеної в Берліні 6 (18) червня 1881 р., було зазначено: «Австро-Угорщина зберігає за собою право анексувати ці дві провінції в момент, що його вважатиме для цього слушним»⁷⁸.

У Відні з різних причин не поспішали з анексією провінцій. Однак у липні 1908 р. в Османській імперії спалахнула революція, до влади прийшли молодотурки – прихильники неподільності держави. В зовнішньополітичному сенсі молодотурецька революція могла створити правову основу для повернення Боснії та Герцеговини до складу Туреччини. Монархія вступила у фазу реалізації та виправдання анексії на дипломатичному і внутрішньополітичному рівні⁷⁹. Постає важливе для Австро-Угорщини питання

⁷⁶ Искендеров П. А. Сербия при Карагеоргиевичах. В *«пороховом погребі Европы»*. 1878–1914 гг. С. 375–376.

⁷⁷ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 93.

⁷⁸ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. С. 232.

⁷⁹ Филимонова А. И. Хорватские земли и Воеводина. *Югославия в XX веке: Очерки политической истории* / отв. ред. К. В. Никифоров. М., 2011. С. 121–122.

статусу європейських володінь Порти. У Петербурзі добре про нього знали, й Извольський вирішив удруге використати цю неросійську територію для торгу й оборудки з Австро-Угорщиною заради російських інтересів. Зазначимо, що дещо раніше російська дипломатія розраховувалась Боснією та Герцеговиною (1876–1877 рр.) за згоду Дунайської монархії на повернення Росії Південної Бессарабії, яку вона втратила після Кримської війни⁸⁰. 2 (15) вересня Извольський і Еренталь у Бухлау (Чехія) уклали секретну домовленість, за якою Извольський погоджувався на австро-угорську анексію Боснії та Герцеговини, Еренталь давав згоду Відня на відкриття Чорноморських протоків для російських військових кораблів. 16 (29) вересня 1908 р. Франц Йосиф у листі до Миколи II повідомляв: «... нагальна необхідність загального становища змушує мене взятися до анексії Боснії та Герцеговини. Впевнений у твоїй випробуваній дружбі та покладаючись на силу традиційних зв'язків, що єднають наші імперії, я маю глибоке переконання, що ти прихильно поставишся до того заходу, що його нам диктує необхідність і що його передбачали і прийняли без заперечень твої покійні батько і дід»⁸¹. Останні слова австрійського імператора стали неприємною новиною для Миколи II. В листі до імператриці Марії Федорівни він писав: «... я дізнався, що після безкінечних суперечок із Австрією Росія погодилась на приєднання Боснії та Герцеговини в майбутньому! І про цю ж згоду, яку дав тоді Анпапа (імператор Олександр II – *автор*), пише мені дід, імператор Fichneposition !!! Я отримав від нього листа два тижні тому і досі ще не відповів. Ти розумієш, який це сюрприз і в якому незручному становищі ми опинились? Я ніколи не думав, що існує така таємна стаття, і нічого не чув про це від Гірса й Лобанова, за яких ці події відбувалися»⁸². Слід зазначити, що рескриптом Франца Йосифа від 5 жовтня 1908 р. про поширення суверенітету Імперії на Боснію та Герцеговину Австро-Угорщина водночас відмовлялась від окупації іншої турецької території, на яку їй давали права рішення Берлінського конгресу, – стратегічно важливого району Новіпазарського санджака (Рашки)⁸³. Такий

⁸⁰ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 144–153.

⁸¹ Мульталу П. Внешняя политика императора Николая II (1894–1917). М., 2013. С. 100.

⁸² Мульталу П. Внешняя политика императора Николая II (1894–1917). С. 102.

⁸³ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 1. М., 1925. С. 340.

крок мав переконати Росію, що Відень відмовляється цим від дальшої експансії на Балканах⁸⁴. Справді, Сербія і Чорногорія невдовзі поділили його між собою і встановили спільний кордон.

Извольський був цілком задоволений досягненими результатами. Погодившись на анексію, Австро-Угорщина відмовлялась від ширших планів на майбутнє, що було вигідно і для Росії, і для балканських держав. Задоволений був і Микола II: «Це було б розв'язанням одвічного питання», – сказав він і додав: «Я пам'ятатиму 8 вересня 1908 року»⁸⁵. Отже, цар підтримав авантюристський курс свого міністра закордонних справ. Переговори Извольського – Еренталья та оборудку в Бухлау було здійснено з його відома. Коли ж одноосібні дії Извольського викликали протест уряду П. Століпін, Микола II зайняв серединну позицію. На словах відхрестившись від оборудки в Бухлау, він водночас дозволив Извольському дальшу поїздку європейськими столицями, аби завершити дипломатичну гру⁸⁶.

Анексію Австро-Угорщина здійснила оперативно, а для Росії, ймовірно, все склалося б відповідно до задуму, якби Извольський спочатку заручився підтримкою інших великих держав. Однак саме союзники Росії – Англія і Франція – не погодились на зміну режиму Протоків. Невдачу Извольського в Росії переклали на «підступну» Австро-Угорщину. Російські керівні кола, преса і громадськість таврували її за «агресивну, загарбницьку політику щодо слов'янського населення». Вдалу, на нашу думку, оцінку позиції Росії з цього питання дав Л. Троцький: «... Яким би пронизливим не був вереск російської слов'янофільської патріотичної преси проти насильства Австрії над слов'янством, він не знищить того факту, що обидві провінції вручили Габсбурзькій монархії понад 30 років тому, і, до того ж не хтось, а Росія. Це був хабар, що його Австрія отримала згідно з таємною Рейхштадською угодою 1876 року з урядом Олександра II за свій майбутній нейтралітет у російсько-турецькій війні 1877–1878 років. Берлінський конгрес 1878 року лише затвердив Австрію в правах безстрокової «окупації», а царський уряд в обмін на дві слов'янські провінції, що їх відрізала Австрія від Туреччини, виторгував молдаванську Бесса-

⁸⁴ Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / пер. с англ. О. Суворов. М., 1999. С. 75.

⁸⁵ Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). М., 1999. С. 265.

⁸⁶ Игнатьев А. В. Последний царь и внешняя политика. Вопросы истории. 2006. № 6. С. 14.

рабію, відрізану від Румунії. Злодійським жаргоном дипломатії така оборудка за рахунок третього зветься «компенсацією»⁸⁷. Цікаво, як би в Петербурзі пояснювали анексію Боснії та Герцеговини, на яку дав згоду російський міністр закордонних справ з відома Миколи II, в разі успіху оборудки Ізвольського – Еренталя для Росії?

В цьому контексті нас цікавить позиція Франца Фердинанда щодо цих проблем. В історичній літературі є твердження, що, мовляв, він активніше, ніж решта у Відні, наполягав на анексії слов'янських земель на Балканах. Насправді ж ерцгерцог був проти анексії Боснії та Герцеговини, оскільки вважав, що вона додаткових прав Австро-Угорщині не дасть. Упродовж тридцяти років монархія правила ними безперешкодно, і жодна країна, яка підписала відповідні документи Берлінського конгресу, зокрема й Росія, ніколи не втручалась у боснійські справи. Більше того, монархія програє, зобов'язавшись відмовитись від прав на стратегічно важливі для неї Новіпазарський санджак і будівництво залізничної лінії до Салонік. А сербів, вочевидь, ця поступка не задовольнить. Анексія фактично завдала удару по планах ерцгерцога реорганізувати адміністративно-політичний устрій держави, оскільки унеможлиблювала компромісне розв'язання сербського питання в рамках монархії. На пропозицію вдатися до силового розв'язання (цю думку висловлював генерал Конрад фон Гьютцендорф) Франц Фердинанд на засіданні уряду, де обговорювали це питання, заявив: «Я рішуче проти таких демонстрацій сили, з огляду на неблагополучний стан наших домашніх справ. Я проти мобілізації і не думаю, що слід приводити війська у підвищену боєготовність»⁸⁸.

Позицію Франца Фердинанда щодо анексії Боснії та Герцеговини позитивно оцінив і Микола II, хоча він і далі вперто не визнавав права Австро-Угорщини на анексію провінцій і був у край невдоволений рішенням щодо цього Франца Йосифа. Відправляючи до Відня після Боснійської кризи російського військового агента полковника М. Марченка, цар сказав йому, що, всупереч своєму звичаю, не збирається нічого переказувати Францеві Йосифу. «Хай знають, що не можна безкарно наступати на ногу», – пояснив він і додав: «А спадкоємцеві перекажіть таке й зазначте, аби переказати точно: я сподіваюсь, що непорозуміння, яке сталося не з нашої

⁸⁷ Троцкий Л. Д. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война. М., 2015. С. 33.
⁸⁸ Шарый А., Шимов Я. Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи. М., 2011. С. 284.

спільної провини, роз'ясниться і що, можливо, відносини наші колись знову стануть такими, якими вони були під час Мюрцштега»⁸⁹.

Сербська пропаганда характеризувала Франца Фердинанда як зятятого ворога Сербії⁹⁰. Насправді ж він був одним із небагатьох керівників Австро-Угорщини, які виступали проти антисербських акцій і знищення сусідньої держави, та вимагав у жодному разі не анексувати жодного квадратного метра її території⁹¹. О. Чернін заперечував чутки про те, що ерцгерцог був супротивником сербів. Спадкоємець вважав, що суперництво Відня й Петербурга на Балканах є вкрай небезпечним для австрійсько-російських відносин. Він також був проти ще більшого зближення з Німеччиною за рахунок Росії⁹².

Думку О. Черніна щодо ставлення Франца Фердинанда до Німеччини поділяв Е. Людендорф – один із військових керівників Німеччини, який підкреслював, що спадкоємець «у жодному разі не був другом Німеччини», незважаючи на те, що німецький імператор доклав багато зусиль, аби вплинути на нього та його дружину в цьому сенсі. Але, на відміну від О. Черніна, Е. Людендорф називав ерцгерцога «людиною хиткою і нерішучою», неспроможною «зберегти кермо влади» після смерті Франца Йосифа⁹³.

Боснія та Герцеговина значно спокійніше сприйняли анексію, ніж Росія, яка так переймалась цим. Один із австрійських високопосадовців, котрий перебував тоді в Сараєво, був вражений «дивним спокоєм», що панував у Боснії та Герцеговині в самий розпал Боснійської кризи⁹⁴. Сербія ж буквально вибухнула обуренням. Н. Пашич – прем'єр-міністр і міністр закордонних справ – на закритому засіданні Скупщини за кілька днів після анексіоністського указу Франца Йосифа закликав до війни з Австро-Угорщиною⁹⁵, сподіваючись на допомогу Росії, але Петербург не вважав себе готовим

⁸⁹ Бестужев И. В. Отношения России и Австро-Венгрии перед первой мировой войной. Европа в новое и новейшее время. М., 1966. С. 562.

⁹⁰ Slipčević Fuad. Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878–1918). Zagreb, 1954. С. 9.

⁹¹ Исламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи. Новая и новейшая история. 2002. № 5. С. 20.

⁹² Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. СПб., 2005. С. 68.

⁹³ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Минск, 2014. С. 319–320.

⁹⁴ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века. В «пороховом погребе Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 352.

⁹⁵ Казимирович В. Никола Пашич и његово доба. 1845–1926. Књ.2. Београд, 1990. С. 105.

до військового зіткнення і порадив Белграду погодитися з анексією⁹⁶. Сербські керівники мусили прийняти пораду, але це аж ніяк не зупинило їхніх планів, спрямованих на розхитування ситуації в Дунайській монархії, надто в Боснії та Герцеговині, та в інших південнослов'янських областях.

У Сербії людей від дитячих років виховували в атмосфері ненависті до турків і австрійців. Оpubлікований 1888 р. «Катехизис народів сербському» містив таке повчання: «Хто є ворог сербів? – Найголовніший ворог сербів – Австрія... Що слід робити? – Ненавидіти Австрію, як свого найголовнішого ворога... Хто є друг сербів і Сербії?.. Велика і могутня Росія. В чому полягає обов'язок кожного серба? – Любити свою вітчизну і монарха і вмирати за них, поважати своїх друзів і ненавидіти ворогів»⁹⁷. Після анексії Боснії та Герцеговини ця ненависть зростає ще більше. Діяльність таємних товариств і організацій на Балканах від ХІХ ст. стала звичною справою, але після анексії Боснії та Герцеговини за підтримки Белграда і Петербурга в основу їхньої діяльності на територіях Австрії, Угорщини, а надто Боснії та Герцеговини було покладено методи терору, спрямовані проти австро-угорських чиновників, військових і вищих посадових осіб⁹⁸. У 1908–1913 рр. до Військової канцелярії Франца Фердинанда надходили численні повідомлення секретних спецслужб. В одному з них йшлося про створення в Сербії таємних організацій, зокрема й «Об'єднання чи смерть» («Чорна рука»), з програмою усунути всіх, хто виступав проти великосербської ідеї створення «Великої Сербії». Особливу тривогу австрійської влади викликала «участь багатьох офіцерів» королівської сербської армії в цих організаціях⁹⁹.

Балканські війни 1912–1913 рр. були загалом сприятливими для Сербії, її територія збільшилась від 48,3 до 95 тис. кв. км., а населення – від 2912 до 4444 тис. осіб¹⁰⁰. Але вона так і не змогла домогтися виходу до Адріатики через протидію Австро-Угорщини, яка до кінця 1912 р. блокувала просування Сербії в цьому напрямку землями з албанським населенням¹⁰¹.

⁹⁶ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. М., 2003. С. 352.

⁹⁷ Русские о Сербии и сербах. Т. I : Письма, статьи, мемуары. СПб., 2006. С. 664.

⁹⁸ Ferro M. The Great War 1914–1918. Routledge. London ; New York, 1987. С. 17.

⁹⁹ Вяземская Е. К. Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века. С. 357–358.

¹⁰⁰ История Югославии. М., 1963. Т. 1. С. 75.

Проте авторитет і вплив Сербії на Балканах значно зріс. Все відбувалося за схемою, яку 1887 р. намалював Н. Пашич, зазначивши: «Боснію та Герцеговину, а також інші сербські землі в Австро-Угорщині ми не зможемо повернути самостійно, тобто без допомоги Росії, але Македонію ми спроможні врятувати для Сербії і без військового сприяння Росії»¹⁰². Після перемоги у другій Балканській війні з Македонією все стало зрозумілим, і Пашич заявив: «Перший тур виграно, тепер ми маємо підготуватися до другого – проти Австрії»¹⁰³. Підготовка до «другого туру» передбачала здобуття підтримки Росії. Сподівання на неї були цілком реальними. Австрійсько-російські відносини дедалі більше загострювались. У квітні 1912 р. російський імператор заявив британському послу, що, на його думку, «розпад Австрійської імперії – питання лише часу, і недалеко той день, коли ми побачимо окремі угорське і богемське королівства. Південні слов'яни, ймовірно, відійдуть до Сербії, трансильванські румуни – до Румунії, а німецькі області Австрії приєднаються до Німеччини. Тоді не буде кому втягувати Німеччину у війну через Балкани, і це, на думку Його Величності, слугуватиме загальному миру»¹⁰⁴. Якому миру – можна лише здогадуватися. Принаймні в Росії 1914 р. існувала думка, що вона має поширити свій вплив на Південно-Східну Європу¹⁰⁵.

Вельми показовим прикладом зневажливого і брутального ставлення російської керівної верхівки до сусідньої держави був епізод, що стався під час візиту Миколи II до Констанци для зустрічі з румунським королем Карлом 14 червня 1914 року. В ній брали участь румунський прем'єр І. Братіану та міністр закордонних справ Росії С. Сазонов. Із Констанци Сазонов і Братіану, яких супроводжували начальник канцелярії МЗС Росії барон М. Шиллінг, російський посланник у Бухаресті С. Поклевський і румунський посланник у Росії К. Діаманді, вирушили до Сінаю – літньої резиденції короля, а далі – увечері 16 червня, автомобілями – до кордону з Австро-Угорщиною, перетнули його і ... покаталися на території Трансильванії. Ця поїздка була фактично демонстрацією

¹⁰¹ Туполев Б. М. Германская политика на Балканах накануне Первой мировой войны. В «пороховом погребі Европы». 1878–1914 гг. С. 288.

¹⁰² Митровић Ј. Никола Пашич о основним питањима унутрашње и спољне политике Србије после Сливнице. *Историјски гласник*. Бр. 1. Београд, 1971. С. 128.

¹⁰³ Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960. С. 345.

¹⁰⁴ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: воспоминания, мемуары. М. ; Минск, 2001. С. 125.

¹⁰⁵ Джолл Д. Истоки первой мировой войны : пер. с англ. Ростов-на-Дону, 1998. С. 214.

того, що царський уряд визнає Трансильванію румунською територією. У Відні були шоковані таким зухвальством¹⁰⁶.

Франц Фердинанд незадовго до цього висловив припущення, яке стало пророчим: «Війна між Австрією та Росією завершиться падінням або Габсбургів, або Романових, а можливо, і тих, і інших»¹⁰⁷.

Аналіз окремих аспектів життя і поглядів Франца Фердинанда дає підстави для висновків, що він був людиною неординарною, мав природній розум та аналітичні здібності, мужність і твердість характеру, був амбіційним, цілеспрямованим, енергійним політиком і державним діячем, котрий добре усвідомлював внутрішньо- та зовнішньополітичні проблеми Австро-Угорщини і нагальну необхідність їх вирішення задля забезпечення країни від загрози розпаду.

Як офіційний спадкоємець престолу Франц Фердинанд розпочав свою реформаторську діяльність у військовій сфері: він узяв активну участь у реорганізації австро-угорської армії та флоту. Армію він вважав не лише гарантом безпеки країни, а й засобом забезпечення її внутрішнього спокою та єдності за умов посилення відцентрових національних і революційних рухів. Однак його неправильно було б долучати, як це роблять деякі історики, до

Франц Фердинанд у формі генерал-майора російської армії (див. с. 151)

¹⁰⁶ Кросс Б. Б. Констанцское свидание (из истории русско-румынских дипломатических отношений накануне первой мировой войны). *Ученые записки Шуйского государственного педагогического института*. 1959. № 8. С. 228–229.

¹⁰⁷ Galandauer J. *Frantipek Ferdinand d'Este, naslednik trunu*. Praha, 2000. С. 169–170.

ініціаторів гонки озброєнь та очільників «партії війни» – витрати Австро-Угорщини на армію і флот з-поміж шістки найбільших держав Європи напередодні Першої світової війни були найнижчими.

Спадкоємець престолу позиціонував себе як прихильника зміцнення авторитету монархії, централізації країни на основі посилення ролі австрійського осередку держави, збереження домінування німецької мови як державної, хоча і в армії, і відносно окремих територій він виступав за підтримку мов національних меншин. Він був рішучим супротивником німецького націоналізму і переконаним прихильником австрійського патріотизму, який об'єднав би всі народи імперії.

Франц Фердинанд одним із перших серед Габсбургів дійшов висновку про необхідність модернізації застарілого державно-адміністративного устрою Австро-Угорщини, в основу якого було покладено систему дуалізму; це означало насамперед обмеження прав і привілеїв угорського королівства, чия аристократична еліта, навпаки, намагалась їх розширити.

У розробці реформаторських проектів спадкоємець спирався на поради своїх помічників – представників майже всіх народів Австро-Угорщини: австрійців, австро-угорських німців, румунів, словаків, хорватів, угорців, чехів, поляків, словенців, українців із так званого «Бельведерського кола». До того ж, у 1910–1911 рр. він створив коло радників із відомих австрійських учених, державних високопосадовців, військових, представників капіталу, журналістів. Вони розробляли й обговорювали проекти реформ, що їх Франц Фердинанд мав намір здійснити після сходження на престол. З-поміж них найважливішими були проекти федералізації імперії, запровадження триалізму та інші плани реорганізації державно-адміністративного устрою з урахуванням інтересів її народів. Це свідчило про те, що в Австро-Угорщині були політичні сили, які, всупереч твердженням ворогів, не вважали цю державу такою, що приречена на розпад.

У зовнішній політиці Франц Фердинанд, усвідомлюючи смертельну небезпеку конфліктів із сусідніми державами за умов складного внутрішньополітичного становища імперії, виступав за мирні стосунки з Росією, проти силового розв'язання конфлікту з Сербією та захоплення сербських територій, за союз із Німеччиною, але без підпорядкування Австро-Угорщини інтересам німецької політики.

Реформаторські наміри і плани Франца Фердинанда за його життя були лише темою для обговорення в колі його прихильників, і ерцгерцогові не судилося їх запровадити. Однак уже тоді супротивників, як в Австро-Угорщині, так і в сусідніх країнах, серйозно стривожила можливість їх реалізації після смерті Франца Йосифа, що вже доживав віку. Планів Франца Фердинанда не поділяли і не підтримували представники австрійських і великогерманських кіл, невдоволених наміром спадкоємця розширити права трансильванських румунів та слов'янських народів. Проти нього виступали угорські націоналісти, представники керівної еліти Будапешта, яких Франц Фердинанд різко критикував і намагався обмежити їхній вплив. Не схвалював антиугорських планів свого наступника, зокрема ідею ліквідації особливого статусу Угорщини та зрівняння з нею в правах інших національних територій держави, і старий імператор Франц Йосиф, котрий прагнув мирно, без потрясінь завершити своє правління. Не сприймали поглядів Франца Фердинанда щодо відносин із Сербією представники військової еліти Австро-Угорщини, ті, хто хотів силового рішення конфлікту з Сербією і виступав за превентивну війну проти неї. Особливу небезпеку становили проекти спадкоємця престолу з урегулювання міжнаціональних суперечностей в Австро-Угорщині на основі федералізації, чи триалізму, для сербських великодержавників, адже ця альтернатива загрожувала їхнім намірам. Успіх реформування Австро-Угорщини міг зашкодити і планам Росії, де ще від XIX ст. невпинно пророкували розпад «клаптикової монархії» і так нетерпляче його ждали. Вочевидь, що не поділяв і не міг прийняти деяких поглядів Франца Фердинанда і кайзер Вільгельм II.

Отож, недоброзичливців, ворогів і просто невдоволених поглядами, діяльністю і планами австрійського спадкоємця престолу було чимало, аби розпалювати ненависть до його особи, і зерна її впали на сприятливий ґрунт середовища сербських фанатиків.

Досліджуючи далі погляди Франца Фердинанда, слід, на нашу думку, звернути увагу на його відносини з «воєнною партією» в австро-угорському керівництві, на діяльність «бельведерського кола» і з'ясування спірних питань, пов'язаних із Сараєвським убивством.

МИРНА МІСІЯ ФРЕЙЛІНИ МАРІЇ ВАСИЛЬЧИКОВОЇ 1915 РОКУ

Воєнний конфлікт між Австро-Угорщиною та Сербією після Сараєвського вбивства 28 червня 1914 р. та пов'язаної з ним липневої кризи невдовзі переріс у європейський після того, як Німеччина оголосила війну 1 серпня – Росії, 3 серпня – Франції, а згодом у світову війну. Від серпня 1914 р. долю світу вже вирішували військові сили. Від початку війни всі основні держави сподівались на швидкий розгром супротивника, але спроби завершити війну одним ударом спричинили величезні жертви і війна затяглась на невизначений період.

Згідно з німецьким планом – планом «блискавичної» війни (Шліффена) – Німеччина мала впродовж першого місяця війни здобути швидко перемогу на Західному фронті над Францією, а далі перекинути всі сили на Східний – для боротьби з Росією.

Вже восени 1914 р. для Німеччини стало очевидним, що план Шліффена не дав очікуваних результатів. Війна на два фронти вела Німеччину до виснаження і зробила сподівання на перемогу нереальними. Начальник Генерального штабу Німеччини Е. фон Фалькенгайн 18 листопада 1914 р. висловив власну концепцію виходу з безперспективної ситуації війни з силами супротивника, що переважали на двох фронтах: антантівську коаліцію слід розколоти, а для цього обов'язковим є сепаратний мир, який бажано укласти з Росією на компромісних умовах¹. Керівництво країни думало і про сепаратний мир із Францією, але перші спроби переговорів з Парижем не дали жодних результатів, і що більше зникали сподівання на сепаратний мир на Заході, то більше зростало очікування угоди з царем. У листі до герцога Ернста-Людвіга фон Гессенського кронпринц Вільгельм 6 лютого 1915 р. писав: «Я вважаю, що укладення сепаратного миру з Росією є абсолютно необхідним... Чи не могли б Ви встановити контакти з Нікі (царем) і порадити йому домовитися з нами полюбовно?»².

Німці розпочали пошуки контактів із вищим російським керівництвом через нейтральні країни, дипломатичними, торговель-

¹ Фалькенгайн Э. фон. Верховное командование 1914–1916 годов в его важнейших решениях : пер. с нем. М., 2014. С. 13–14.

² Цит. по Земан Э., Шарлау В. Парвус — купец революции. Нью-Йорк, 1991. С. 181.

ними, родинними та іншими каналами. Їхню увагу привернули представники російської аристократії, яких війна застала в Німеччині та Австро-Угорщині. Поміж них була і фрейліна Марія Васильчикова, чії спроби донести мирні пропозиції Центральних держав Росії були незначним епізодом у їхньому зондуванні можливостей сепаратного миру, але цікавим тим, що вона безпосередньо зверталась до вищих керівників Російської держави.

Мирну місію фрейліни М. Васильчикової було відображено в низці мемуарних публікацій. Про її посередництво писали французький і британський послы в Росії М. Палеолог³ і Дж. Бьюкенен⁴, голова імператорської палацової охорони О. Спиридович⁵, співробітник Ставки Верховного Головнокомандувача, а після війни історик, журналіст і публіцист М. Лемке⁶, посол Великої Британії у Франції Ф. Берті⁷, близька подруга російської імператриці Г. Вирубова⁸, російський історик, публіцист, емігрант С. Мельгунов⁹. У радянській історіографії одним із перших досліджень, присвячених мирній місії М. Васильчикової, була книга В. Семенникова¹⁰, її посередницькі зусилля розглянено в контексті маневрів Центральних держав у монографіях Н. Євдокимової¹¹ та О. Соловйова¹², у статтях К. Шаццлло¹³, І. Дьяконової¹⁴ – із критичними оцінками позиції Миколи II і так званої «придворної камарильї».

Дослідження сучасних російських авторів О. Боханова¹⁵, Н. Старікова¹⁶, П. Мультиатулі¹⁷, фундаментальна колективна праця

Інституту всевітньої історії РАН¹⁸ і монографія А. Уткіна¹⁹, присвячені Першій світовій війні, а також публікації М. Бикова²⁰ та І. Лукоянова²¹ доводять, що царизм не міг піти на сепаратний мир.

В українській історіографії посередницьку миротворчу діяльність М. Васильчикової розглянено в коментарях до хрестоматії з міжнародних відносин попередніх й у період Першої світової війни 1914–1918 років²².

Марія Олександрівна Васильчикова (1859–1934 рр.) від вісімнадцяти років була фрейліною російської імператриці Олександри Федорівни і близькою подругою її сестри Єлизавети. Активної ролі при царському дворі вона не мала, але була відомою підтримкою родинних зв'язків з австрійськими та російськими аристократами і знайомством із багатьма впливовими людьми Європи.

Під час війни М. Васильчикова залишилася жити в Австрії у власному маєтку «Глогніц» поблизу Відня. 1915 р. вона була незаміжною огрядною жінкою за п'ятдесят років і вела активне світське життя. Незважаючи на війну, в її маєтку часто відбувалися прийоми й різні заходи²³.

Залучення М. Васильчикової до «делікатної» місії почалося з візиту до неї, як вона сама вказувала, «двох німців і одного австрійця»²⁴. За результатами приватної бесіди з ними М. Васильчикова

³ Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны : пер. с нем. М., 1991.

⁴ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: воспоминания, мемуары. М. ; Минск, 2001.

⁵ Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг. [Электронный ресурс]. М., 2015. Кн. 1, гл. 16. Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=ZTIsCwAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq#v=onepage&q&f=false>

⁶ Лемке М. К. 250 дней в царской ставке 1914–1915. Минск, 2003.

⁷ Берти, лорд. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже. 1914–1919 : пер. с англ. М. ; Л., 1927.

⁸ Танеева (Вирубова) А. А. Страницы моей жизни. М., 2000.

⁹ Мельгунов С. П. Легенда о сепаратном мире (канун революции). Париж, 1957.

¹⁰ Семенников В. П. Политика Романовых накануне революции (от Антанты к Германии). По новым документам. М. ; Л., 1926.

¹¹ Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблемы сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. Л., 1985.

¹² Соловьев О. Ф. Обреченный альянс. Заговор империалистов против народов России: 1914–1917 гг. М., 1986.

¹³ Шаццлло К. В. К попыткам сепаратных переговоров во время Первой мировой войны (март – май 1915 г.). *Вопросы истории*. 1970. № 9. С. 105–112.

¹⁴ Дьяконова И. А. Сепаратные контакты царской России и кайзеровской Германии в Первую мировую войну. *Вопросы истории*. 1984. № 4. С. 83–90.

¹⁵ Боханов А. Н. Николай II. М., 2008.

¹⁶ Стариков Н. С. 1917. Разгадка «русской» революции. СПб., 2012.

¹⁷ Мультиатули П. Внешняя политика императора Николая II (1894–1917). М., 2013.

¹⁸ Мировые войны XX века : в 4-х кн. Кн. 1 : Первая мировая война : ист. очерк / отв. ред. Г. Д. Шкундин. М., 2002.

¹⁹ Уткин А. И. Первая мировая война. М., 2001.

²⁰ Быков М. Миссия фрейлины Маши В. Забытые страницы Великой войны [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pochta-polevaya.ru/aboutarmy/history/zabytyye-stranitsy-velikoy-voyny/a239707.html>

²¹ Лукоянов И. В. Россия и сепаратный мир (1914–1917 гг.): из внешнеполитической во внутриполитической проблеме. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2014. № 9. С. 80–93.

²² Міжнародні відносини попередніх й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) : хрестоматія / автори-укладачі О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина (далі – Міжнародні відносини попередніх й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) : хрестоматія). Черкаси, 2016.

²³ Быков М. Миссия фрейлины Маши В. Забытые страницы Великой войны [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pochta-polevaya.ru/aboutarmy/history/zabytyye-stranitsy-velikoy-voyny/a239707.html>

²⁴ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 г. Серия III (далі – Международные отношения в эпоху империализма). Т. 7, ч. 1 : 14 января – 23 мая 1915 г. М. ; Л., 1935. С. 445.

10 березня (25 лютого) 1915 р. з австрійського міста Клейн-Вартенштейн каналами листування імператриці Олександри Федорівни звернулася до Миколи II з листом. Імені і посад своїх «кураторів» вона не називала, лише зазначила, що вони «не дипломати й люди поважні, котрі особисто знайомі й мають зв'язки з керівниками Австрії та Німеччини»²⁵.

В листі, сповненому славословень на адресу царя, вона писала, що її просили довести, якщо це можливо, його величності, що нині всі, хто воює, перебувають в однаковому становищі, і чи не погодиться він – володар найбільшого царства у світі – бути не лише царем переможної рати, а й царем миру; іншими словами, виступити з ініціативою миру. Водночас вона нагадала, що саме за ініціативи Миколи II було скликано свого часу Гаазький мирний конгрес. Ні в Австрії, ні в Німеччині, ішлося в листі, не мають жодної ненависті проти Росії, тут усвідомлюють хоробрість і якості російських армій, але також і те, що тепер усе гине: гинуть люди, багатства країн, гине торгівля, гине добробут, загрожує жовта раса, проти якої стіна одна – Росія. В обох країнах (Австро-Угорщині та Німеччині – *автор*) існує велика партія за мир. Знаючи, що Константинополь і Протоки завжди були заповітною мрією російських імператорів, авторка обіцяла: варто російському цареві забажати – і прохід через Дарданелли буде вільним. Повторюючи твердження про відсутність в Австро-Угорщині та Німеччині ненависті до Росії, а також озлобленості до Франції та Японії, адресатка зазначала, що існує «ненависть величезна до Англії». Насамкінець М. Васильчикова висловила думку про бажаність відрядження «довіреної, близької особи» царя до однієї з нейтральних держав для зустрічі з названими трьома впливовими людьми²⁶. На думку радянської дослідниці Н. Євдокимової, особа австрійця – візитера до маєтку М. Васильчикової є невідомою, із німців же, ймовірно, були принц Віктор Ізембург і Клевинг, котрі мали ділові зв'язки в Росії²⁷.

22 березня 1915 р. листа М. Васильчикової було передано Миколі II, котрий направив його на ознайомлення до міністерства

²⁵ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 1: 14 января – 23 мая 1915 г. М.; Л., 1935. С. 445.

²⁶ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 1. С. 445–446.

²⁷ Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблемы сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. Л., 1985. С. 55.

закордонних справ. Відсилаючи його, Олександра Федорівна повідомляла: «Надсилаю тобі листа Маші з Австрії, якого її просили тобі написати на користь миру»²⁸. С. Сазонов визнав лист таким, що «не заслуговує на відповідь»²⁹. Однак начальник канцелярії міністерства закордонних справ М. Шиллінг, імовірно, за вказівкою міністра, підготував проект листа-відповіді на ім'я М. Васильчикової, в якому зазначав, що час для переговорів з Німеччиною «вочевидь, ще не настав». Щодо Австро-Угорщини, то «Росія могла б погодитись обговорити з нею питання про укладення окремого миру, до якого приєднались би й союзники Росії. Для цього, однак, треба насамперед, аби звернення Австро-Угорщини до Росії мало більш визначений і офіційний характер, ніж те, що ви його переказали в листі до государя імператора»³⁰. Отже можливості переговорів з одним із союзників Німеччини в принципі не було відкинено. Однак цього проекту так і не було відправлено М. Васильчиковій.

Не дочекавшись відповіді на першого листа, М. Васильчикова 30 (17) березня 1915 р. підготувала другого безпосередньо Миколі II, де зазначала: «Мого першого листа надіслала через її величність (Олександру Федорівну – *автор*), а цього беру сміливість просто надіслати Вам, государю!»³¹.

Крім славословень, уже відомих із першого листа, фрейліна повідомляла, що ті три особи, які відвідували її, просили довести до імператора, буцімто «з найсекретнішого джерела відомо, що Англія має намір залишити собі Константинополь і створити на Дарданеллах новий Гібралтар, і що тепер тривають таємні переговори Англії з Японією, аби віддати Японії Маньчжурію. Якщо цар погодиться на мир, йому підуть назустріч і питання про Дарданелли буде вирішено на користь Росії»³².

Отже, М. Васильчикова та її «куратори» в другому листі вирішили посилити тиск на больову точку Миколи II. Річ у тім, що тоді Дарданелльська операція Англії та Франції, що її вони розпочали 6 (19) лютого 1915 р., посилювала підозри Росії щодо того, що союзники мають намір вирішити проблему Константинополя і

²⁸ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2: 14 января – 23 мая 1915 г. М.; Л., 1935. С. 39.

²⁹ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2. С. 40.

³⁰ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2. С. 42.

³¹ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2. С. 57.

³² Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 2. С. 56.

Чорноморських протоків без Росії і не на користь її. Як зазначав у своїх спогадах С. Сазонов, йому була «неприємною можливістю захоплення Протоків і Константинополя ... силами союзників, а не російськими військами і Чорноморським флотом»³³. Невідомо, як би вони повелись після цього. В пам'ятній записці 19 лютого (4 березня) 1915 р. Англії та Франції російське міністерство закордонних справ заявляло: «Питання про Константинополь і Протоки має бути вирішено відповідно до одвічних прагнень Росії. Будь-яке рішення буде недостатнім і нетривким у разі, якщо місто Константинополь, західний берег Босфору, Мармурового моря і Дарданелл, а також Південну Фракію до лінії Енос-Мідія не буде надалі включено до складу Російської імперії. Так само і через стратегічну необхідність частина азійського узбережжя в межах між Босфором, річкою Сакарією і пунктом, що його треба визначити на березі Ісмідської затоки, острови Мармурового моря, острови Імброс і Тенедос має бути включено до складу імперії»³⁴. Занепокоєння російського керівництва викликало і те, що в Англії припускали залучення до Дарданельської операції грецьких військово-морських сил. Грецькі мегалісти також претендували на Константинополь. Ширилися й інші чутки: англійський посол у Франції Ф. Берті писав 26 лютого 1915 р. у щоденнику, що в Парижі «вважають за доцільне, аби Англія і Франція зайняли Константинополь раніше, ніж Росія, аби московит не мав можливостей цілком самостійно вирішувати питання цього міста і Протоків»³⁵. Він же 2 березня зазначав, що «Німеччина робить енергійні спроби відірвати Росію від її союзників» і вказував на «певну нервовість, яка посилиться, якщо Росія буде невдоволена позицією Франції та Англії з константинопольського питання»³⁶. У Берліні, вочевидь, знали про ці суперечності й вирішили скористатися ситуацією, аби вбити клин у союзні відносини держав Антанти. Побоювання втратити російського союзника змусила Англію і Францію роз'яснити свою позицію щодо Греції і дати згоду на передання Константинополя і Протоків Росії. У па-

³³ Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 288.

³⁴ Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел. М., 1924. С. 118–119.

³⁵ Берти, лорд. За кулисами Антанти. Дневник британского посла в Париже. 1914–1919: пер. с англ. М.; Л., 1927. С. 50.

³⁶ Берти, лорд. За кулисами Антанти. Дневник британского посла в Париже. 1914–1919. С. 51.

м'ятній записці російському МЗС британське посольство 6 березня (21 лютого) 1915 р. повідомляло, що британський уряд «ніколи не розглядав питання про анексію на користь Греції жодної частини Протоків. Смірна – якраз та частина турецької території, яку вважали компенсацією Греції... Греція не повинна мати опори на Протоках – це б суперечило російським інтересам»³⁷. А у відповідь на цю ноту Росії від 19 лютого (4 березня) Англія нотою 12 березня, а Франція вербальною нотою 10 квітня офіційно дали згоду щодо Константинополя і Протоків за умови, що війну буде доведено до переможного кінця, а Франція та Англія здійснять свої плани на Сході та в інших місцях³⁸. Отже, проблеми Константинополя і Протоків як приманки Центральних держав для Росії не стало. Вочевидь, не сприйняли в російському керівництві й нагадування про Маньчжурію та загрозу «жовтої раси». Кайзерівська політика спрямувати зусилля Росії на Далекий Схід була тут відомою ще від початку ХХ ст. і її наслідки добре знали.

Дальші дії М. Васильчикової та її «натхненників» слід витлумачувати, на нашу думку, з урахуванням тих змін, що сталися на Західному і Східному фронтах. Після безрезультатного англійсько-французького наступу в Шампані 16 лютого – 18 березня 1915 р. німецьке командування дійшло висновку про достатню стійкість свого Західного фронту і, враховуючи складне становище австро-угорського союзника, вирішило передислокувати із Заходу для прориву російського фронту 11-ту армію генерала фон Макензена³⁹. В результаті німецького наступу на Східному фронті навесні – влітку 1915 р. російські війська було витіснено з більшої частини Галичини, з Польщі, Литви, частини Латвії та Білорусії. Російська армія від початку війни вже втратила 3,5 млн. убитими, пораненими й полоненими⁴⁰. Але стратегічний задум німецького верховного командування щодо оточення і знищення російських армій не було реалізовано. На середину жовтня 1915 р. фронт остаточно стабілізувався і обидві сторони перейшли до позиційної війни. Тож, незважаючи на значні успіхи Німеччини, вона мала, як і

³⁷ Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел. С. 119–120.

³⁸ Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел. С. 124, 134.

³⁹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918. М.; Минск, 2005. С. 139.

⁴⁰ Емец В. А. Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны. Взаимоотношения России с союзниками по вопросам ведения войны. М., 1977. С. 174.

раніше, небезпечну перспективу війни на два фронти, і сепаратний мир з Росією здавався німецькому керівництву єдиним виходом. На цей час Німеччина вже залучила низку каналів для його зондування. Також не припинилися спроби використати М. Васильчикову.

Третього листа М. Васильчикова відправила Миколі II 27 (14) травня 1915 р. з Берліна, куди її привезли під приводом дозволу зустрічі з племінником – німецьким полоненим, а по суті, як повідомляла фрейліна, аби вона могла переказати цареві «розмови, що їх тут мала», вона мала цілковиту свободу, всілякі права «з відома імператора Вільгельма». За словами М. Васильчикової, до неї не раз приїздив міністр закордонних справ Г. фон Ягов, за бажанням і з відома якого вона викладає в листі зміст їхніх розмов⁴¹. Фрейліна також мала зустріч із великим герцогом Е.-Л. Гессенським – братом російської імператриці. В цьому листі царя знову переконували щодо мирних намірів Німеччини, щодо єдності економічних і політичних інтересів Росії з Німеччиною та Австрією і щодо протилежності цілей Росії та Англії. Англія, мовляв, «ніколи не була справжнім другом своїх союзників», а «Росія значно більше б виграла, якби вона уклала хороший мир із Німеччиною, навіть щодо Дарданелл»⁴². Новим у листі був акцент на тому, що німці зацікавлені в потужній і монархічній Росії, а затягування війни є небезпечним для династії. Враховуючи той факт, що на цей час німецькі війська окупували Польщу, авторка листа намагалася заспокоїти Миколу II і підкреслювала, що в Німеччині «не помишляють про створення нового польського королівства, яке стало б джерелом чвар»⁴³. Це було відвертою неправдою. Вказала М. Васильчикова і на «добре» ставлення німців до російських військовополонених, яких, за її даними, в Німеччині було 5,5 тис. офіцерів і 525 тис. солдатів і кількість їхня зростала. Остання частина речення містила очевидний натяк⁴⁴. Наприкінці листа фрейліна знову просила відрядити «довірену особу» царя до нейтральної держави для переговорів⁴⁵. Цей лист також не мав відповіді.

Тим часом улітку 1915 р. в Росії дедалі більше посилювались чутки про можливість укладення сепаратного миру з Німеччиною,

⁴¹ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1: 24 / 11 мая – 16 / 3 октября 1915 г. М.; Л., 1935. С. 34.

⁴² Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1. С. 36.

⁴³ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1. С. 37.

⁴⁴ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1. С. 38–39.

⁴⁵ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1. С. 39.

причому, з огляду на поразки на фронті, миру не вигідного для Росії. Це змусило С. Сазонова не раз спростовувати такі чутки, зокрема представникові газети «Таймс» 3 серпня 1915 р.⁴⁶, іншим представникам преси 9 серпня того ж року⁴⁷.

Наприкінці листопада 1915 р. М. Васильчикова отримала з Росії повідомлення про смерть матері і звернулась до австрійської влади з клопотанням про дозвіл виїхати до Петрограда. Ця поїздка була другим етапом мирної місії фрейліни. Від'їзд було дозволено за умови подовження її мирної місії. До Росії вона діставалася через Стокгольм, де за давнім знайомством мала зустріч із російським посланником у Швеції А. Неклюдовим, під час якої озвучила вже відомі пропозиції та інші «нав'язані їй нісенітниця», явно «непатріотичного спрямування»⁴⁸. 15 (2) грудня 1915 р. М. Васильчикова прибула до штабу 6-ї армії Північного фронту, де її допит було проведено за інструкцією начальника штабу Верховного головнокомандувача М. Алексеєва: «Пропустити можна. Допит провести можна, а огляд – лише за сумнівів. Немає необхідності принижувати, якщо в цьому не буде потреби»⁴⁹.

Приїхавши до Петрограда, М. Васильчикова з німецьким паспортом оселилась у готелі. С. Сазонов прийняв її 18 (5) грудня. На цьому прийомі, як зазначено в щоденному записі міністерства закордонних справ, вона розповіла про те, що писала в листах імператорові, зокрема, «...що німці й австрійці не відчувають до росіян жодної ворожнечі, що їх втягнуто у війну проти волі і що, хоча вони сильні у всіх сенсах і їхній успіх є безсумнівним, вони готові укласти з нами мир, якщо лише ми простягнемо їм руку й погодимося на їхні справедливі вимоги. У протилежному разі вона пророчила нам усілякі нові лиха». М. Васильчикова вручила С. Сазонову записку, що її вона склала на основі розмови з великим герцогом Е.-Л. Гессенським, у якого вона була в Дармштадті, і два листи від нього до Миколи II та імператриці Олександрії Федорівни⁵⁰.

⁴⁶ Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. Т.1 : Эволюция взглядов. М., 2014. С. 183–184.

⁴⁷ Семенников В. П. Политика Романовых накануне революции (от Антанты к Германии). По новым документам. М.; Л., 1926. С. 30.

⁴⁸ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) : хрестоматія. Черкаси, 2016. С. 487.

⁴⁹ Лемке М. К. 250 дней в царской ставке 1914–1915. Минск, 2003. С. 369–370.

⁵⁰ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 488.

Записка фрейліни містила думки про миролюбність Німеччини й Австро-Угорщини та відсутність їхньої «будь-якої ненависті до Росії», про підступність Англії, де «народ, міністри, зрештою всі проти Росії», про зраду Болгарії, «яка приєдналась до ворогів Росії», про вагання Румунії і Греції та прохання великого герцога Гессенського погодитись на початок мирних переговорів з німецьким посланцем. Антианглійський акцент було посилено повідомленням про те, що нібито «вже два – три тижні Англія робить дуже великі аванси для укладення сепаратного миру з Німеччиною». Далі детально було розвинено антианглійську тематику в сенсі докорінної ворожості Великої Британії до Росії. С. Сазонов щодо цього висловив думку, що «міцний мир є можливим лише за таких умов, що їх цієї хвилини Німеччина навряд чи прийме, а тому тут мають твердий намір довести боротьбу до завершення»⁵¹.

Вельми прикметними є завершальні слова записки: «Якщо російський імператор не хоче слухати про переговори, то з німецького боку буде здійснено нові плани проти Росії... У Німеччині є 800 тис. чоловіків, які ще не були на фронті, чоловіків від 18 до 30 років, цілком готових до дій»⁵².

Лист Е.-Л. Гессенського до Миколи II не становить особливого інтересу, він містить дуже люб'язну характеристику, своєрідну протекцію посередницькій діяльності М. Васильчикової. Він писав: «Вона може розповісти тобі багато цікавих фактів, про які ми з нею разом говорили, і які, я впевнений, ти із задоволенням вислухаєш»⁵³. Однак така рекомендація не вплинула на оцінку її місії: імператор не зустрівся з нею і відповіді не було.

Про візит М. Васильчикової до Петербурга стало відомо не лише цареві та його близькому оточенню. Ставлення громадськості Петербурга до нього не було однозначним. Було поширено думку, яку приписують голові Держдуми М. Родзянкові, що М. Васильчикова – шпигунка, зрадниця, клопочеться заради сепаратного миру з Німеччиною і має зв'язки з імператрицею. Як писав О. Спиридович, «із приїзду Васильчикової вчинили скандал, яким через її голову били по Імператриці»⁵⁴. На засіданні Державної Думи в

⁵¹ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) : хрестоматія. Черкаси, 2016. С. 489.

⁵² Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 490.

⁵³ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 491.

середині грудня 1915 р. М. Родзянко заявив, що влітку він отримав листа від М. Васильчикової, де вона пропонувала йому «поширити чутки про необхідність сепаратного миру в зв'язку з тяжким становищем Росії тощо». І хоча доказів отримання листа він не навів, О. Гучков і близьке до нього коло осіб озвучили цю історію з високих трибун⁵⁵.

Микола II був украй невдоволений такими розмовами й наказав міністрам внутрішніх справ О. Хвостову ліквідувати всю справу, а М. Васильчикову, за якою було встановлено спостереження, вислати з Петербурга⁵⁶. Її позбавили звання фрейліни і вислали до Чернігівської губернії «із зобов'язанням перебувати там у маєтку сестри»⁵⁷.

Про інцидент із М. Васильчиковою російський МЗС повідомив англійським союзникам⁵⁸. Але в Англії, з огляду на погіршення становища в Росії, дедалі більше переймалися питанням, чи не зможуть німці «змусити Росію погодитись на сепаратний мир»⁵⁹. Це занепокоєння зросло після призначення 7 (20) січня 1916 р. новим головою Ради міністрів Б. Штюрмера, якого в Лондоні вважали схильним до сепаратного миру з Німеччиною.

Після лютого перевороту в Росії М. Васильчикову було реабілітовано, вона повернулась до Австрії, допомагала російській білій еміграції. Померла 1934 року.

Таким чином, спроби керівників Німеччини, спрямовані на досягнення таємних домовленостей із царською владою Росії через наближену до двору фрейліну М. Васильчикову, втім, як і через інших емісарів, виявились безрезультатними. Втім, в історії з М. Васильчиковою виникає низка запитань. Чому кожного її листа приймали, їх читали Микола II і С. Сазонов, але відповіді не давали? Чому не можна було категорично не прийняти уже

⁵⁴ Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг. [Електронний ресурс]. М., 2015. С. 449. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=ZT1sCwAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq#v=onepage&q&f=false>

⁵⁵ Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4 т. М., 2014. Т. 1 : Эволюция взглядов. С. 269.

⁵⁶ Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг. [Електронний ресурс] М., 2015. С. 448. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=ZT1sCwAAQBAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq>

⁵⁷ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 491.

⁵⁸ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 491–492.

⁵⁹ Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. С. 492.

першого і заявити про це? Вочевидь, що самим фактом приймання листа давали можливість звернутися з наступними. Можливо, це було пов'язано з метою тиску на союзників, аби зробити їх зговорливішими з питання Константинополя і Протоків. Справді, саме в час перших двох листів Англія і Франція дали згоду на вимоги Росії. Необхідність обіцянки їх Німеччиною Росії відпала, а більше нагальних питань, пов'язаних із німецьким захопленням 1915 р. великих російських територій на Заході, в третьому листі німці, крім туманних натяків на польське питання, не порушували. Викликає запитання і вкрай велика увага до персони фрейліні під час її в'їзду на територію Росії, прийом її С. Сазоновим та позиція Миколи II. Він категорично відмовився прийняти М. Васильчикову, але водночас сам факт його зустрічі наприкінці лютого – на початку березня, а далі двічі в липні 1915 р. з іншим німецьким емісаром Х. Н. Андерсенем попри те, що цар відхилив пропозицію про укладення сепаратного миру, наводить на думку, що двері для дальших демаршів німців залишали немовби напіввідчиненими. Чому Микола II рішуче наказав вислати М. Васильчикову з Петрограда? На тлі антинімецьких настроїв у Росії, глибоко враженій поразками на Західному фронті восени і влітку 1915 р., не могли не звернути уваги в пошуках їхніх причин на родинні зв'язки імператриці та окремих царських сановників із Німеччиною. Саме вони давали привід для підозр щодо існування при дворі «німецької партії» та на її схильність до порозуміння з Німеччиною. Листування фрейліні з Олександрою Федорівною, її листи з ворожої країни з пропозицією налагодження мирних відносин, приїзд до Петрограда спричинили поширення чуток про змову на чолі з імператрицею. Саме тому Микола II ухвалив це рішення. Всі ці питання, а також причина невідправлення листа-відповіді, що його підготував М. Шиллінг, потребують, на нашу думку, дальших досліджень.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ: ЗГУБНЕ РІШЕННЯ ПЕРЕД ЗАГРОЗОЮ НЕВІДВОРОТНОСТІ (ВСТУП У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ)

Проблема зовнішньополітичного орієнтування Османської імперії напередодні й після початку Першої світової війни була вкрай складною. Вона пережила серйозні потрясіння, що їх спричинили молодотурецька революція 1908–1909 рр., політична нестабільність у країні в результаті гострого протиборства різних політичних сил, зокрема в керівній молодотурецькій партії «Єднання і прогрес» (тур. «Іттихад ве тераккі») через її протистояння з супротивниками молодотурків із партії «Свобода і згода» (тур. «Хюріет ве ітіляф»), до якої належали й інші опозиційні партії та групи. За період правління молодотурків у країні змінилось 14 урядів¹. Великим розпачем для країни були зовнішньополітичні невдачі й те, що імперія втратила свої колишні території. У жовтні 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію та Герцеговину; те, що вона повернула Туреччині Новіпазарський санджак, не було рівноцінною компенсацією цих двох провінцій. Тоді ж проголосила незалежність Болгарія. Ще більше розчарування Порті принесла італійсько-турецька (триполітанська) війна (29.09.1911 – 18.10.1912 рр.), в якій держави Антанти підтримали Італію. Туреччина зазнала поразки й мусила підписати Уші-Лозанський мирний договір. За ним, вона фактично втратила Тріполітанію та Кіренаїку. Ще раніше, 8 жовтня 1912 р., балканські союзники (Болгарія, Греція, Сербія та Чорногорія), яких підтримувала Росія, розпочали війну проти Османської імперії. Ця перша Балканська війна завершилась поразкою Туреччини, й за умовами Лондонського мирного договору 30 травня 1913 р. її володіння в Європі було обмежено лише смугою Енос – Мідія. Адріанополь отримала Болгарія. До Греції відходив острів Крит. Крім того, ще 28 листопада 1912 р. проголосила незалежність Албанія. Однак щодо поділу македонських земель союзники посварились і 29–30 червня болгарська армія розгорнула бойові дії проти сербів і греків. У війну на боці останніх вступили Чорногорія, Румунія та Османська імперія. Так спалахнула друга

¹ Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990. С. 244; Киреев Н. Г. История Турции XX век. М., 2007. С. 81.

Балканська війна (29.06 – 29.07. 1913 рр.). Вона завершилась поразкою Болгарії. 23 серпня 1913 р. в Бухаресті було укладено мирний договір між Болгарією та Грецією, Чорногорією, Румунією і Сербією. 12 жовтня 1913 р. Болгарія і Туреччина підписали Константинопольський договір, за яким Болгарія повертала Адріанополь Туреччині. Отже, за результатами Балканських воєн, Туреччина втратила всі європейські володіння, за винятком Адріанополя і Константинополя з невеликою територією, що прилягала до них. Втрата великих територій, надто балканських земель, яскраво свідчила не лише про слабкість імперії, а і про вступ її в завершальну фазу розпаду. Територія її невпинно стискалась: відпали від неї народи Балканського півострова; арабські націоналісти посилювали зв'язки з Англією та Францією; вірменський національний рух свої сподівання покладав на держави Антанти і особливо на Росію; курди готові були до співпраці з будь-яким ворогом молодотурків.

Країна тоді залишалась конституційною монархією, але султан Мехмед V Решад (27.04. 1909 – 3.07.1918 рр.) реальної влади не мав. Вона була в руках так званого тріумвірату – трьох лідерів молодотурецької партії «Єднання і прогрес» – І. Енвер-паші, військового міністра і начальника Генерального штабу, який фактично став головою уряду, М. Талаат-паші – голови партії та міністра внутрішніх справ і А. Джемаль-паші – морського міністра, шефа поліції та військового губернатора Стамбула. За формою державного устрою Османська імперія тоді була чимсь середнім між особистою диктатурою на чолі з Енвер-пашою, однопартійною державою, яку очолювала партія «Єднання і прогрес», та просто військовим режимом².

Члени тріумвірату були рішучими прихильниками ідеї «османізації» населення Імперії, а також використання в політичних цілях доктрин панісламізму і пантюркізму³. Розходились тріумвіри лише з питань зовнішньої політики: Енвер і, до певної міри, Талаат були германофілами, а Джемаль намагався орієнтуватись на Францію⁴.

² Финкель К. История Османской империи. Видение Османа / пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. М., 2010. С. 721.

³ За балканскими фронтами Первой мировой войны. М., 2002. С. 40. Докладніше див. Киреев Н. Г. История Турции XX век. М., 2007. С. 85–91.

⁴ Царская Россия в мировой войне. Т. 1 : [документы по вопросу о вовлечении в войну Турции, Болгарии, Румынии и Италии] / предисл. М. Н. Покровского (далі – Царская Россия в мировой войне). Л., 1925. С. 21.

Іноземне втручання в османські справи й суперництво європейських країн, характерні і для попередніх періодів, дедалі посилювалися. За таких умов Туреччина намагалась балансувати між головними державами Європи, з яких великий вплив на турецьку економіку та фінанси мали Англія і Франція. Зокрема Франція мала перший голос у Громадській борговій комісії, що розпоряджалась більшою частиною турецьких фінансів, а Британія контролювала Османський банк, який випускав в обіг гроші⁵. Але вони ж були і претендентами на османську спадщину. Франція використовувала всі невдачі молодотурків для зміцнення свого впливу в Сирії та Лівані, частково в Кілікії. Англія ж на початку ХХ ст. відмовилась від принципу збереження цілісності Османської імперії, якого вона дотримувалась у другій половині ХІХ ст., і стала робити ставку на роздроблення її території, насамперед на захоплення її арабських земель. Від 1905 р. вона зробила своїми колоніями Маскат, Договірний Оман і Бахрейнські острови⁶, активізувала дії в інших частинах Османської імперії, особливо після поразок молодотурків у 1912–1913 роках. Англіїці укріпились у Єгипті, Кувейті, Адені. Англія не підтримала Туреччину в тріполітанській війні та в балканських війнах. Тому вона не могла викликати довіри молодотурків у критичний момент їхнього вибору влітку 1914 року⁷.

Не викликала довіри молодотурків і Росія. Вони були переконані, що в разі перемоги Антанти у війні з Центральними державами Росія неминуче захопить Константинополь і Протоки, адже про цю мету не раз заявляли в найвищих державних і політичних колах Росії.

Ці настрої активно використовувала німецька дипломатія, яка напучувала турків, що Антанта хоче поділу Османської імперії (і це мало рацію), а Німеччина і Австро-Угорщина – її цілісності. Для відродження потужної держави, казали німці, конче потрібні сильна армія і флот. Саме їхня слабкість була головною причиною поразок у війнах 1911–1913 років. Німеччину, на відміну від Росії, Британії та Франції, не вважали в Константинополі безпосередньою загрозою османській територіальній цілісності, і в цьому молодотурків невпинно переконував німецький посол Г. Вангенгейм.

⁵ Єлавіч Б. Історія Балкан. ХХ століття. Київ, 2004. С. 164.

⁶ Шпилькова В. И. Младотурецкая революция: 1908–1909 гг. М., 1977. С. 140.

⁷ За балканскими фронтами Первой мировой войны. С. 39.

Найбільшим здобутком Німеччини став розвиток, ще від кінця XIX ст., її військової співпраці з Туреччиною: модернізація турецької армії, постачання зброї тощо. Із німецьких військових активним провідником цієї політики був К. фон дер Гольц. Він ще від 1883 р. брав участь у перебудові військових навчальних закладів Туреччини, зокрема Константинопольської військової школи, 1886–1896 рр. був помічником начальника турецького Генштабу, 1909–1912 рр. генерал фон дер Гольц очолив німецьку військову місію в Туреччині. Більшість турецьких офіцерів середнього й молодшого покоління пройшли підготовку в Німеччині. Збройні сили Туреччини очолювали генерали – випускники Берлінської військової академії. Вільгельм II із задоволенням зазначав, що вони цілком письменні й мислять зовсім по-німецьки⁸. Однак у турецькому суспільстві зближення з Німеччиною до певної міри асоціювалося з ненависним султаном Абдул-Гамідом, його дружбою з Вільгельмом II і з тим, що німці не надали ефективної допомоги в підготовці турецьких збройних сил до війн 1911–1913 років. За таких умов керівники режиму, зокрема й Енвер-паша, не квапилися з переходом до безпосереднього орієнтування на Німеччину.

Відправлення нової німецької військової місії до Туреччини замислив кайзер Вільгельм II невдовзі після початку першої Балканської війни. Начальником місії став генерал-лейтенант Отто Ліман фон Сандерс. Наприкінці 1913 р. його призначили командувачем Першого османського армійського корпусу – частини, що відповідала за охорону Протоків⁹. Вільгельм II так напучував Лімана фон Сандерса перед його поїздкою до Константинополя: «Сколоти мені нову міцну армію, яка виконуватиме мої накази»¹⁰. Німецькі офіцери, техніки, інструктори взяли під контроль завод боєприпасів у Константинополі, вони керували береговою артилерією вздовж Босфора і Дарданелл, перебудували тактику й методику навчання піхоти. У серпні 1914 р. місія вже змогла продемонструвати зразок своєї праці: полк турецьких солдатів у новій уніформі і з новими гвинтівками пройшов гусячим кроком парадним плацом перед захопленою групою осіб султанського двору, кабінетом молодотурків та іноземними послами¹¹.

⁸ За балканськими фронтами Первой мировой войны. М., 2002. С. 38.

⁹ Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2004. С. 164.

¹⁰ Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. М., 2014. С. 39.

¹¹ Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой. М., 2004. С. 19–20.

Від кінця 1908 р. в Туреччині працювала й англійська військово-морська місія, чією метою було реорганізувати турецький флот; від травня 1912 р. її очолював адмірал А. Лімпус. Англійський посол у Константинополі Л. Маллет відзначав, що адмірал Лімпус тримає в своїх руках командування турецьким флотом¹².

Таким чином, у модернізації турецького військово-морського флоту брала участь Англія, сухопутних сил і Генерального штабу – Німеччина, а Франція – в упорядкуванні жандармської служби¹³. Однак вплив Німеччини порівняно з Англією та Францією на турків був значнішим і невпинно зростав, зокрема й завдяки зусиллям німецького посла Г. Вангенгейма.

Активність Німеччини у військовій співпраці з Османською імперією серйозно турбувала Росію. «Зіткнення з Туреччиною, за її підпорядкованості Німеччині, нам не уникнути», – писав у листопаді 1913 р. посланник Росії в Чорногорії А. Гірс¹⁴. У цьому сенсі особливе занепокоєння в Петербурзі викликала військова місія Лімана фон Сандерса, через яку виник конфлікт із Німеччиною. Щоправда, після дипломатичного втручання Росії, його усунули з посади командувача Першого османського армійського корпусу. Однак це не зняло крайньої роздратованості в Росії. Голова Державної думи М. Родзянко закликав Миколу II відвоювати Дарданелли у турків, доки цього не зробила Німеччина: «Протоки мають стати нашими. Війна піде лише на користь і підніме престиж уряду»¹⁵. В керівних колах Росії були переконані, як зазначав на нараді міністрів 31 грудня 1913 р. під час обговорення турецького питання міністр закордонних справ С. Сазонов, у «неминучості цілковитого розпаду Туреччини» та в необхідності заходів, що їх мала ужити Росія для забезпечення «наших інтересів тоді, коли ця катастрофа настане». Згодом у своїх спогадах Сазонов зазначав: «Я давно усвідомлював, що процес історичного розвитку Російської держави не міг завершитись інакше, як установленням нашого панування над Босфором і Дарданеллами»¹⁶.

¹² Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. М., 1966. С. 77.

¹³ Ихсаноглу Э. История Османского государства, общества и цивилизации. М., 2006. Т. 1. С. 99.

¹⁴ Гирс А. А. Австро-Венгрия, Балканы и Турция: задачи войны и мира. Петроград, 1917. С. 18.

¹⁵ Цит. по Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. М., 2014. С. 39.

¹⁶ Сазонов С. Д. Воспоминания. Минск, 2002. С. 274.

Вочевидь, усвідомлюючи, що Росія ще не готова до захоплення Константинополя і Протоків, він на нараді 31 грудня 1913 р. висловив думку про те, що «слабка Туреччина є корисною для Росії, і ми не лише не маємо прискорювати її зникнення, а й маємо намагатись усіма засобами уповільнити її руйнацію, оскільки ми не знаємо ще, що відродиться на руїнах Туреччини і наскільки ми будемо спроможними захистити наші інтереси після катастрофи, що її зазнала Туреччина в Європі»¹⁷. В цьому контексті посилення німецького впливу в Туреччині було особливо неприйнятним для Росії і, насамперед, у сенсі майбутнього Константинополя і Чорноморських протоків. Проблему їх активно обговорювали на нараді 31 грудня 1913 р., а також на Особливій нараді 8 лютого 1914 р. На останній було висловлено переконання, «що боротьба за Константинополь навряд чи є можливою без загальноєвропейської війни». Було підкреслено «необхідність планомірної підготовки нашого захоплення Протоків, що може знадобитись найближчим часом». Нарада розробила необхідні заходи, яких вимагало технічне виконання цього завдання¹⁸. Втім, у Росії перебільшували готовність турецьких лідерів до рішучого переходу Туреччини та її армії під контроль Німеччини. Тріумвіри не поспішали з остаточним вибором.

А німецьке верховне командування спочатку оцінювало Туреччину в сенсі її військового потенціалу як «несоюзоспроможну». В Берліні вважали, що оскільки турецька армія фактично не була підготовленою до війни, то її участь у воєнних операціях лише додасть проблем самій Німеччині й ляже тягарем на плечі Центральних держав¹⁹. Зокрема, через свою військову слабкість вона не лише не зв'яже російські сили на Кавказі, а й сама потребуватиме там підтримки німецьких військ²⁰. До того ж, у Німеччині сподівались на блискавичну перемогу над Францією на початку війни з нею. Це дещо охолоджувало настрої в Туреччині тих, хто квапився приєднатись до Троїстого союзу.

¹⁷ Коковцов В. Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1911–1919. М., 1991. С. 313–314.

¹⁸ Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма: учебное пособие. М., 1977. С. 182–188.

¹⁹ Константинополь и проливы: по секретным документам б. Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. Л., 1925–1926. Т. 1. С. 91.

²⁰ Субаев Р. Р. Младотурки у власти: от торжества свободы к новой диктатуре. *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914)*. М., 2017. С. 481.

Коли після вбивства в Сараєво стало зрозумілим, що в австрійсько-сербський конфлікт неминуче втрутиться Росія, а приєднання Англії до російсько-французького союзу ставало дедалі очевиднішим, у Німеччині до союзу з Османською імперією почали ставитись інакше. Боротьба за її втягнення у війну набувала більшого значення: по-перше, союз із Туреччиною давав можливість для розпорошення сил Антанти через створення нових фронтів (проти Англії на підступах до Індії, проти Росії – на Кавказі); по-друге, в Берліні вважали, що якщо Туреччина навіть не вступить у війну, союзники Антанти все одно змусять її відкрити Чорноморські протоки, які стануть важливим маршрутом їхніх поставок у Росію військового спорядження і техніки; по-третє, залучення Туреччини до німецько-австрійського союзу дало б змогу тиснути на визначення болгарського й румунського урядів на його користь і цим усунути загрозу потрапляння Центральних держав у блокадне коло Антанти. І, нарешті, можна було б розраховувати на використання релігійного авторитету турецького султана-халіфа для організації «священної війни» проти держав Антанти в африканських і азійських колоніях Англії та Франції²¹. «Німеччина добре усвідомлювала численні вигоди від вступу Туреччини у війну на своєму боці», – пише французький історик Ж.-Ж. Беккер, – це давало змогу відітнути головний шлях доправлення боєприпасів і продовольства Росії її союзниками»²².

А що ж Туреччина? У передвоєнних політичних маневрах турецький тріумвірат вагався щодо вибору: нейтралітет, перспектива союзу з Німеччиною чи зближення з Антантою. Нейтралітет вважали політикою вимушеною, продиктованою слабкістю армії та флоту, розрахованою не більше ніж на два роки для переформування і зміцнення збройних сил²³. Гадали, що він став би безвольним, пасивним очікуванням вирішення участі країни. Виступ на боці Центральних держав, на думку його прихильників, долучив би сили Османської імперії до боротьби проти небезпеки її знищення, однак у разі їхньої поразки її було б приречено²⁴.

²¹ Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг.: Военно-политический очерк. М., 1966. С. 27.

²² Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война. М., 2006. С. 87.

²³ Шеремет В. Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. По материалам русской военной разведки. М., 1995. С. 109.

²⁴ Записки Джемаль-паши. 1913–1919 гг. / пер. с англ. Б. Т. Руденко. Тифлис, 1923. С. 105.

Умовами свого приєднання до тієї чи іншої коаліції Порта висувала скасування капітуляцій, повернення їй Західної Фракії, що входила тоді до складу Болгарії, островів, що їх захопила Греція під час першої Балканської війни (Хіоса, Лесбоса, Лемноса, Імброса і Тенедоса), а також Додеканезських островів і Родоса, що їх окупувала Італія. Ці територіальні вимоги стосувались відразу трьох держав – Болгарії, Греції та Італії. Прийняти такі умови для Німеччини означало відштовхнути ці держави в бік Антанти, а вона сподівалась їх залучити до коаліції Центральних держав. Не схильною вона була і до скасування капітуляцій. Єдине, на чому акцентувала німецька дипломатія в своєму прагненні втягти Туреччину у війну, було невпинне нагадування про загрозу Росії для цілісності Османської імперії. Однак Берлінові необхідно було, крім військової допомоги і тиску на турецький уряд, поступитися і щодо вимог турків.

Проблему ставлення Туреччини до конфлікту між Троїстим союзом і Троїстою згодою в керівництві молодотурків обговорювали ще до липневої кризи 1914 року. В травні 1914 р. Петербург відвідав Талаат-паша, аби запропонувати офіційний турецько-російський альянс. У російській столиці розуміли, що за союз із Туреччиною Росія муситиме підтримати її територіальні претензії до Болгарії та Греції, а цього тут не хотіли – сподівалися зберегти свободу маневрів у дипломатичній боротьбі за ці країни.

А. Джемаль, який схилився до західної орієнтації, в липні 1914 р. відвідав Париж. Під час кількох бесід зі щойно призначеним прем'єр-міністром Франції Р. Вівіані Джемаль намагався здобути підтримку французів із питання островів, спірних із греками, прозвонувати можливість укладення турецько-французького союзу і захисту Туреччини від Росії. Цього не могла прийняти Франція, адже союз із Росією був стрижнем блоку Антанти, а Грецію вважали важливою складовою потенційного залучення до Антанти балканських країн²⁵. Джемаль-паша отримав завуальовану відповідь, яка була рівнозначною ввічливій відмові: прийняття турецьких вимог має залежати від згоди між союзниками, а Франція не може брати ініціативу першою. Насправді жодної угоди не відбулося. Французи відкинули територіальні гарантії, яких вимагали турки за рахунок балканських держав. Англіїці

²⁵ Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960. С. 48–49.

погодилися з ними, але далі наполягали на політиці турецького нейтралітету, лишаючись оптимістами у своєму сподіванні, що турки сприймуть це як таке, що відповідає їхнім інтересам. Як вважає, англійський дослідник Кінрос, це була пошта невдала спроба турків запропонувати західним державам союз²⁶.

Джемаль-паша писав у своїх «Записках», що він «дістав категоричну відмову Франції у відповідь на прохання захисту від Росії. Англія відмовилась направити своїх чиновників до східних областей Малої Азії і цим дала зрозуміти, що вона не може йти проти бажання Росії»²⁷.

Якщо місії Талаат-паші до Росії та Джемаль-паші до Парижа завершилися безрезультатно, то поїздка до Берліна відомого своїми проницькими симпатіями Енвера, звідки він повернувся за кілька днів раніше від Джемалю, завершилась узгодженням основних принципів майбутньої турецько-німецької угоди. За її умовами, Німеччина зобов'язувалась надавати Туреччині підтримку в «скасуванні капітуляцій», у досягненні з Болгарією угоди, що відповідає б османським інтересам під час розподілу територій, що їх буде завойовано на Балканах, у поверненні Егейського архіпелагу (включно з о. Крит), якщо Греція виступить проти Центральних держав²⁸.

Держави Антанти висновували, що послаблена війнами 1911–1913 рр., Туреччина не становить реальної небезпеки, і головним було якнайдовше утримати її в рамках нейтралітету, що дало б змогу зберегти зв'язок Росії з союзниками через Чорноморські протоки. Водночас у Росії вважали за недоцільне для майбутнього вступати в союзні відносини з Туреччиною, адже це означало б певні зобов'язання перед державою, яку вже прирекли на поділ після успішного завершення війни.

Турки ж, своєю чергою, хоча маятник уже схилився до Німеччини, далі вичікували й обирали та не поривали «конфіденційних» стосунків з російськими дипломатами – послом М. Гірсом і військовим агентом (аташе) Росії в Туреччині генералом-майором Генерального штабу М. Леонтьєвим. 13 (26) липня М. Гірс інформував МЗС Росії, що в Туреччині «дотримуються вичікувальної

²⁶ Кинрос Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / пер. с англ. М. Пальникова. М., 1999. С. 648–651.

²⁷ Записки Джемаль-паша. 1913–1919 гг. / пер. с англ. Б. Т. Руденко. Тифлис, 1923. С. 92.

²⁸ Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. С. 51.

політики, маючи, однак, твердий намір скористатися першим сприятливим випадком у тому чи іншому напрямку, який би був корисним для турецьких інтересів»²⁹. Наступного дня посол повідомляв, що М. Талаат-паша і великий візир М. Саїд Галім-паша заявили йому про намір Туреччини триматися цілком осторонь австрійсько-сербського конфлікту й вичікувати обставин³⁰. 19 липня (1 серпня) 1914 р. Гірс доповідав Сазонову: «Вчора великий візир секретно повідомив мені, що справді австрійський посол намагався схилити Туреччину до спільних дій з Австрією... і додав, що переконаний у необхідності для Туреччини триматися осторонь конфлікту»³¹. Отже, турецький уряд вагався у визначенні своєї позиції. На його дрейф до Німеччини значний вплив справив «корабельний інцидент». У передвоєнні роки турецький флот не являв собою серйозної бойової сили. Задля його зміцнення на замовлення турецького уряду в Англії будували дредноут «Решадіє», який за бойовими показниками не мав поступатися кращим європейським кораблям. У грудні 1912 р., незважаючи на нестачу фінансів, Туреччина купила замовлений Бразилією в Англії дредноут «Ріо-де-Жанейро», від якого бразильський уряд відмовився. Його перейменували в «Султан Газі Осман». У травні 1914 р. турецький уряд замовив фірмі «Армстронг» ще один дредноут типу «Решадіє» під назвою «Фатіх»³². Придбання цих кораблів стало демонстрацією ентузіазму турецького народу. Гроші на їх будівництво збирали через так звані громадські внески. Агенти ходили від будинку до будинку й отримували від населення невеликі суми грошей. Офіцери й чиновники віддавали свою місячну платню, навіть школярі вносили кишенькові гроші. Проводили різні благодійні заходи, ярмарки, жінки продавали своє волосся, аби принести гроші до спільного фонду. Кораблі стали причиною незвичного патріотичного піднесення. В липні 1914 р. Туреччина внесла останній платіж, а турецькі екіпажі прибули до Англії, аби доправити кораблі до Туреччини³³.

²⁹ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 3.

³⁰ Царская Россия в мировой войне. С. 3–4.

³¹ Царская Россия в мировой войне. С. 3.

³² Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. М., 1966. С. 110.

³³ Моргентау Г. Трагедия армянского народа. История посла Моргентау / пер. с англ. А. Ю. Фроловой. М., 2009. С. 66.

Російська дипломатія висловлювала своє невдоволення з приводу того, що Англія продає Туреччині великі морські судна³⁴. М. Гірс в одній із телеграм Сазонову писав: «Я вважав би, однак, украй бажаним, щоб Англія чи Франція не допустили приходу сюди дредноута «Осман»³⁵. Цю думку поділяли в Петербурзі та прислухались до неї в Лондоні. 31 липня 1914 р. британський уряд заборонив передавати Туреччині побудовані в Англії для неї дредноути «Султан Газі Осман» і «Решадіє», а також два міноносці. Поза сумнівом, британський уряд мав не лише законне, а й моральне право на таке рішення. Однак воно викликало велике обурення в турецькому суспільстві³⁶. Тим і скористалася Німеччина та її прихильники в Туреччині. 31 липня 1914 р. було парафовано текст, а 2 серпня підписано секретну угоду про німецько-турецький союз. Вона передбачала нейтралітет Німеччини і Туреччини в австрійсько-сербському конфлікті (ст. 1), але якщо в нього втрутиться Росія, що «зробить для Німеччини необхідним виконання її союзних зобов'язань щодо Австро-Угорщини, ці зобов'язання матиме виконувати також Туреччина» (ст. 2). У разі вступу Туреччини у війну німецька військова місія мала залишатися «в розпорядженні османського уряду» (ст. 3). За виникнення для османських територій загрози з боку Росії Німеччина зобов'язувалась захистити Туреччину силою зброї (ст. 5)³⁷ (іншими словами, територіальну цілісність османських земель). Термін дії угоди було визначено до 31 грудня 1918 р. з автоматичним подовженням на наступні п'ять років, якщо одна з договірних сторін не заявить про її денонсування за шість місяців до завершення терміну дії (ст. 5, 6).

2–3 серпня 1914 р. Туреччина оголосила і нейтралітет у австрійсько-сербському конфлікті, і загальну мобілізацію. Американ-

³⁴ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия III : 1914–1917 (далее – Международные отношения в эпоху империализма). М. ; Л. Т. 1 : 14 января – 13 марта 1914 г. М., 1931. С. 497–498; Т. 2 : 14 марта – 13 мая 1914 г. М., 1933. С. 510–511.

³⁵ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 6.

³⁶ Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой. М., 2004. С. 22–23.

³⁷ Международные отношения 1870–1918 гг. : сб. док. / сост.: А. Г. Королев, О. Н. Фрейфельд. М., 1940. С. 277; Ключников Ю. В. Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях : в 2-х ч. Ч. 2. М., 1926. С. 89.

ський посол у Туреччині Г. Моргентау писав, що «сигнал до мобілізації виходив не від Енвера, Талаата, чи турецького кабінету, а від берлінського Генерального штабу та його представників у Константинополі... У всьому цьому чітко прозирала участь німців»³⁸.

М. Гірс вважав, що проголошення нейтралітету Туреччиною і водночас початок загальної мобілізації свідчили про підготовку її до всіляких випадковостей, що могли виникнути в міру розгортання війни в Європі, і, як припускали тут, до можливого російського захоплення Босфору. Це припущення підтримували офіцери німецької військової місії. Його посилювало усвідомлення слабкості турецької армії, яка перебувала в такому стані, що фактично не становила небезпеки для Росії³⁹. 20 липня (2 серпня) на запитання Гірса про мету мобілізації великий візир заявив, що Порта вирішила зібрати у Фракії та на Босфорі армію 200 тис., побоюючись реакції Болгарії, і додав, що жодного зосередження військ на кавказькому кордоні не передбачає⁴⁰.

Після оголошення мобілізації Енвер-паша заявив французькому послу: «Якщо Росії потрібні ще гарантії, що мобілізацію не спрямовано проти неї, то він (Енвер-паша – *авт.*) готовий зменшити на кавказькому кордоні навіть ту кількість військ, що була там до загальної мобілізації»⁴¹. Однак цього недостатньо було для Росії та її союзників. Вони наполегливо вимагали видалення з Туреччини німецької військової місії. Як «елемента вкрай небажаного» для відносин Туреччини з Антантою⁴². Складалося враження, що союзники Антанти за умову подовження переговорів висували насамперед видалення турецьким урядом німецької військової місії, і раніше не хотіли брати на себе жодних зобов'язань, а турки готові були погодитись на це лише після певних гарантій прийняття їхніх вимог. У Константинополі явно вважали присутність місії можливим підстрахуванням у дипломатичній грі з Антантою та усвідомлювали, що наполягання перед Німеччиною на її виведенні остаточно посварить уряд молодотурків із Берліном і змусить його бути поступливішим у досягненні мети країн Антанти щодо

³⁸ Моргентау Г. Трагедия армянского народа. История посла Моргентау / пер. с англ. А. Ю. Фроловой. М., 2009. С. 55.

³⁹ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 6.

⁴⁰ Царская Россия в мировой войне. С. 5–6.

⁴¹ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 5 : 23 июля – 4 авг. 1914 г. М., 1934. С. 392–393.

⁴² Царская Россия в мировой войне. С. 6.

нейтралізації Туреччини. Тому тут не квапились із вимогами до німців без достатніх гарантій Туреччині з боку країн Згоди. Ситуацію ускладнювало ще й те, що на чолі мобілізаційного відділення турецького Генерального штабу став член німецької військової місії Кресс фон Крессенштейн. Це відділення було зайнято переробкою німецьких мобілізаційних статутів відповідно до турецьких умов⁴³.

4 серпня 1914 р. Англія оголосила війну Німеччині, і в Берліні, де до останнього сподівалися, що цього можна буде уникнути, дійшли висновку про необхідність форсування втягнення Туреччини у війну на боці Центральних держав. Це прагнення посилювалось після того, як стало відомо про контакти турецького уряду з російськими дипломатами. 5 серпня 1914 р. під час зустрічі з М. Леонтьєвим Енвер-паша заявив йому, що турецьку мобілізацію «не спрямовано проти Росії», а «Туреччина ні з ким не пов'язана і діятиме відповідно до своїх інтересів». Він запропонував, «якщо це відповідатиме інтересам Росії», зняти з кавказького кордону частину турецьких військ і вказав на те, що Росія може використати турецьку армію «як для нейтралізації тієї чи іншої балканської держави, яка мала б намір виступити проти Росії, так і для допомоги арміям балканських держав проти Австрії, якби Росії вдалося примирити балканські держави між собою і з Туреччиною, за умови взаємних поступок»⁴⁴. На запитання Леонтьєва, якими саме мали бути такі поступки, Енвер відповів, «що вони могли б утилитись для Туреччини в Егейських островах і області Західної Фракії, причому Греція могла отримати компенсацію в Епірі, Болгарія – в Македонії, Сербія – в Боснії та Герцеговині»⁴⁵. В розмові з Енвером Леонтьєв висловив здивування з приводу присутності німецьких офіцерів у турецькій армії. Турецький керівник відповів, що він не утримував німців, але і не мав прямих підстав просити їх про від'їзд, доки політична ситуація не з'ясується. До того ж, не в інтересах армії було б вислати цих офіцерів у такий складний момент, як мобілізація. Він добре розуміє, що, залишаючи їх у Туреччині, німецький уряд ставить за мету втягти Туреччину у війну. Однак її не буде досягнуто, оскільки Туреччина дбатиме про власні інтереси. Якщо буде досягнуто домовленості на

⁴³ Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса. М., 1966. С. 118.

⁴⁴ Царская Россия в мировой войне. С. 7–8.

⁴⁵ Царская Россия в мировой войне. С. 8.

основі турецьких пропозицій Антанті, він того ж дня скаже німцям: «Тепер ви наші вороги, і я прошу вас відійти»⁴⁶.

Як реагували на це в російському МЗС? 24 липня (6 серпня) 1914 р. Сазонов рекомендував російським представникам подовжити переговори з Енвером у «доброзичливому тоні, хоча б для певного виграшу часу, уникаючи будь-яких заяв, що зобов'язують»⁴⁷. Що зумовило таку засторогу? Можливо, те, що тоді в Росії ще не знали про турецько-німецьку угоду 2 серпня 1914 р., але ж 23 липня (5 серпня) болгарський посланник у Константинополі А. Тошев «досить прозоро натякнув» Гірсові, що між Туреччиною та Німеччиною «відбулась уже угода про спільні дії», однак Туреччина нібито «зберегла за собою право виступити, лише коли обставини їй це дозволять». Він також висловив російському послові думку про можливість спільної позиції Греції, Туреччини, Болгарії та Румунії щодо неучасті у війні на основі взаємних гарантій⁴⁸.

У повідомленні про заяви Енвера і Тошева М. Гірс зазначав: «Зовсім не довіряючи їхній щирості, я все ж вважаю, що нам не треба їх відштовхувати, оскільки цим ми кинули б їх в обійми наших супротивників... Тому дозволю собі висловити припущення про бажаність залучити Порту в дальші розмови з нами на тему можливої між нами угоди»⁴⁹.

Доки союзники Антанти зволікали, німецький посол Вангенгейм 6 серпня пообіцяв від свого імені Енверу підтримку Німеччини у скасуванні капітуляцій, а також під час переговорів турків із Болгарією та Румунією щодо територіальних надбань і питання островів у Егейському морі⁵⁰.

27 липня (9 серпня) Енвер-паша далі вів бесіду з М. Леонтьєвим. Він «заявив, що має ту саму позицію, тобто підтримує союз із Росією». Для оборонного союзу передбачали термін 5–10 років, аби Туреччину можна було забезпечити від можливих зазіхань своїх сусідів на Балканському півострові. Енвер пропонував також створення єдиного загальнобалканського союзу держав проти

⁴⁶ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 8.

⁴⁷ Царская Россия в мировой войне. С. 11.

⁴⁸ Царская Россия в мировой войне. С. 9–10.

⁴⁹ Царская Россия в мировой войне. С. 9.

⁵⁰ Шеремет В. Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. По материалам русской военной разведки. М., 1995. С. 118; Киреев Н. Г. История Турции XX век. М., 2007. С. 199.

Австрії, центром якого мали б стати Росія і Туреччина, висловив готовність вивести турецькі війська з кавказького кордону на західний до Фракії, створити там сильну армію та підпорядкувати її Росії. Крім того, в день, коли буде підписано угоду про союз, Енвер обіцяв звільнити з турецької служби всіх німецьких офіцерів. Умовою, яку висували навзаєм, було повернення Туреччині Західної Фракії та Егейських островів. Турецький керівник розвивав свої думки докладно, і генерал М. Леонтьєв «виніс переконання, що справу може бути зроблено, якщо лише рішення буде ухвалено негайно»⁵¹. Російський генерал висловив «доброзичливу зацікавленість» Росії в переговорах, але не робив, як і приписував йому Сазонов, жодних заяв, що зобов'язують»⁵². У Росії також вважали небажаним звертатися до турецького уряду щодо відведення частини турецьких військ від російсько-турецького кордону, оскільки це було б «витлумачено як ознака нашої слабкості», – зазначав Сазонов⁵³.

Наступні телеграми М. Гірса до російського МЗС підтверджували, що вже і великий візир повторює пропозицію Енвера. Про це 28 липня (10 серпня) 1914 р. М. Гірс повідомив російському міністрові закордонних справ: «Я глибоко переконаний, що настав історичний момент, коли ми маємо змогу остаточно підпорядкувати Туреччину і через неї паралізувати ворожі сили на Балканському півострові, які готуються виступити проти нас»⁵⁴.

А російський керівник МЗС того ж дня напучував М. Гірса на «необхідність у переговорах з Енвером виграти час», постаратися «їх запевнити, що в разі дій, які не дістануть нашої санкції, вони ризикують всією Малою Азією, бо нам вони не можуть нашкодити, а в союзі з Францією та Англією ми можемо наразити на ризик усе її існування»⁵⁵. Отже, російська дипломатія конкретної відповіді на турецькі пропозиції не давала і водночас погрожувала туркам, які й без цього, хоча й пропонували союз Росії, не довіряли їй. 29 липня (11 серпня) міністр закордонних справ Франції Г. Думерг у розмові з послом Росії у Франції О. Извольським висловив думку про побоювання Туреччини, що Росія в разі перемоги у війні скорис-

⁵¹ Царская Россия в мировой войне. С. 13.

⁵² Шеремет В. Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. М., 1995. С. 119.

⁵³ Царская Россия в мировой войне. С. 14.

⁵⁴ Царская Россия в мировой войне. С. 14–15.

⁵⁵ Царская Россия в мировой войне. С. 15.

тається нею і захопить Константинополь і Протоки. З огляду на це було б бажаним гарантувати цілісність її володінь. Це, на думку Думерга, «не завадило б Росії під час ліквідації війни вирішити згідно з нашими планами питання про Протоки»⁵⁶. Себто, заспокоїти турків, а там буде видно, як далі.

29 липня (11 серпня) 1914 р. Гірс знову повідомив Сазонову, що Енвер-паша зазнає невпинного тиску від німців, які не зупиняться ні перед чим, аби досягти мети, і лише негайне рішення Росії може врятувати становище і завдати Німеччині на Балканах непоправного удару, і, до того ж, у найвразливішому для неї місці, адже вже саме вигнання німецьких офіцерів із турецької армії цілком зруйнує її престиж і розверзне назавжди прірву між Туреччиною та Німеччиною⁵⁷. Однак російське керівництво зволікало з ухваленням остаточного рішення.

Отже, з цього можна висувати, що в серпні 1914 р. С. Сазонов і ті, хто поділяв його підхід, уявили, ніби можна не брати особливих зобов'язань перед Туреччиною і впродовж певного часу відволікати Енвера й великого візира розпливчастими заявами.

Аби прискорити вступ Туреччини у війну, німецьке верховне командування зробило ефектний і рішучий крок: 6–10 серпня (н. ст.) 1914 р. німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» під командуванням контрадмірала В. Сушона в Середземному морі, яке контролювали британські й французькі військові кораблі, на максимальній швидкості прорвалися у турецькі води з наміром переховатися в Протоках. Сушон добре розумів, що введення двох німецьких крейсерів у Дарданелли поставить Туреччину у складне становище фактом порушення її нейтралітету і змусить до вибору між Німеччиною і Антантою.

10 серпня 1914 р. (н. ст.) «Гебен» і «Бреслау» з дозволу турецького уряду (що було порушенням нейтралітету) ввійшли в Дарданелльську протоку. Під тиском німецької військової місії Енвер дав дозвіл, і кораблі знайшли притулок у Протоках. Він далі погодився, аби форти відкрили стрілянину, якщо британські військові кораблі далі вестимуть переслідування. Посли країн Антанти заявили протест із приводу того, що Туреччина порушує міжнародні договори. Однак наступного дня було оголошено, що,

⁵⁶ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 17.

⁵⁷ Царская Россия в мировой войне. С. 16–17.

мовляв, кораблі «продано» Туреччині і Джемаль інформував пресу, що вони займуть місце двох кораблів, що їх підступно Британія вкрала у Туреччини. Однією з умов продажу було те, що командувач кораблів адмірал Сушон мав замінити британського адмірала Лімпуса на посаді командувача турецького флоту⁵⁸.

Поява в Протоках німецьких кораблів приголомшила російську дипломатію. Після їх приєднання до турецького флоту баланс сил на Чорному морі змінювався на шкоду Росії. Цей факт підкреслює М. Гірс у телеграмі Сазонову 30 липня (12 серпня) 1914 р., де доповідав, що згідно зі вказівками міністра він намагатиметься «виграти час», але пропонував «негайно ухвалити рішення про можливість наших (російських – автор) спільних дій із Туреччиною, оскільки завтра вже може бути запізно». Посол висловлював переконання, що угода з Туреччиною полегшить російській дипломатії домовленість із Болгарією, «тоді як, очікуючи відповіді болгарів... ми ризикуємо випустити і Туреччину, і Болгарію і мати їх обох проти нас»⁵⁹.

15 серпня (н. ст.) на кораблях підняли турецькі прапори, «Гебен» перейменували на «Явуз султан Селім», «Бреслау» – на «Міділли», а на головах німецьких моряків, які залишались на кораблях, з'явилися фески⁶⁰.

Прорив «Гебена» і «Бреслау» із Середземного моря до Протоків достатньо висвітлено в історичній літературі. У вітчизняній історіографії його ґрунтовно проаналізував сучасний українській історик О. Машевський⁶¹.

2 (15) серпня 1914 р. Сазонов доручив російським послам у Парижі й Лондоні обговорити з міністрами закордонних справ цих країн становище, що склалось у зв'язку з турецькою купівлею «Гебена» і «Бреслау». Він сформулював також можливі пропозиції Туреччині: 1) як доказ свого нейтралітету, розпочати мобілізацію своєї армії; 2) натомість три держави гарантують територіальну недоторканість Туреччини; 3) Туреччина вступає у володіння всіма

⁵⁸ Кинрос Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / пер. с англ. М. Пальникова. М., 1999. С. 653.

⁵⁹ Царская Россия в мировой войне. С. 18.

⁶⁰ Лорей Г. Операции германо-турецких морских сил в 1914–1918 гг. / пер. с нем. Е. Шведе. М., 1937. С. 27, 32.

⁶¹ Машевський О. П. Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у Першу світову війну. *Сходознавство*. Київ, 2009. С. 66–81.

економічними, залізничними та іншими концесіями і підприємствами Німеччини в Малій Азії, що буде зафіксовано в мирному договорі⁶². В бесіді з Гірсом великий візир Саїд Галім загалом погодився з п.п. 2 і 3 і висловив сподівання, що термін гарантій територіальної недоторканості Туреччини буде якомога тривалішим. Тепер слід було визначити питання щодо мобілізації турецької армії, вислання команди німецьких кораблів і військової місії, а також термін гарантій територіальної цілісності Туреччини, на який би погодились союзники. Крім того, в розмові з англійським послом великий візир конфіденційно сказав йому, що Порта побоюється приготування Росії та з'ясував, чи не можуть Англія і Франція гарантувати, що Росія не має ворожих намірів щодо Туреччини. Враховуючи це, а також думку російського посла в Константинополі про те, що без територіальних надбань турки навряд чи задовольняться тепер, коли вже відбулось посилення їхнього флоту, Сазонов висунув ідею запропонувати Туреччині острів Лемнос. У телеграмі Бенкендорфу 3 (16 серпня) 1914 р. він писав: «У зв'язку з думкою, що її не раз висловлював наш посол у Константинополі, про те, що без територіальних надбань турки навряд чи будуть задоволені, чи не можна конфіденційно обговорити можливість такого компромісу. Туреччина отримує Лемнос і відмовляється від будь-яких зазіхань на інші острови. За цієї умови Греція отримує за найдешевшу ціну гарантію безпеки володіння Хіосом і Мітиленою. Замість Лемноса Греції може бути обіцяно Епір. Щодо Лемноса, то повернення цього острова Туреччині відповідало б життєвим інтересам її, а також держав Троїстої Згоди, адже все значення Лемноса зводиться до гарантування безпеки Протоків, що також відповідає турецькій вимозі реальних гарантій територіальної недоторканості»⁶³.

Сазонов дає розпорядження Гірсу про необхідність переконати англійського і французького послів у Константинополі, «аби вони роз'яснили своїми урядам значення острова Лемнос»⁶⁴.

Причина лемноського «альтруїзму» російського міністра була зрозумілою. Острів Лемнос у руках Османської імперії крізь

⁶² Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 21–22.

⁶³ Царская Россия в мировой войне. С. 23–24.

⁶⁴ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1 : 5 авг. 1914 г. — 13 янв. 1915 г. М., 1935. С. 132.

призму російських планів щодо Константинополя і Протоків був вигіднішим, ніж у складі пробританської Греції. В телеграмі Сазонову 6 (19) серпня 1914 р. Гірс зазначав: «Усім серцем вітаю ваше бажання зберегти за Туреччиною Лемнос. Бухта Мудрос є ключем до володіння Протоками, яких нам не слід втрачати з виду для себе»⁶⁵. Однак російський посол припускав, що цей острів менше дає вигод туркам, ніж Хіос і Мітилена. А виступ російської дипломатії з пропозицією лише Лемноса не задовольнить турків і викличе лише їхню підозру. Французький посол Бомпар, за повідомленням Гірса, висловлював думку, що виокремлення питання про Лемнос «може лише викликати підозру турків щодо наших (союзників – автор) намірів відносно Протоків»⁶⁶.

Вплив великого візира, з яким тривали розмови з означених питань, був дуже слабким. Тому Гірс вважав, що, «єдиною гарантією невиступу Туреччини проти нас (Росії – автор) може бути угода з нею на основах, які більше чи менше відповідали б пропозиціям Енвера». Він висловлював «глибоке переконання», що часу вкрай мало і вирішували слід негайно.

Щодо пропозицій Енвера, то про них Сазонов 3 (16) серпня повідомив послам у Парижі й Лондоні. Вони зводились до такого: 1) відкликання турецьких військ із Кавказького фронту; 2) турки надають Росії турецьку армію у Фракії, вона може діяти проти будь-якої балканської держави, зокрема й проти Болгарії, якщо та піде проти Росії; 3) видалення німецьких інструкторів із Туреччини. За це Туреччина вимагала: 1) території у Фракії до водорозділу лінією меридіана Гюмільджіна; 2) Егейські острови і водночас укладення між Росією і Туреччиною оборонного союзу на десять років⁶⁷.

Тим часом, у зв'язку з тиском німців і невизначеністю відносин із Антантою, у турецьких колах зростала впевненість у неминучості війни з Росією. «Щодня становище стає дедалі напруженішим, і щохвилини можна очікувати спалаху, сигнал до якого подадуть німці зі згоди Енвера, який не може не відчувати, що його надії та пропозиції, спрямовані на нашу адресу, не здобули співчутливого відгуку», – повідомляв російському МЗС Гірс 4 (17) серпня⁶⁸.

⁶⁵ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1. С. 132.

⁶⁶ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1. С. 132.

⁶⁷ Царская Россия в мировой войне. С. 25.

⁶⁸ Царская Россия в мировой войне. С. 25–26.

Генерал Леонт'єв вважав, що Туреччину в цей момент можна «купити» лише принциповою згодою на пропозиції Енвера, причому розміри надбань для неї могли стати приводом для дальшого обговорення. Він особливо вказував на небезпеку того, що Туреччина може виступити на боці Німеччини у згоді з Болгарією та іншими балканськими державами, які ще не визначились. Щодо питання гарантій Антанти, Леонт'єв насамперед називав не демобілізацію турецької армії, а видалення з неї німецьких офіцерів⁶⁹.

4 (17) серпня міністр закордонних справ Англії Е. Грей сказав російському і французькому послам у Лондоні А. Бенкендорфу та П. Камбону, що пропозицію гарантувати територіальну недоторканість Туреччини взамін її нейтралітету уже передано до Константинополя з інструкцією британському послуві попередити, що в разі союзу з Німеччиною Туреччину очікують «абсолютно незліченні наслідки». Грей був проти думки запропонувати Туреччині будь-яке територіальне збільшення типу Лемноса і твердо розраховував на Грецію, в разі розриву з Туреччиною, як на безпосереднього і солідного союзника. В телеграмі Бьюкенену 18 (5) серпня 1914 р. Грей зазначав: «Я свідомо не запропонував Туреччині жодних територіальних поступок, що могло б здаватися спрямованим проти Греції. Рішення Туреччини зумовлено залежністю не від цінності зроблених їй пропозицій, а від того, хто, на її думку, має за всіма ознаками перемогти, і хто, отож, може виконати обіцянку; в разі ж, якщо Туреччина виступить на боці Німеччини, для наших урядів буде вельми важливим, аби Греція, як союзник, була на іншому боці. Ми маємо взяти це до уваги і не застосовувати нічого проти Греції»⁷⁰. Французький посол цілком поділяв думку британського міністра⁷¹.

Тим часом виявилось неможливим зробити навіть колективну пропозицію держав Антанти про гарантію територіальної недоторканості Туреччини: французький посол у Константинополі посилався на те, що не отримав відповідної інструкції від свого уряду. Тому 5 (18) серпня послы Антанти по черзі відвідали великого візира і заявили йому, що в разі, якщо Туреччина збереже суворий нейтралітет, вони гарантують їй територіальну недоторканість

⁶⁹ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 27.

⁷⁰ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1 : 5 авг. 1914 г. — 13 янв. 1915 г. М., 1935. С. 119.

⁷¹ Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова (далі — Раздел Азиатской Турции). М., 1924. С. 62—63.

і захистять її від зазіхань. Водночас Порта має дати гарантії справжності свого наміру зберегти нейтралітет⁷².

Таким чином, союзники вимагали від Туреччини суворого нейтралітету і за це обіцяли недоторканість. Це означало, що можливість союзу з нею відкидали, а терміну гарантій недоторканості й цілісності Туреччини не встановлювали. До того ж, формальної письмової пропозиції про гарантії вони не зробили через ухиляння французького уряду.

Якщо співставити вигоди туркам, що їх обіцяли пропозиції країн Антанти, з тими істотними територіальними надбаннями, що їх їм обіцяла Німеччина в разі перемоги, а також якщо врахувати зволікання союзної дипломатії, то Туреччина мала щодня переконутися, що її єдиним союзником може бути Німеччина. Пропозиції послів трьох держав цілком відверто поцінував турецький міністр фінансів М. Джавід-бей, який 6 (19) серпня відвідав російське посольство. Він сказав Гірсові, що «пропозиції не дають поміркованим членам кабінету достатньо сильної зброї, аби боротися з войовничо налаштованими під впливом німців товаришами. Німці, особливо останніми днями, роздають обіцянки такі спокусливі, що протистояти їм дуже важко». За словами Джавіда, держави Згоди мають запропонувати туркам вигоди, хоча й менші, ніж ті, що їх обіцяють німці, але все ж достатні, аби втримати уряд від необережного рішення. На його думку, заява послів має бути письмовою, з визначенням терміну гарантій до 15–20 років. Тим же актом Туреччині має бути надано цілковиту економічну незалежність і скасовано капітуляційний режим⁷³. Повідомляючи Сазонову про свою розмову з Джавідом, Гірс зазначав: «Я не заперечував би проти письмової заяви про гарантії недоторканості територій, але прагнув би скоротити термін гарантій до п'яти, чи десяти років, оскільки не вважав би за зручне, з огляду на ймовірне подовження процесу розпаду Туреччини, зобов'язувати себе на триваліший час». Щодо скасування капітуляцій, то посол допускав погодитись на нього⁷⁴.

Після зустрічі з М. Гірсом М. Джавід відвідав англійського і французького послів Л. Маллета і М. Бомпара. Однак ні перший, ні

⁷² Царская Россия в мировой войне. С. 26.

⁷³ Царская Россия в мировой войне. С. 28; Раздел Азиатской Турции. С. 64.

⁷⁴ Царская Россия в мировой войне. С. 29.

другий не визнали за можливе пропонувати своїм урядам те, про що повідомив М. Гірс С. Сазонову. Зокрема, щодо капітуляції вони заявили, що вважають «ускладненим їх знищення»⁷⁵.

Про «процес розпаду Туреччини», що його згадував Гірс, пам'ятали і в Парижі, і в Лондоні. Але тут розраховували і на майбутнє послаблення самої Росії, яке мало створити найсприятливіші умови в Малій Азії для західних держав. Міркування про економічні можливості, вочевидь, переважало в Парижі, тоді як у Лондоні передбачали можливість вирішення на користь Англії територіальних питань, що цікавили її напередодні війни. У будь-якому разі відмова від капітуляції і надання Туреччині «цілковитої економічної незалежності» були, зрозуміло, неприйнятними як у Парижі, так і в Лондоні, де згоду на економічну і політичну незалежність Туреччини сприймали як власну поразку. Тож нейтралітет Туреччини на таких умовах був цілком неприйнятним. Навіть економічні компенсації туркам за рахунок Німеччини тут вважали недопустимими з погляду безпосередніх претендентів на турецьку спадщину (французький посол недаремно ухилився від участі в заяві трьох послів, посилаючись на неотримання інструкції від свого уряду)⁷⁶.

Оцінюючи вимоги турків як надмірні, англійський уряд, як про це йшлося 10 (23) серпня в пам'ятній записці британського посольства в Росії, вважав за бажане не відкидати їх, а вважати матеріалом для переговорів. Англія готова разом із Росією та Францією дати письмову гарантію того, що недоторканість і незалежність Туреччини великі держави поважатимуть і не включать у мирний договір умов, які б суперечили цим засадам. Повернення Туреччині німецьких залізничних концесій також може бути забезпечено. За певних юридичних умов Англія погодиться відмовитись від екстериторіальної юрисдикції, здійснюваної з огляду на капітуляції. Натомість турецький уряд мав дати письмове зобов'язання дотримуватись впродовж нинішньої війни всіх зобов'язань, що витікали з нейтралітету, і всіляко полегшити проходження без зупинки й без перешкод торговельних суден Протоками. Туреччина мала також розпочати повернення на батьківщину німецьких офіцерів і всього екіпажу «Бреслау» й «Гебена»⁷⁷.

⁷⁵ Раздел Азиатской Турции М., 1924. С. 65; Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1: 5 авг. 1914 г. – 13 янв. 1915 г. М., 1935. С. 131;

⁷⁶ Раздел Азиатской Турции. С. 66.

Повідомляючи Гірсові про ці пропозиції Англії, Сазонов наказував йому «керуватися ними в дальших переговорах із Портою» і водночас додавав, що «єдиною надійною гарантією дальшого способу дій Туреччини буде видалення всіх узагалі німецьких офіцерів із Туреччини»⁷⁸. На це Гірс відповів 14 (27) серпня, що у зв'язку з успіхами Німеччини на французькому театрі турки не виказують «особливої нетерплячості пов'язати себе з нами». Однак він вважав, що переговори і зусилля привернути турків «на наш бік» слід продовжити і водночас зазначав, що французький посол «не має ще вказівок щодо письмових гарантій»⁷⁹. Вказуючи на цей факт, Сазонов у телеграмі Извольському 15 (28) серпня передав проект тотожного письмового повідомлення трьох послів у Константинополі Порті, текст якого склав він разом із британським і французьким послами у Петрограді Д. Бьюкененом і М. Палеологом. У ньому було зазначено, що три держави «готові гарантувати недоторканість османської території і дружньо обговорити побажання, що їх їм висловить Висока Порта, у сферах економічній і юридичній. Своєю чергою, Висока Порта зобов'язується дотримуватись суворого нейтралітету впродовж конфлікту, що розділяє нині Європу»⁸⁰. І цього, як бачимо, вважали достатнім, аби зобов'язати Туреччину до бажаного нейтралітету. Вкрай цікавою є поправка, яку відразу ж запропонували з Лондона до цього тексту: «Послові Англії в Константинополі, – телеграфував Бенкендорф Сазонову 16 (29) серпня, – доручено приєднатися до своїх колег – російського та французького, якщо вони дістануть повноваження, і додати до пункту про територіальну недоторканість, що цю недоторканість було б гарантовано проти будь-якого супротивника, котрий спокусився б отримати користь із нинішньої війни. Інакше турецький уряд, на думку Грея, поквапився б витлумачити вашу формулу як обіцянку гарантії необмеженої та безстрокової»⁸¹. Поправку прийняли Сазонов (і водночас Гірс і Бомпар) без заперечень. Гірс умотивовував це необхідністю не втрачати часу. Чи давав собі звіт Сазонов у значенні цієї поправки, що позбавляла «гарантію» будь-якого інтересу з турецького боку, складно сказати.

⁷⁷ Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1. С. 142–143.

⁷⁸ Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 30–31.

⁷⁹ Царская Россия в мировой войне. С. 31.

⁸⁰ Раздел Азиатской Турции. С. 68.

⁸¹ Раздел Азиатской Турции. С. 69.

17 (30) серпня послы трьох держав передали Великому візиреві проект їхньої заяви щодо гарантій територіальної недоторканості Туреччини. 19 серпня (1 вересня) Джавід-бей заявив Гірсові, що, на його особисту думку, остання зміна, внесена до редакції заяви за пропозицією Англії, може викликати певні побоювання щодо суворості обмеженості гарантій терміном нинішньої війни.

Складною лишалась у відносинах між Туреччиною і державами Антанти проблема скасування капітуляцій. Уряд молодотурків ухвалив рішення про їх скасування 8 вересня 1914 року⁸². З протестами проти цього виступили представники і Антанти, і Центральних держав. Однак невдовзі австрійські й німецькі послы почали відсторонюватись від дальших заперечень проти цього акту османської влади. Це більше схилило турків до покладання сподівань лише на союз із Німеччиною та на її успіхи. Дальші переговори щодо анулювання акту про скасування капітуляцій та умовної згоди замінити їх «режимом, який би більше відповідав загальним принципам міжнародного права», були останнім періодом нерішучості турецької воєнної партії і, можливо, свідомого прагнення виграти час для необхідної воєнної підготовки. Гірс іще наполягав на поступках в економічній сфері, враховуючи «малозначущість російських торговельних інтересів». Втім, Т. Делькасе, який змінив на посаді міністра закордонних справ Франції Г. Думерга, відмовився від дальших конкретних пропозицій, вважаючи, що наступний дипломатичний крок має зробити Туреччина. А лідер турецьких «поміркованих» Джавід-бей заявив, що держави Антанти могли б домогтись турецької демобілізації, якби вони зумовили її згодою на скасування капітуляцій, як економічних, так і юридичних⁸³.

Тим часом успіх німців у їхньому наступі на Західному фронті створив у турків враження, «що загальну перемогу цілком нібито забезпечено за Німеччиною». Це дещо знизило зацікавленість турецьких лідерів у переговорах із державами Антанти і, водночас, посилило схильність останніх до більшої поступливості, зокрема, вважав М. Гірс, щодо надання гарантій Туреччині, але, як і раніше, за умови, «якщо вона зберігатиме суворий нейтралітет»⁸⁴.

С. Сазонов цю думку висловлював відвертіше: «зберегти мирні відносини з Туреччиною, доки не постане рішуча перевага

⁸² Царская Россия в мировой войне. Л., 1925. С. 39.

⁸³ Раздел Азиатской Турции. М., 1924. С. 71.

⁸⁴ Царская Россия в мировой войне. С. 31.

російсько-французьких військ над австрійсько-німецькими»⁸⁵. Це фактично було подовженням попередньої політики нейтралізації Туреччини.

Попри розбіжності з питання, чи достатньо вже захищені Дарданелли від нападу англійців, німецькі військові і дипломати, а також австрійці дійшли висновку про важливість виступу в Чорному морі турецького флоту⁸⁶. Для його прискорення Берлін передав турецькому урядові 50 млн марок, і Г. Вангенгейм почав вимагати негайного виступу проти Росії⁸⁷.

У листі до С. Сазонова 22 вересня (5 жовтня) 1914 р. М. Гірс зробив огляд розвитку ситуації навколо Туреччини. «Війна, найімовірніше, є неминучою», – висновок М. Гірса, і питання полягає в тому, «коли і за яких умов вона розпочнеться»: можливо, «турки наважаться на неї», а можливо, німці «створять інцидент, який втягне Туреччину у війну навіть усупереч її бажанню»⁸⁸.

До середини жовтня всі члени англійської військово-морської місії залишили Туреччину. Їхні місця зайняли німецькі офіцери. Джемаль-паша зазначав у своїх записках: «Вимоги німецького посла розпочати виконання умов союзного договору ставали дедалі наполегливішими. Мобілізацію нашої армії тоді вже було завершено...»⁸⁹

В напруженій атмосфері останніх подій стався інцидент, який загострив і погіршив ситуацію та остаточно підштовхнув до загострення відносин Туреччини з Антантою.

15 (28) жовтня 1914 р. турецька ескадра, в складі якої були «Гебен» і «Бреслау», зустріла в нейтральних водах на північ від Босфору загін у складі російського лінійного загороджувача і трьох міноносців. Під час нетривалого вогневого контакту один російський корабель було затоплено. Команда потрапила в полон і турки нібито дізнались, як повідомляв турецький посол у Парижі Ріфаат-паша французькому МЗС, що загін прямував ставити міни біля входу до Босфору⁹⁰. Після цього, вночі на 16 (29) жовтня

⁸⁵ Царская Россия в мировой войне. С. 33.

⁸⁶ Царская Россия в мировой войне. С. 35–36.

⁸⁷ Царская Россия в мировой войне. С. 45.

⁸⁸ Царская Россия в мировой войне. С. 47–49.

⁸⁹ Записки Джемаль-пашы. 1913–1919 гг. / пер. с англ. Б. Т. Руденко. Тифлис, 1923. С. 101–105.

⁹⁰ Шеремет В. Босфор. Россия и Турция в эпоху первой мировой войны. По материалам русской военной разведки. М., 1995. С. 125.

1914 р., два турецькі міноносці вторглися в Одеську гавань, потопили канонерський човен «Донець» і обстріляли французький пароплав «Португалія», який зазнав певних пошкоджень⁹¹. 17 (30) жовтня 1914 р. «Гебен» бомбардував Севастополь, де потопив лінійний загороджувач, «Бреслау» і крейсер «Хамідіє»; обстріляли з артилерії Феодосію та Новоросійськ, а також установили міни в Керченській протоці й потопили кілька російських торговельних суден. Наступного дня держави Антанти припинили дипломатичні відносини з Туреччиною і 18 (31) жовтня 1914 р. М. Гірс залишив Константинополь, 19 жовтня (1 листопада) так само вчинили французький посол М. Бомпар і англійський Л. Маллет.

19 жовтня (1 листопада) 1914 р. повірений у справах Туреччини в Росії прочитав С. Сазонову телеграму великого візира, де було висловлено жаль, «що ворожий акт російського флоту порушив дружні відносини обох держав»⁹², тобто всю відповідальність за військові сутички турки покладали на російських моряків. Але водночас візир дав примирливі запевнення. Міністр закордонних справ категорично заперечив факт ворожої ініціативи від російського флоту й оголосив про розірвання дипломатичних відносин.

29 жовтня (11 листопада) 1914 р. було оголошено султанський указ про стан війни з Росією, Англією та Францією. За свідченням Джемаль-паші, під час обговорення указу про оголошення стану війни чотири міністри на знак незгоди з ним подали у відставку⁹³.

Особливості становища Османської імперії в період зростання небезпеки загальноєвропейського воєнного конфлікту полягали в тому, що вона фактично вже входила в завершальний період розпаду, який, вочевидь, був невідворотним, і про її майбутній поділ дедалі частіше говорили головні претенденти на османську спадщину – Англія, Франція та Росія. Перші дві мали найбільший вплив на турецьку економіку і фінанси. Головним здобутком Німеччини була тридцятирічна військова співпраця з османами в розбудові турецької армії, що зумовило досить сильну пронимецьке орієнтування керівництва збройних сил Османської імперії. В Росії посилення німецького впливу в Туреччині вважали особливо

⁹¹ Война с Турцией (Вторая Белая книга). Дипломатическая переписка Англии, предшествовавшая разрыву с Турцией. Петербург, 1915. С. 134.

⁹² Ключников Ю. В. Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 2. М., 1926. С. 20–21.

⁹³ Записки Джемаль-паша. 1913–1919 гг. / пер. с англ. Б. Т. Руденко. Тифлис, 1923. С. 109–110.

небезпечним для планів самої Росії щодо Константинополя і Чорноморських протоків. Плани активно обговорювали в Петербурзі наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. і висловлювали думку, що їх реалізація навряд чи є можливою без загальноєвропейської війни. Отже, початок війни, здавалося, створював певні перспективи в цьому сенсі.

В Туреччині передбачали, що в перебігу великої війни загроза цілісності імперії неминуче зросте як з боку Антанти, особливо Росії, так і з боку Центральних держав, щоправда Німеччину вважали менш небезпечною. Отже, тут дійшли висновку у визначенні ставлення до війни: або приєднання до однієї з коаліцій, хоча розуміли, що у виборі можна прогадати через непередбачуваність результатів війни, або збереження міжнародно гарантованого нейтралітету.

Зондування османських лідерів – Талаата в Петербурзі і Джемаль в Парижі – влітку 1914 р. на предмет встановлення з Росією, чи з Францією союзних відносин були безрезультатними, а поїздка Енвера до Берліна завершилась узгодженням основних принципів майбутньої турецько-німецької угоди. В Антанті вважали за недоцільне вступати в союзні відносини з державою, фактично приреченою до розпаду і поділів, та намагались якнайдовше утримати її в рамках нейтралітету, аби зберегти зв'язок із Росією через Чорноморські протоки. Німеччина ж фактично від перших тижнів війни взяла курс на втягнення Османської імперії у війну на боці Центральних держав.

В османському керівництві існувала група прихильників нейтралітету Туреччини у війні на чолі з великим візиром Саїд-Галімом, які намагалися здобути замість нього від держав Антанти гарантії територіальної цілісності й недоторканості Османської імперії. Однак їхній вплив був значно меншим, ніж тих османських діячів, що орієнтувалися на союз із Німеччиною, а дипломати Антанти не надавали достатньої уваги підтримці цих елементів.

Престиж держав Антанти в турецькому суспільстві падав. Велике його обурення викликала заборона британського уряду, за вимогою Росії, передавати Туреччині збудовані на її замовлення й оплачені два дредноути і два міноносці для турецького флоту. Тут сприймали це як ворожий акт, спрямований проти країни в умовах турецько-грецького протистояння.

Пронімецькі сили в керівній верхівці молодотурецького режиму домоглися укладення 2 серпня 1914 р. секретної турецько-німецької союзної угоди, але не квапилися з переходом до безпосереднього виступу на боці Центральних держав. Ситуація, в якій перебувала Туреччина, вимагала маневрування. Уряд молодотурків оголосив і нейтралітет, і мобілізацію, а його фактичний керівник, військовий міністр Енвер-паша, розпочав зондування можливого зближення з Росією.

Спроби пронімецьки налаштованого Енвер-паші розпочати переговори з російськими дипломатами та його пропозиції укласти оборонний союз Туреччини з Росією могли, поза сумнівом, викликати недовіру російського МЗС. Але, що б не вмотивувало таку ініціативу лідера молодотурків, керівник російської дипломатії С. Сазонов не виказав бажання скористатися нею, принаймні для обговорення умов турецької сторони. В інструктивних телеграмах російським дипломатам у Константинополі міністр приписував уникати будь-яких зобов'язань, вести переговори лише задля виграшу часу, а іноді навіть погрожувати туркам. Сазонов зволікав навіть тоді, коли, як наполегливо радили йому посол Гірс і військовий агент Леонт'єв, рішення слід було ухвалювати негайно.

Росія та інші союзники Антанти можливість союзу з Туреччиною відкидали. Умов союзу, що їх запропонував Енвер, вони не прийняли і наполягали на тому, аби Туреччина зберігала нейтралітет. За нього Антанта погоджувалась надати гарантії територіальної цілісності й недоторканості Османської імперії лише на період війни, а не на довше, як цього хотіла Порта, що, здавалося, підтверджувало найгірші прогнози майбутніх намірів Антанти щодо Османської імперії. При цьому союзники зволікали з наданням письмових гарантій, категорично вимагаючи від османського уряду попередньо видалити з країни всіх німецьких військових, екіпажі «Гебена» і «Бреслау» та провести демобілізацію армії, що призвело б до розриву стосунків з Німеччиною і втрати Туреччиною можливості маневрування та поставило б її, на думку турецьких лідерів, у залежність від милості Антанти без достатніх з її боку гарантій.

У посиленні німецького впливу на Туреччину важливу роль зіграли прагнення Німеччини до союзу з Османською імперією та надання їй, чого не зробили держави Антанти, гарантій, яких

вимагали в Константинополі, оперативність і рішучість німецької дипломатії, зокрема посла Вангенгейма, та військових, які з дозволу Енвер-паші організували прорив німецьких кораблів «Гебен» і «Бреслау» до Протоків, запропонували їх Порті замість неотриманих від Англії, взяли активну участь у мобілізації турецької армії та фактично витіснили з Туреччини англійську військово-морську місію.

Присутність у Туреччині німецької військової місії, посилення турецького флоту потужними німецькими кораблями турецькі лідери вважали засобом зміцнення власних позицій у дипломатичній грі з Антантою і в можливому зіткненні з Росією. Втім, водночас вони втрапляли у залежність, що зростала, від Німеччини, яка по суті здобувала можливість втягнення Туреччини у збройний конфлікт із Антантою, навіть усупереч її бажанню.

Для Антанти виступ Туреччини на боці Центральних держав став великою дипломатичною невдачею від початку світової війни. Німеччина й Австро-Угорщина, навпаки, здобули собі союзника і до певної міри компенсували на початку війни італійський та румунський нейтралітети.

РОЗДІЛ II

МІЖВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ І ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Олександр Овчаренко

РАДЯНСЬКА РОСІЯ ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1917–1923 рр.)

Перша світова війна та спричинена нею економічна розруха викликала політичні й соціально-економічні кризи та революційні процеси в низці європейських країн. Саме з Першої світової війни вирости ті європейські революції 1917–1919 рр. в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині та великі соціальні заворушення і страхи в інших країнах, що їх багато сучасників вважали початком світової революції. Започаткували їх Лютнева й Жовтнева революції 1917 р. в Росії та прихід до влади уряду більшовиків на чолі з В. Леніним. Після Жовтневих подій 1917 р. було опубліковано всі таємні договори царського й Тимчасового урядів з урядами держав Антанти, заохочувано братання солдатів в окопах, повернулись на батьківщину «заряджені більшовизмом» австро-угорські, німецькі та інші військовополонені. Однак основні надії були на революційний вплив пропозицій радянського уряду, сформульованих у «Декреті про мир», і на конкретну допомогу Радянської Росії лівим силам країн Європи в пропаганді й організації революційних дій.

Найрезонансніші революційні виступи в Європі та політику Радянської Росії щодо них досліджували радянські історики Я. Дабкін¹, М. Полтавський², А. Пушкаш³, угорський науковець Е. Ліптай⁴. Ці праці було підготовлено в період партійних обмежень дослідників жорсткими ідеологічними рамками й відсутності доступу до

¹ Дабкін Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии. Краткий очерк. М., 1958.

² Полтавский М. А. Баварская Советская республика. М., 1959.

³ Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г. М., 2003.

⁴ Липтай Э. Венгерская Советская Республика. М., 1970.

більшості архівних документів, що звужувало можливості об'єктивного висвітлення політики Радянського уряду і Комінтерну взагалі й зокрема з означеної проблеми. Фактично єдиним доступним збірником документів був «Коммунистический Интернационал в документах», опублікований ще 1933 року⁵.

У пострадянський період спробували відійти від попередніх ідеологічних схем І. Кривогуз⁶, А. Ватлін⁷, К. Ширина⁸, Ф. Фірсов⁹. Революційні події в Німеччині висвітлені в публікаціях Л. Бабиченка¹⁰ і А. Ватліна¹¹, в Болгарії – Р. Гришиної¹². Ґрунтовно проаналізував балканський сегмент проблеми в документальних нарисах сучасних російських істориків Ар. Улуян¹³.

Окремі аспекти політики РКП(б) і Радянського уряду в означений період охарактеризували з сучасних позицій Л. Нежинський¹⁴, В. Зубачевський¹⁵, З. Белоусова¹⁶.

⁵ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919–1932. М., 1933.

⁶ Кривогуз И. М. Судьба и наследие Коминтерна. *Новая и новейшая история*. 1990. № 6. С. 3–21.

⁷ Ватлин А. Ю. Коминтерн: первые десять лет. Исторические очерки. М., 1993; Його ж. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы. М., 2009.

⁸ Ширина К. К. Идея мировой революции в стратегии Коминтерна. *Новая и новейшая история*. 1995. № 5. С. 41–61.

⁹ Фирсов Ф. И. Сталин и Коммунистический Интернационал. *История и сталинизм*. М., 1991. С. 131–199.

¹⁰ Бабиченко Л. Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы. *Новая и новейшая история*. 1994. № 2. С. 125–157.

¹¹ Ватлин А. Ю. Международная стратегия большевизма на исходе Первой мировой войны. *Вопросы истории*. 2008. № 3. С. 72–82; Його ж. Советская республика в Баварии: история политических мифов. *Новая и новейшая история*. 2013. № 4. С. 32–49.

¹² Гришина Р. П. Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии в свете новых документов. *Новая и новейшая история*. 1996. № 5. С. 175–194; № 6. С. 136–151; Його ж. Коминтерн, РКП(б) и курс Болгарской коммунистической партии на подготовку нового вооруженного восстания в первой половине 1924 года. *Славяноведение*. 2000. № 5. С. 29–42.

¹³ Улуян Ар. Коминтерн и Балканы: революционная геополитика. 1919–1938. *История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки*. М., 2002. С. 254–292.

¹⁴ Нежинский Л. Н. Зарождение доктринальных основ советской внешней политики (1917–1921). *Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917–1991*. М., 1993. С. 23–29; Його ж. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. *Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиск новых подходов*. М., 1992. С. 8–62.

¹⁵ Зубачевский В. А. Геополитические планы Германии, Польши, Советской России в период польско-советской войны 1920 г. *Славяноведение*. 1993. № 4. С. 41–49; Його ж. Зубачевский В. А. Советская политика на северо-востоке Центральной Европы в начале 1920-х годов. *Отечественная история*. 2004. № 3. С. 116–127.

¹⁶ Белоусова Э. С. Вызов капитализму: советский фактор в мировой политике. XX век. *Многообразие, противоречивость, целостность*. М., 1996. С. 54–107.

Публікування наприкінці 1990-х рр. – на початку ХХІ ст. документів Комінтерну, пов'язаних з ідеєю світової революції¹⁷, рішень «особливої папки» Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) з питань європейської політики Радянської держави¹⁸, інших аналогічних радянських партійних і комінтернівських документів¹⁹ значно розширило можливості для дослідження проблеми.

Наслідки Першої світової війни проаналізовано в статтях українських істориків А. Кудряченка²⁰, О. Реєнта²¹. Розвиток революційних процесів у країнах Європи висвітлено в публікаціях С. Віднянського²², В. Газіна²³, С. Трояна²⁴. Сутність концепції «світової революції» проаналізували С. Кульчицький, О. Павлюк, М. Кірсенко в колективній праці Інституту історії України НАН України²⁵.

Вихід Радянської Росії з війни, гучні пропагандистські заяви, політичні та соціально-економічні перетворення більшовиків справили значний вплив на ситуацію в країнах Заходу і Сходу і стимулювали розвиток революційних процесів та створення

комуністичних партій на зразок більшовицької (від 1919 р. – Російської Комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б). Ленін та інші більшовицькі лідери від самого початку робили ставку на стрімке поширення революції в Європі, спираючись на ідею «світової революції». Народилась вона ще у творців наукового комунізму К. Маркса та Ф. Енгельса у ХІХ ст., а на початку ХХ ст. В. Ленін розвивав її на основі власної загальної концепції соціалістичної революції. В роки світової війни соціальні конфлікти й сутички в європейських країнах В. Ленін та решта більшовицьких керівників сприймали як провісників наближення «світової революції», першим етапом якої мала стати революція в Росії, а революції в інших країнах – як важливу умову її остаточної перемоги. Наприкінці 1917 р. лідер більшовиків під час бесіди зі своїм давнім знайомим за Сибіром Г. Соломоном (Исецьким) сказав: «Ідеться про створення соціалістичної держави. ...Віднині Росія буде першою державою із втіленим у ній соціалістичним ладом ...А!.. ви знижете плечима! Ну, то ось, дивуйтеся ще більше! справа не в Росії, на неї, панове мої, мені плювати, – це лише етап, що його ми проходимо до світової революції!..»²⁶

Ідея «світової революції» прямо чи непрямо звучала в багатьох партійних і урядових документах: у декретах, деклараціях і зверненнях, доповідях, виступах, промовах, статтях В. Леніна та інших радянських керівників, на пропагандистських плакатах, транспарантах, у відозвах, у літературних творах. Відомий поет А. Блок у своїй поемі «Дванадцять» обіцяв:

Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем,
Мировой пожар в крови –
Господи благослови!²⁷

В. Маяковський в одному зі своїх віршів сповіщав:

Коммунисты, все руки тянутся к вам,
ждут – революция? Не она ли?
Не красная ль к нам идет Москва,
звеня в Интернационале?!

Ломая границ узы,
шагая горами веков,

¹⁷ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998.

¹⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001.

¹⁹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943. Документы. М., 2004.

²⁰ Кудряченко А. Перша світова війна та її наслідки для світу. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)* : зб. наук. праць. К., 2015. С. 22–29.

²¹ Реєнт О. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)* : зб. наук. праць. К., 2015. С.30–35.

²² Віднянський С. В. Розпад Австро-угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Історія. Ужгород, 2001. Вип. 27. С. 61–68; Його ж. Перша світова війна і її вплив на країни та народи Центральної і Східної Європи. *Перша та друга світові війни в історії людства (до 100 річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)* : монографія. Київ, 2014. С. 30–39; Його ж. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки* : зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 23. С. 9–35.

²³ Газін В. П. Німецька революція 1918–1919 рр. у дзеркалі сучасності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія : зб. наук. праць. Вінниця, 2003. Вип. 5. С. 195–200.

²⁴ Троян С. С. Революційні зсуви і геополітичні зміни під впливом Першої світової війни. *Перша та друга світові війни в історії людства (до 100 річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)* : монографія. Київ, 2014. С. 50–64; Його ж. Геополітичні зміни під впливом революцій періоду Першої світової війни. *Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій* : колективна монографія. Київ, 2017. С. 16–29.

²⁵ Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 397–490.

²⁶ Соломон (Исецкий) Г. А. Среди красных вождей. М., 1995. С. 14.

²⁷ Блок А. Стихотворения. Поэмы. Театр. Статьи и речи. М. ; Л., 1946. С. 258.

и к вам придет, французы,
красная правда большевиков.

Все к большевизму ведут пути,
не уйти из-под красного вала,
Коммуне по Англии неминуемо пройти,
рабочие выйдут из подвалов.

Что для правды волн ворох,
что ей верст мерка!
В Америку Коммуна придет. Как порох,
вспыхнет рабочая Америка²⁸.

Великі надії в цьому сенсі більшовики покладали на Німеччину, яку вважали найбільше з європейських держав підготовленою до соціалізму. Вона була першою державою з тих, що воювали, що погодилась на мирні переговори з урядом більшовиків. Радянська сторона всіляко затягувала переговори, аби максимально використати агітаційні можливості навколо них для наближення революцій у Європі. Одним із перших нововведень Л. Троцького на посаді наркома закордонних справ було запровадження Прес-бюро під керівництвом К. Радека і Бюро міжнародної революційної пропаганди під керівництвом Б. Рейнштейна. Німецьку газету «Ді факел» щодня друкували тиражем півмільйона і розсилали спеціальним потягом до центрально-армійських комітетів у Мінську, Києві та інших містах, які своєю чергою поширювали її в різних місцях на фронті²⁹.

Під час Брестських переговорів у колах «лівих комуністів» виникла доктрина так званої «польової революції», автором якої був відомий партійний і державний діяч В. Оболенський (М. Осинський). Вона виникла внаслідок розчарування від очікування швидкого революційного вибуху на Заході, що так і не настав. Революційна ситуація, особливо в Німеччині й Австро-Угорщині, існувала: вуличні безлади, страйки, ексцеси в солдатській масі – втім, вони не перетворювались на повстання. Здавалося, що в цих країнах не вистачає «останнього поштовху». За таких умов частина більшовицьких керівників вважала, що інтернаціональний обов'язок і власний інтерес російської революції вимагає революційної

²⁸ Маяковский В. Коммунисты, все руки тянутся к вам... [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://stih.su/kommunisty-vse-ruki-tyanutsya-k-vam/>
²⁹ Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция. М., 1998. С. 120.

війни, аби не лише відстояти Радянську Росію, а й вторгнутись у межі супротивника і дати цей самий «останній поштовх» революціям в інших країнах³⁰. Ленін спочатку ставився до цієї ідеї негативно, вважав її авантюрною. Однак, як показали даліші події, в принципі він її не відкидав.

Наприкінці 1917 р. в багатьох країнах Європи розпочалися спонтанні виступи робітників. У січні 1918 р. містами Австро-Угорщини й Німеччини прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Більшовицька пропаганда не припинялась упродовж усього січня 1918 року. Тоді ж епідемія страйків і робітничих демонстрацій, що відбулись у Берліні, у Відні й у Гамбурзі, здавалося, віщувала велике пробудження пролетаріату Центральної Європи. Заклики більшовиків по радіо до німецьких солдатів стали сміливішими – їх закликали вбивати офіцерів, Верховного головнокомандувача і навіть кайзера³¹.

Однак керівні кола цих держав змогли утримати ситуацію під контролем. Слід зазначити, що більшовицьке керівництво діяло за умов найжорсткішого дефіциту достовірної інформації щодо обстановки в країнах Центрального блоку. Дійшло до того, що 19 січня 1918 р. Ленін запропонував відрядити льотчиків подивитися з повітря, що ж насправді відбувається в Берліні³².

Після укладення Брест-Литовського миру наприкінці квітня 1918 р. до Берліна прибули співробітники Радянського посольства в складі 300 осіб на чолі з повноважним представником (послом) А. Йоффе. В діяльності А. Йоффе більш значущою і важливою була його революційна робота, а не дипломатична. Радянське посольство активно сприяло дискредитації німецької влади. А. Йоффе відмовився вручати вірчі грамоти особисто кайзерові, зате встановив контакти з незалежними соціалістами й революційною групою «Спартак». До списку запрошених на перший офіційний прийом, що його він давав як посол, включили лідерів «Спартака» К. Лібкнехта і Р. Люксембург (щоправда, вони в цей час відбували ув'язнення)³³. Тут приймали також відомих соціал-демократів К. Каутського, Г. Ледебурга, О. Конна, Г. Гаазе. Саме сюди після

³⁰ Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории. Минск, 2004. С. 74–75.

³¹ Уорт Р. Антанта и русская революция 1917–1918. М., 2006. С. 253.

³² Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории. С. 75.

³³ Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. М., 2009. С. 321–322.

звільнення з в'язниці 21 жовтня 1918 р. прибув К. Лібкнехт³⁴. Через радянське повпредство в Берліні фінансували дев'ять соціал-демократичних газет Німеччини і поширювали всією країною пропагандистські підбурюючі листівки і брошури, надруковані в РРФСР. Радянський уряд створив спеціальний фонд 10 млн золотих руб. для німецької революції, на 100 тис. марок було закуплено зброї для повстання³⁵. 18 жовтня 1918 р. В. Ленін писав А. Йоффе: «Ми повинні грати роль бюро для ідейної роботи інтернаціонального характеру... гроші є»³⁶.

Мир на Східному фронті лише відтермінував поразку Німеччини. Всі її спроби наступу проти військ Антанти й США на Заході, що їх німецьке командування робило від березня до липня 1918 р., були провальними. Більше того, 8 серпня 1918 р. англійські та французькі армії прорвали німецький фронт і відкинули війська супротивників на позиції, з яких вони почали наступ у березні. Союзники захопили німецькі штаби, 53 тис. полонених, значну кількість військового спорядження³⁷. 8 вересня 1918 р. назвали «чорним днем німецької армії». Вперше за весь час воєнних дій цілі дивізії стали неспроможними воювати і в багатьох випадках дозволяли взяти себе в полон без жодного опору. Е. Людендорф писав: «Цілі частини складали зброю перед єдиним танком»³⁸. Наказу про контрнаступ армія вже виконати не могла. Поразки на полях боїв підірвали бойовий дух німецьких військ, що змагались на заході, і зробили їх сприйнятливими до революційних поглядів. Процес став незворотним. Начальник штабу головнокомандувача Східного фронту генерал М. Гофман зазначав: «Армія, якою верховне головнокомандування розпоряджалося навесні 1918 р., була, безумовно, в хорошому стані. Доведено, що комуністи і соціалісти докладали всіх зусиль, аби підірвати дух війська ... ця агітація все ж таки великого впливу на солдатів не справляла. В тилу справа була гіршою. Агітаційна отрута, яка набула тут значного поширення, поступово охоплювала і регулярну армію, і лише під впливом жорстоких боїв влітку 1918 р. ця агітація призвела до розкладу

³⁴ Черноперов В. А. В. А. Копп и германо-советские отношения 1918–1921 годов. *Веймарская республика: история и источниковедение* : межвуз. сб. науч. тр. Иваново, 2001. С. 67.

³⁵ Фишер Л. Жизнь Ленина : в 2-х т. Т. 2 : Гл. 24–52 : пер. с англ. М., 1997. С. 289.

³⁶ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. М., 1970. С. 194–195.

³⁷ История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1967. Т. 1 : 1917–1939 / под. ред. В. Г. Трухановского. М., 1967. С. 54.

³⁸ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. М., 2014. С. 700.

наймогутнішої армії, яку колись знала світова історія»³⁹. Він же далі зазначав, що вилучення зі Східного фронту і відправлення на Західний частини солдатів, оброблених більшовицькою пропагандою, спричинилося до неможливості запобігти тому, щоб деякі з них «розносили всім Західним фронтом більшовицьку заразу»⁴⁰. В армії, зазначає німецький історик В. Гьорліц, було створено близько 10 тис. солдатських рад⁴¹.

Все це зіграло величезну роль у погіршенні боєздатності німецьких військ і зростанні невдоволення війною цивільного населення. Зусилля А. Йоффе та інших радянських емісарів додатково впливали на це. Спільно зі спартаківцями й незалежними соціалістами вони використовували будь-яку можливість, аби закликати робітників проявляти рішучість і страйкувати, «боротися за свої права і свободу». Ця пропаганда торкнулась і сільського населення. Селянські лідери Східної Пруссії відкрито заявляли, що після повернення військ із фронтів порушать питання про поділ земель великих землевласників між селянами, так само, як це було зроблено в Росії⁴². Отже, в Німеччині зріла не лише політична, а й революційна криза. А в Москві поспішали її роздмухати. 1 жовтня 1918 р. в листі до Я. Свердлові і Л. Троцького В. Ленін зазначав: «Всі помремо за те, аби допомогти німецьким робітникам у справі руху вперед революції, що почалась у Німеччині. Висновок: 1) удесятеро більше зусиль на здобуток хліба (запаси всі очистити і для нас, і для німецьких робітників); 2) удесятеро більше запису до війська. Армію 3 мільйони мусимо мати до весни для допомоги міжнародній робітничої революції»⁴³.

На засіданні Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) 4 жовтня 1918 р. було ухвалено за пропозицією В. Леніна резолюцію, що закликала «всі сили і ресурси», що їх мала Радянська держава, використати для допомоги німецькому пролетаріатові. Невдовзі російську буржуазію було обкладено додатковим податком на загальну суму 10 млрд. рублів для захисту революції, як у Росії, так і в інших країнах⁴⁴.

³⁹ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918 : пер. с нем. Л., 1929. С. 142–143.

⁴⁰ Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918. С. 144.

⁴¹ Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / пер. с англ. С. В. Лисогорского. М., 2005. С. 202.

⁴² Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. М., 2009. С. 327.

⁴³ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. С. 186.

⁴⁴ Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. С. 326.

Тим часом ситуація на фронтах для Німеччини стала критичною. Один за другим просили перемир'я і виходили з війни її союзники: 29 вересня – Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада – Австро-Угорщина, яка вже на цей час розпалась, а в Австрії та Угорщині спалахнули революції. В самій Німеччині, ще до укладення Комп'єнського перемир'я, 3 листопада з повстання матросів в м. Кіль розпочалась знаменита Листопадова революція. А. Йоффе вважав, що повстання в Кілі свідчило про неминучість і наближення загального революційного вибуху. На організований у Радянському повпредстві прийом було запрошено відомих німецьких революціонерів, підносили тости за майбутню Радянську республіку в Німеччині. І дванадцять годин не минуло від моменту отримання звістки про революцію в Німеччині, як у Москві було сформовано Центральну революційну раду німецьких робітників і солдатів із числа німецьких військовополонених, що мала цілковиту підтримку від радянської влади⁴⁵.

Німці, які ввійшли до її складу, захопили будинок німецького посольства, здійняли над ним червоний прапор і привітали революцію в себе на Батьківщині⁴⁶. Москва також вирішила відправити два ешелони хліба «німецьким робітникам»⁴⁷. Восени 1918 р. радянське повпредство в Німеччині фактично стало справжнім штабом із підготовки революції. Це не було секретом для Берліна, де напередодні підписання перемир'я вирішили певним чином підіграти союзникам Антанти і розірвати відносини з РСФРР. 4 листопада 1918 р. увечері на Сілезькому вокзалі в Берліні стався інцидент із ящиком дипломатичної пошти радянському повпредству, що його нібито випадково упустили, він розбився і поліцейські виявили в ньому революційні листівки, надіслані з Радянської Росії. Це стало приводом для того, аби уряд Макса Баденського розірвав дипломатичні відносини з РСФРР 5 листопада 1918 р. і вислав із Німеччини радянських дипломатів.

У доповіді на сесії ВЦВК 13 листопада, присвяченій анулюванню Брест-Литовського договору, тодішній голова Мосради Л. Каменєв (Розенфельд) зазначив, що «мав рацію уряд Вільгельма, коли він вислав тов. Йоффе, посилаючись на те, що

⁴⁵ Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? / пер. с англ. Л. А. Игоревского. М., 2008. С. 33–34.

⁴⁶ Млечин Л. МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля. М., 2003. С. 79.

⁴⁷ Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло. М., 1954. С. 63.

радянське посольство займалось діяльністю, спрямованою на повалення імператорського режиму в Німеччині»⁴⁸. Те, що посольство РСФРР займалось саме такою діяльністю, визнавала й відповідна постанова ВЦВК⁴⁹.

Після вислання з Берліна А. Йоффе він двічі намагався повернутися до німецької столиці. Однак генерал М. Гофман не дозволив йому перетинати територію, що була під контролем німецького командування на Східному фронті. Друга спроба була пов'язана з проведенням у середині грудня 1918 р. в Берліні всенімецького з'їзду Рад робітників і солдатів, куди його організатори запросили і представників Радянської Росії. Більшовицький уряд вирішив відрядити на з'їзд А. Йоффе, К. Радека і М. Бухаріна. Однак М. Гофман і цього разу заборонив їм в'їзд на підконтрольну німцями територію. А. Йоффе і М. Бухарін мусили повернутися до Москви, а К. Радек, переодягнений в німецьку військову форму, з підробленим паспортом звільненого військовополоненого, дістався Берліна. 30 грудня він виступив на загальному з'їзді з промовою, якою закликав делегатів піднятися на рішучий бій із силами капіталізму за підтримки радянської Червоної армії⁵⁰. К. Радек взяв участь у роботі Установчого з'їзду Комуністичної партії Німеччини (КПН) 30–31 грудня 1918 р. та в спробах німецьких комуністів підняти в Берліні 8–12 січня 1919 р. збройне повстання, що зазнало поразки, а лідерів КПН К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито. 12 лютого 1919 р. К. Радека було заарештовано й ув'язнено в Моабітській в'язниці. У грудні 1919 р. його обміняли на німецьких заручників, що їх затримали в Москві радянські чекісти⁵¹.

В результаті національно-демократичної революції в Австро-Угорщині, що призвела до її розпаду, 16 листопада 1918 р. Угорщину було проголошено Народною республікою. В поширенні більшовицьких ідей у цій країні важливу роль зіграли колишні угорські військовополонені в Росії, з якими більшовицькі організації проводили активно пропагандистську роботу. На VIII з'їзді РКП(б) 18 березня 1918 р. В. Ленін говорив про роль військово-

⁴⁸ Цит. по: Случ С. З. Германо-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитического решения. *Славяноведение*. 1995. № 6. С. 16.

⁴⁹ Документы внешней политики СССР (далі – ДВП СССР). Т. 1: 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 565.

⁵⁰ Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. М., 2009. С. 331.

⁵¹ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 95.

полонених у поширенні більшовицьких ідей: «Сотні тисяч військовополонених із армій, що їх імперіалісти будували винятково для власних цілей, перемістившись до Угорщини, до Німеччини, до Австрії, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁵².

У березні 1918 р. в Москві було сформовано Угорську секцію РКП(б). Десятки тисяч угорців брали участь у революції в Росії. Після повернення на Батьківщину військовополонені-інтернаціоналісти стали ініціаторами створення в листопаді 1918 р. Угорської комуністичної партії, яку очолив член РКП(б) Бела Кун. 5 січня 1919 р. в листі до В. Леніна він повідомляв: «Робітники у нас озброєні, ...якщо ми візьмемо владу до своїх рук, її в нас ніхто не вирве» і наполегливо просив грошей для дальшої роботи⁵³. Розвиток революційного руху в Угорщині призвів до об'єднання соціал-демократичної та комуністичної партій у єдину соціалістичну партію та до проголошення 21 березня 1921 р. Угорської Радянської республіки (УРР). В Москві захоплено сприйняли вісті про утворення УРР. У радіотелеграмах, радіопереговорах, доповідях і виступах, привітаннях В. Леніна угорським робітникам було висловлено не лише підтримку дій угорських комуністів, які мирним шляхом прийшли до влади, та обіцянки максимальної допомоги від російського робітничого класу⁵⁴, а й тривога та недовіра до соціалістичних союзників угорських комуністів і «поради», вочевидь, із радянського досвіду: «Якщо проявляться вагання поміж соціалістів, що вчора примкнули до вас, до диктатури пролетаріату, чи поміж дрібної буржуазії, придушуйте вагання безжально. Розстріл – ось законна доля боягуза на війні»⁵⁵. До складу Угорської Червоної армії вступали і колишні російські військовополонені. Наборів добровольців передувала масована пропаганда професійних революціонерів, що входили до Будапештської групи РКП(б). До середини квітня було сформовано російський батальйон, яким командував К. Каблуков. Політичним комісаром батальйону став активний більшовик Е. Вайсброд, а після його загибелі – К. Меллер. Після поразки УРР Меллер повернувся до Москви⁵⁶.

⁵² Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 38. М., 1969. С. 148.

⁵³ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 82.

⁵⁴ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 38. С. 186.

⁵⁵ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 38. С. 388.

⁵⁶ Окороков А. В. Русские добровольцы. М., 2007. С. 28–30.

Після початку в квітні 1919 р. інтервенції Антанти проти УРР Ленін направив головнокомандувачу Червоної армії І. Вацетісові та членові Революційної Військової Ради (РВР) С. Аралову телеграму, в якій ставив завдання встановити зв'язок із Радянською Угорщиною через якнайшвидший наступ на Галичину й Буковину⁵⁷. Однак ці плани не було здійснено через складну обстановку на фронтах громадянської війни. Водночас успішний наступ Угорської Червоної армії у північно-східному напрямку і вступ її на територію Словаччини сприяв проголошенню в м. Прешові 16 червня Словацької Радянської республіки (СРР), уряд якої на чолі з комуністом А. Яноушеком було утворено 20 червня в м. Кошице⁵⁸. Після відходу з території Словаччини Угорської Червоної армії СРР придушили чехословацькі урядові війська.

Про сприятливу ситуацію для революції в Німеччині, попри поразку січневого виступу в Берліні, повідомляв В. Леніну, Г. Чичеріну і Я. Свердлову 24 січня 1924 р. К. Радек: «У всій державі зростає революційний робітничий рух ... Загострення ситуації відбувається в нашому напрямку»⁵⁹.

Революційне піднесення в Німеччині тривало: 12 січня 1919 р. було проголошено Радянську республіку в Бремені, що існувала до 4 лютого. Революційні виступи в Баварії призвели до створення в квітні того ж року Баварської Радянської республіки. Звістка про неї дала підстави Л. Троцькому сподіватися на перемогу та об'єднання зусиль російської та німецької комуністичних держав: «Радянська Німеччина, об'єднана з Радянською Росією, виявилась би відразу сильнішою за всі капіталістичні держави, разом узяті»⁶⁰. Попри те, що 1 травня 1919 р. радянську республіку в Баварії урядові війська розгромили, цю думку Троцького було висловлено і в Маніфесті II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу влітку 1918 р.⁶¹

На початку березня 1919 р. на міжнародному Конгресі комуністичних партій та інших лівих сил, скликаному в Москві, за ініціативи В. Леніна, створили Третій, Комуністичний Інтернаціонал, який мав стати керівним центром світового комуністичного

⁵⁷ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. С. 285–286.

⁵⁸ Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г. М., 2003. С. 141.

⁵⁹ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. С. 90.

⁶⁰ Троцкий Л. Д. Пять лет Коминтерна. М., 1924. С. 90.

⁶¹ Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919–1932. М., 1933. С. 152.

руху. Від самого початку він був тісно пов'язаний з Радянським урядом і РКП(б), матеріально залежним від них, основні посади в його керівних організаційних структурах обіймали представники Російської компартії. Зокрема, головою Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) став член Політбюро РКП(б) Г. Зинов'єв. До складу ВККІ входили М. Бухарін, Л. Каменєв, В. Ленін, К. Радек, Л. Троцький та ін. Його відповідальних кадрів від моменту створення і до розпуску обирали чи призначали за обов'язкової згоди керівництва Російської компартії. Комінтерн ніколи не займав позицій, які суперечили б інтересам РРФСР – СРСР і з часом фактично став інструментом радянської зовнішньої політики. Як зазначає Л. Фішер, йому «суджено було роль скрипучого п'ятого колеса під російським возом»⁶². Створення Комінтерну дало можливість залучити до його керівних органів і представників інших країн, через яких здійснювали організацію нових комуністичних партій та їх фінансування. Зарубіжним компартіям, попри обмежені можливості Росії, спустошеної громадянською війною, Москва надавала значні кошти для їх утримання, підготовки партійних кадрів, видання революційної літератури, для пропаганди, фінансування революційних виступів, зокрема для придбання зброї, на відрядження до окремих країн комуністичних емісарів із РРФСР тощо. Ці фонди створювали з різних джерел, часто з конфіскованих коштовностей (золота, діамантів) у «ворогів революції». Політбюро ЦК РКП(б) щороку затверджувало кошторис витрат Комінтерну, що їх розподіляла спеціальна бюджетна комісія⁶³. Ідея «Третього Інтернаціоналу», на думку відомого російського політолога Ю. Пивоварова, була секулярним аналогом міфологеми «Москва – Третій Рим». Свою ідеологію він знайшов у марксизмі-ленінізмі, який, по суті, відводив Росії месіанську роль – затвердити на всій земній кулі Абсолютну Соціальну Справедливість і «земшарную Республику Советов»⁶⁴.

В перші місяці після створення Комінтерну найрезонансніші революційні виступи в Центральній Європі вже зазнали поразки, а проблеми, пов'язані з укладенням мирних договорів і форму-

⁶² Фішер Л. Жизнь Ленина : в 2-х т. Т. 2 : Гл. 24–52 : пер. с англ. М., 1997. С. 286.

⁶³ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 117–127, 143, 150–154, 157, 184–186.

⁶⁴ Пивоваров Ю. Политическая история России: внешнее и внутреннее измерение [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://voskresensk.prihod.ru>

ванням Версальської системи та проголошенням низки незалежних національних держав, не сприяли поглибленню революційних криз. У другій половині 1919 р. після поразки Угорської революції почалося згасання повоєнної революційної активності. Згасала й післяжовтнева революційна ейфорія у більшовицькому керівництві щодо успіхів революцій у Європі. Не діставав підтвердження ленінський прогноз, зроблений у січні 1918 р.: «...ми тепер чітко бачимо, як піде розвиток революції; російський почин німець, француз, англієць доробить, і соціалізм переможе»⁶⁵. Л. Троцький – тодішній голова Революційної Військової Ради (РВС) – після того, як надійшла звістка про падіння УРР, направив до ЦК РКП(б) пропозиції про зміну «маршруту» світової революції на Схід, оскільки, на його думку «час тепер такий, що великі події на Заході можуть нагрянути не скоро», бо «інкубаційний, підготовчий період революцій на Заході може тривати ще вельми довго»⁶⁶. З цього приводу К. Радеку приписують анекдот про старого єврея, якому вдалось отримати в Москві «вічну» роботу – він мав щоранку сходити на найвищу вежу Кремля і дивитись на Захід, аби вчасно повідомити про заграву всесвітнього пролетарського перевороту⁶⁷. Цинізм цього жарту свідчить про виникнення у більшовицькому керівництві серйозних сумнівів щодо можливості революцій на Заході, принаймні найближчим часом.

Більшовицький уряд відмовився стати правонаступником попередників із фінансових боргів, союзницьких зобов'язань, з визнання прав іноземних громадян на власність у Росії, водночас імперську спадщину з територіальних надбань і загарбань він усіма засобами намагався зберегти. 2 (15) листопада 1917 р. більшовики офіційно декларували право народів Росії на самовизначення⁶⁸. Однак власні дії з насадження радянської влади в національних околицях Росії, зокрема й на багнетах Червоної армії, більшовицький центр трактував як внутрішню російську справу, а не як зовнішню агресію, чи, принаймні, зневажливе нехтування права на самовизначення. В січні 1918 р. радянський уряд проголосив перетворення російської держави на федерацію національних республік, що мала стати альтернативою рухам за незалежність, які

⁶⁵ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 35. М., 1974. С. 279.

⁶⁶ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. С. 145–149.

⁶⁷ Ватлин А. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы. М., 2009. С. 255.

⁶⁸ ДВП СССР. Т. 1 : 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 14.

розгорталися в Прибалтиці, Білорусі, Україні, Закавказзі та на інших територіях. Щодо Польщі, то її відокремлення і незалежність радянський уряд мусив визнати в серпні 1918 р. під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, коли склалась вкрай небезпечна для радянської влади ситуація на фронтах громадянської війни, а польське питання після проголошення в січні 1918 р. «14 пунктів» президента США В. Вільсона дістало широку міжнародну підтримку. Це визнання в плані ленінської стратегії «світової революції» не забезпечувало Польщу від потрапляння до орбіти російсько-більшовицького впливу, а «мирні пропозиції» радянського уряду були лише тимчасовим тактичним маневром Москви. Оскільки радянське керівництво робило ставку на революційний вибух у Німеччині, то Польщу воно вважало своєрідним ключем до неї. Прийти на допомогу німецькій революції можна було лише через «советизацію» Польщі. Про таке прагнення Москви свідчило її сприяння створенню рад робітничих депутатів у Польщі, Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) та її керівного складу, комуністичних польських військових формувань на територіях, підконтрольних радянській владі⁶⁹.

Виникнення радянсько-польського збройного конфлікту стало неминучим, коли на землі Литви, Білорусі та України, що їх у листопаді 1918 р. залишали німецькі окупанти, сторони спрямували свої війська для їх захоплення. Радянська сторона вважала ці території російськими, а польська посилювалась на те, що до розділів Польщі вони входили до складу Речі Посполитої. Отже, наміри як РРФСР, так і Польщі були анексіоністськими, агресивними. Збройні зіткнення між ними відбувалися ще від лютого 1918 року. Так що радянсько-польська війна почалась не 1920 р., як це прийнято вважати, а значно раніше. Однак справжні бойові дії розгорнулись після початку походу польських військ 26 квітня 1920 р. «на Совети». За короткий термін їм вдалося захопити значну частину України, зокрема й Київ, і деякі райони Білорусі, але невдовзі ситуація різко змінилась. На початку червня 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ і в липні підійшла до етнічних польських земель. У радянському керівництві знову ожили ідеї «світової революції», яку, здавалося, можна було

⁶⁹ Тарас А. Е. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв.). Минск, 2008. С. 393–396.

принести в Європу на багнетах Червоної армії⁷⁰. Червона армія, як казав В. Ленін, мала «допомогти советизації Польщі, багнетом помацати – чи не дозріла соціальна революція пролетаріату»⁷¹. Згодом, 22 вересня 1920 р., на IX конференції РКП(б) він казав: «... У нас визріло переконання, що воєнний наступ Антанти проти нас завершено, оборонна війна з імперіалізмом скінчилась, ми її виграли ... ми можемо і повинні скористатись воєнним станом для початку війни наступальної... ми пробуватимемо тепер на них наступати, аби допомогти советизації Польщі. Ми допоможемо советизації Литви й Польщі – так ішлося в нашій резолюції»⁷².

Одним із перших свідчень того, як починалася спроба «советизації» Польщі, була секретна телеграма В. Леніна членові РВС Й. Уншліхту 15 липня 1920 р. про план наступу на Польщу, в якій більшовицький вождь пропонував повідомити про ставлення польських комуністів до такої тактики:

«1. Ми заявляємо дуже урочисто, що забезпечуємо польським робітникам і селянам кордон східніше від того, що його дає Керзон і Антанта.

2. Ми напружуємо всі сили, аби добити Пілсудського.

3. Ми входимо до власне Польщі лише на найкоротший термін, аби озброїти робітників, ідемо звідти відразу ж.

4. Чи вважаєте Ви ймовірним і як скоро советский переворот у Польщі?»⁷³.

Дотримуватися аналогічної тактики В. Ленін пропонував і в проекті тез до Пленуму ЦК РКП(б) 16 липня 1920 року. Він писав: «1. Допомогти пролетаріатові і трудящим масам Польщі й Литви звільнитися від їхніх буржуазії та поміщиків.

2. Для цього – всі сили й сугубо напружити для посилення і прискорення наступу.

3. Для цього ж – мобілізувати поголовно всіх польських комуністів на Західний фронт»⁷⁴.

23 липня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) було вирішено затвердити Тимчасовий революційний комітет Польщі. До

⁷⁰ Соколов А. К. Курс советской истории. 1917–1940. М., 1999. С. 94.

⁷¹ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. М., 2000. С. 374.

⁷² Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 197.

⁷³ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 53.

⁷⁴ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 53; Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 354–355.

нього увійшли Ю. Мархлевський, Ф. Дзержинський і Ф. Кон. У планах радянського воєнного наступу на Польщу та її «советизації» Комітетові було відведено роль тимчасового революційного уряду на територіях, що їх захоплювала Червона армія⁷⁵. Постановою Політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1920 р. до Польського Ревкому включили К. Радека. На цьому ж засіданні Політбюро, у зв'язку з пропозицією Л. Троцького направити на Західний фронт певну кількість німців-комуністів вирішили запропонувати Комінтернові відрядити В. Будіха – діяча «Союзу Спартак» і Баварської Радянської республіки – на німецький кордон і надати в його розпорядження близько ста німецьких комуністів для радянської пропагандистської роботи⁷⁶. Отже, Польщі ще не було захоплено, а вже думали про роздмухування революції в Німеччині.

А польські комуністи, повідомляючи радянським керівникам про настрої населення Польщі, застерігали, що навіть тактичний наступ на фронті Червона армія має розпочати лише в тому разі, якщо можна буде розраховувати на успіх. Польське агітпропбюро при ЦК РКП(б) попереджало, що наближення Червоної армії до етнічних кордонів Польщі викличе там «нову бурю націоналізму, що захопить не лише буржуазію та селянство, але й значну частину робітничого класу, отруюючи його ідеєю «захисту вітчизни» перед «москалями»⁷⁷. Це, втім, не зупинило радянських керівників. У середині серпня 1920 р. більшовицькі війська форсували Віслу і вийшли до передмість Варшави. Командувач Західного фронту М. Тухачевський звернувся до військ із таким закличком: «Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На багнетах понесімо щастя й мир трудящому людству. Вперед на Захід!»⁷⁸.

З огляду на успішний наступ Червоної армії в Польщі, керівництво РКП(б) вважало за можливі великі революційні виступи в інших країнах.

23 липня 1920 р. В. Ленін повідомляв Й. Сталіну, котрий перебував тоді на Південно-Західному фронті: «Становище в Комінтерні чудове. Зинов'єв, Бухарін, а також і я думаємо, що слід було б

⁷⁵ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. Документи. М., 2004. С. 54.

⁷⁶ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. С. 57–58.

⁷⁷ Комінтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 163–167, 172–176.

⁷⁸ Новейшая история Отечества. XX век : в 2-х т. Т. 1. М., 1998. С. 317.

заохотити революцію відразу в Італії. Моя особиста думка, що для цього слід советизувати Угорщину, а можливо, також Чехію та Румунію»⁷⁹. Під впливом революційної ейфорії ухвалювали рішення про посилення пропагандистської роботи в Югославії та відрядження в різні її міста на підпільну роботу комуністичних емісарів, про мобілізацію чехословацьких комуністів, що перебували на території РСФРР, УРСР, Сибіру і Туркестану та відправлення їх якнайшвидше до Чехословаччини, де ще не було комуністичної партії⁸⁰.

В самій же Польщі ситуація невдовзі різко змінилась. 14 серпня польські війська завдали контрудару по двох арміях радянського Західного фронту. Почався відступ радянських військ на всьому фронті. Ніде дієвої і активної підтримки у польського пролетаріату вони не зустрічали⁸¹. Більшість поляків бачила в багнетах Червоної армії символ не класового звільнення, а національного поневолення. Тож радянські сподівання на класову солідарність польського пролетаріату не виправдались, навпаки, Польщу охопило потужне патріотичне піднесення. Весь народ піднявся на захист із великими труднощами здобутої незалежності. В результаті польська кампанія Червоної армії закінчилась провалом, але надія на майбутню «советизацію» Польщі в більшовицького керівництва залишалась. На IX партконференції РКП(б) про це виразно заявив Л. Каменєв: «Ми зробили вилазку, вилазка не вдалася... Але слід мати цілковиту впевненість, що вилазка розбудила такі сили в Західній Європі, що коли ми зробимо наступну вилазку, а ми зробимо її поза сумнівом, все одно, підпишемо ми мир із Польщею...чи ні, все одно вилазка буде зроблено і вона буде переможною»⁸².

На початку 1923 р. французько-бельгійська окупація Рурської області дала поштовх загостренню внутрішньополітичної ситуації в Німеччині, яка знову стала центром міжнародних революційних подій у Європі. В країні зростав страйкових рух. На його хвилі КПН закликала до повалення уряду В. Куно, і в серпні загальний страйк німецьких робітників призвів до його відставки. Г. Брандлер та деякі інші керівники німецької компартії дійшли висновку про

⁷⁹ Комінтерн и идея мировой революции. С. 186.

⁸⁰ Комінтерн и идея мировой революции. С. 176–182.

⁸¹ Сироткин В. Рижский мир. *Международная жизнь*. 1988. № 8. С. 129.

⁸² Цит. по Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. *Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиски новых подходов*. М., 1992. С. 50.

поглиблення в країні революційної кризи і взяли курс на підготовку збройного повстання з метою захоплення політичної влади⁸³. Г. Зинов'єв, який у липні – серпні 1923 р. відпочивав разом з Л. Троцьким, М. Бухариним, В. Молотовим і М. Фрунзе в Кисловодську, в листі до Й. Сталіна 31 липня зазначав: «Криза в Німеччині назріває дуже стрімко, починається новий період німецької революції. Перед нами це скоро поставитиме грандіозні завдання». Голова Комінтерну пропонував вирішити такі питання: «1) про постачання німецьким комуністам зброї у великій кількості; 2) про поступову мобілізацію осіб 50-ти наших найкращих бойовиків для поступового відправлення їх до Німеччини»⁸⁴. К. Радек, тоді секретар ВККІ, поцінував новий курс КПН як передчасний, помилковий і авантюрний. Сталін спочатку підтримав позицію К. Радека і вважав за необхідне попередити німецьких комуністів про можливість провокації від їхніх супротивників, спрямованої на те, аби спровокувати передчасний виступ КПН і розгромити її. Він був проти підштовхування керівників німецької компартії до рішучого виступу⁸⁵. Тим часом Г. Брандлер, який майже щодня надсилав листи до ВККІ і ЦК РКП(б), повідомляв Радеку 10 серпня про стрімке загострення обстановки у всій країні, про те, що партія вже здійснила всю нелегальну підготовку до збройного повстання, і що в цьому виступі, що назрів, «здобуде перемогу»⁸⁶. К. Радек у листі 13 серпня намагався вплинути на Г. Брандлера, закликав до обережності й витримки під час ухвалення остаточного рішення, радив дати можливість кризі визріти. Г. Зинов'єв же, навпаки, в підготовлених 15 вересня начерках тез «Становище в Німеччині й наші завдання» підтримав курс КПН на повстання і рекомендував РКП(б) й Комінтернові мобілізувати всі ресурси для допомоги німецькій революції, зокрема хлібом, зброєю, бойовиками. Значення німецької революції він поцінював так високо, що допускав можливість втягнення СРСР у війну у зв'язку з революцією в Німеччині⁸⁷.

⁸³ Орлова М. И. Революционный кризис 1923 г. в Германии и политика Коммунистической партии. М., 1973. С. 264.

⁸⁴ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 159.

⁸⁵ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 162–164.

⁸⁶ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 165.

⁸⁷ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 166.

21 серпня 1923 р., розглядаючи питання про міжнародне становище, на засіданні Політбюро дійшли висновку, «що німецький пролетаріат стоїть перед рішучими боями за владу» і відповідно «до цього основного факту» вирішили створити комісію в складі Г. Зинов'єва (голова), Й. Сталіна, Л. Троцького, К. Радека, Г. Чичеріна⁸⁸. У вересні вже й Сталін змінив свою попередню позицію і підтримав основні положення проекту Зинов'єва з німецького питання⁸⁹.

Тези Зинов'єва «Майбутня німецька революція і завдання РКП» обговорювали і схвалили на засіданні Політбюро й на спеціальному Пленумі ЦК РКП(б) 22, 23 вересня 1923 р., де голова ВККІ підкреслював, що пролетарський переворот у Німеччині є не лише неминучим, а й уже зовсім близьким⁹⁰.

Становище в Німеччині та проблеми підготовки до революції в ній обговорювали також на засіданнях конспіративної наради ВККІ 21 вересня – 5 жовтня. Вже на першому засіданні Г. Брандлер запевнив, що німецькі комуністи готові до революційного повстання, робітничі загони організовано й озброєно. Він вважав за цілком можливе сформувати з «пролетарських сотень» воєнізовані бойові організації 15-ти дивізій по 5 тис. осіб у кожній упродовж шести тижнів⁹¹.

Оскільки в тезах Г. Зинов'єва було питання про можливість війни з європейськими державами у зв'язку з революційними боями в Німеччині й радянською допомогою німецькій революції, Політбюро визнало за необхідне здійснити низку заходів із військової підготовки, зокрема посилення боєздатності частин Червоної армії західних прикордонних округів. Для розробки питання про чисельність армії (передбачали сформувати 20 нових дивізій) постановили створити комісію в складі Л. Троцького, Г. Сокольникова, Г. П'ятакова, О. Рикова, Й. Сталіна, М. Шверника, К. Ворошилова⁹². Під час обговорення військових питань відбувся навіть обмін думками щодо таких дій у разі війни з Польщею та Румунією, як наступ на Східну Галичину, «випадковий» прорив

⁸⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001. С. 19–20; Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 167.

⁸⁹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 170.

⁹⁰ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 183.

⁹¹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 173.

⁹² Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 171–172.

Червоної армії до Чехословаччини, де за сильної компартії та «присутності» двох радянських дивізій вважали цілком можливою революцію. В такий спосіб можна було вийти в «глибокий тил» Польщі, чию долю було б вирішено, а через Чехословаччину – отримати «коридор» до Німеччини⁹³. Розглядали також інші шляхи надання військової допомоги німецькій революції, зокрема радянська дипломатія зондувала можливість пропуску частин Червоної армії до Німеччини через Польщу, обіцяючи останній «свободу дій» у Східній Пруссії⁹⁴. Однак Й. Сталін відкидав імовірність успіху спроб домовитися з Польщею. З грубою відвертістю він стверджував у записці, написаній під час засідання Політбюро 18 жовтня: «Я думаю, що краще відмовитися від зондування поляків і взятися за зондування латишів – латишів можна залякати, приперти до стіни і таке інше. З поляками цього не зробиш. *Поляків треба ізолювати, з ними доведеться битись. Ні біса ми у них не вивідаємо, лише розкриємо карти... поляків ізолювати, латишів купити (і залякати). Румунію купити. А з поляками зачекати*»⁹⁵.

Тим часом, повернувшись до Німеччини в жовтні 1923 р., Г. Брандлер дійшов висновку, що ситуація є менш сприятливою для революції, про що повідомив ВККІ у листі 14 жовтня, і основні надії тепер покладав на обіцяну йому радянську допомогу⁹⁶. А в Москві для її надання вели підготовку: до Німеччини направили так званих «радянських генералів», як їх там називали, – спеціалістів з революційної роботи і громадянської війни: М. Тухачевського, Й. Уншліхта, І. Вацетіса, В. Менжинського, П. Скоблевського, секретаря Профінтерна А. Лозовського та ін., групу випускників і слухачів Військової академії Червоної армії, емісарів Комінтерну. Генерал П. Скоблевський (він же Горев) очолював військову організацію КПН («воєнку»), яка була цілковито на утриманні й під контролем Москви, насичена росіянами і займалась військово-технічною підготовкою повстання. Одне з основних завдань радянських спеціалістів полягало в тому, аби разом із секретним апаратом КПН захопити зброю та боєприпаси. На гроші з Москви

⁹³ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. Документи. М., 2004. С. 172.

⁹⁴ Зубачевский В. А. Советская политика на северо-востоке Центральной Европы в начале 1920-х годов. *Отечественная история*. 2004. № 3. С. 123.

⁹⁵ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. С. 208.

⁹⁶ История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. М., 2002. С. 41.

намагалися закупити якнайбільше спорядження, аби озброїти «пролетарські сотні». Найбільші сподівання покладали на «робітничі уряди», що їх сформували соціал-демократи в Саксонії і Тюрингії, та до яких увійшли в середині жовтня й комуністи⁹⁷.

4 жовтня Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією про призначення терміну повстання в Німеччині на 9 листопада і вирішило відрядити до неї радянських емісарів Г. П'ятакова, К. Радека, Я. Рудзутака і В. Куйбишева для політичного керівництва збройним повстанням, але два останні не змогли взятися до виконання цього доручення, і замість них до складу «четвірки» включили наркома праці В. Шмідта і повпреда в Німеччині М. Крестинського⁹⁸. Загалом же «російський десант» налічував не один десяток військових і цивільних «радників»⁹⁹.

Після ухвалення рішення про підготовку збройного виступу в Німеччині стрімко зросло вже звичне фінансування КПН від радянського уряду через Комінтерн. Зокрема, було створено особливий фонд у розмірі 250 тис. дол., до якого згодом ще додали 150 тис. доларів. Загалом на 21 листопада 1923 р. для витрат КПН передали 445 700 доларів. Фінансові субсидії було збільшено не лише для КПН, а й Французькій компартії для організації боротьби проти можливих спроб Франції придушити німецьку революцію¹⁰⁰. В СРСР для допомоги німецьким робітникам оголосили збір коштів; один мільйон золотих марок надав Профінтерн¹⁰¹. Крім того, 18 жовтня 1923 р. Політбюро ухвалило рішення відправити до Німеччини якнайшвидше, не пізніше, ніж 1 листопада, не менше 10 млн пудів хліба¹⁰².

Сподівання керівників РКП(б), Комінтерну й КПН на масовий виступ німецьких робітників виявились ілюзорними. Домогтися

⁹⁷ Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х гг. М., 1995. С. 33; История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. М., 2002. С. 43; Бабиченко Л. Г. Політбюро ЦК РКП(б), Комінтерн і події в Німеччині в 1923 г. Новые архивные материалы. *Новая и новейшая история*. 1994. № 2. С. 135.

⁹⁸ Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории. Минск, 2004. С. 22–24; Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. Документи. М., 2004. С. 206–207.

⁹⁹ История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. С. 41.

¹⁰⁰ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. С. 207.

¹⁰¹ История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. С. 41.

¹⁰² Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) і Комінтерн: 1919–1943 гг. С. 208.

проведення загального страйку в Німеччині, що за планом КПН мав перерости в збройне повстання, не вдалося. Повстання відбулося лише в Гамбурзі і за 60 годин його придушили війська та поліція. Робітничі маси Німеччини зовсім не прагнули до рішучого бою. Тож авантюрна спроба організації «німецького Жовтня», що нею диригували з Москви, провалилась.

Таким чином, перенесення більшовицького революційного досвіду на інші країни було одним із головних елементів революційної геополітики РКП(б), Радянського уряду і підконтрольного їм Комінтерну. Здійснювали його на основі ідеї світової революції, в якій Радянській Росії по суті відводили роль взірця і двигуна прогресивного розвитку людства. В цьому контексті головними векторами геополітичних інтересів більшовицької Росії була низка країн Центральної та Східної Європи, насамперед Німеччина, Польща, Угорщина, ситуацію в яких оцінювали як цілком придатну для революцій і наступної революціонізації інших регіонів. Плани організації революційних виступів радянське керівництво тоді виношувало і в Чехословаччині, Італії, Югославії, Болгарії.

Основними формами стимулювання Радянською Росією революційних процесів і революційних криз на Заході стало сприяння створенню комуністичних партій, відрядження для організації революційної пропаганди і революційних виступів більшовицьких емісарів, військових спеціалістів, радників, значна фінансово-економічна допомога, а також спроба збройної «советизації» Польщі 1920 року.

Поразка польської кампанії Червоної армії не остудила наступальних намірів більшовиків. І лише провал авантюрної спроби захоплення влади в Німеччині (організація «німецького Жовтня») восени 1923 р., яку готували керівники РКП(б), Комінтерну і КПН, змусив їх відмовитися від політики безпосереднього «штурму бастионів капіталізму», принаймні найближчим часом.

ДУАЛІЗМ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ТА РОЗБІЖНОСТІ В БІЛЬШОВИЦЬКОМУ КЕРІВНИЦТВІ З ВИЗНАЧЕННЯ ПОЗИЦІЇ НА ГЕНУЕЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1922 РОКУ

Проблеми зовнішньої політики в перші роки більшовицької влади – в період Радянської Росії (1917–1922 рр.) – були в числі найважливіших. Під впливом утопічних революційно-романтичних захоплень більшовицької верхівки, ейфорії від перших успіхів комуністичних революцій на Заході та суворой політично-економічної реальності склалися й еволюціонували її доктринальні засади. Знаковим етапним моментом у цьому стала підготовка та участь радянської делегації в Генуезькій економічній конференції 1922 р.

Зовнішню політику Радянської Росії означеного періоду в радянській історіографії розглядали в загальних дослідженнях з історії дипломатії та міжнародних відносин, у публікаціях І. Кобляков, І. Майський, І. Івашин, М. Росенко, М. Рубінштейн, М. Танин, Л. Трофимов, Б. Штейн та ін., у спогадах – експерти-учасники Генуезької конференції М. Любимов та О. Ерліх. Праці цих авторів спираються на багатий фактичний матеріал, але їх обмежують упереджені ідеологічні постулати, тож політику держави, дії її керівництва, дипломатів трактовано як єдино правильні та бездоганні. Одну з перших спроб висвітлити не лише успіхи, а й помилки та невдачі радянської зовнішньої політики зробив наприкінці 1980-х рр. М. Загладін¹. Критичні оцінки та об'єктивний аналіз було поглиблено в пострадянський час у працях із міжнародних відносин загального характеру – навчальних² та колективних³, у дослідженнях Л. Ніжинського⁴, З. Білоусової⁵, П. Макаренка⁶, В. Шишкіна⁷.

¹ Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии. М., 1990.

² Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006.

³ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатурова. М., 2007.

⁴ Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. *Советская внешняя политика 1917–1945 гг.: Поиски новых подходов*. М., 1992. С. 8–62.

⁵ Белоусова З. С., Наджафов Д. Г. Вызов капитализму: советский фактор в мировой политике. XX век. *Многообразие, противоречивость, целостность*. М., 1996. С. 54–107.

Важливі питання радянської зовнішньої політики відображено в дослідженнях українських істориків. У колективній праці Інституту історії України НАН України⁸, зокрема, привертає увагу докладне висвітлення діяльності Х. Раковського під час Генузької конференції. Міжнародним відносинам 1920-х рр. присвячено статті М. Саппи⁹, О. Купчика і Л. Прокопчук¹⁰, В. Кабанова і О. Сісаренка¹¹.

Автор цієї публікації зробив спробу аналізу сутності розбіжностей у радянському керівництві щодо визначення способів урегулювання фінансово-економічних претензій капіталістичних держав напередодні та в перебігу Генузької конференції 1922 року.

Ідеологічні установки більшовиків та їхнє бачення загальної перспективи світового розвитку після Жовтневої революції 1917 р. базувалися на висновках В. Леніна про те, що «світова революція є неминучою», «настає останній та рішучий бій»¹² і ця «боротьба завершиться перемогою Всесвітньої Радянської республіки»¹³. Під враженням від революцій та проголошення радянських республік у Німеччині, Угорщині та Словаччині 1918–1919 рр., соціальних та антиурядових виступів у інших країнах у партії більшовиків склалося переконання, що настала вирішальна фаза боротьби за світову революцію. Для стимулювання та підтримки революцій у капіталістичних країнах, для утворення там комуністичних партій з ініціативи В. Леніна в березні 1919 р. в Москві було засновано Комуністичний Інтернаціонал – керівний центр світового комуністичного руху, було заплановано фінансову та військову допомогу зарубіжним революціям тощо¹⁴.

⁶ Макаренко П. В. Нарком Г. В. Чичерин и советская внешняя политика [Електронний ресурс]. *Вестник Томского государственного университета. Исторические науки*. 2011. С. 105–111. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/narkom-g-v-chicherin-i-sovetskaya-vneshnyaya-politika>

⁷ Шишкин В. А. Советская Россия и Запад в 20-е гг. (новые подходы к изучению проблемы). *Россия в XX веке: судьбы исторической науки*. М., 1996. С. 59–74.

⁸ Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 397–490.

⁹ Саппа М. М. Борьба за дипломатичне визнання УСРР Німеччиною: обставини укладання Рапальського договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2003. Вип. 24. С. 179–183.

¹⁰ Купчик О. Р., Прокопчук Л. В. УСРР у радянській міжнародній політиці (1919–1923 рр.). *Науковий вісник дипломатичної академії України*. Київ, 2009. Вип. 15. С. 428–433.

¹¹ Кабанов В. І., Сісаренко О. М. До 85-річчя укладання радянсько-німецької торгово-економічної угоди. *Вопросы германской истории*. 2011. С. 182–190.

¹² Ленін В. І. Повне зібрання творів (далі – Повне збір. творів). Т. 37. Київ, 1973. С. 26–27.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 39. С. 274.

Активізація комуністичної пропаганди та наступальні заходи більшовиків з експорту революцій до інших країн викликали рішучу протидію керівних кіл Антанти. Їхня ворожість зростає після того, як радянська влада 10 лютого 1918 р. ухвалила декрет про анулювання всіх державних та іноземних позик, а також про націоналізацію власності іноземних громадян на території Росії¹⁵. Це було однією з основних причин іноземної інтервенції в час громадянської війни.

Радикалізм зовнішньополітичних поглядів більшовиків дещо послабився після невдач європейських революцій, але це аж ніяк не означало їхньої відмови від ідеї світової революції як головної стратегічної мети. Водночас, економічні труднощі й досвід перших договорів з деякими капіталістичними державами внесли певні зміни в тактику Радянського уряду. 17 червня 1920 р. на засіданні ВЦВК в доповіді народного комісара закордонних справ Г. Чичеріна вперше було висунуто формулу «мирне співіснування» та розкрито її загальний зміст¹⁶. А саме, йшлося про двоїстість радянської зовнішньої політики, що виявилася в активному сприянні революційному рухові в капіталістичних країнах проти їхніх урядів, і водночас – у пропонуванні цим урядам економічного, а іноді політичного та військового партнерства. Перше завдання було покладено на Комінтерн, а друге – на Народний комісаріат закордонних справ (НКЗС)¹⁷. Згодом ця двоїстість трансформувалась у два принципи, що їх радянське керівництво проголосило основоположними в зовнішній політиці: пролетарський інтернаціоналізм та мирне співіснування держав із різним соціальним ладом¹⁸.

У перебігу громадянської війни 1917–1922 рр. більшовикам вдалося здобути перемогу над військами Білого руху та іноземних інтервентів. Ленін мав підстави для констатації, що «основне міжнародне існування (Радянської держави – автор) в мережі капіталістичних держав відвоєвано»¹⁹. Але навіть після припинення інтервенції, коли почався процес відновлення торгівельно-

¹⁴ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 39–40, 53–65, 101–105.

¹⁵ Документы внешней политики СССР (далі – ДВП СССР). Т. 1 : 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 97.

¹⁶ ДВП СССР. Т. 2 : 1 января 1919 – 3 июня 1920 г. М., 1958. С. 639.

¹⁷ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. С. 8.

¹⁸ Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. *Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиски новых подходов*. М., 1992. С. 18.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 42. С. 22.

економічних зв'язків між Радянською Росією та Заходом, звичний у світовій практиці торг щодо умов товарообміну вважали однією з форм протиборства. Під кутом зору протиборства бачили й перспективу розвитку. «Щойно ми станемо сильними настільки, аби повалити весь капіталізм, ми негайно схопимо його за барки. Наші сили зростають і дуже швидко», – казав Ленін²⁰.

Однак соціально-економічне становище країни зовсім не свідчило про це. Воно дедалі погіршувалося. Громадянська війна обійшлась російському населенню в 12 – 13 млн. людських жертв, точніші дані неможливо встановити досі²¹. Величезних збитків було завдано народному господарству країни – жодна його галузь не вціліла. Наприкінці війни промислові підприємства випускали лише 20 % довоєнної продукції²². У містах не було продовольства. Політика «воєнного комунізму» зазнала явного провалу. Чи не найбільшим нещастям для країни став голод, що охопив 40 губерній²³. За різними підрахунками, голодувало від 30 млн²⁴ до 36 млн осіб²⁵, із яких лише в 1921–1922 рр. загинуло 2 млн осіб²⁶. Окремі дослідники наводять і більш вражаючі цифри – 3 млн²⁷ та 6 млн осіб²⁸.

У змученій світовою та громадянською війнами країні зростало й поширювалось невдоволення населення. Учасники численних народних зібрань та мітингів критикували більшовицький режим. У низці губерній почались селянські повстання. У березні 1921 р. спалахнув заколот Кронштадтського гарнізону і матросів лінійних кораблів Балтійського флоту. Всі ці виступи жорстко придушувала радянська влада. Водночас більшовицьке керівництво мусило вдаватися і до інших способів подолання економічної та політичної кризи. Одним із них був перехід у березні 1921 р. до нової

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. Київ, 1974. Т. 42. С. 55.

²¹ Мировые войны XX века : в 4-х кн. Кн. 1 : Первая мировая война : ист. очерк. М., 2002. С. 633; Искендеров А. А. Очерки новейшей истории советского общества. *Вопросы истории*. 2002. № 5. С. 84.

²² Искендеров А. А. Очерки новейшей истории советского общества. С. 84.

²³ Макаров В. Т., Христофоров В. С. Новые данные о деятельности американской администрации помощи (АРА) в России. *Новая и новейшая история*. 2006. № 5. С. 230.

²⁴ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918–1939. Документы и материалы : в 4-х т. Т. 1 : 1918–1922. М., 2000. С. 14.

²⁵ Нариси історії Росії : пер. з рос. ; за заг. ред. О. О. Чубар'яна. Київ, 2007. С. 641.

²⁶ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918–1939 : в 4 т. Т. 1. С. 14.

²⁷ Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы : в 2-х т. Т. 1. М., 1995. С. 111.

²⁸ Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 109.

економічної політики (НЕПу). Однак НЕП та опора винятково на власні сили не могли швидко вирішити проблему повоєнної розрухи та голоду в країні. Дедалі очевиднішою ставала потреба відновлення торгівельно-економічних зв'язків з країнами Заходу та використання іноземних капіталів. Спроби їх залучення через концесії не дали відчутних результатів²⁹. Західні промислові та фінансові кола після конфіскації в більшовицькій Росії власності іноземних громадян не квапилися вкладати нові кошти в її економіку. Їхню недовіру можна було б послабити насамперед через офіційне визнання боргів Росії перед іноземними кредиторами та зобов'язання їх відшкодувати, а також іншими поступками. Частина радянського керівництва, в тому числі в НКЗС, зокрема його очільник Г. Чичерін, вже дійшла такого висновку. Чичерін вважав за можливе й доцільне існування тривалих, стабільних відносин між державами з різним соціальним ладом.

Голод у країні змусив керівників Радянської Росії звернутися до світової громадськості по допомогу.

2 серпня 1921 р. було опубліковано спеціальне звернення Леніна до міжнародного пролетаріату, а також ноту уряду РСФРР урядам усіх країн, що її підписав Чичерін. У першому документі глава уряду більшовиків, завертаючись по допомогу до міжнародного пролетаріату, пояснював, що голод у Росії є наслідком як і її відсталості, так і війн, що їх нав'язали їй капіталісти всіх країн, які хочуть помститися Радянській республіці, «котрій довелось першій взяти на себе вдячне, але важке завдання повалення капіталізму»³⁰, в другому – Радянський уряд зазначав, що він прийме будь-яку допомогу, з яких би джерел вона не надходила, зовсім не пов'язуючи її з наявними політичними відносинами³¹. Отже, Ленін звинувачував у бідах Росії капіталістів усіх країн, що мало пропагандистське спрямування, і водночас Чичерін звертався до їхніх урядів по допомогу.

У вересні 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) було обговорено питання боргів царської Росії та ухвалено рішення про те, що вона зможе визнати за певних умов свої зобов'язання, за винятком воєнних боргів, перед іншими державами³².

²⁹ Юмашев Ю. М. Иностранные концессии в России и СССР. *Государство и право*. 1993. № 10. С. 100–111.

³⁰ ДВП СССР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. М., 1960. С. 250.

³¹ ДВП СССР. Т. 4. С. 252.

³² История внешней политики СССР. М., 1986. Т. 1 : 1917–1945 гг. С. 154.

Питання про надання допомоги Росії в зв'язку з голодом 6–8 жовтня 1921 р. обговорювала в Брюсселі конференція 19 держав. Її учасники погодились направити до Росії продовольство для тих, хто голодує, але за умови, що більшовики визнають зовнішні борги царського й Тимчасового урядів та зобов'язуються їх сплатити³³. Після цього в середині жовтня 1921 р. Чичерін звертався до Леніна з пропозицією вжити низку заходів, які б могли позитивно вплинути на керівників західних держав, змінити їхнє ставлення до Радянського уряду й таким чином сприяти виходу країни з політичної та економічної ізоляції. В листі до вождя більшовиків від 15 жовтня 1921 р. нарком писав, що розпуск Всеросійського комітету допомоги тим, хто голодує* та розрив переговорів з Л. Урквартом** про концесію спричинили погіршення міжнародного становища РСФРР. З огляду на це він пропонував ужити низку заходів, які, на його думку, зумовили б поліпшення міжнародних відносин з капіталістичними країнами: вихід Леніна і Троцького із Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ), заява Радянського уряду про визнання боргів царської Росії тощо³⁴. Відповідь Леніна вже наступного дня, 16 жовтня, була категоричною: «Я не згоден з Вами щодо оцінки становища заходів, що їх Ви пропонуєте. Про вихід мій і Троцького з ВККІ не може бути й мови. Про борги досить заявити Красіну. ...англійці та французи хочуть нас грабувати. Цього ми не допустимо. На їхнє «невдоволення» цим не звертатимемо уваги.

Концесія одна є: ліси на Кавказі. З німцями зближення торгове триває. З Італією починається: вона пропонує позику. Треба цю справу прискорити і просунути з усіх сил. З Армстронгом договір про котли є. З Норвегією договір. «Різкий поворот» лише Англії та Франції, і, як на мене, жодних поступок і кроків роботи не слід»³⁵.

³³ ДВП ССРСР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. — 31 декабря 1921 г. М., 1960. С. 792.

³⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 53. Київ, 1975. С. 432.

³⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Т. 53. С. 273–274.

* *Всеросійський комітет допомоги тим, хто голодує, було створено 21 липня 1921 р. в Москві. До його складу входило понад 60 осіб, зокрема 12 представників Радянської влади. Його звинуватила у контрреволюційній діяльності та розпустила Президія ВЦВК 27 серпня 1921 року.*

** *Леслі Уркварт — англійський фінансист і промисловець, президент Асоціації британських кредиторів. У 1921–1922 рр. вів переговори з Радянським урядом про одержання концесії на свої колишні володіння в Росії, що їх націоналізувала радянська влада.*

Привертає увагу розбіжність підходів Наркома закордонних справ та голови Ради народних комісарів із тактичних питань. Перший виступав за певні поступки Радянської влади щодо основних вимог західних держав, які б сприяли початкові переговори із ними. На Заході добре знали, що Комуністичний Інтернаціонал було створено за ініціативи й за активної участі РКП(б) та особисто В. Леніна. Від самого початку свого існування він був ідейно-політично й організаційно пов'язаний із Радянською Росією та більшовицькою партією, матеріально залежав від них, не займав позицій, які б суперечили інтересам більшовицького керівництва, дедалі більше був інструментом радянської зовнішньої політики. Навіть питання формування складу самого Комінтерну розглядало Політбюро ЦК РКП(б). Багато що в ці роки вирішувалось через пряму участь в комінтернівських справах В. Леніна, Л. Троцького, Г. Зинов'єва, М. Бухаріна, К. Радека та інших керівників РКП (б), котрі належали до Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ). Але вожді РКП (б) презентували Комінтерн як організацію, що веде самостійну, незалежну агітаційно-пропагандистську роботу, за яку, мовляв, радянське керівництво відповідальності не несе³⁶. Вочевидь, на думку Чичеріна, вихід Леніна із ВККІ став би прикладом певного дистанціювання радянського вождя від організації, яку на Заході вважали підривною, і хоча б символічно свідчив би про поступки йому з боку Радянської Росії.

Факти економічних контактів із підприємцями окремих країн, що їх навів Ленін, свідчили, що він відстоював тактику певного сприяння одним із них і відмови іншим, аби викликати розбіжності в капіталістичному таборі.

Погіршення економічної ситуації в Радянській державі змусило уряд РСФРР звернутися до керівників Великої Британії, Франції, Італії, Японії та США 28 жовтня 1921 р. з нотою, в якій він висловлював згоду «визнати за собою зобов'язання перед іншими державами та їхніми громадянами щодо державних позик, що їх уклав царський уряд до 1914 р., за умови надання йому пільг, які б забезпечили практичну можливість виконання цих зобов'язань». Далі в ноті було запропоновано якнайшвидше скликати міжна-

³⁶ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 5–6, 8.

родну конференцію для обговорення взаємних фінансових претензій капіталістичних держав і Радянської Росії³⁷. В. Ленін, котрий брав безпосередню участь у підготовці неї, в своїх зауваженнях до її проектів особливо підкреслював важливість висунення зустрічних радянських претензій до капіталістичних держав. Він зазначав: «Головне, треба сказати *тонко* і точно про *наші* до них претензії»³⁸. Про готовність Радянського уряду визнати довоєнні борги Росії Чичерін давав доручення заявити британському уряду в радіотелеграмі 11 листопада 1921 р. повпреду в Англії Л. Красіну³⁹.

6 січня 1922 р. на сесії Верховної Ради Антанти в Каннах було ухвалено рішення скликати в перших числах березня в Генуї економічну й фінансову конференцію європейських держав, яка мала стати важливим і необхідним кроком в економічній відбудові Центральної та Східної Європи. Ухвалена на сесії резолюція з 6 пунктів містила дуже важливе для Радянської Росії положення: «Нації не можуть привласнювати права диктувати іншим принципи, на основі яких вони бажають організувати своє внутрішнє економічне життя та свій спосіб правління. Кожна країна в цьому сенсі має право обирати для себе ту систему, якій вона віддає перевагу»⁴⁰. Отже, західні держави йшли на принципову поступку радянській владі: вони визнавали рівноправ'я систем власності – тобто, право більшовицького режиму на існування⁴¹. Це створювало основу для переговорів про врегулювання їхніх відносин з Радянською Росією. В інших пунктах було сформульовано основні умови нормалізації економічних зв'язків: гарантії для іноземних інвесторів щодо недоторканості їхнього майна і прав та забезпечення прибутків від їхніх підприємств; визнання всіх публічних боргів, як попередніх, так і майбутніх та зобов'язання їх повернути або ж відшкодувати всі втрати і збитки, завдані іноземним інтересам через конфіскацію чи секвестр майна. Резолюція вимагала, аби всі нації взяли на себе зобов'язання утримуватися від усіякої пропаганди, спрямованої на повалення порядку та політичних

³⁷ ДВП ССРСР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. — 31 декабря 1921 г. М., 1960. С. 447.

³⁸ ДВП ССРСР. Т. 4. С. 793.

³⁹ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 3 : От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции. Вып. 1 : Акты советской дипломатии. М., 1928. С. 143–144.

⁴⁰ ДВП ССРСР. Т. 5 : 1 января 1922 г. — 19 декабря 1922 г. М., 1960. С. 58.

⁴¹ Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг., М., 2006. С. 110.

систем, встановлених в інших країнах, і від будь-яких ворожих дій проти своїх сусідів⁴².

Каннська резолюція справила велике враження на керівників більшовицького уряду й радянських дипломатів. Перший її пункт Ленін сприйняв як значний успіх своєї політики, адже його зміст означав визнання де-факто Радянської держави. Але інші положення резолюції викликали негативну реакцію радянського вождя. Він та його соратники були переконані, що РСФРР не має нести відповідальності за борги царського й Тимчасового урядів. Більшовики після здійснення експропріації приватної власності й націоналізації вважали, що вони не зобов'язані повертати чи відшкодувати іноземним власникам їхні втрачені майно і капітали в Росії, хоча більшовицький уряд добре знав, що між позичкодавців Росії було багато дрібних депозитаріїв, наприклад, 1,6 млн французьких громадян⁴³. Однак запрошення на Генуезьку конференцію, з яким від імені західних держав звернувся до Москви італійський уряд, все ж було прийнято⁴⁴.

27 січня 1922 р. Надзвичайна сесія ВЦВК затвердила склад радянської делегації для участі в конференції. Її мав очолювати В. Ленін, але через хворобу та небезпеку замаху на нього повноваження голови делегації перейшли до Г. Чичеріна. До її складу також увійшли відомі радянські дипломати Л. Красін, М. Литвинов, А. Йоффе, В. Воровський та ін. Членом делегації було затверджено керівника радянських профспілок (ВЦРПС) Я. Рудзутака.

28 лютого 1922 р. Політбюро ЦК РКП (б) обговорило і схвалило проект постанови про завдання радянської делегації в Генуї. У процесі його підготовки, втім, як і раніше, виникли розбіжності й суперечності з основних питань політичного курсу радянського уряду щодо відносин із західними країнами між В. Леніним, котрого підтримувала більша частина Політбюро, і Г. Чичеріним, наркомом зовнішньої торгівлі Л. Красіним, наркомом фінансів Г. Сокольниковим та ін. Як уже було зазначено, Ленін негативно ставився до поступок західним державам із низки принципових питань (щодо припинення революційної агітації, свого виходу із ВККІ Комінтерну, проблеми боргів Росії тощо). Чичерін же,

⁴² ДВП ССРСР. Т. 5. С. 58–59.

⁴³ Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995. С. 59.

⁴⁴ Ключников Ю. В., Сабанин А. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Ч. 3, вып. 1. С. 160–161.

навпаки, схилився до таких поступок. «В цей момент, – писав він у «Додаткових міркуваннях щодо тактики російської делегації в Генуї», – справжня відбудова нашого транспорту, нашого сільськогосподарства та найважливіших галузей нашої промисловості неможлива без іноземного капіталу. Генуя, у разі сприятливого результату, або хоча б у разі розриву не з нашої вини, послугує принаймні початком притоку до нас іноземного капіталу, дасть якщо не бажані мільярди, то хоча б певні суми та розчистить шлях до дальшої економічної співпраці з Заходом. Дилема, що вимальовується з протилежних думок і стоїть перед нами, нагадує ту дилему, що стояла перед нами в момент Бреста: чи мусимо ми загинути внаслідок непримиримості й заповісти наші гасла наступним поколінням, чи підписати Брестський договір, тобто стати на шлях лавірування та відступу. В цей момент ми маємо дилему: чи йти внаслідок непримиренності на те, що нам буде закрито чи, принаймні, гранично ускладнено шлях до відбудови господарства, чи далі тримати лінію лавірування, йти на обладки заради збереження політичної влади пролетаріату і надати певне поле для діяльності приватному капіталові, але встановити для нього жорсткі рамки»⁴⁵.

На думку Л. Красіна, заради здобуття значної матеріальної підтримки від світового капіталу на економічне будівництво радянський уряд мусив разом з відмовою від активної революційної пропаганди за кордоном піти на перегляд «позицій щодо державного боргу», щоправда, «без прийняття на себе будь-яких реальних зобов'язань на найближчі роки»⁴⁶.

У березні 1922 р. в тезах до Генуезької конференції, направлених до Політбюро ЦК РКП(б) і Раднаркому, Красін писав: «Питання про визнання Радянського уряду має для нас зовсім не академічне, а безпосередньо практичне значення. Без спроби визнання наші економічні відносини із закордоном обмежуватимуться елементарними торгівельними оборудками за готівку чи вже відомим «товарообміном». Без визнання нас де-юре капіталістичний світ не укладе тривалих, а тим паче кредитних оборудок з Радянською державою. Визнання ж є неможливим, якщо остання, справедливо відмовляючись від сплати за військовими позиками, не піде на

⁴⁵ Коммунистический Интернационал и идея мировой революции: Документы / сост. Я. С. Дробкин [и др.]. М., 1998. С. 347.

⁴⁶ Российский государственный архив экономики. ф. 413, оп. 2, д. 1431, л. 60.

принципову згоду з відшкодуванням за довоєнними, міськими й залізничними кредитами, що їх отримала Росія до революції на Заході»⁴⁷.

Л. Красін і пізніше критикував позиції ЦК РКП(б) з питання боргів: «ЦК ...ніколи не ставив завдання з'ясувати, скільки ми упродовж одного року втрачаємо в золотих рублях від того, що наше господарство нині зруйновано порівняно з 1913 роком. Приблизна цифра цього щорічного збитку – 8 млрд. золотих руб. за підрахунками статистиків. За наявності того, що весь наш борг, включно з претензіями, може бути врегульовано в сумі 10–15 млрд. золотих руб., із розстрочкою сплати процентів, можливо, на 5 і навіть 10, за цих умов нам варто подумати, аби практично поставити собі завдання пошуків угоди, тому що нам до зарізу потрібна допомога ззовні, тому що не можемо власними зусиллями, швидко відбудувати господарство ... Ми не маємо змоги без іноземної підтримки швидко відбудувати важку промисловість. Без її відбудови ми ризикуємо загубити і значною мірою втратити той соціальний шар, що на нього спираємося»⁴⁸.

В Москві ретельно готувалися до Генуезької конференції і міркували, що може очікувати радянську делегацію на цьому форумі – єдиний чи роз'єднаний капіталістичний фронт. Радянський уряд прагнув посилити розбіжності між своїми опонентами через адресні та публічні звернення до окремих урядів і водночас натякав на можливість поступок. Така політика відображала розкол між прихильниками жорсткої лінії, як, наприклад, члени Політбюро ЦК РКП(б) Л. Троцький та Г. Зинов'єв, котрі нічого не очікували від «ворожого, слабкого капіталізму», стояли за економічну автаркію, і такими прагматиками, як уже згадані Чичерін, Красін, Сокольников, кандидат у члени Політбюро Бухарін, що виступали за відновлення економічних зв'язків із Заходом⁴⁹. До них схилився і перший заступник наркома Чичеріна Литвинов, котрий вважав, що «угода на основі канських резолюцій може підготовувати ґрунт до визнання Рад уряду де-юре» і пропонував «з європейських питань орієнтуватися на Англію»⁵⁰.

⁴⁷ Цит. по: Шишкин В. А. Советская Россия и Запад в 20-е гг. (новые подходы к изучению проблемы). *Россия в XX веке: судьбы исторической науки*. М., 1996. С. 66–67.

⁴⁸ Двенадцатый съезд РКП(б) 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. М., 1968. С. 129–130.

⁴⁹ Российский государственный архив экономики. ф. 413, оп. 2, д. 1431, л. 68–73.

Чичерін вважав за важливе використати Генуезьку конференцію для досягнення головного завдання радянської дипломатії – отримання від західних держав великих кредитів для відбудови народного господарства, а для цього – необхідність певних поступок їм. Наполегливість наркома викликала вкрай різку реакцію голови радянського уряду. «Папірці Чичеріна свідчать, що він хворий», – пише він 16 січня 1922 р. в записці В. Молотову для всіх членів Політбюро ЦК РКП(б)⁵¹. А за кілька днів їм же повідомляє: «Я зараз одержав 2 листи від Чичеріна (від 20 і 22). Він порушує питання про те, чи не слід за солідну компенсацію погодитись на маленькі зміни нашої Конституції, а саме на представництво паразитичних елементів у Радах. Зробити це на догоду американцям.

Ця пропозиція Чичеріна свідчить, на мою думку, що його треба 1) негайно послати до санаторію, будь-яке потурання в цьому сенсі, допущення відстрочки тощо буде, на мою думку, величезною загрозою для всіх переговорів». І далі: «Цей і наступний лист Чичеріна явно доводять, що він хворий, і дуже. Ми будемо дурнями, коли негайно й силоміць не вишлемо його до санаторію»⁵². А на берегах листа Чичеріна від 20 січня 1922 р. Ленін поставив три знаки запитання й написав унизу: «божевілля!!»⁵³

Вочевидь, готуючись тоді до зіткнення з державами Антанти на Генуезькій конференції, Радянський уряд і його керівник великі сподівання покладали на Німеччину, з якою контакти про придбання зброї розпочалися вже в серпні 1920 р.⁵⁴ Показово, що водночас не припинялися спроби допомогти німецьким комуністам розпочати революцію, зокрема й постачанням зброї, закупленої в Німеччині для потреб Червоної армії⁵⁵.

У своєму листі до Політбюро ЦК РКП(б) 16 січня 1922 р. Ленін пропонував: «Чи не розпочати *негайно*, лише особисті (без будь-якого папірця) переговори в Берліні й Москві з німцями про

⁵⁰ Шейніс З. Максим Максимович Литвинов: революціонер, дипломат, человек. М., 1989. С. 188, 190.

⁵¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 54. Київ, 1975. С. 118.

⁵² Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 54. С. 136–137.

⁵³ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 54. С. 598.

⁵⁴ Кантор Ю. Заклятая дружба. Секретное сотрудничество ССР и Германии в 1920–1930-е годы. СПб, 2009. С. 11.

⁵⁵ Краснов В. Г., Дайнес В. О. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления. М., 2000. С. 387–390.

контакт наш і їхній у Генуї»⁵⁶. Імовірно, що саме ставка на міжнародне угруповання на чолі з Німеччиною і визначила основну позицію Радянського уряду напередодні конференції⁵⁷.

В. Ленін фактично виступав за зірвання Генуезької конференції, але так, аби ініціатива цього належала західним державам. У листі до Чичеріна 10 лютого 1922 р. він зізнався: «Архісекретно. Нам вигідно, аби Геную зірвали..., але не ми, звісно. Обдумайте це з Л[итвиновим] та Й[оффе] й черкніть мені. Звісно, писати цього не можна навіть у секретних паперах. Поверніть мені це, я сплю. Позику ми отримаємо краще без Генуї, якщо Геную зірвемо не ми. Треба вигадати маневри спритніші, аби Геную зірвали не ми. Наприк[лад], дурка Гендерсон і К дуже допоможуть нам, якщо ми їх розумненько підштовхнемо»⁵⁸. У відповіді Леніну Чичерін писав: «Я не господарник, але всі господарники кажуть, що ми конче, ультра-нагально потребуємо допомоги Заходу, позики, концесії, економічної угоди. Я мушу їм вірити. А якщо це так, слід не розпльовуватися, а домовитись... Ви, поза сумнівом, помиляєтесь, якщо думаєте, що отримаємо позику без Генуї, якщо розплюємося з Англією. Позику дають не уряди..., а капіталісти, ділові кола. Тепер вони бачать в нас найліпший можливий за цих умов у Росії уряд. Але, якщо ми в Генуї битимемо скло, вони сахнуться геть від нас. ...Якщо ж Генуя чітко покаже два непримиренні світи, такий розрив зробить неможливою будь-яку економічну угоду»⁵⁹. Проте доводи Чичеріна радянський вождь відкинув. Приховуючи мету, що її він ставив перед радянською делегацією на Генуезькій конференції, Ленін не раз прилюдно заявляв про підтримку ідеї економічної конференції: «*Геную вітаємо і на неї йдемо... ідемо на неї як купці*, тому що торгівлі з капіталістичними країнами (доки вони ще остаточно не розвалилися), ми, безумовно, потребуємо»⁶⁰. «*Буржуазним країнам слід торгувати з Росією*: вони знають, що без тих чи інших форм економічних взаємин розпад у них триватиме так, як дотепер»⁶¹. Ці слова містять глибоке переконання Леніна: капіталістичні держави без Росії приречені на економічний крах, вони інакше не матимуть куди вивозити капітали.

⁵⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 54. С. 117.

⁵⁷ Шейніс З. Максим Максимович Литвинов: революціонер, дипломат, человек. С. 191.

⁵⁸ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. М., 2000. С. 504.

⁵⁹ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. С. 504–505.

⁶⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 45. Київ, 1974. С. 2.

⁶¹ Ленинский сборник. Т. 36. М., 1956. С. 442–443.

В одному з листів Леніну нарком закордонних справ висловлював низку побоювань із приводу можливої невдачі Генуезької конференції та шансів домовитись на ній з капіталістичними країнами. Ленін назвав такі «міркування» Чичеріна, а також Красіна панічними й підкреслив: «Анітрохи нас не лякає зірвання: завтра ми матимемо ще кращу конференцію»⁶².

Вочевидь, не довіряючи Чичеріну, Ленін у «Проекті постанови ЦК РКП(б) про завдання радянської делегації в Генуї» наприкінці лютого 1922 р. продумав і можливість відкликання голови радянської делегації «в разі хвороби чи від'їзду» та передання його прав по черзі двом трійкам дипломатів з її складу⁶³. Делегація також дістала вказівку відхилити вимоги західних держав, якщо не вдасться «йти на розривання». «Якщо доведеться розривати, треба виставити якнайчіткіше основну і єдину причину розриву: ненажерливість купки приватних капіталістів»⁶⁴.

Одним із головних політичних завдань радянської дипломатії в Генуї вождь більшовиків вважав «роз'єднати між собою об'єднані в Генуї проти нас буржуазні країни»⁶⁵.

Тактичним маневром, покликаним пом'якшити власну непоступливість на конференції в Генуї, мала стати мирна програма радянської сторони з пропозицією роззброєння, до якої навмисно було включено заздалегідь неприйнятні для західних держав умови «скасування *в с і х* воєнних боргів і *п е р е г л я д* Версальського й *у с і х* воєнних договорів... І добре, і неприйнятно для буржуїв. Осоромимо й обплюємо їх «по-доброму», – зазначав Ленін у листі до Чичеріна 14 березня 1922 р.⁶⁶.

Від 20 до 28 березня 1922 р. в Лондоні відбувалась нарада економічних експертів держав Антанти, яка визначила обсяг фінансових та майнових претензій, що їх вони мали виставити в Генуї радянській стороні. У меморандумі, що його підготували експерти, було підтверджено вимоги західних держав про сплату Радянською Росією всіх довоєнних і воєнних боргів царського й Тимчасового урядів, а також про повернення колишнім іноземним власникам їхньої власності в Росії. Крім того, в ньому було висунуто положення про скасування запровадженої в квітні 1918 р. монополії

⁶² Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44. Київ, 1974. С. 369.

⁶³ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44. С. 390.

⁶⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44. С. 390.

⁶⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44. С. 391.

⁶⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 45. Київ, 1974. С. 31–32.

Радянської держави на зовнішню торгівлю. Водночас, меморандум підтвердив право РСФРР отримати репарації з Німеччини, згідно зі статтею 116 Версальського договору, а також визнав закони про анулювання німецьких боргів та конфіскацію німецької власності в Росії, що їх ухвалив ще 1914 р. царський уряд⁶⁷. Останні пункти допомогли радянській дипломатії зреалізувати завдання Леніна підписати договір з Німеччиною, яка після цього також вирішила, щоправда, зі значними ваганнями, зробити крок назустріч радянським пропозиціям щодо нього.

Генуезька конференція з проблем фінансово-економічної відбудови Центральної та Східної Європи відбувалась від 10 квітня до 19 травня 1922 р. Вона стала другим за представництвом після Паризької мирної конференції 1919 р. міжнародним форумом, і першим, до участі в якому було запрошено делегації Радянської Росії, Німеччини та її колишніх союзників – Австрії, Угорщини та Болгарії*.

В числі питань, що їх обговорювали на конференції і які торкались відносин із Росією, головними були два: борги попередніх російських урядів західним кредиторам, що їх визнання від радянського керівництва вимагали представники західних країн; повернення колишнім власникам їхньої націоналізованої власності в Росії чи компенсації за неї.

14 квітня радянська делегація висунула контрпретензії до західних держав за завдану шкоду через їхню участь в інтервенції проти Радянської Росії. Їх обчислювали сумою 39 045 млн золотих руб.⁶⁸ Керівники західних країн вважали її вкрай завищеною. Тоді радянська делегація запропонувала їм взаємно відмовитись від усіх претензій.

У пошуках компромісу британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж запропонував радянському наркомові закордонних справ певні поступки. 15 квітня 1922 р. Чичерін направив до Політбюро ЦК РКП(б) телеграму, де повідомляв: «Сьогодні, 15 квітня, союзники сказали нам останнє слово. Ми повинні відмовитись від контрпретензій за інтервенцію, натомість вони нам списують воєнні борги, а також відсотки за довоєнними боргами до завершення

⁶⁷ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. : пер. с англ. М., 1991. С. 127; Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 111.

⁶⁸ ДВП СССР. Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. М., 1960. С. 295.

* Туреччину тоді не визнавали європейською країною, а тому не запросили до Генуї.

мораторіума (так у тексті – *автор*), що його термін має бути встановлено за взаємною згодою приблизно на 8–10 років. Націоналізоване майно слід повернути власникам на основі довготривалої оренди чи реституції в окремих випадках, де концесії за технічних умов неможливі, про що ще можуть бути переговори. Російське майно за кордоном, як то судна тощо, нам повертають. Ллойд Джордж, потім Шанцер... повідомили, що далі цих умов вони не підуть»⁶⁹.

Наступного дня, 16 квітня, німецька й радянська делегації підписали в Рапалло договір, що передбачав цілковите відновлення дипломатичних відносин між Радянською Росією та Німеччиною і взаємну відмову від боргів і претензій. Німеччина визнавала націоналізацію німецької приватної власності в РСФРР. Договір був вигіднішим для Німеччини, ніж для Радянської Росії, оскільки сума довоєнного російського боргу (1 млрд. золотих руб.) та конфіскованої німецької власності (300 млн золотих руб.) була набагато меншою, ніж репарації, що на них могла розраховувати радянська сторона⁷⁰.

Рапальський договір додав діям радянського уряду більшої безкомпромісності. 21 квітня В. Ленін у записці Й. Сталіну з проектом телеграми до Г. Чичеріна підкреслив: «На визнання приватних боргів іти в жодному разі не можна»⁷¹.

Л. Красін вважав, що частина вимог західних держав (щодо приватних осіб) є справедливою і також пропонував Леніну їх задовольнити, сподіваючись, що це сприятиме повороту в політиці Заходу до визнання де-юре Радянської Росії та надання їй необхідних кредитів. Голова РНК відкинув пропозиції Красіна і в телеграмі до Чичеріна наказував: «Не беріть на себе під час закриття Генуезької конференції ні в жоднім разі ані тіні фінансових зобов'язань, жодного навіть напіввизнання боргів і не бійтеся взагалі розірвання. Окрема думка т. Красіна свідчить, що його лінія є абсолютно неправильною»⁷².

Тим часом Чичерін зробив ще одну спробу домовитись із західними державами. В листі до Ллойд Джорджа 20 квітня 1922 р. Чичерін звернувся до нього з такою пропозицією: за умов анулювання військових боргів та процентів за всіма боргами, надання

⁶⁹ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. М., 2000. С. 534.

⁷⁰ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатурова. М., 2007. С. 117.

⁷¹ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 44. Київ, 1974. С. 154.

⁷² Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. Київ, 1974. С. 162.

достатньої фінансової допомоги Росії, а також визнання радянського уряду де-юре, можна було б повернути колишнім власникам націоналізоване чи вилучене майно, а там, де це виявилось би неможливим – задовольнити вимоги колишніх власників через пряму угоду з ними або ж через відповідну угоду, що її можна обговорити й ухвалити на цій конференції⁷³. Але 22 квітня член радянської делегації Я. Рудзутак повідомив у Москву, що її більшість не згодна з листом Чичеріна і вважає його порушенням директиви Політбюро ЦК РКП(б)⁷⁴.

У телеграмі від 30 квітня 1922 р. вже перший заступник наркома закордонних справ М. Литвинов повідомляв, що представники держав Антанти в разі, якщо радянський уряд погодиться задовольнити претензії приватних власників, висувають план створення міжнародного консорціуму задля допомоги Радянській Росії, а також надання їй кредиту, організації експорту залізничних та інших матеріалів, направлення до Росії технічного персоналу тощо. Литвинов зазначав, що на негайне отримання позики не слід розраховувати, воно можливе лише в разі досягнення угоди з питання про компенсацію власникам-іноземцям.

1 і 2 травня Політбюро отримало телеграми за підписом Чичеріна, що містили пропозицію, аби, водночас із проголошенням непопущності права на експропріацію приватної власності, радянський уряд заявив, що через потребу отримання кредиту він згоден на грошову компенсацію приватним власникам у спосіб випуску радянських державних бон, що їх буде погашено за десять років⁷⁵.

Реакція Леніна була вкрай нервовою. Він пише в записці до Політбюро 2 травня: «Зважаючи на нечувані ганебні й *небезпечні* вагання Чичеріна й Л и т в и н о в а (не кажучи про Красіна) пропоную *добре вдарити* ... в разі найменших ще вагань дезавуюємо прилюдно в ЦВКу і звільнимо з посади»⁷⁶. А у відповідь на новий меморандум країн Антанти від 3 травня 1922 р., де вони знову висунули свої попередні вимоги, голова радянського уряду наказував наркомові закордонних справ: «Неодмінно рвіть, і скоріше, на новому меморандумі союзників, бо на поступку власникам ми не підемо, а кращого моменту не знайти... Маючи в руках німецький договір ми, ні за що не відмовимось тепер від

⁷³ ДВП СССР. Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. М., 1960. С. 259–260.

⁷⁴ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. С. 512.

⁷⁵ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. С. 515–516.

⁷⁶ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. С. 163.

тривалості спроби стояти лише на його основі. Почніть архіобережно фліртувати з Італією окремо»⁷⁷.

В телеграмі до Чичеріна 14 травня 1922 р. Ленін рекомендує: «провадити лінію цілковитої непоступливості в галузі економічній, погоджуючись на тривалу комісію», «всіляко прагнути до сепаратних угод із окремими країнами»⁷⁸.

Радянська делегація мусила виконати цю вказівку, хоча Чичерін вважав її помилковою. «Задля агітації ми всі, і я також, говоримо, що від нас вимагали в Генуї відновлення приватної власності. Самі ми знаємо, що це не так: досить було надрукувати бони нібито зі сплатою за 15 років, аби ніколи їх не платити. Це повело б до угоди з урядами. Кредити – не з казни, а з гаманців приватних осіб; після угод з урядами, після створення довіри може почати відкриватися досить багато гаманців. Чому не вигідно було надрукувати бони, за якими не платили б, а угоду мали б? До цих пір не знаю Вашу справжню думку...» Ленінська відповідь була наступною: «Загальна думка у мене: вони розвалюються, ми міцнішаємо. Якщо вдасться, треба постаратися дати їм дулі. Рук собі не зв'язувати»⁷⁹.

Вагання й непослідовність радянської сторони в Генуї знизили довіру до заяв і декларацій радянського уряду у відносинах з іншими країнами. Один із учасників Генуезької конференції А. Йоффе у жовтні 1922 р. повідомляв Леніну: «Під час японських переговорів уся світова преса нагадувала, як у Генуї ми спочатку робили заяви, а потім брали їх назад, і попереджувала, що попри категоричність моїх заяв, їх не варто сприймати всерйоз, як остаточні»⁸⁰.

Таким чином, у межах дуалізму радянської зовнішньої політики, що формувалася в перші роки більшовицької влади, від 1921 р. під впливом реальної дійсності сталися певні зміни у співвіднесенні двох її складових – ставки на «світову революцію» та її підготовку і лінії на мирне співіснування з капіталістичними державами. На перший план вийшла друга складова. Проте, декларуючи політику мирного співіснування, більшовицьке керівництво не збиралось відступати і від ідеї «світової революції» як стратегічної мети. Мирне співіснування та економічні відносини з капіталістичними державами вважали змушеним, але необхідним засобом для забезпечення існування і зміцнення нового ладу.

⁷⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 45. Київ, 1974. С. 173.

⁷⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 45. С. 177.

⁷⁹ Млечин Л. МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля. М., 2003. С. 91.

⁸⁰ Йоффе Н. Мой отец Адольф Абрамович Йоффе: Воспоминания, документы и материалы. М., 1997. С. 86.

Розбіжності в радянському керівництві під час підготовки до Генуезької конференції стосувались насамперед проблеми його визнання боргів царського й Тимчасового урядів перед західними державами, а також повернення колишнім власникам націоналізованої іноземної власності в Росії чи компенсації за неї.

Група прагматиків – Г. Чичерін, Л. Красін, Г. Сокольников, М. Бухарін – виступала за часткове визнання боргів попередніх російських урядів і компенсації тим іноземним громадянам, кого позбавили власності в Росії. На їхню думку, така поступка дала б можливість юридичного визнання Радянської Росії з боку західних держав та отримання потрібних їй кредитів. До того ж враховували те, що Європа була готовою дати відстрочку сплати боргів. Головним для неї було їх принципове визнання.

Позиція прагматиків наштовхувалась на протидію прихильників жорсткої лінії в Політбюро ЦК РКП(б) (Л. Троцький, Г. Зинов'єв), готових іти на розірвання. У радянській делегації на конференції її підтримували Я. Рудзутак та А. Йоффе.

Деяко іншої тактики дотримувалася В. Ленін. Він був переконаний, що економічні зв'язки з капіталістичними державами необхідні для відбудови народного господарства країни. Водночас він вважав, що російського ринку та сировинної бази ще більше потребує Європа. Це підштовхне її до поступок.

Непохитність радянського уряду в питанні сплати боргів водночас із тиском громадян країн-позичкодавців на власні уряди з вимогами розв'язання їхніх фінансових проблем змусить уряди капіталістичних держав надати нові великі кредити Росії за умови, що вона визнає попередні.

Ленін був зацікавлений у розколі між країнами – учасницями конференції і основним завданням для радянської делегації на ній ставив роз'єднати капіталістичні держави та посварити їх, що дало б змогу уникнути створення антирадянського фронту, а також зробити їх поступливішими у відносинах із Радянською Росією.

Радянський вождь також розраховував на досягнення договору з Німеччиною, контакти з якою на предмет його укладення вже тривали під час підготовки до Генуезької конференції і вочевидь, саме це було однією з причин його курсу на зірвання Генуї.

Ленінську тактику здобути найбільші вигоди зі спірних питань із західними країнами щодо боргів та вимагати нових кредитів без жодних поступок їм було приречено на невдачу.

**РОЛЬ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО КЕРІВНИЦТВА
В ЗАГОСТРЕННІ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІЗ ВЕЛИКОЮ
БРИТАНІЄЮ ТА РОЗРИВІ НЕЮ
ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН З СРСР
(1920-ті РОКИ)**

У зовнішній політиці Радянської держави Велика Британія посідала особливе місце. Большевицьке керівництво вважало її головним представником капіталістичного світу і, отже, головним ворогом Жовтневої революції. Не Нью-Йорк, а Лондон у ті роки був символом, що уособлював капіталістичну систему. Англія брала активну участь в антирадянській інтервенції, і вона ж першою з великих держав визнала де-факто РСФРР, а згодом – де-юре Радянський Союз. Але гострі суперечності між двома державами в 20-ті рр. не раз загрожували припиненням будь-яких зв'язків, а 1927 р. уряд британських консерваторів С. Болдуїна розірвав дипломатичні відносини з СРСР, їх відновив лише 1929 р. лейбористський уряд Р. Макдональда.

В радянській історіографії, і в працях загального характеру¹, і в публікаціях окремих авторів², характеристика загострення радянсько-англійських відносин 20-х рр. лишалась практично незмінною. Причини її бачили в підступній, агресивній, імперіалістичній політиці англійських керівних кіл, насамперед британських консерваторів, які намагалися створити проти СРСР антирадянський блок і втягти його в нову війну задля ліквідації соціалістичного ладу.

¹ История дипломатии. Т. 3 : Дипломатия на первом этапе общего кризиса капиталистической системы / под ред. А. А. Громько. М., 1965 ; История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1967. Т. 1 : 1917–1939 / под. ред. В. Г. Трухановского. М., 1967 ; История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1987. Т. 1 : 1917–1945 / под. ред. И. А. Кирилина. М., 1986 ; История внешней политики СССР : в 2-х т. 1917–1985. Т. 1 : 1917–1945 гг. М., 1986.

⁸ Валерин Р. От разрыва до восстановления англо-советских отношений. М., 1930 ; Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919–1925. М., 1947 ; Попов В. И. Англо-советские отношения (1927–1929). М., 1958 ; Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. М., 1958 ; Никонова С. В. Антисоветская политика английских консерваторов. 1924–1927. М., 1963 ; Рыжиков В. А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории. М., 1987.

Однак уже в деяких дослідженнях періоду перебудови³ і пострадянського періоду⁴ відчутно проявились тенденції до об'єктивного аналізу означеної проблеми та переосмислення радянської зовнішньої політики.

Окремі питання радянсько-англійських відносин проаналізовано в колективній праці Інституту історії України НАН України⁵, у публікаціях українських авторів О. Купчика і Л. Прокопчук⁶, В. Павленка і С. Крутька⁷.

Вочевидь, що неприйняття радянської системи і ненависть до неї були притаманні лідерам Великої Британії в означений період. У. Черчилль відкрито це визнавав і згодом, називав Радянський Союз «похмурою, зловісною большевицькою державою», яку він так «наполегливо намагався задушити під час її народження, і яку, аж до появи Гітлера, ...вважав смертельним ворогом цивілізованої свободи»⁸.

Але чи такою вже бездоганною, безгрішною, прихильною до міжнародної співпраці й виконання міжнародних зобов'язань була політика радянського керівництва у відносинах із Англією? В чому полягали її суперечності? Чи насправді большевицьке керівництво й радянська дипломатія не були причетні до загострення стосунків і розпалювання конфлікту з Англією і не давали приводу британській стороні для розірвання дипломатичних відносин 1927 року?

Аналізуючи відносини Радянської Росії – СРСР і Великої Британії, на нашу думку, слід враховувати і традиції їхніх геополі-

³ Загладин Н. В. История успехов и неудач советский дипломатии. М., 1990 ; Нежинский Л. Н. Была ли военная угроза СССР в конце 20-х – начале 30-х годов? *Вопросы истории*. 1990. № 6. С. 14–30.

⁴ Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. *Советская внешняя политика. 1917–1945. Поиски новых подходов*. М., 1992. С. 8–62 ; Николаев Л. Н. Угроза войны против СССР (конец 20 – начало 30-х гг.) : Реальность или миф? *Советская внешняя политика. 1917–1945. Поиски новых подходов*. М., 1992. С. 63–90 ; Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006 ; Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатурова. М., 2007.

⁵ Кульчицкий С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 397–490.

⁶ Купчик О.Р., Прокопчук Л. В. УСРР у радянській міжнародній політиці (1919–1923 рр.). *Науковий вісник дипломатичної академії України*. Київ, 2009. Вип. 15. С. 428–433.

⁷ Павленко В., Крутько С. Британська історіографія політики умиротворення. *Вісник Київського національного університету*. Серія Історія. 2012. № 112. С. 40–43.

⁸ Черчилль У. Вторая мировая война : в 3-х кн. : сокр. пер. с англ. М., 1991. Кн. 2, т. 3–4. С. 509.

тичних інтересів у минулому, і конкретно-історичні чинники, що виникли наприкінці Першої світової війни. Отже, якщо говорити про перше, то впродовж XIX ст. Російська і Британська імперії були основними суперниками на Азійському континенті. Вздовж усього південно-східного кордону СРСР – від Туреччини до Маньчжурії – існували райони напруженості, де перетиналися російсько-британські інтереси. За умов загострення міжнародних відносин та утворення в Європі військово-політичних блоків Росія та Велика Британія наприкінці XIX – на початку XX ст. узгодили сфери впливу і підписали низку угод щодо Афганістану, Паміру, Китаю і Персії⁹. Вони стали союзниками за блоком Антанти і в роки Першої світової війни досягли домовленості щодо розділу азійської Туреччини¹⁰.

Жовтнева революція в Росії, вихід її з війни й укладення сепаратного миру з Четверним союзом, політичні й соціально-економічні перетворення більшовиків справили загалом негативне враження на керівні кола Британії, зрештою, як і на інших союзників. А більшовицьке проголошення ідей світової соціалістичної революції, їхні звернення до народів інших країн із закликами повалення їхніх урядів¹¹ не могли не викликати ворожого ставлення до більшовиків усіх капіталістичних держав. Воно посилювалося після того, як радянська влада 10 лютого 1918 р. ухвалила Декрет про анулювання державних та іноземних позик, а також про націоналізацію власності, що належала іноземним громадянам¹². Така націоналізація, на думку керівників Заходу, була б правомірною лише за умови проголошення війни або щодо переможених держав. Фінансова секція коаліції союзників, що зібралась тоді в Лондоні, ухвалила резолюцію, де було заявлено, що зобов'язань Росії не можна відкинути «без порушення самих основ міжнародного права»¹³.

Жодна капіталістична держава не визнала нову владу в Росії. Одним із методів їхньої боротьби з більшовизмом стала

⁹ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. М., 1952. С. 264–266, 284–286, 315–318, 386–394.

¹⁰ Мировые войны XX века : в 4-х кн. Кн. 2 : Первая мировая война. Документы и материалы / отв. ред. В. К. Шацко. М., 2002. С. 360–366.

¹¹ Документы внешней политики СССР (далі – ДВП СССР). Т. 1 : 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 11–14.

¹² ДВП СССР. Т. 1. С. 97.

¹³ Уорт Р. Антанта и русская революция. 1917–1918 / пер. с англ. Л. А. Игорева. М., 2006. С. 214.

інтервенція проти Радянської Росії, що почалася в березні 1918 р., коли перші військові частини Антанти висадилися в Мурманську. Учасні Англії в інтервенції в час громадянської війни не забули в Росії. Ненависть і побоювання, зосереджені на ній, було персоніфіковано в особистостях військового міністра Великої Британії 1919–1921 рр. У. Черчилля та міністра закордонних справ 1919–1924 рр. Д. Керзона.

За умов громадянської війни в Росії, гострої економічної та політичної кризи, що охопила в перші повоєнні роки Європу, керівництва Російської Комуністичної партії більшовиків (РКП(б)) і створеного 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу великі сподівання поклали на ідеї світової революції та робили ставку на стимулювання і підтримку революцій у країнах Європи через новоутворені компартії шляхом надання їм фінансової, матеріальної, інструкторської та іншої допомоги, нібито як вияву пролетарського інтернаціоналізму¹⁴. Зокрема, в липні 1919 р. було надано фінансову допомогу організаціям болгарських і сербських комуністів¹⁵. У серпні 1919 р. Ленін вніс пропозицію до Політбюро РКП(б) надати терміново кілька мільйонів фунтів стерлінгів компартії Німеччини¹⁶.

Було заплановано й силові заходи. В березні 1920 р. в телеграмі Й. Сталіну В. Ленін обґрунтовував потребу максимально прискорити захоплення Криму (його контролювали врангелівські війська), оскільки «громадянська війна в Німеччині може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам»¹⁷.

Тоді ж були ухвалені рішення «помочь в советизации Польши» і «пощупать штыком Европу», як заявляв вождь¹⁸.

Активізація комуністичної пропаганди і наступальні заходи більшовиків щодо експорту революцій до країн Європи викликали рішучу протидію Англії та Франції, зокрема в Польщі, якій було надано значну військову допомогу.

¹⁴ Наринский М. М. Политика Советского Союза в Европе в 20–30- годах. *Российская дипломатия: история и современность* : материалы конференции, посвященной 450-летию создания Посольского приказа. М., 2001. С. 369.

¹⁵ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 32–33.

¹⁶ Коминтерн и идея мировой революции. Документы. М., 1998. С. 125–127.

¹⁷ Ленин В. И. Неизвестные документы. 1898–1922. М., 2000. С. 330–331.

¹⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. С. 53–66.

Зусилля радянської влади і Комінтерну виявилися марними: в більшості країн прорадянським політичним силам не вдалося прийти до влади, а ті радянські республіки, що виникли в окремих країнах (Баварська, Угорська, Словацька та ін.), невдовзі було повалено. Спроба ж допомогти «в советизації Польщі» обернулася поразкою Радянської Росії у війні з нею та принизливим Ризьким миром 1921 року.

Східні країни були об'єктом уваги РСФФР і РКП(б) і раніше. Про це свідчить «цілком секретний» меморандум заступника наркома закордонних справ Л. Карахана на ім'я Леніна – «Подання про надання народному комісаріатові закордонних справ 200 тис. рублів на підтримку робітничих організацій Сходу, направлення агітаторів задля пропаганди на Сході, на першу чверть року, січень – березень 1919 року». В меморандумі було перелічено країни, до яких планували направити «агітаторів» – Північний і Південний Китай, Корея, Персія, Індія»¹⁹.

Після поразки європейських революцій низка більшовицьких керівників, насамперед Л. Троцький, дійшли висновку, що відтепер справу світової революції вирішуватимуть на Сході. У цьому контексті їхню увагу привертало насамперед Персія, Афганістан та Індія, тобто країни переважно британських інтересів. Дореволюційні угоди Росії з Великою Британією щодо Персії та Афганістану, як і інші схожі, скасував уже 1918 р. більшовицький уряд²⁰. Це мало велике позитивне значення для відносин Персії з Радянською Росією та сусіднім Азербайджаном, де в квітні 1920 р. було проголошено радянську республіку. Але більшовики, які закликали народ Персії до боротьби проти британського колоніалізму, відразу ж виказали свої «дружні наміри» і вдалися до спроб відкриття в Персії «східного фронту світової революції». Їм сприяло те, що престиж Англії в регіоні значно впав унаслідок присутності тут британських окупаційних військ, проти яких у Персії розгорнувся повстанський рух. Особливої активності він набув у північній Гілянській провінції. Вочевидь, ідея поширити радянську владу на територію Персії з азербайджанським населенням захопила більшовиків Радянського Азербайджану і здобула підтримку в Москві.

¹⁹ Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории / под общ. ред. А. Е. Тараса. Минск, 2004. С. 81–82.

²⁰ ДВП СССР. Т. 1 : 7 ноября 1917 – 31 декабря 1918 г. М., 1957. С. 34–35, 91–93.

У травні 1920 р. десантні загони Червоної армії на чолі з командувачем Волзько-каспійської військової флотилії Ф. Раскольниковим, переслідуючи білогвардійські війська, зайняли перський порт Ензели. Створений після цього із радянських десантників експедиційний корпус уклав союз із вождем гілянського повстанського руху Мірзою Кучек-ханом, чії збройні загони контролювали, окрім Гіляна, Мазендаран, частину Перського Азербайджану, Хорасану й Астрабадської провінції²¹.

Спільними силами союзники витіснили шахські й англійські війська з Гіляна. 5 червня 1920 р. за пропозицією Ф. Раскольникова і не без вагань Кучек-хана, який повірив, укладаючи союз із більшовиками, їхнім обіцянкам не втручатися у внутрішні справи країни, було проголошено Перську Радянську Республіку зі столицею в місті Решт, створено тимчасовий уряд на чолі з Кучек-ханом. Він спирався на підтримку іноземних – російських та азербайджанських – збройних сил, що становили основу Перської червоної армії. Воєнкомом її штабу було призначено Якова Блюмкіна (в Гілянні – Якуб-заде), який прославився вбивством у Москві 1918 р. німецького посла В. Мірбаха²².

Проголошення радянської республіки на території Персії загостило відносини Москви з Тегераном і Лондоном. Уряд РСФФР заперечував присутність радянських військ у Гілянні і заявляв про свою повагу до суверенітету й територіальної цілісності Персії. Насправді ж Москва намагалася сприяти «визвольному народному рухові» грошима, зброєю, інструкторами і навіть військовими кораблями, але лише під прапором Азербайджанської республіки, тобто без розголосу, аби не дати приводу для звинувачень більшовицької Росії в «червоному імперіалізмі». Троцький також пропонував Раскольникову не лише надавати повстанцям допомогу, а й «таємно допомогти встановити в Персії широку радянську агітацію та організацію»²³. Отже, радянську підтримку антибританської боротьби в Персії супроводжували спроби впровадження більшовицьких ідей. Однак

²¹ Генис В. Л. Большевики в Гиляне: провозглашение Персидской советской республики. *Вопросы истории*. 1999. № 1. С. 66.

²² Генис В. Советская Россия и Гилянская революция. *Азия и Африка сегодня*. 2000. № 3. С. 37–38; Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 427.

²³ Генис В. Советская Россия и Гилянская революция. С. 39.

населення країни, що вже знало і російську (від 1915 р.), і британську окупації, недовірили ставилося до них, як до привнесених ззовні, хоча й значно споріднених за мовою і релігією кавказців. Невдачі перської армії в боях проти шахських військ за відсутності масової підтримки населення, у якого склалося враження, що в Гіляні встановлено російську радянську владу, переконувало більшовицьке керівництво РСФРР у безперспективності збройної советизації Персії. Тому воно вирішило нормалізувати відносини з тегеранським урядом, з яким у лютому 1921 р. було підписано відповідний договір²⁴, і водночас – використати послаблення позицій Англії в Персії (сам Д. Керзон визнавав тоді, що вплив Англії в Персії слабшає)²⁵ для тиску на британську дипломатію з інших проблем радянсько-англійських відносин, зокрема на переговорах про відновлення торговельних стосунків. Отже, потреби практичної політики брали гору над нереальними ідеологічними установками про експорт світової революції.

Іншим вектором «східної політики» керівників РКП(б) і Комінтерну став афгансько-індійський. У серпні 1919 р. в листі до ЦК РКП(б) Л. Троцький пропонував створити в Туркестані чи на Уралі «політичний і військовий штаб азійської революції». «Шлях на Париж і Лондон пролягає містами Афганістану, Пенджабу і Бенгалії», – писав Троцький, а тому слід «розпочати підготовку військового удару в напрямку Індії на допомогу індуській революції». У новому листі до ЦК наприкінці 1920 р. Троцький пропонував перейти до рішучішої політики на Сході²⁶.

Невідомо, чи розглядали ці листи в Політбюро, але, вочевидь, вони привернули увагу Леніна, адже 16 жовтня 1919 р. він надіслав одному із керівників Туркестану Ш. Еліаві листа з дорученням «поспішно створити хоча б маленьку, але самостійну базу, робити патрони (станки надсилаємо), ремонтувати зброю та військово спорядження, добувати вугілля, нафту, залізо», знайти «відданих людей», установити «архіконспіративні» міцні зв'язки з південними країнами «через Індію і через Персію»²⁷.

²⁴ ДВП СССР. Т. 3 : 1 июля 1920 – 18 марта 1921 г. М., 1959. С. 536–544.

²⁵ Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века. СПб., 2002. С. 281.

²⁶ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 30.

²⁷ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 31.

У листопаді 1919 р. II Всеросійський з'їзд комуністичних організацій народів Сходу, на якому з промовою виступив Ленін, ухвалив рішення про «створення східної інтернаціональної Червоної армії»²⁸.

Для ведення організаційної роботи в сусідніх із Туркестаном країнах 23 грудня 1919 р. було створено Раду інтернаціональної пропаганди на Сході (Радінтерпром), підпорядковану Турккомісії ЦК РКП(б), що виконувала також завдання Комінтерну. Виконавче Бюро Ради не приховувало своєї мети наблизити радянський вплив до кордонів Британської Індії. Найзручнішим для цього вважали Афганістан. Відділення Ради було створено в прикордонних з Афганістаном районах (Кушка, Тахтабазар та ін.). Радянська дипломатична місія в Кабулі, що активно брала участь у цій діяльності, домагалась від афганців відкриття консульств у прикордонних з Індією містах – Газні й Кандагарі; на думку Москви, вони мали стати основними форпостами комуністичної пропаганди в Індії²⁹.

На території Афганістану планували також створення «індійської революційної армії», яка мала увійти в Індію і зайняти певну частину індійської території та проголосити там незалежний радянський уряд на індійській землі³⁰.

Для реорганізації афганської армії з метою посилити тиск на британські позиції в Індії Радянський уряд навіть відправив до Афганістану секретним агентом одного із колишніх керівників султанської Туреччини Джемаль-пашу, якому емір доручив командування армією, що стояла на кордоні з Індією³¹. Колишній царський генерал-«військспец», географ і вчений-сходознавець, начальник академії Генштабу РСЧА від 1919 до 1921 р. О. Снесарев у своїх лекціях казав: «З політичного погляду під територією Середнього Сходу розуміють територію, до якої належать Індія, як об'єкт для володіння, група держав-буферів і величезний російський Туркестан – база підготовчих операцій для захоплення Індії»³².

²⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 31.

²⁹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 30–31.

³⁰ Панин С. Б. «Советская угроза» Британской Индии: афганский плацдарм (20-е годы XX в.). Восток. 2001. № 6. С. 29.

³¹ Гиленсен В. М. Сотрудничество Красной Москвы с Энвер-пашой и Джемаль-пашой. Восток. 1996. № 3. С. 51.

³² Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. М., 1996. С. 196.

Комінтернівські стратеги розробили і механізм вторгнення через афганську територію «революційної атакувальної армії в Індію». Він передбачав формування в радянському Туркестані армії – не менше 25 тис. осіб, набраних із представників незалежних племен індійсько-афганської прикордонної смуги, а також із індійських емігрантів на афганській території (насправді ініціатори акції були впевнені, що можна набрати армію до 100 тис. осіб). Військове спорядження і зброю для такої армії планували зосередити на радянсько-афганському кордоні, а командні посади в ній, для підготовки відповідних індійських кадрів, мали обійняти радянські військові. Частини Червоної армії не мали брати участі у військових операціях, принаймні на початковому етапі, але мали бути сконцентровані в Туркестані й бути готовими прийти на допомогу революційним силам, що діяли в Індії³³. Проти такої авантюри виступив Г. Чичерін, хоча й він сприймав відносини з Афганістаном як сприятливу можливість затвердитися на «перетині Індії» і так здобути ефективний важіль тиску на британський уряд, аби зробити його поступливішим на переговорах про налагодження радянсько-англійських відносин³⁴.

Акцію не вдалося здійснити. Основною причиною цього стало те, що радянське військове командування не могло забезпечити її потрібною кількістю військ, спорядження і техніки. Іншими причинами були: охолодження радянсько-афганських відносин після повалення влади Бухарського еміра за активної участі частин Червоної армії та проголошення Бухарської Народної Радянської Республіки, початок англійсько-радянських торгівельних переговорів, а також досягнення певного прогресу у відносинах Афганістану з Англією. Водночас, плани «советизації» Афганістану, зокрема створення «Всетуркменської республіки», до складу якої мала увійти частина північного Афганістану, обговорювали керівники Туркестану й воєначальники Червоної армії³⁵.

На торгівельних переговорах з Англією радянська делегація за вказівкою Леніна повинна була запевнити британську сторону, що

³³ Панин С. Б. «Советская угроза» Британской Индии: афганский плацдарм (20-е годы XX в.). *Восток*. 2001. № 6. С. 30.

³⁴ Тихонов Ю. Н. Роль Г. В. Чичерина в укреплении советско-афганских отношений в 1919–1922 гг. (по архивным материалам). *Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв.*: материалы межрегиональной науч. конф. Тамбов, 2003. С. 81.

³⁵ Большевицкое руководство. Переписка. М., 1996. С. 248.

«жодної офіційної пропаганди наш уряд (радянський – автор) не вестиме жодних інтересів Англії на Сході ми порушувати не маємо наміру»³⁶, а за пропаганду, що її веде Комінтерн, оскільки він є неурядовою установою, радянський уряд не може нести відповідальності. Так само Ленін сприймав невдоволення Англії щодо ухвалених рішень на з'їзді народів Сходу 1 вересня 1920 р. в Баку, в якому взяли участь делегати II Конгресу Комінтерну, і де представники РСФРР закликали «запалити справжню священну війну проти британських імперіалістів»³⁷. Його аргументи зводились до того що: з'їзд відбувався не в РСФРР, а в Азербайджанській незалежній республіці, тому – «звинувачувати нас у тому, що ми організуємо щось проти інтересів Англії, англійському урядові не вдасться»³⁸. Неправдивість і цинізм таких «аргументів» роздратовували британське керівництво.

Міністрові закордонних справ Англії лордові Керзону не лишалося нічого іншого, як заявити 9 жовтня протест із приводу того, що радянський уряд, явно порушуючи свої обіцянки, що їх дав у ноті 7 липня 1920 р.³⁹, «відправляв і зараз відправляє російські війська до Персії», «погрожував і нині погрожує походом на Хорасан», «намагається організувати повстання тубільних племен на кордоні Індії», а також «здійняв справжній ураган пропаганди, інтриг і заколотів проти британських інтересів і британської влади в Азії»⁴⁰. Ленін запропонував Чичеріну заспокоїти англійців і відкинути всі звинувачення Керзона. Водночас у секретній постанові одного із Пленумів ЦК ВКП(б), що її написав особисто Ленін, зокрема йшлося: «Східним народам повідомити всім, але лише усно через послів, без єдиного папірця, що ми обдуримо Англію»⁴¹. Радянський вождь також доручив Чичеріну «послати спеціальних послів до Баку і Ташкента, аби пояснити їм, що треба й далі ще сильніше нападати на британський імперіалізм, але не від нашого імені, а від Азербайджану і Бухари». І на додаток «до весни створити ненароком Хорасанську Радянську Республіку»⁴².

³⁶ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 42. М., 1963. С. 103.

³⁷ Генис В. Советская Россия и Гилянская революция. *Азия и Африка сегодня*. 2000. № 3. С. 40.

³⁸ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 42. М., 1963. С. 102.

³⁹ ДВП СССР. Т. 3 : 1 июля 1920 – 18 марта 1921 г. М., 1959. С. 16.

⁴⁰ ДВП СССР. Т. 3. С. 318.

⁴¹ Млечин Л. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля. М., 2003. С. 77.

⁴² Генис В. Советская Россия и Гилянская революция. С. 41.

Отже, попри певні просування в бік більшого прагматизму, підхід більшовицького керівництва до зовнішньополітичних питань здійснювався, незважаючи ні на що, крізь призму недавнього революційного піднесення в Європі й надії на світову революцію. Водночас виникала й потреба нормалізувати відносини з капіталістичними державами.

Невдачі європейських революцій, а також потреба відбудови зруйнованої під час війни економіки та іноземних кредитів і капіталів для цього зумовили поступовий відхід більшовицького керівництва від спроб «кавалерийської атаки на капитализм» і сподівань на близький успіх європейських революцій; воно дедалі більше усвідомлювало важливість для країни налагодження політичних та економічних зв'язків з капіталістичним світом та пошуків форм мирного співіснування з ним. Формулу «мирного співіснування» вперше в загальному вигляді висунув нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін на засіданні ВЦВК 17 червня 1920 року⁴³. Однак від планів світової революції ленінське керівництво в принципі не відмовлялося – воно лише переносило їх на дальшу перспективу. В середині 1921 р. на III Конгресі Комінтерну гасло світової революції було знято і зроблено висновок про потребу підготовчого етапу для захоплення влади⁴⁴.

РКП(б) і Комінтерн залишали за собою право пропаганди комуністичних ідей і гострої критики капіталістичного світу, пророкування його історичної приреченості й неминучості перемоги соціалізму у світовому вимірі, і далі надавали підтримку антиурядовим силам у капіталістичних країнах під гаслом пролетарського інтернаціоналізму, закликали до народних виступів проти правлячих класів. Комінтерн, крім того, вже від початку 20-х рр. почала активно використовувати для своїх оперативних цілей радянська розвідка і органи ГПУ (Головного політичного управління)⁴⁵.

Класовий критерій беззастережно переважав і в підходах до всіх явищ як внутрішнього, так і міжнародного життя і, отож, зумовив ідеологізацію міжнародних відносин. Усі процеси в них потрактовували в контексті ніби визначеного самим історичним розвитком

⁴³ ДВП СССР. Т. 2 : 1 января 1919 – 30 июня 1920 г. М., 1958. С. 638–661.

⁴⁴ Коммунистический Интернационал в документах. 1919–1932. М., 1933. С. 165–166, 178–184.

⁴⁵ Симбирцев И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939. М., 2008. С. 251, 253.

непримиренного зіткнення «двох світів» – нового соціалістичного і старого капіталістичного, конфронтація і протиборство яких є неминучими. Крім того, в час громадянської війни й інтервенції в більшовиків виникла глибока недовіра до політики західних держав. Тому одним із головних завдань у міжнародних відносинах вони вважали убезпечення країни від нового капіталістичного нашествия, причому на певний час, доки не почнеться переможна світова соціалістична революція. Такий, фактично односторонній, безальтернативний підхід, призводив до того, що чи не в кожному політичному й дипломатичному акті інших держав, особливо великих, підозрювали антирадянські задуми⁴⁶.

Однак, проблема налагодження економічних відносин з іноземними державами водночас із проблемою відстоювання за умов капіталістичного оточення свого існування виходили на перший план у зовнішній політиці Радянської держави.

Керівні кола західних країн не приховували ворожого ставлення до більшовицької Росії. Британський прем'єр Д. Ллойд Джордж характеризував її як «революційну країну, якою керують учорашні вигнанці і якої цурається весь світ за різкість її комуністичних учень»⁴⁷. Найагресивніша їхня частина не полишала планів збройної боротьби проти більшовизму. Були такі елементи і в Англії. Однак повоєнна Європа, глибоко вражена Першою світовою війною, ввійшла в «еру пацифізму». Спільним бажанням її народів було уникнення військових конфліктів та будь за яких умов збереження миру. І це мали враховувати керівники європейських держав. До того ж, у європейських економічних відносинах Росія була важливим елементом, тому багато комерсантів і підприємців висловлювалися за негайне припинення блокади Радянської Росії. «Блокада Росії, що її проголосили союзники, є нерозумним і короткозорим заходом; ми блокуємо не так Росію, як самих себе», – писав відомий англійський економіст Дж. Кейнс⁴⁸.

Д. Ллойд Джордж зазначав: «Епоха більшовизму, як і будь-який революційний терор, була часом тим грізним кошмаром, що

⁴⁶ Белоусова Э. С. Советский Союз: поиски безопасности. *Европа между миром и войной. 1918–1939.* М., 1992. С. 104–105.

⁴⁷ Ллойд Джордж Д. *Европейский хаос.* Л.; М., 1924. С. 112.

⁴⁸ Кейнс Дж. М. *Экономические последствия Версальского мирного договора.* М., 1922. С. 135.

змушував здригтися світ. Більшовизм зробив величезну послугу цивілізації – він так залякав демократію, що змусив її повернутися до здорового глузду тоді, коли існувала загроза переходу нервового збудження, що його викликала війна, у божевілля. Однак у нашому ставленні до Радянського уряду ми маємо не втрачати одного міркування – того, що для нас має значення – це не російський уряд, а російський народ, і тепер більшовицький уряд є єдиним посередником у стосунках із цим потужним народом. Доки цей народ лишається єдиним визнаним авторитетом у Росії, кожний ворожий акт стосовно нього завдає збитку Росії. Як ми це зрозуміли 1919 р., не можна підтримувати війни проти уряду, що перебуває в цей момент при владі, не спустошуючи країни й не розорюючи її народ ...жертвою такої політики стане народ, який зрештою не забуде завданого йому зла. Уряди виникають і зникають, а нація безсмертна»⁴⁹.

Дотримуючись такої позиції щодо більшовизму і залишаючись його ідейним супротивником, Ллойд Джордж водночас вважав, що владу більшовиків у Росії не можна повалити іноземною інтервенцією, оскільки вона здобула більшу підтримку народу порівняно з іншими політичними силами. Народ, який підтримував чи дозволив встановити над собою диктаторський режим, повинен власним досвідом дозріти до того, аби позбутися його. Більшовицькі політичні й соціально-економічні експерименти в Росії – це, принаймні, внутрішня її справа. Для інших країн важливо, аби більшовики не шкодили їхнім інтересам і визнали фінансово-матеріальні зобов'язання Росії перед ними⁵⁰.

В січні 1920 р. Рада Антанти в Парижі за ініціативи британського прем'єра офіційно зняла блокаду Радянської Росії і зазначила, що було б бажаним налагодити торгівлю з російськими кооперативними організаціями. 10 лютого на відкритті сесії парламенту Ллойд Джордж висловився за розширення торгівлі між двома державами, а на початку березня – і за конкретні переговори між ними з цього питання⁵¹.

31 травня в Лондоні відбулася перша зустріч англійських міністрів із радянською делегацією, яку очолював нарком

⁴⁹ Ллойд-Джордж Д. Мир ли это? Европейский кризис 1922–1923 годов. : пер. с англ. М., 2009. С. 196–197.

⁵⁰ Morgan K. O. Lloyd George. L., 1974. С. 267.

⁵¹ Виноградов К. Б. Девид Ллойд Джордж. М., 1970. С. 317–318.

зовнішньої торгівлі Л. Красін. Британський прем'єр сам вирішив вести переговори. Вони відбувались за вкрай складних умов: для радянської сторони тоді актуальними були проблеми боротьби проти військ Врангеля в Криму, радянсько-польської війни та її англійської підтримки, для англійської – проблеми посилення радянської активності в зоні британських інтересів на Сході, російських боргів тощо. Суперечності з цих проблем не раз загрожували зірванням переговорів. Чичерін невпинно нагадував Красіну, аби той не допускав спроби Англії нав'язати РСФФР свої умови й навмисно уникав конкретного обговорення цих проблем, що затягувало б переговори. Про зіткнення радянських і британських інтересів у країнах Сходу вже йшлося. Окрім них, гострі суперечності виникли на переговорах щодо проблеми російських боргів Британії та власності її громадян у Росії, щодо спроб англійської делегації домогтися скасування монополії зовнішньої торгівлі в РСФФР тощо. Англійська делегація посилалася на вже згадуваний Декрет про анулювання всіх державних та іноземних позик, а також на націоналізацію власності, що належала іноземним громадянам, які, на думку британських партнерів, були неправомірними. Крім того, вони відразу звернули увагу на двоїстість радянської політики щодо Англії та Німеччини. Зокрема, радянський уряд, аби зберегти мир із німцями, 27 вересня 1918 р. підписав із ними фінансову угоду, за якою було передбачено відшкодування збитків Німеччині та її громадянам, що їх завдали радянське анулювання позик і націоналізація німецької власності в Росії. За цією угодою, в жовтні 1918 р. до Німеччини було відправлено 83,533 тонн золота⁵².

Нарешті, 30 червня 1920 р. у пам'ятній записці, переданій Л. Красіну, британський уряд зажадав від радянської сторони в тижневий термін відповісти про згоду чи незгоду на чотири вимоги Англії, головними з яких були дві: 1) невтручання Москви у внутрішні справи Британської імперії та її відмова від революційної пропаганди; 2) згода Радянського уряду на вирішення проблеми боргів і майнових питань у відносинах двох держав⁵³.

7 липня Чичерін відповів, що радянський уряд приймає британські умови⁵⁴. Але й надалі непоступливість радянської

⁵² История внешней политики СССР : в 2-х т. Т. 1 : 1917–1945 гг. М., 1986. С. 87; Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии. М., 1990. С. 39.

⁵³ ДВП СССР. Т. 2 : 1 января 1919 – 30 июня 1920 г. М., 1958. С. 696–697.

сторони загрозувала завести переговори в глухий кут. Задля певного пом'якшення ситуації Л. Красін вніс пропозицію передання в концесії колишнім іноземним власникам у Росії їхніх підприємств, але під контролем радянської держави. 23 листопада 1920 р. Раднарком РСФРР ухвалив Декрет про концесії⁵⁵. Справило це позитивне враження на британський уряд чи ні, але зрештою 16 березня 1921 р. англійсько-радянську торгівельну угоду було підписано. Вона фактично мала не лише торгівельний, а й політичний характер. Англія визнавала РСФРР де-факто, однак попередні умови, що їх висунув британський уряд на початку переговорів, було зафіксовано в Угоді. Зокрема було встановлено, «аби кожна держава утримувалась від ворожих дій чи заходів проти іншої сторони... від ... будь-якої офіційної, прямої чи непрямой пропаганди проти установ Британської імперії чи Російської Радянської республіки, ...а особливо, щоб Російський Радянський уряд утримувався від будь-якої спроби захоплення військовим, дипломатичним, чи будь-яким іншим засобом впливу чи пропаганди будь-якого народу Азії до ворожих британським інтересам чи Британській імперії дій у будь-якій формі, особливо в Індії, і в незалежній державі Афганістан»⁵⁶.

Зобов'язання не вести антиросійської пропаганди щодо країн, що становили частину колишньої Російської імперії і стали незалежними, було покладено і на британський уряд. Англія також визнавала монополію зовнішньої торгівлі РСФРР і поширювала на неї принцип найбільшого сприяння.

У «Декларації про визнання претензій» радянський уряд заявляв, що він у принципі визнає себе зобов'язаним сплатити відшкодування приватним особам (британським – автор), котрі надали Росії товари чи послуги, за які їм не було сплачено, але «вже після цілковитого відновлення дипломатичних відносин»⁵⁷. Отже, рішення однієї з головних спірних проблем радянсько-англійських відносин радянській стороні вдалося відкласти на певний термін.

Укладення торгівельної угоди з Англією спонукало радянське керівництво до певного згортання активності на афгансько-індійському напрямку. Новому повпредові в Афганістані Ф. Расколь-

никову рекомендували уникати дій, що могли б викликати суперечності з Англією, та надмірної пропаганди соціалістичних ідей в Афганістані⁵⁸. 1921 р. із цих же міркувань Туркестанське бюро Комінтерну перейшло на нелегальне становище і його було переведено з Ташкента до Бухари⁵⁹. Водночас керівники туркестанських комуністів 1922 р. висували ідеї приєднання північного Афганістану до Бухари⁶⁰. Імовірності створення в північному Афганістані окремої держави в піку Англії та її активності на півдні країни не виключали й наприкінці 20-х років⁶¹. У Кабулі в 20-ті роки весь час перебували радянські військові, а в травні 1929 р. навіть було здійснено військову експедицію частин Червоної армії до Афганістану. Вона завершилась невдало, але підтвердила висунені проти СРСР звинувачення в «червоному імперіалізмі»⁶².

У 20-ті рр. Радянська Росія – СРСР і Велика Британія зіткнулися з новими проблемами в центрально-азійському регіоні: Москва – з розвитком повстанського руху в Середній Азії та проблемою його підтримки з афганської території⁶³, Лондон – із повстанським рухом у зоні вільних пуштунських племен. Періодичні спалахи антибританських повстань, численні акти вбивств британських підданих повстанцями, які після цього отримували притулок на афганській території, загострили афгансько-британські відносини. Задля встановлення контролю на прикордонних з Афганістаном територіях Індії британська влада намагалась розширити на північ її адміністративні кордони. Радянська сторона прагнула поглибити англійсько-афганський конфлікт і, за пропозицією Ф. Раскольникова, почала надавати допомогу грошима і зброєю різним прикордонним племенам⁶⁴.

⁵⁸ Гришин А. В. Установление и развитие советско-афганских отношений в первой половине 1920-х годов. *Проблемы истории советского государства и общества*. Брянск, 2002. Вып. 1. С. 123.

⁵⁹ Тихонов Ю. Н. Роль Г. В. Чичерина в укреплении советско-афганских отношений в 1919–1922 гг. (по архивным материалам). *Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв.*: материалы межрегиональной науч. конф. Тамбов, 2003. С. 82.

⁶⁰ Большевицкое руководство. Переписка. М., 1996. С. 249.

⁶¹ Бойко В. С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х годов. *Восток*. 1998. № 4. С. 39.

⁶² Мошкин С. В. Советская военная экспедиция в Афганистан в 1929 году. *Военный комментатор*. Екатеринбург, 2003. № 1. С. 17.

⁶³ Див. Гиленсен В. М. Повстанческое движение в Средней Азии и советско-афганские отношения в 1920-е – начале 1930-х годов. *Восток*. 2002. № 2. С. 56–69.

⁶⁴ Панин С. Б. «Советская угроза» Британской Индии: афганский плацдарм (20-е годы XX в.). *Восток*. 2001. № 6. С. 33.

⁵⁴ ДВП СССР. Т. 3: 1 июля 1920 – 18 марта 1921 г. М., 1959. С. 16–17.

⁵⁵ История внешней политики СССР. в 2-х т. Т. 1: 1917–1945 гг. М., 1986. С. 126.

⁵⁶ ДВП СССР. Т. 3. С. 607–608.

⁵⁷ ДВП СССР. Т. 3. С. 614.

Витрати на розвідку й революційну роботу в Афганістані та Індії були основними в бюджеті радянської місії в Кабулі. Приміром, із загальної суми її затрат від жовтня 1922 до жовтня 1923 рр. 1 млн 200 тис. рупій 800 тис. проходило за статтею «екстраординарні витрати», тобто на революційну й розвідувальну роботу⁶⁵.

1923 р. підтримка афганського уряду повстанців на кордоні з Індією, заохочувана радянською місією, так загострила англійсько-афганські відносини, що британський посланник почав погрожувати афганському урядові війною і вимагав вислати з Кабула радянського повпреда⁶⁶. Аби не допустити, щоб Афганістан прийняв англійські умови, в радянській пресі розгорнулася кампанія щодо дискредитації політики Англії, яку характеризували як інтригу і провокацію, а афганському урядові було дозволено транзит територією СРСР закупленої в Італії зброї і навіть доправлення її до Радянського Союзу з дальшим транспортуванням до Афганістану⁶⁷.

Отже, для Москви підтримка дружніх некомуністичних урядів у Кабулі стала важливішою за підтримку певних елементів в Індії задля посилення національно-визвольного руху проти Великої Британії. Теорія і практика мирного співіснування в радянській зовнішній політиці відтісняла курс на світову соціалістичну революцію.

Показовою у відносинах Радянської Росії та Англії стала проблема концесій. Уже згаданий Л. Уркварт висловлював принципову готовність до сплати російських боргів через надання англійським капіталістам концесій у Радянській Росії⁶⁸.

9 вересня 1922 р. з Урквартом було підписано попередній договір про створення в РСФРР концесії для добування свинцю й цинку. В Англії до нього поставилися доброзичливо, що обіцяло певне покращення відносин. Однак 12 вересня несподівано для всіх Ленін запропонував членам Політбюро «відкинути цю концесію», оскільки, на його думку, «це кабала і грабіж»⁶⁹. Ратифікацію договору було відкладено. І це незважаючи на те, що група радянських

⁶⁵ Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.). Ноты и документы. М., 1927. С. 34.

⁶⁶ ДВП СССР. Т. 6 : 20 ноября 1922 – 31 декабря 1923 г. М., 1962. С. 548.

⁶⁷ ДВП СССР. Т. 6. С. 554.

⁶⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001. С. 28.

⁶⁹ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. Київ, 1974. С. 198.

високопосадовців зверталась до ЦК РКП(б) з пропозицією підтримати договір з Урквартом, який вона вважала важливим для країни⁷⁰, Пленум ЦК РКП(б), за пропозицією Леніна, 5 жовтня 1922 р. відхилив його. У резолюції, ухваленій Пленумом, було зазначено, що головним мотивом такого рішення стала «недопустимість для Радянської Росії підписати виняткову за обсягом і значенням концесію, з огляду на ворожу політику Англії в цей момент у життєвому для Росії питанні про Дарданелли»⁷¹.

Уркварт і надалі докладав зусиль до укладення договору, але шансів на це вже не було. У листі Чичеріну 24 жовтня 1922 р. Ленін щодо переговорів з Урквартом висловився так: «Загальна думка в мене: вони розвалюються, ми міцнішаємо. Якщо вдасться, треба постаратися дати їм дулю. Рук собі не зв'язувати»⁷². Таке ставлення до створення концесій було однією з причин, що стримували Захід, який не поспішав ризикувати наданням кредитів Радянському Союзові за умовх непередбачуваності політики його керівництва. Відбудова економіки країни пішла іншими шляхами, фактично винятково за рахунок внутрішніх ресурсів. Надзвичайну стриманість у реалізації концесійної політики можна пояснити насамперед надто обережним підходом радянських керівників до можливості передання того чи іншого об'єкта до концесій. Від 1922 до 1927 рр., тобто тоді, коли радянська держава якнайактивніше проводила курс на залучення іноземного капіталу, було отримано 2 211 пропозицій про концесії, а укладено – лише 163 концесійні договори (тобто 7,5 % від пропозицій, включно з договорами про технічну допомогу). Зрештою на кінець 1927 р. існувало лише 69 концесій – англійських поміж них було лише 7⁷³.

У 1921–1922 рр. соціально-економічне становище радянської держави вкрай погіршилося внаслідок страшного голоду. Конче необхідним було цілковите відновлення торгівельно-економічних зв'язків з країнами Європи. Останні ж за умову їхнього налагодження висували більшовицьке визнання відповідальності за дореволюційними фінансовими зобов'язаннями. У жовтні 1921 р. радянський уряд заявив про свою готовність на певних умовах

⁷⁰ Хромов С. С. Леонид Красин: неизвестные страницы биографии. 1920–1926 гг. М., 2001. С. 119.

⁷¹ Ленин В. И. Повне збір. творів. Т. 45. С. 526–528.

⁷² Ленин В. И. Неизвестные документы. 1898–1922. М., 2000. С. 560.

⁷³ Юмашев Ю. М. Иностранные концессии в России и СССР. Государство и право. 1993. № 10. С. 104.

визнати дореволюційні борги Росії перед іншими державами та їхніми громадянами й запропонував скликати міжнародну конференцію для обговорення взаємних фінансових претензій⁷⁴.

Д. Ллойд Джордж, незважаючи на спротив Франції, яка не вірила в можливість досягнення компромісу з більшовиками, підтримав ідею конференції: він сподівався, що така конференція відкриє можливість для вирішення проблеми економічної відбудови Європи та взаємовідносин з Радянською Росією. В січні 1922 р. Верховна рада Антанти прийняла пропозицію Великої Британії про проведення навесні 1922 р. міжнародної конференції в Генуї і навіть висловила готовність визнати рівноправність систем власності, тобто фактично право більшовицького режиму на існування⁷⁵.

Генуезька конференція, як відомо не привела до порозуміння Радянської Росії з Англією. Її провал спричинили і суперечності між самими західними державами (компромісна лінія Ллойд Джорджа і непримиренність Франції), та непоступливість, що її виказала радянська сторона ще заздалегідь за вказівками Леніна.

Вочевидь, що таку позицію зумовили невпинні побоювання більшовицького керівництва можливого об'єднання капіталістичних країн проти радянської держави і розрахунки використати принижену Версальським договором Німеччину, аби не допустити цього. «Напрацювання» радянсько-німецького зближення тоді вже існували: ще від другої половини 1919 р. почалися перші контакти на предмет військової співпраці⁷⁶, у березні 1920 р. між Німеччиною та радянським урядом було укладено договір, за одним із пунктів якого Німеччина зобов'язувалася «оснастити російську армію і промисловість, аби вони могли протистояти англійцям в Азії та Польщі»⁷⁷.

Ці контакти насторожили англійських керівників. «Величезна небезпека нині, – писав Ллойд Джордж, – полягає, на мою думку, в тому, що Німеччина може пов'язати свою долю з більшовиками і поставити всі свої матеріальні та інтелектуальні ресурси, весь свій величезний організаторський талант на службу революційним

⁷⁴ ДВП СССР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. М., 1960. С. 447.

⁷⁵ Системная история международных отношений: 1918–2000 : в 4-х т. Т. 2 : Документы 1910–1940 гг. М., 2000. С. 84; ДВП СССР. Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. М., 1961. С. 62–65.

⁷⁶ Горлов С. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия). М., 2001. С. 37.

⁷⁷ Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. М., 1992. С. 32–33.

фанатикам, чиєю мрією є завоювання світу для більшовизму силою зброї. Така небезпека – не химера»⁷⁸.

Радянсько-німецьке зближення в попередні роки сприяло укладенню Рапалльського договору 16 квітня 1922 р., який став несподіваним і для Великої Британії, і для Франції. Відразу ж після підписання документу поширилися чутки про секретні військові постачання, зазначені в Рапалльському договорі. А в червні 1922 р. між Німеччиною та Радянською Росією було підписано таємну військову угоду⁷⁹. В альянсі РСФРР і Німеччини західні держави бачили не лише небезпеку ревізії Версальської системи, а й новий імпульс для більшовицьких ідей світової революції.

В радянській історіографії укладення Рапалльського договору трактували як удар по імперіалістичній політиці ізоляції Радянської Росії. Однак це, швидше, був удар по Версальській системі, призначеній обмежити реваншистські претензії Німеччини в майбутньому⁸⁰.

Тим часом революційна діяльність Комінтерну тривала, що викликало невдоволення і протести Лондона, що їх Москва відкидала, весь час стверджуючи, що Комінтерн є незалежною від радянської держави і РКП(б) міжнародною комуністичною організацією, за яку радянське керівництво відповідальності не може нести. Іншою проблемою, яка ускладнювала відносини не лише з британським урядом, а й із широкими колами громадськості, були політичні переслідування в СРСР. 1923 р. виник конфлікт щодо англійських громадян, яких заарештували органи ГПУ, а також щодо риболовства британських траулерів у районах Баренцового моря, які радянська сторона вважала своїми територіальними водами. 8 травня 1923 р. Керзон направив ноту наркоматові закордонних справ СРСР (відома як «ультиматум Керзона»). Вона містила вимоги звільнення англійських рибальських суден, що їх затримали радянські прикордонники, сплати компенсації родинам репресованих британців і відкликання з Персії та Афганістану радянських повпредів, яких Лондон звинувачував у комуністичній та антибританській пропаганді⁸¹.

⁷⁸ Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Т. 1. М., 1957. С. 350.

⁷⁹ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика. 1918–1930. М., 1991. С. 132–133.

⁸⁰ Белоусова Э. С., Наджафов Д. Г. Вызов капитализму: советский фактор в мировой политике. XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. М., 1996. С. 58.

⁸¹ ДВП СССР. Т. 6 : 20 ноября 1922 – 31 декабря 1923 г. М., 1962. С. 279–285.

Питання про загострення радянсько-британських відносин не раз обговорювали на засіданнях Політбюро від 11 травня до 18 червня 1923 року⁸².

Ще до «ульгиматуму Керзона» англійська сторона висловлювала протести проти затримання радянськими прикордонниками англійських траулерів, що вели промисел у межах 12-мильної зони біля радянського узбережжя. Англійці наполягали на тому, що кордони територіальних вод прийнято в міжнародній практиці обмежувати тримильною зоною і відмовлялися визнати законність декрету Радянського уряду від 24 травня 1921 р., за яким цю зону було розширено до 12 миль. Радянський уряд відхилив ноту Керзона і розгорнув величезну антибританську пропагандистську кампанію. Масові демонстрації пройшли майже у всіх великих містах країни. Але зрештою уряд СРСР 23 травня 1923 р. висловив готовність дозволити британським траулерам промисел у межах 12-мильної зони, а також погодився сплатити компенсації англійським громадянам⁸³.

Англійці вимагали відкличання радянських повпредів у Афганістані й Персії – Ф. Раскольникова і Б. Шумяцького. Зрештою їх задовольнила інформація радянської сторони про те, що Раскольников «переведено на іншу роботу», а Шумяцькому дано вказівки не втручатися до внутріперських справ⁸⁴.

23 січня 1924 р. до влади в Англії вперше в її історії прийшов лейбористський уряд, на чолі з Р. Макдональдом. Ще під час перевиборчої кампанії лейбористи обіцяли встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом. 1 лютого 1924 р. Англія першою з великих держав визнала де-юре СРСР і встановила з ним дипломатичні відносини на рівні повірених у справах⁸⁵. Переговори з питання загального і торгівельного договору між двома країнами тривали від 14 квітня до 8 серпня 1924 року. Для британської сторони головною проблемою на них було повернення дореволюційних російських боргів і власності британських громадян, що її націоналізувала радянська влада, чи компенсації за неї; для

⁸¹ ДВП СССР. Т. 6 : 20 листопада 1922 – 31 грудня 1923 г. М., 1962. С. 279–285.

⁸² Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня засідань. Т. 1 : 1919–1929. М., 2000. С. 218–226.

⁸³ ДВП СССР. Т. 6. М., 1962. С. 279–284, 326–327, 334.

⁸⁴ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001. С. 19.

⁸⁵ ДВП СССР. Т. 7 : 1 січня – 31 грудня 1924 г. М., 1963. С. 53–55.

радянської – отримання кредитів. У результаті тривалих переговорів Велика Британія погодилась визнати радянську монополію зовнішньої торгівлі, надати СРСР режим найбільшого сприяння в торгівлі, екстериторіальність частини приміщень радянського торгпредства тощо. Уряд СРСР погодився на часткову компенсацію російських довоєнних боргів англійським приватним особам і власникам націоналізованого майна в Росії⁸⁶.

Розвиток після укладення Рапальського договору 1922 р. радянсько-німецької співпраці, надто військової, серйозно турбував Велику Британію і Францію. За ініціативи Англії в жовтні 1925 р. в м. Локарно відбулась міжнародна конференція, де взяли участь Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Чехословаччина і Польща. Основним документом конференції – Рейнським гарантійним пактом – Франція та Бельгія, з одного боку, і Німеччина – з іншого, визнавали статус-кво кордонів, установлених Версальським мирним договором. Гарантами їх стали Велика Британія та Італія. Однак через незгоду Німеччини не було зафіксовано жодних гарантій східних кордонів⁸⁷. Загалом із погляду основного принципу англійської політики в Європі Локарнські угоди сприяли урівноваженню балансу сил на континенті⁸⁸. У Москві ж це було сприйнято як прагнення Англії та Франції спрямувати можливі реваншистські наміри Німеччини на схід, аби зіштовхнути її з СРСР. Тепер настала черга для занепокоєння Радянського Союзу, тим паче, що Німеччину запросили до Ліги Націй, одна із статей Статуту якої (16-а) передбачала участь її членів у колективних діях проти можливого агресора.

Чичерін ще у травні 1925 р., коли лише обговорювали ідею можливої угоди між західними державами, на III з'їзді Рад СРСР звинуватив Англію в прагненні створити єдиний фронт проти СРСР⁸⁹. Він навіть висунув пропозицію про створення антибританського «континентального блоку» за участі СРСР, Німеччини і Франції⁹⁰. Укладення радянсько-німецького договору про нейтра-

⁸⁶ ДВП СССР. Т. 7. С. 619, 621.

⁸⁷ Локарнская конференция. Документы. М., 1959.

⁸⁸ Демидов С. В. Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами. *Очерки истории Великобритании XVII–XX веков*. М., 2002. С. 170.

⁸⁹ ДВП СССР. Т. 8 : 1 січня – 31 грудня 1925 г. М., 1964. С. 294–295.

⁹⁰ Кен О., Рупасов А. Політбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.): Проблемы. Документы. Опыт комментария. Ч. 1 : Декабрь 1928 – июнь 1934 г. СПб., 2000. С. 89.

літет 24 квітня 1926 р.⁹¹ дещо заспокоїло радянське керівництво, але його недовіра до британської та французької політики зростає.

У самій Англії після встановлення дипломатичних відносин з СРСР значна частина суспільства була невдоволена тим що комуністична пропаганда, що її вели через Комінтерн за підтримки радянського керівництва, час від часу давалася взнаки. Щоправда деякі заходи, приписувані Комінтернові, такі як сумновідомий «лист Комінтерну», було сфабриковано і його керівники не мали до них жодного стосунку. Але були і дії, які розцінювали як втручання у внутрішні справи Англії, зокрема, спробу керівництва Комінтерну передати 200 тис. рублів золотом англійським шахтарям-страйкарям уже після укладення торговельної угоди 1921 р., що фактично забороняла такі акції⁹².

Однак будь-яку причетність до діяльності Комінтерну в Москві весь час заперечували. В січні 1925 р. в розмові з західними кореспондентами щодо цієї проблеми Чичерін роздратовано заявив: «Я можу лише повторити тисяча й перший раз, що наш уряд не несе жодної відповідальності за Третій Інтернаціонал, так само як і уряд Макдональда за другий»⁹³.

Одним із безпосередніх приводів до загострення радянсько-англійських відносин стала позиція СРСР щодо загального страйку в Англії, що його розпочали у травні 1926 р. англійські шахтарі. Як свідчать документи, в Москві очікували виступів британських шахтарів і готувалися до них. Ще на початку березня 1926 р. Політбюро ЦК ВКП(б) обговорювало це питання і ухвалило рішення доручити керівникові радянських профспілок М. Томському «інформувати англійських товаришів, що в разі, якщо боротьба спалахне, вони можуть розраховувати на допомогу робітничих організацій СРСР обсягом до одного мільйона рублів»⁹⁴. На засіданні 22 квітня Політбюро ухвалило рішення, що зобов'язувало Всесоюзну Центральну Раду Професіональних Спілок (ВЦРПС) і Профінтерн вжити мобілізаційних заходів на підтримку англійських шахтарів⁹⁵.

⁹¹ ДВП СССР. Т. 9 : 1 января — 31 декабря 1926 г. М., 1964. С. 250—252.

⁹² Коммунистический Интернационал и идея мировой революции: Документы / сост. Я. С. Дабкин [и др.]. М., 1998. С. 287.

⁹³ Чичерин Г. В. Статьи и речи по международной политике. М., 1961. С. 342.

⁹⁴ Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Коминтерн. 1919—1943. Документы. М., 2004. С. 350; Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923—1939. М., 2001. С. 116—117.

⁹⁵ Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Коминтерн. С. 357.

Загальний страйк в Англії (3—12 травня 1926 р.) було зорганізовано на підтримку страйку англійських шахтарів, що почався 1 травня як протест проти локауту, що його оголосили шахтовласники. У загальному страйку взяли участь більше 5 млн робітників промисловості і транспорту країни⁹⁶.

4 травня — наступного дня після початку загального страйку — Політбюро ухвалило розгорнену постанову, де, зокрема, було вказано, що компартія Англії (КПА) повинна «розпочати переведення страйку на політичні рейки», висунути в «сприятливий момент» гасла «геть уряд консерваторів», «за справжній робітничий уряд», «націоналізація вугільної промисловості» тощо, а також підготувати відповідні звернення до англійської армії та флоту від імені профспілок. Постанова передбачала також асигнування Генраді Британського Конгресу тред-юніонів (БКТ) від радянських профспілок 250 тис. рублів як першого внеску, з повідомленням про нього в пресі, початок агітації за відрахування 25 % денної зарплатні робітників і держслужбовців у Радянському Союзі на допомогу британським робітникам. Було передбачено й інші заходи, зокрема заборона входити до англійських гаваней радянським суднам із вугіллям і нафтою. Комуністичним фракціям у європейських парламентах було приписано розпочати кампанію за заборону вивезення вугілля до Англії. Окрім того, було рекомендовано вжити найенергійніших заходів для якнайшвидшого створення в Європі (Франція, Німеччина, Бельгія, Чехословаччина, Польща, Італія) комітетів для підтримки англійського страйку⁹⁷.

5 травня було створено спеціальну комісію Політбюро в складі 8 осіб (поміж них Й. Сталін, Г. Чичерін, В. Молотов, М. Риков, Г. Зинов'єв) для «розв'язання питань, пов'язаних з англійськими справами». Того ж дня Політбюро затвердило заходи, що їх розробила комісія, «спрямовані на припинення на час страйку вивантаження нашого (радянського — автор) вугілля й нафти в англійських портах». Їх було закамouflьовано під «ініціативу» радянських профспілок. Зокрема Союз водників мав оголосити частковий страйк і заявити, що радянських вантажів для Англії не вивантажуватимуть без згоди британських профспілок, а суднам,

⁹⁶ Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Европа. С. 117.

⁹⁷ Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Европа. С. 116.

що вже прямували до Англії, мали дати вказівку приєднатися до часткового страйку водників. Союз водників також мав відмовитись від авантаження пальним суден, запідозрених у перевантаженні його для Англії⁹⁸.

Отже, в європейській практиці профспілкового руху вперше на замовлення вищого керівництва держави почались страйки як важіль впливу на соціально-економічну і політичну ситуацію в іншій державі, адже в рішеннях Політбюро ішлося не лише про надання допомоги страйкарям, а і про підбурювання їх до зміни політичного ладу. 6 травня Політбюро ухвалило рішення розпочати активну антианглійську кампанію в радянській і зарубіжній комуністичній пресі, 7 травня – за пропозицією Сталіна – про перерахування Генраді 2 млн рублів – як «другого внеску від радянських профспілок», про що повідомила «Правда»⁹⁹.

Однак керівництво Генради БКТ не стало компрометувати себе згодою на отримання фінансової допомоги від радянських профспілок. В Англії знали про їх «незалежність» і вважали, що уряд може використати це проти керівників страйку. 6 травня відбулась нарада Президії Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) і делегації ВКП(б), на якій було ухвалено текст листа до ЦК КПА з рекомендаціями англійським комуністам щодо їхньої тактики під час страйку, а також рішення через опитування членів делегації ВКП(б) – Сталіна, Мануїльського, Зинов'єва, П'яницького – надіслати Компартії Англії 20 тис. золотих рублів «понад кошторис на екстраординарні витрати у зв'язку зі страйком»¹⁰⁰.

У закритому листі ВККІ ЦК КПА від 8 травня було вказано, що загальний страйк підтвердив висновок Комінтерну про нестійкий, нетривалий, частковий характер стабілізації капіталізму, що страйк «від першої ж хвилини набув політичного характеру», КПА – єдина організація, спроможна «продумати цілі руху до кінця», «дедалі більше ставлячи в центр боротьби питання про владу», а «за необхідності висунути і гасло створення Рад робітничих депутатів»¹⁰¹. Отже, Політбюро ЦК ВКП(б) якнайбезпосередніше керувало організацією великомасштабної кампанії підтримки страйку англійських шахтарів. Воно сприяло створенню в ряді

⁹⁸ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001. С. 118.

⁹⁹ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. С. 120.

¹⁰⁰ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. С. 98.

¹⁰¹ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. С. 98.

європейських країн комітетів дій для збирання коштів і продовольства для страйкарів, для заборони вивезення вугілля до англійських портів, для скликання мітингів і зібрань солідарності.

12 травня 1926 р. верховний суд Англії виніс вердикт, що оголошував загальний страйк незаконним – він суперечив англійському законодавству про промислові конфлікти. У рішенні було зазначено, що жодних доказів існування промислового конфлікту в інших профспілках, крім шахтарської, немає.

Генеральна рада на основі його прийняла ухвалу припинити загальний страйк. Це розчарувало керівників ВКП(б) і Комінтерну. Політику Генради БКТ вони поцінували так, що її лідери зрадили загальний страйк англійських робітників. Останнє викликало навіть протест ЦК КПА, який назвав таке поцінування втручанням у внутрішні справи англійського робітничого руху¹⁰².

Підтримка англійських шахтарів, чий страйк тривав майже до кінця року, з боку комінтернівських і радянських партійних і профспілкових структур тривала. Разом від травня до жовтня 1927 р., за протоколами Політбюро, з СРСР до Англії було надіслано близько 10 млн. рублів, причому великі внески спочатку вилучали з державної скарбниці «в рахунок зборів»¹⁰³.

Багато політичних і громадських діячів Англії вважали радянську фінансову допомогу шахтарям, що страйкували, втручанням у внутрішні справи їхньої країни, прагненням створити хаос в Англії задля повалення уряду і зміни політичного ладу. Ця допомога, як і матеріальна підтримка національно-революційного руху в Китаї, зумовила погіршення радянсько-англійських відносин у всіх напрямках. У червні 1926 р. міністр закордонних справ Великої Британії О. Чемберлен під час обговорення в парламенті питання про англійсько-радянські відносини заявив, що зібрані в СРСР кошти надсилають не для надання допомоги людям у біді, а для «розпалювання революції». Він, як і Черчилль вважав, що систематичні радянські порушення зобов'язання про відмову від пропаганди, «наприклад у Китаї», що це передбачено англійсько-радянською угодою, роблять недоцільними переговори про будь-яку угоду. Група консерваторів радикального напрямку

¹⁰² Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943. Документы. М., 2004. С. 83.

¹⁰³ Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. С. 99; Політбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 11.

вимагала розірвання дипломатичних, торгівельних відносин з Радянським Союзом, звинувачуючи уряд СРСР у тому, що його політику визначає Комінтерн¹⁰⁴.

Після приходу до влади більшовиків на об'єкт гострих радянсько-британських суперечок став перетворюватися Китай – політично роздроблена на початку 20-х р. країна: на міжнародній арені її представляв Пекінський уряд, який контролював лише невелику частину держави; низкою районів керували уряди військових (мілітаристських клік), що вели між собою невпинні війни; в південному Китаї діяла Народна партія (Гоміндан) під керівництвом Сунь-Ятсена – єдина політична сила, що спрямовувала свою діяльність на об'єднання розколеної країни. На початку 1920-х років у Гуанчжоу (Кантон) було створено гомінданівський уряд Південного Китаю на чолі з Сунь-Ятсеном.

В довоєнний час північну частину Китаю традиційно вважали російською сферою впливу. Переважна частина центральних і південних районів стали зонами інтересів Великої Британії, Японії, США та інших держав. Більшовицьке керівництво сприймало Китай у контексті ідей світової революції та під гаслами боротьби зі світовим імперіалізмом намагалося підірвати вплив інших держав у Китаї, насамперед Англії¹⁰⁵. Дипломатичні зусилля й революційні ідеї більшовиків суперечили одні одним: вони домагались дипломатичного визнання від Пекінського уряду (1924 р. він визнав СРСР) і водночас встановили зв'язки з Гомінданом та іншими політичними силами. Вони також підтримували малочисельну Комуністичну партію Китаю та рекомендували їй вступити в союз із Гомінданом.

Один із перших радянських повпредів у Китаї А. Йоффе 1923 р. сповіщав Москву, що ця країна стоїть на порозі революції: «Китай – ахілсова п'ята імперіалізму... Місце для нас тут надзвичайно сприятливе. Боротьба зі світовим імперіалізмом має величезний резонанс і величезні шанси на успіх ...Якщо ми виб'ємо у європейського капіталізму Китай, залишиться лише Індія»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. М., 2001. С. 99–100.

¹⁰⁵ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика. 1918–1930. М., 1991. С. 195.

¹⁰⁶ Сидоров А. Ю. Спор между Г. В. Чичериным и А. А. Йоффе об основах советской политике в Китае. *Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв.* : материалы межрегиональной науч. конф. Тамбов, 2003. С. 73.

Радянський уряд почав надавати фінансову допомогу не лише Сунь-Ятсену, а й мілітаристам, чия діяльність була вигідна СРСР, як наприклад, Чжан Цзоліна і У Пейфу на півночі Китаю¹⁰⁷.

На початку 1923 р. на військову допомогу уряду Сунь-Ятсена СРСР асигнував 2 млн. доларів¹⁰⁸, що дало можливість розпочати формування Національно-революційної армії (НРА), центром підготовки офіцерських кадрів для якої стала школа суходільних військ Гоміндана Хуанпу (Вампу), створена за участі радянських фахівців. Начальником її став Чан Кайші¹⁰⁹.

Г. Чичерін заперечував, що цю допомогу спрямовано на повалення пекінського режиму і що вона є втручанням у внутрішні справи Китаю¹¹⁰. Однак від 1923 р. радянське керівництво почало направляти до Кантона фахівців майже з усіх основних військових спеціальностей. Поміж них були відомі воєначальники В. Блюхер, П. Павлов, О. Черепанов, В. Путна та інші, які фактично сприяли спробам повалити пекінський режим. За планами, що їх розробив Блюхер, було здійснено два Східні походи, що значно зміцнили революційну базу на півдні Китаю¹¹¹. Головним політичним радником Кантонського уряду був представник Комінтерну М. Бородін¹¹². Чичерін же звинувачував західні держави, і насамперед Англію, у прагненні знищити китайський національно-визвольний рух. Він доводив, що радянська й західна політика щодо Китаю є кардинально розбіжними: метою Радянської держави є створення централізованого демократичного уряду, незалежного від іноземного впливу, тоді як Англія провокує місцевих воєначальників на незгасні конфлікти, аби за відсутності централізованої влади в Китаї зберегти свій вплив¹¹³.

¹⁰⁷ Широкоград А. Б. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. М., 2004. С. 301.

¹⁰⁸ Широкоград А. Б. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. С. 299 ; Крюков М. В. Извилистый путь к альянсу: Советская Россия и Сунь-Ятсен (1918–1923). *Проблемы Дальнего Востока*. 1999. № 2. С. 116.

¹⁰⁹ Юркевич А. Г. Советская военная политика в Китае и борьба в военных структурах Гоминдана в первой половине 1925 г. *Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв.* : материалы межрегиональной науч. конф. Тамбов, 2003. С. 217–218.

¹¹⁰ Чичерин Г. В. Статьи и речи по международной политике. М., 1961. С. 397–398.

¹¹¹ Картунова А. И. Москва и Северный поход национально-революционной армии Китая. *Восток*. 1998. № 3. С. 34; Широкоград А. Б. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество. С. 209.

¹¹² Сидоров А. Ю., Клеймёнова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 334.

¹¹³ Чичерин Г. В. Статьи и речи по международной политике. С. 398–399.

Насправді ж революційні ідеї і тактику, що їх упроваджували більшовицький уряд і Комінтерн через апарат радянських радників при Гоміндані й Компартії Китаю, було призначено для того, аби нав'язати країні більшовицький варіант організації влади.

Після початку національної революції в Китаї 1925–1927 рр. Політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) близько двох десятків разів розглядало проблеми, пов'язані з китайськими справами, «кураторство» над якими здійснював особисто Й. Сталін. Уже 25 червня 1925 р. Політбюро ухвалило рішення вести справу на розігнання Пекінського уряду¹¹⁴. Поміж інших рішень були проблеми фінансової допомоги Гоміндану й Компартії, постачання зброї та військового спорядження, направлення політичних радників і військових інструкторів¹¹⁵, організації в разі необхідності військової експедиції до Китаю¹¹⁶, підготовки в Радянському Союзі китайських фахівців¹¹⁷, створення Рад і радянських районів у Китаї¹¹⁸ тощо.

1925 р. було створено Китайську комісію Політбюро ЦК ВКП(б), а 1926 р. – Далекосхідне бюро Виконкому Комінтерну, що почало діяти в Шанхай¹¹⁹. Однак, у 1926–1927 рр. у Гоміндані відбувся розкол, спричинений, зокрема, й політикою ВКП(б) і Комінтерну, а саме їх надмірною опікою над КПК, яку вони штовхали в лідери Китайської революції. Чан Кайші та інші керівники Гоміндану рішуче виступили проти комуністів. 12 квітня 1927 р. Чан Кайші захопив Шанхай і сформував у Нанкіні новий уряд. Москва відмовилась його визнати. Низку повстань, які тоді організувала КПК проти уряду Чан Кайші, було придушено. У грудні 1927 р. вона спробувала здійснити соціалістичну революцію в Кантоні. Саме тоді китайським комуністам на неї дало «добро» Політбюро ЦК ВКП(б) в телеграмі зі словами: «...не заперечуємо проти вашої пропозиції і радимо діяти впевнено й рішуче»¹²⁰.

¹¹⁴ ВКП(б), Комінтерн и национально-освободительное движение в Китае. Документы. Т. 1 : 1920–1925 гг. М., 1994. С. 576, 666.

¹¹⁵ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 314, 479–481, 486–487.

¹¹⁶ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 356–357.

¹¹⁷ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 490–491.

¹¹⁸ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. С. 486–487, 489–490, 491–492, 494.

¹¹⁹ ВКП(б), Коминтерн и национально-освободительное движение в Китае. Документы. Т. 2, ч. 1 : 1926–1927 гг. М., 1996. С. 157, 202.

¹²⁰ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. С. 493.

В підготовці повстання взяли участь радянські військові радники М. Куманін і Є. Тесленко. «Кантонська комуна» існувала лише три дні, її знищили урядові війська. Сім тисяч учасників повстання було страчено, а робітників радянського консульства в Кантоні заарештували й розстріляли гомінданівці¹²¹.

Революційні події в Китаї англійський уряд сприймав як ще один факт більшовицької агітації та підривної антибританської політики СРСР. У лютому 1927 р. Лондон офіційно попередив Москву, що в разі, якщо вона далі вестиме антибританську пропаганду, він розірве дипломатичні відносини з СРСР¹²².

Після того, як 6 квітня 1927 р. китайська влада вчинила обшук у радянському посольстві в Пекіні і знайшла матеріали з планами повалення уряду Чан Кайші та захоплення влади комуністами, британська влада вирішила вчинити аналогічні дії відносно радянських установ у Лондоні. 12 травня 1927 р. лондонська поліція захопила документи торгівельного представництва СРСР і радянсько-британського акціонерного товариства АРКОС, у яких виявила додаткові свідчення антибританської діяльності радянських громадян. 23 травня 1927 р. англійський уряд ухвалив рішення розірвати дипломатичні відносини з Радянським Союзом, за яке проголосувала більшість британського парламенту.

Таким чином, упродовж 1920-х рр. радянсько-британські відносини фактично перебували в стадії перманентної кризи. Більшовицькі зовнішньополітичні постулати, засновані на класовому підході, на вірі в світову революцію і месіанську роль революційної Росії, на концепції «двох світів», зумовили неминучість конфронтації та протиборства двох держав. Їх розділяв глибокий антагонізм. Дуалізм радянської зовнішньої політики з її двома взаємно несумісними принципами – пролетарського інтернаціоналізму і мирного співіснування різних держав, до повної міри виявився і у відносинах з Англією. Радянський уряд фінансував новоутворені компартії, зокрема й англійську, підштовхував їх до революцій, що шкодило британським інтересам, вступив у альянс із Німеччиною в підірванні Версальського порядку, намагався

¹²¹ Чубаров В. В. Военные конфликты в Китае и позиция СССР (1927–1933 гг.). Советская внешняя политика. 1917–1945. Поиски новых подходов. М., 1992. С. 95; Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 341.

¹²² ДВП СССР. Т. 10 : 1 января – 31 декабря 1927 г. М., 1965. С. 60–62.

посварити одні капіталістичні держави з іншими та водночас домагався відновлення торгівельних і дипломатичних зв'язків з Англією, сподіваючись на отримання необхідних країні кредитів. Він погодився взяти на себе зобов'язання часткового відшкодування англійським громадянам за націоналізацію їхньої власності в Росії, прийняв умови британської сторони щодо припинення пропаганди, спрямованої на зміну чинного ладу в Англії, обіцяв відмовитись від спроб стимулювання в країнах Сходу антибританських рухів, однак жодного з цих зобов'язань не виконав. Більше з тим, як видно з наведених фактів, втручання у внутрішні справи Англії під час загального й шахтарського страйків санкціонувало на державному рівні Політбюро ЦК ВКП(б), але закамуювало це під «пролетарську солідарність». Не припинялись радянські спроби поширення свого впливу в країнах Сходу: Персії, Афганістані, Китаї тощо. Традиційне російсько-британське суперництво, особливо в Азії, ще більше загострилося.

Отже, на думку автора, хоча рішення британського уряду С. Болдуїна розірвати дипломатичні відносини з СРСР у травні 1927 р. й було до певної міри упередженням, радянська політика давала для цього досить підстав.

РАПАЛЛЬСЬКИЙ ВИБІР РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ 1922 РОКУ

«Рапалльська політика», «дух Рапалло», «епоха Рапалло» – поширені в історичній літературі визначення особливих радянсько-німецьких відносин і співпраці, що розвивалась після підписання 16 квітня 1922 р. знаменитого Рапалльського договору між Радянською Росією (РСФРР) та Веймарською Німеччиною і тривала до встановлення в Німеччині нацистської диктатури.

Рапалльський договір вніс суттєві зміни в політичну ситуацію в Європі. Він був першим рівноправним договором двох великих держав, що нещодавно воювали між собою, а найголовніше – різної соціально-економічної та політичної орієнтації (соціалістичної та капіталістичної).

У дослідженнях радянських істориків І. Коблякова, А. Ахтамзяна, Г. Трухнова та ін. вивчено різні аспекти укладення і наслідків Рапалльського договору та співпраці обох країн у політичній, економічній, культурній сферах.

Військову ж сферу – одну з найважливіших у радянсько-німецьких відносинах рапалльського періоду – замовчували, а тому виникало враження, що військової співпраці взагалі не було. Полегшення доступу до архівних документів у період перебудови дало змогу низці дослідників звернутися до вивчення його змісту і наслідків. Важливі документи з цієї проблеми опублікували Ю. Дьяков і Л. Бушуєва¹. На основі нових документів дав оцінку військовій співпраці СРСР і Німеччини А. Ахтамзян². Рапалльській політиці й радянсько-німецькому військовому альянсові присвячено розділ книги Л. Безименського³, монографії В. Захарова⁴, С. Горлова⁵ і Ю. Кантор⁶, де з'ясовано головні його напрямки, а також стаття М. Клишевича⁷.

¹ Дьяков Ю. Л., Бушуєва Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. М., 1992.

² Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. По новым документам. *Новая и новейшая история*. 1990. № 5. С. 3–24; Його ж. Профили Рапалльської дипломатії: очерки. М., 2009.

³ Безименский Л. А. Гитлер и Сталин перед схваткой. М., 2002.

⁴ Захаров В. В. Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 г. М., 1992.

⁵ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. М., 2001.

Обставини, пов'язані з підготовкою Рапальської угоди Радянської Росії з Німеччиною 1922 р., висвітлено в уже згаданій колективній праці Інституту історії України НАН України⁸, а також у публікаціях Б. Ачканазі⁹ і М. Саппа¹⁰.

Після приходу більшовиків до влади в жовтні 1917 р. Росія ще формально перебувала в складі Антанти і в стані війни з блоком Центральних держав. Припинення війни і підписання миру було одним із головних пунктів програми РСДРП(б), адресованої широким народним масам. Тож його укладення вважали одним із важливих засобів зміцнення соціальної бази нового режиму. Держави Антанти, як відомо, відхилили сформульоване в Декреті про мир звернення нової влади в Росії¹¹. Німеччина на завершальних етапах Першої світової війни, вважаючи більшовиків своїми потенційними союзниками і найкращими партнерами для мирного врегулювання, прийняла їхні пропозиції.

Радянсько-німецькі переговори у Брест-Литовську й сепаратний мир 3 березня 1918 р. завдали жорстокого удару ілюзіям радянського керівництва щодо справедливого демократичного миру «без анексій» і «без контрибуцій»¹² і посварили його з колишніми російськими союзниками. Водночас, мир з німцями сприяв більшовикам в утриманні влади в Росії, а німецьким керівникам давав змогу спробувати повернути перебіг війни на Заході на свою користь. Вона була невдалою і завершилась поразкою німців.

Брестський договір передбачав установа дипломатичних відносин між Радянської Росією та Німеччиною. У квітні 1918 р. повноважним представником РСФРР у Берліні було призначено А. Йоффе – одного з учасників переговорів у Бресті¹³. Але перебіг

⁶ Кантор Ю. З. *Заклятая дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1930-е годы.* СПб., 2009.

⁷ Кальшев М. К вопросу о становлении германо-советских отношений в 1917–1922 годах. *Вестник Рязанского гос. университета.* История. Ист. науки. 2010. № 27. С. 5–8.

⁸ Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України.* Київ, 2001. С. 407–409.

⁹ Ачканазі Б. О. Уряд Р. Пуанкаре і Рапальська угода Радянської Росії з Німеччиною 1922 р. *Вопросы германской истории.* 2009. Вып. 36. С. 207–219.

¹⁰ Саппа М. М. Боротьба за дипломатичне визнання УСРР Німеччиною: обставини укладання Рапальського договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2003. Вип. 24. С. 179–183.

¹¹ *Документи внешней политики СССР* (далі – ДВП СССР), М., 1961. Т. 1 : 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. С. 11–14.

¹² ДВП СССР. Т. 1. С. 12.

¹³ *История внешней политики СССР* : в 2-х т. 1917–1985. Т. 1 : 1917–1945 гг. М., 1986. С. 69.

радянсько-німецьких відносин після цього став украй суперечливим і непередбачуваним. І не лише тому, що Брестський мир був грабіжницьким і принизливим, а й через особливий підхід більшовицького керівництва до міжнародних відносин¹⁴. Зовнішньополітичну доктрину Радянської держави було засновано на висновках Леніна про неминучість світової революції¹⁵. Її підтримку від радянського режиму (ідейну і матеріальну) вважали основним завданням. Підписання ж Брестського миру вважали вимушеним, тимчасовим заходом. Водночас радянські керівники заявляли про прагнення до мирних відносин з усіма країнами й народами, що було втілено у формулі «мирне співіснування».

Радянське повпредство в Німеччині від самого початку поширювало агітаційні матеріали із закликами до революції, надруковані в РСФРР німецькою мовою, встановило зв'язки з групою «Спартак», надавало фінансову допомогу у виданні соціал-демократичних газет і закупівлі зброї для підготовки революційного повстання¹⁶.

5 листопада 1917 р. уряд М. Баденського ухвалив рішення про вислання з країни всіх радянських дипломатів. Після розірвання дипломатичних відносин важливу роль у встановленні контактів із німецькими політиками, державними діячами, військовими та промисловцями зіграв учасник соціал-демократичного руху в Росії та один із перших радянських дипломатів Віктор Копп. Мобілізований на фронт, він 1915 р. потрапив до німецького полону, його було звільнено після наполегливих клопотань А. Йоффе та призначено радником радянського повпредства, а також Карл Радек – відомий діяч комуністичного руху й соратник Леніна. 1918 р. Радек брав участь в установчому з'їзді Компартії Німеччини і повстанні німецьких робітників. У лютому 1919 р. його було заарештовано і він потрапив за ґрати в'язниці Моабіт.

В. Копп навесні 1919 р. повернувшись до Берліна офіційно працював керівником радянської місії у справах військовополонених¹⁷, але, поза тим, сконтакував із представниками німецької промисловості, банківськими й торгівельними колами і встановив

¹⁴ Хильгер Г., Мейер А. *Россия и Германия. Союзники или враги?* / пер. с англ. Л. А. Игорева. М., 2008. С. 132.

¹⁵ Ленин В. И. *Полн. собр. соч.* М., 1962. Т. 32. С. 304–305.

¹⁶ Случ С. З. *Германо-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений.* *Славяноведение.* 1995. № 6. С. 16.

¹⁷ ДВП СССР. Т. 2 : 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. М., 1958. С. 459–462.

зв'язок із Радеком. Німецька влада знала про високий ранг Радека в РКП(б), і після підписання 1919 р. Версальського договору в неї виникла ідея використати його для відновлення контактів з радянським урядом. Радека перевели до комфортної камери. Невдовзі вона дістала назву «політичного салону» Радека, де побували відомі політики й військові Німеччини¹⁸. Серед них були В. Ратенау – президент АЕГ, О. Хассе – майбутній начальник штабу рейхсвера, П. фон Хінце – колишній міністр закордонних справ кайзерівської Німеччини¹⁹. Під час цих контактів Радек переконував своїх німецьких співрозмовників у необхідності й неминучості союзу між Німеччиною та РСФРР, у спільності їхніх інтересів як держав, що їх відкинула на узбіччя європейської політики система Версальських договорів. Водночас радянські емісари зондували можливості отримання німецької зброї для Червоної армії (РСЧА). Перші радянські закупівлі військового спорядження в Німеччині було здійснено на початку 1920 року²⁰. В березні того ж року було укладено радянсько-німецький договір, за яким Німеччина зобов'язувалася «оснастити Російську армію і промисловість, аби вони могли протистояти англійцям у Азії та Польщі» й «усіяко підтримувати Росію в її мирних переговорах із західними державами»²¹. Своєю чергою радянська сторона зобов'язувалась передати німцям «в експлуатацію шахти, залізниці, канали й великі підприємства» та «підтримати Німеччину в разі конфлікту»²². Згодом було також досягнуто домовленості про обмін розвідувальною інформацією щодо чисельного складу і озброєння польської, чехословацької, румунської і турецької армій²³. За низкою угод, підписаних у ці роки, відбувався обмін військовополоненими²⁴.

¹⁸ Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. М., 1992. С. 11.

¹⁹ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. М., 2001. С. 30.

²⁰ Российский государственный архив экономики. ф. 413, оп. 2, д. 325, л. 43.

²¹ Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. С. 22.

²² Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. С. 33.

²³ Дешко И. Ф. К вопросу о военных отношениях между Германией и СССР (1920–1933 гг.). *Рапальская политика: истоки, традиции и современность* : тез. докл. и сообщений участников науч. семинара, Минск, 25–27 мая 1992 г. Минск, 1992. С. 39.

Зближували Радянську Росію та Німеччину гострі суперечності з новою польською державою. Під час радянсько-польської війни, що почалась у квітні 1919 р., німецький уряд оголосив про свій цілковитий нейтралітет, що було позитивним для РСФРР. Німеччина заборонила транзит зброї своєю територією до Польщі; значна кількість німецьких добровольців воювала на боці більшовиків у Червоній армії. В керівництві рейхсвера в цей час посилювались настрої на користь «східної орієнтації» та військового союзу з «радянським більшовизмом». Головнокомандувач рейхсвера генерал-полковник Г. фон Сект почав закликати до союзу з Радянською Росією задля ліквідації принизливих статей Версальського договору²⁵. Під час наступу Червоної армії для координації її дій із загонами німців – жителів Польщі, до радянських військ було відряджено спеціального представника рейхсвера²⁶. В. Копп зазначав: «Появи наших військ у Польському коридорі було достатньо, аби викликати прагнення німецького народу до возз'єднання Німеччини»²⁷.

Але до намірів радянського керівництва входили не лише захоплення й «радянська» Польщі. В наказі командувача Західного фронту М. Тухачевського йшлося: «Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя й мир трудящому людству. Вперед на Захід!»²⁸. Такі заклики заважали радянсько-німецькому зближенню. Але спільність інтересів переважала.

Поразка у війні з Польщею змусила керівників радянської держави звернути увагу на слабкі сторони Червоної армії, зокрема в її організації, в підготовці кадрового командного складу, в оснащенні військовою технікою. За таких умов актуальність військової співпраці з Німеччиною зростала, оскільки на її встановлення з іншими європейськими державами не можна було розраховувати. Активну участь у цьому процесі брав В. Ленін, як голова радянського уряду і член Політбюро ЦК РКП(б), а також

²⁴ Случ С. Э. Германно-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений. *Славяноведение*. 1995. № 6. С. 459–462; Ушаков В. Б. Внешняя политика Германии в период Веймарской республики. М., 1958. С. 251.

²⁵ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. М., 2001. С. 36.

²⁶ ДВП СССР. Т. 3 : 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. М., 1959. С. 76–77.

²⁷ Российский государственный архив экономики. ф. 413, оп. 2, д. 328, л. 17.

²⁸ Новейшая история Отечества. XX век : в 2 т. Т. 1. М., 1998. С. 317.

інші партійні, державні та військові керівники РСФРР – Л. Троцький, Й. Сталін, Г. Чичерін, Ф. Дзержинський, М. Фрунзе²⁹.

Посилення військового потенціалу Радянської Росії не відповідало інтересам і намірам німецької сторони, однак вона мала зацікавленість у розвитку її промисловості, розраховуючи на організацію радянського постачання стратегічних видів сировини: марганцю, молібдену, нікелю, хрому, вольфраму, а також тих видів озброєнь, що їх виробництво було заборонено в Німеччині Версальським договором. За вказівкою фон Секта наприкінці 1920 – на початку 1921 р. було створено спеціальну військову групу («Вогру»), призначену для організації співпраці з Робітничо-селянською Червоною армією (РСЧА). Особистим представником німецького військового міністра і першим уповноваженим групи в Москві було призначено влітку 1921 р. О. фон Нідермайера³⁰. Разом з іншими її учасниками Нідермайер у супроводі замнаркома НКЗС Л. Карахана і В. Коппа відвідав деякі оборонні заводи й верфи Петрограда, що їх радянська сторона розраховувала відбудувати й модернізувати за допомогою німецького капіталу та спеціалістів³¹.

Результатами переговорів стало створення радянсько-німецького «Товариства з розвитку промислових підприємств» для сприяння розвитку військово-промислових об'єктів на території Радянської Росії³².

4 серпня 1921 р. Нідермайер мав бесіду з Г. Чичеріним. Зміст доповідної записки наркома Леніну про її результати свідчив, що тоді вже було визначено лінію на тісну військово-політичну співпрацю Москви й Берліна³³.

У вересні 1921 р. на приватних квартирах у Берліні відбулися секретні переговори наркома зовнішньої торгівлі Л. Красіна і

²⁹ Захаров В. В. Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 г. М., 1992. С. 25–27; Кантор Ю. З. Заклятая дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1930-е годы. СПб., 2009. С. 12.

³⁰ Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы. М., 1992. С. 13.

³¹ Кантор Ю. З. Заклятая дружба. Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1930-е годы. С. 116.

³² Дьяков Ю. Л., Бушуева Т. С. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. С. 14.

³³ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. М., 2001. С. 55.

В. Коппа з фон Сектом і низкою інших високопоставлених німецьких військових. В. Копп інформував Чичеріна, що було досягнуто умов співпраці, за якими «Вогру» давала радянській стороні замовлення на виробництво літаків, важкої артилерії та інших предметів військового спорядження, а також кредити для оновлення устаткування радянських заводів. Було передбачено безпосередню участь німецьких військово-технічних кадрів під час виконання замовлень на радянських заводах. Радянська сторона зобов'язалась також створити трест, до якого ввійшли б основні підприємства з випуску важкої артилерії (Мотовилиха, Царицин), літаків (Рибінськ, Ярославль), пороху, снарядів тощо. Керівництво тресту мало складатися з представників радянського уряду і «Вогру», а виробничу програму мали узгодити між делегованою до Москви німецькою військово-технічною комісією та представниками штабу РСЧА. В одній зі своїх тодішніх доповідних В. Копп повідомляв про список першого замовлення: 1000 літаків, 300 польових гармат, 300 важких гармат, 200 зенітних гармат, 200 кулеметів, 200 броневих автомобілів, по 3 тис. штук снарядів для кожної гармати³⁴.

Погіршення економічної ситуації в Радянській державі змусило уряд РСФРР звернутись до керівників Великої Британії, Франції, США 28 жовтня 1921 р. з пропозицією скликати міжнародну конференцію для обговорення взаємних фінансових претензій, а також висловити згоду про визнання зобов'язань перед іншими державами і громадянами з проблем позик³⁵.

6 січня 1922 р. на сесії Верховної Ради Антанти в Каннах було ухвалено рішення про скликання в березні 1922 р. в Генуї економічної та фінансової конференції європейських держав. Пропозиції, що їх висунули західні держави, створювали основу для переговорів про врегулювання їхніх відносин з Радянською Росією. Але уряд більшовиків, насамперед В. Ленін, фактично виступив за зірвання Генуезької конференції, категорично відмовляючись від поступок за боргами перед іноземними громадянами, попри те, що західні країни готові були погодитись на їх відтермінування і на визнання права Радянської Росії на німецькі репарації.

³⁴ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. С. 56.

³⁵ ДВП СССР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. М., 1960. С. 445–448.

Напружені стосунки з західними державами в період громадянської війни і досвід контактів з Німеччиною посилювали зацікавленість більшовицького керівництва в торгівлі з нею. Попри те, що в основі радянської політики відносно капіталістичних країн стало невпинне розпалювання суперечностей між ними, перевагу було надано Німеччині, саме тому, що й вона тоді протистояла західним державам.

Зближення РСФРР із Веймарською республікою та його оформлення Рапалльським договором проходило за два етапи: 1) кілька місяців у Берліні тривало узгодження статей майбутньої угоди, яке в основному завершилось перед початком Генуезької конференції; 2) рішення було ухвалено впродовж доби³⁶. В результаті у Рапалло 16 квітня 1922 р. договір про налагодження відносин між Радянською Росією та Німеччиною було підписано. РСФРР відмовлялась від репарацій, а Німеччина – від дореволюційних позик і своєї власності, конфіскованої в Росії під час війни. Було відновлено дипломатичні відносини. У торгівлі було запроваджено принцип найбільшого сприяння³⁷.

У фінансовому сенсі такі умови були вигідні Німеччині, оскільки сума російського боргу та конфіскованої німецької власності становила 1,3 млрд. золотих рублів, а сума репарацій, що на них могла б претендувати радянська сторона – 16 млрд. золотих рублів. Крім того, оскільки Німеччина за Версальським договором несла відповідальність за розв'язання війни, вона не мала права вимагати від Росії повернення боргів і власності. Німецькі борги анулював ще царський уряд 1914 р., а власність конфіскував, що визнавали країни Антанти³⁸.

Чим було вмотивовано рапалльський вибір радянського уряду і які чинники цьому сприяли? По-перше, прагненням прорвати єдиний фронт капіталістичних країн. Імовірно, значну роль зіграла й загальна орієнтація Леніна, його негативне ставлення до Англії, її союзників, ліберальної демократії, що їх радянський вождь весь час критикував. Західні держави більшовицьку політику також активно не сприймали.

³⁶ Случ С. Э. Германно-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений. *Славяноведение*. 1995. № 6. С. 18.

³⁷ ДВП СССР. Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 ноября 1922 г. М., 1961. С. 223–224.

³⁸ Сидоров А. Ю., Клейменова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 117.

Важливим чинником було ставлення Леніна до Німеччини. Вочевидь, що контакти більшовиків із німцями 1917 р. справили певний вплив на його німецькофільські настрої. По-друге, за допомогою Німеччини більшовики сподівалися прорвати фронт капіталістичних держав, оскільки і її тоді було ізольовано. По-третє, саме Німеччину, а не країни Антанти можна було залучити до військово-технічної співпраці. Із сукупності цих чинників можна дійти висновку, що навряд чи можна було очікувати від Радянського уряду іншого курсу, хоча документи свідчать, що німці підписали договір, оскільки іншого вибору вони не мали. Радянська Росія його мала: вона могла укласти договір із Заходом. Однак перевагу було віддано пакту з німцями.

Рапалльський договір сприяв виході Радянської держави з дипломатичної ізоляції. Однак, підписання угоди з Німеччиною не стало належною альтернативою загальному договору із західними країнами в межах фінансово-економічної відбудови Європи. Послаблена поразкою у війні та репараційними сплатами, Німеччина не спроможна була надати Радянській Росії великі кредити.

Рапалльський договір не став взірцем для наслідування та взаємної відмови за його прикладом від усіх претензій. На анулювання претензій приватних осіб до радянського керівництва західні держави ніколи не погоджувались. І їх мусила вирішувати вже пострадянська Росія.

ЛОКАРНСЬКІ УГОДИ 1925 РОКУ: ПЕРЕДУМОВИ Й МОТИВИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ВЕРСАЛЬСЬКОЇ СИСТЕМИ

В еволюції системи міжнародних відносин, що сформувалася в перебігу мирного врегулювання після Першої світової війни й дістала назву Версальської, важливе місце посідають Локарнські угоди 1925 року. Вони стали однією зі спроб пристосування Версальського порядку до змін у міжнародних відносинах, що відбулись упродовж перших років після створення цієї системи. Актуальність проблеми зумовлюють також і певні прогалини в її дослідженні.

В радянській історіографії окремі аспекти міжнародної політики періоду Локарно висвітлювали Л. Іванов, В. Турок, В. Постніков, Г. Трухнов, С. Ніконова, Н. Индукаева та ін. Ідеологічний тиск і залежність від офіційних партійних оцінок та методологічна обмеженість радянської історичної науки змушували дослідників зміщувати акценти в аналізі подій міжнародних відносин до викриття «підступних» планів «міжнародного імперіалізму», спрямованих на «створення єдиного фронту проти Радянської Росії – (СРСР) з метою реставрації капіталістичних порядків». Водночас, невпинно акцентовано миролюбний характер радянської зовнішньої політики.

Дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст. містять більш об'єктивний аналіз міжнародних відносин 1920-х рр. М. Загладин, приміром, підкреслює, що «прагнення до повалення Радянської влади, реставрація в Росії буржуазного ладу, за винятком періоду 1918–1919 рр., для країн Антанти не була головною метою політики»¹. Певний відхід від попередніх догматичних установок є відчутним у колективній монографії «Європа между миром и войной»². «Локарнські угоди були розумним способом розв'язання німецької проблеми», – висновують російські історики – автори іншої колективної праці³. Позитивно загалом оцінюють процес

¹ Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии. М., 1990. С. 60.

² Европа между миром и войной. М., 1992.

³ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1: События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатурова. М., 2009. С. 164.

західноєвропейського примирення і спроби модифікації (вдалий, на нашу думку, термін авторів) Версальської системи в бік більшої стійкості й рівноваги через поступове послаблення пут Версаля сучасні російські історики А. Сидоров і Н. Клеймьонова⁴. Відхід від радянських стереотипів і нові, об'єктивніші судження характерні для публікацій таких авторів, як С. Случ⁵, С. Демидов⁶, А. Рев'якін⁷. Військові аспекти радянсько-німецьких відносин досліджували А. Ахтамзян⁸, В. Захаров⁹, С. Горлов¹⁰, Ю. Кантор¹¹. Докладнішого аналізу, на нашу думку, потребує оцінка ролі та впливу радянського чинника на зміну політики західних держав відносно переможеної Німеччини та еволюції Версальського порядку.

Окремі питання Локарнських угод дослідили українські вчені С. Кульчицький, О. Павлюк, М. Кірсенко¹², В. Газін¹³, С. Толстов¹⁴.

Міжнародно-політична ситуація в Європі в першій половині 1920-х рр. формувалась переважно під впливом низки чинників, пов'язаних із наслідками Першої світової війни.

Новий європейський порядок, в основу якого було покладено п'ять мирних договорів, що їх переможці примусово нав'язали переможеним країнам, дістав назву Версальської системи міжна-

⁴ Сидоров А. Ю. Клеймёнова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 114.

⁵ Случ С. З. Германно-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений. *Славяноведение*. 1995. № 6; 1996. № 3.

⁶ Демидов С. В. Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами. *Очерки истории Великобритании XVII – XX веков* : монография. М., Рязань, 2002.

⁷ Ревякин А. В. НКВД и советская внешняя политика на европейском направлении второй половины 1920-х – начале 1930-х гг. *200 лет МИД России*. Третьи Горчаковские чтения. М., 2003.

⁸ Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. (по новым документам). *Новая и новейшая история*. 1990. № 5. С. 3–24.

⁹ Захаров В. В. Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 г., М., 1992.

¹⁰ Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. М., 2001.

¹¹ Кантор Ю. З. Заключая дружбу Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1930-е годы. СПб., 2009.

¹² Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 397–490.

¹³ Газін В. П. Локарно и проблема «мирной ревизии» Версальского договора в 1925–1927 гг. *Политика великих держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время* : сб. науч. трудов. Свердловск, 1989. С. 16–26.

¹⁴ Толстов С. В. Военно-политичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 79–108.

родних відносин, і від самого початку містив глибокі суперечності з потенційним їх поглибленням і загрозою гострих міжнародних криз.

Для забезпечення стійкості Версальської системи важливою гарантією була б співпраця головних країн-переможниць – Великої Британії, Франції та США. Однак уже на Паризькій мирній конференції між ними виникли суперечності щодо умов мирного договору з Німеччиною та убезпечення від її можливих реваншистських намірів. Франція, яка впродовж 50-ти років пережила дві німецькі окупації, домогалась отримання вагомих гарантій власної безпеки у повоєнний період. Такою гарантією, на думку французів, стало б максимальне послаблення Німеччини через її розчленування, окупацію частини території, створення буферної Рейнської держави, встановлення найвищої суми репарацій, найсуворіших військових обмежень. До того ж, східні кордони Німеччини було встановлено під тиском непримиренної позиції Франції, чію думку британські й американські союзники мусили враховувати, зважаючи на те, що вона зазнала найбільшої шкоди від німецької агресії. Франція ж, намагаючись створити на сході від Німеччини пояс із союзних держав, які могли б їй замінити потужного російського союзника, домогалась встановлення етнічно необґрунтованих кордонів Німеччини з Польщею та Чехословаччиною, а Угорщини з Румунією на користь останніх. У результаті мільйони німців та угорців опинилися в сусідніх, але чужих державах.

Американська й британська делегації вважали, що відокремлення Рейнської області та постійне розміщення в ній військ союзників, створення незалежної Рейнської держави буде джерелом ускладнень і конфліктів, результатом яких стане війна¹⁵.

Іншим варіантом, менш привабливим для французької делегації, було обіцяне їй запевнення в тому, що в разі нової війни Велика Британія та США виступлять на боці Франції. Оскільки США й Велика Британія були проти розчленування Німеччини, а колективну безпеку у вигляді Ліги Націй Франція вважала утопічною, бачили за можливе єдине розв'язання проблеми Франції зобов'язання США й Англії її захищати. Обидві ці держави не хотіли брати на себе таких зобов'язань. І лише аби

¹⁵ Киссинджер Г. *Дипломатія* / пер. с англ. В. В. Львова. М., 1997. С. 207.

пом'якшити вкрай суворі заходи, яких вимагала Франція щодо переможеної Німеччини, що загалом суперечили новим принципам міжнародних відносин, погодилися, відповідно до Версальського договору, на укладення з Францією гарантійних угод, за якими вони мали надати допомогу їй у разі неспровокованої агресії з боку Німеччини. Договори могли набути чинності лише за умови, якщо їх ратифікують усі сторони. Американський сенат, як відомо, не ратифікував Версальського, а разом з ним і гарантійного договору. Після цього Англія також відмовилась від ратифікації гарантійного договору¹⁶.

Зусилля Франції за таких умов було спрямовано на те, аби законсервувати європейську ситуацію, створену в результаті перемоги Антанти, і забезпечити власну перевагу на європейському континенті. А Велика Британія дедалі відчутніше проявляла наміри повернутись до традиційної політики «балансу сил», у чому її неофіційно підтримували США. Британська політика протидіяла французькому прагненню до військово-політичної першості в Європі¹⁷. Тому від початку 1920-х рр. у англійсько-французьких відносинах настали певний спад і поглиблення суперечностей. Британська сторона погоджувалася, що захист Франції від потенційної німецької загрози є обґрунтованим і відповідає інтересам безпеки самої Англії. Водночас, на відміну від французів, англійці вважали: якщо обмеження, що їх наклав Версальський договір на Німеччину, буде послаблено, європейська стабільність зміцніє. Франція ж, навпаки, виступала проти будь-яких поступок Німеччині. Збереження демілітаризованого статусу Рейнської зони й визнання Німеччиною територіального статус-кво в Західній Європі вона вважала гарантією власної безпеки¹⁸.

Французькі уряди взяли курс на створення власної системи військово-політичних союзів. 1920 р. Франція підписала таємну військову угоду з Бельгією¹⁹. 1921 р. було укладено французько-польський оборонний договір. 1921–1922 рр. французька дипло-

¹⁶ Джордан В. М. *Великобританія, Франція и германская проблема в 1918–1939 гг.* М., 1945. С. 49–51.

¹⁷ Демидов С. В. *Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами. Очерки истории Великобритании XVII–XX веков* : монография. М., Рязань, 2002. С. 160–161.

¹⁸ *Европа между миром и войной.* М., 1992. С. 61.

¹⁹ Дюрюзель Ж.-Б. *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.* Київ, 1995. С. 16.

матія активно сприяла створенню Малої Антанти – військово-політичного блоку Чехословаччини, Румунії та Югославії²⁰. Ці договори створили систему військово-політичних союзів Франції, досить слабких, аби компенсувати їй відсутність підтримки з боку великих держав щодо збереження Версальського порядку. Німеччина плекала надію на ревізію Версальської системи, Радянська Росія піддавала цю систему нищівній критиці, Італія також була невдоволена повоєнним урегулюванням, США дотримувались політики «ізоляціонізму». Проти французьких претензій на лідерство в забезпеченні Версальської системи виступала Велика Британія. Англійсько-французькі переговори 1921–1922 рр. про укладення союзу і спеціальної військової конвенції не дали практичних результатів²¹.

Цим прагнула скористатися Німеччина – вона ставала не поступливішою щодо виконання умов мирного договору, а Франція – більш схильною до силового врегулювання Версальського порядку. Загострення відносин між ними спричинило репараційну кризу 1922–1923 рр.²²

Стягнення репарацій з Німеччини було однією з ключових проблем мирного врегулювання. Франція, яка мала отримати 52 % загальної суми німецьких репарацій, виступала за максимальний їх обсяг і ретельне дотримання термінів сплати. Францію підтримували Італія та Бельгія. Велика Британія виявляла схильність до поступок німцям і вважала, що Німеччині слід дати змогу спочатку відбудувати економіку. США взагалі відмовились від репарацій та від участі в міжсоюзницькій репараційній комісії, де тон задавала Франція. Розбіжності між союзниками та зближення з Радянською Росією сприяли зміцненню міжнародних позицій Німеччини. Вона проводила політику саботажу репарацій, систематично зривала постачання в їх рахунок і всіляко домагалась радикального скорочення загальної суми репарацій. Виник конфлікт, у перебігу якого 11 січня 1923 р. французько-бельгійські війська окупували Рурську область – промисловий центр Німеччини. Окупація вимагала від Франції великих фінансових витрат і спричинила значні

²⁰ Язькова А. А. Малая Антанта в европейской политике. 1918–1925. М., 1974. С. 143–145.

²¹ Иванов Л. Мирная политика после Версаля. М., 1927. С. 72–73.

²² Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг. М., 1945. С. 153–156.

економічні негаразди. В Німеччині вона створила хаос і загрозу революційного вибуху, що їй намагався використати її новий партнер – радянський більшовицький режим. Рурська криза відродила в керівництві СРСР сподівання на близькість світової революції. За рішенням Політбюро ЦК РКП(б) було навіть визначено орієнтовно термін збройного повстання в Німеччині, й до країни відрядили за підробленими документами для керівництва революцією радянську «четвірку» в складі Ю. Пятакова, К. Радека, М. Крестинського, В. Шмідта²³. Зброю для повстанців нелегально перевезли вантажним пароплавом із Петрограда до Гамбурга, де його розвантажили місцеві докери-комуністи²⁴. Втім, радянська авантюра з організації збройного повстання в Німеччині провалилась.

Французько-бельгійську силову акцію, під час якої рейнські сепаратисти, не без відома Парижа, проголосили 21 жовтня 1923 р. «Рейнську республіку» із великих держав, підтримала лише Італія. Англія та США були проти окупації Рурської області. Окупація викликала гостре невдоволення інших держав Європи. Французький уряд Р. Пуанкаре мусив погодитись на скликання міжнародної конференції з питання німецьких репарацій. Вона відбулась у Лондоні в серпні 1924 р., де було ухвалено репараційний план Дауеса, який став першою спробою реконструкції Версальського порядку. Він значно знизив німецькі виплати за репараціями й обмежив можливості французьких санкцій.

Отже, французька політика силового тиску на Німеччину з репараційного питання зазнала поразки. Її замінили англо-американським планом відбудови німецької економіки, аби зробити Німеччину спроможною сплачувати репарації. Крім того, за рішенням Лондонської конференції французько-бельгійські війська мали залишити Рейнську область упродовж року після неї.

Іншим чинником був російський. Після приходу до влади в жовтні 1917 р. більшовицькі лідери намагались надати політиці нового російського режиму винятково революційного характеру й відмовлялися від його включення до системи міжнародних відносин. Основну ставку вони робили на поширення революцій у

²³ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 9, 207–209.

²⁴ Гордиевский О., Эндру К. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. М., 1992. С. 102–103.

Європі та світі, відповідно до лєнінських висновків про неминуєість світової революції²⁵. Це могло б забезпечити виживання Радянській Росії, яка прагнула різко змінити статус-кво, або через усіляке розпаловання революційного руху, або навіть через застосування військової сили для перемоги «Всєвітньої Радянської Рєспубліки»²⁶.

З огляду на це, нормальні відносини з європейськими країнами вважали певним перепочинком, тимчасовим явищем.

Невдача спроб організації широкого революційного руху за російським зразком стала очевидною вже 1922–1923 рр. Водночас, уряди західноєвропейських країн змінили свою політику щодо Радянської держави, пішли на нормалізацію відносин із нею (1924 рік дістав назву «року визнань» СРСР). Радянський Союз дістав змогу використовувати західні технології, кредити, ринки, але й після цього радянська пропаганда далі виголошувала про «світову революцію», а зарубіжним компартіям СРСР надавав допомогу в організації насильницьких акцій проти чинних у їхніх країнах режимів.

Зовнішня політика більшовиків у контексті такої стратегії не могла бути оборонною. Основні її принципи – пролетарський інтернаціоналізм і мирне співіснування з капіталістичними державами – відразу ж стали взаємосуперечними. За першим із них, більшовики привласнювали право втручатись у внутрішні справи інших держав, а за другим – пропонували, водночас, «мирне співжиття» й співпрацю їхнім урядам.

Заклики до світової революції, фінансова, матеріальна, інструкторська допомога комуністичним партіям та організаціям інших країн, плани й спроби збройного втручання через провокування революційних виступів фактично за всим периметром радянських кордонів, і не лише (прикладом можуть бути Німеччина, Балкани, Персія, Індія та ін.), свідчили про наступальний, агресивний характер цієї зовнішньої політики.

Важливим засобом зовнішньополітичної тактики більшовиків було використання суперечностей між капіталістичними державами для справи підготовки революції. Цю ідею ще до Першої світової війни висловлював В. Ленін. 1913 р. він писав: «Війна

²⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів (далі – Ленін В. І. Повне зібр. творів). Київ, 1973. Т. 37. С. 26.

²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Київ, 1973. Т. 39. С. 274.

Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в усій Східній Європі) річчю, але малоімовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність»²⁷. Однак війна спалахнула, і революція в Росії привела до влади лєнінську партію. Екстраполявання напрашувалось саме собою. Відтепер можна було спробувати зіграти на суперечностях переможеної Німеччини з переможцями. Радянську Росію та Німеччину зближувало те, що вони обидві стали вигнанцями європейської політики. Більшовицьке керівництво для реалізації власних революційних планів, що поширювались і на саму Німеччину, конче потребувало сучасної зброї, розвиненої військової промисловості, нової техніки, чого не мала Росія, але мала Німеччина. Версальський договір забороняв Німеччині виробництво більшості озброєнь. Його можна було б організувати в Радянській Росії, яка була активним критиком Версальської системи. За таких умов сторони ще 1920–1921 рр. установили військово-політичні контакти²⁸. Їхнє зближення спонукала також радянсько-польська війна: Німеччина й Радянська Росія були одностайними в ненависті до Польщі й неприйнятті тих її територіальних кордонів, що склалися на початок 1920-х рр.

У військово-політичному зближенні з Німеччиною значною була роль В. Леніна²⁹. Вочевидь, контакти з німцями 1917 р. справили певний вплив на його німецькофільську настрої. Й. Сталін також ще в серпні 1921 р. закликав «використовувати всі й усілякі суперечності й конфлікти між капіталістичними групами та урядами, що оточують нас, задля розкладання імперіалізму»³⁰. Згодом, 1925 р., він же за одне із завдань радянської зовнішньої політики визначив «вести роботу лінією зближення з переможеними в імперіалістичній війні країнами, з тими країнами, які найбільше ображені й обділені... які через це є в опозиції до панівного союзу великих держав»³¹. Вже під час підготовки до Генуезької конференції ставка на Німеччину визначила основну позицію Радянського уряду. Ленін фактично виступив за її зірвання, але таке, щоб ініціатива належала західним державам³².

²⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. Київ, 1974. Т. 48. С. 51.

²⁸ Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. (по новым документам). *Новая и новейшая история*. 1990. № 5. С. 5.

²⁹ Захаров В. В. Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 г. М., 1992. С. 26–27.

³⁰ Сталин И. В. Сочинения. М., 1947. Т. 5 : 1921–1923. С. 111.

³¹ Сталин И. В. Сочинения. М., 1947. Т. 7 : 1925. С. 297.

³² Ленин В. И. Неизвестные документы. 1898–1922. М., 2000. С. 504.

Рапалльський договір оформив також курс радянської держави на співпрацю з Німеччиною та її протиставлення Заходові й давав можливість німецьким урядам використовувати «радянську карту» для посилення своїх позицій перед Заходом і підготовки до ревізії Версальської системи.

У секретній пам'ятній записці 20 лютого 1925 р. «Англійська політика у зв'язку зі становищем у Європі» британський прем'єр О. Чемберлен писав: «У цей час Європу поділено на три великі табори: переможців, переможених і Росію... російське питання сьогодні є, швидше, азійське питання, ніж європейське; завтра, можливо, Росія знову гратиме вирішальну роль у рівновазі на континенті, сьогодні ж вона нависла, як грозова хмара, над східним обрієм Європи, загрозлива й непередбачувана, але насамперед відособлена. Отже, в певному сенсі Росія не є чинником стабільності, вона, швидше, є одним із найнебезпечніших моментів, що породжують нашу невпевненість, тому слід визначити політику безпеки всупереч Росії»³³.

Від квітня 1922 р. «дух Рапалло» переважав у відносинах між Німеччиною та Радянською Росією. Німецька дипломатія хотіла використати «східну орієнтацію» як засіб тиску на західні держави і від цього моменту фактично розпочала маневрування між Сходом і Заходом, що впродовж трьох наступних років привело Німеччину до Локарно³⁴.

«Після Рапалло розвивались взаємовигідні радянсько-німецькі економічні відносини», – зазначають автори вже названої праці «Європа между миром и войной». І далі: «Однак основи майбутньої ремілітаризації (Німеччини – автор) створювали насамперед завдяки розвитку німецької важкої промисловості, в яку було вкладено великі американські й англійські капітали»³⁵. Справді, значення Німеччини для радянської зовнішньої торгівлі різко зросло (перше місце в обігу 1923 р. 25 % всього імпорту і 31 % всього експорту СРСР³⁶). А якщо враховувати й військову співпрацю Німеччини з СРСР, про що не згадують автори названої монографії, то можна дійти висновку, що й СРСР закладав основи майбутньої

³³ Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. С. 43.

³⁴ Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. (по новым документам). *Новая и новейшая история*. 1990. № 5. С. 7.

³⁵ Европа между миром и войной. М., 1992. С. 60.

³⁶ Шишкин В. А. Советская Россия и Запад в 20-гг. (новые подходы к изучению проблемы). *Россия в XX веке: судьбы исторической науки*. М., 1996. С. 126.

ремілітаризації Німеччини, а Веймарська республіка допомагала в мілітаризації Радянському Союзові.

Причому Рапалльський договір, за яким РСФСР відмовлялась від репарацій, а Німеччина – від своєї власності, конфіскованої в Росії ще під час війни, який відновлював дипломатичні відносини, а в торгівлі запроваджував принцип найбільшого сприяння³⁷, радянське керівництво вважало особливим, мало не союзним, за яким німецька сторона мусила узгоджувати всі свої зовнішньополітичні дії з більшовицькими партнерами.

Німецькі автори – Г. Хільгер і А. Мейер зазначали: «Вільний альянс не міг задовольнити Советів. Комуністичний принцип «хто не з нами, той проти нас» було перенесено зі сфери боротьби до сфери міжнародної політики, й усі наші запевнення, що наша політика не є ні проросійською, ні пробританською, а лише пронимецькою, були марними. Будь-який факт, чи навіть щось схоже на факт примирення з Англією, провокували обурення, звинувачення, демарші – й усі з натяками, що Німеччина, мовляв, приєднується до антирадянської буржуазної коаліції. Таке ж нервово роздратування наставало після будь-якого вчинку Берліна щодо інших західних країн. Щонайменший жест доброї волі в бік Заходу, щонайменше свідчення того, що Німеччина має намір вступити в переговори з версальськими державами, трактували як символ погіршення радянсько-німецьких відносин»³⁸.

Наприкінці 1923 р. – на початку 1924 р. сталося кілька подій, що змінили відносини між Німеччиною та СРСР. 13 серпня 1923 р. посаду канцлера Веймарської республіки, а від 23 листопада – міністра закордонних справ обійняв Г. Штретземан. Він не був принциповим супротивником східної орієнтації німецької зовнішньої політики, але при цьому сподівався забезпечити баланс у відносинах із СРСР і західними державами. Зокрема, Штретземан бажав вступу Німеччини до Ліги Націй та вирішив покласти край військовій конфронтації з Францією, пов'язаною з виплатою репарацій і прикордонними суперечками. Західна орієнтація зовнішньополітичного курсу Штретземана була очевидною і турбувала радянське керівництво, яке аж ніяк не було зацікавлене в

³⁷ Документы внешней политики СССР (далі – ДВП СССР). Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. М., 1961. С. 223–224.

³⁸ Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? / пер. с англ. Л. А. Иго-ревского. М., 2008. С. 164.

послаблені конфронтації Німеччини з державами-переможницями і не хотіло випускати з рук «німецької карти»³⁹.

У жовтні 1923 р., коли німецькі комуністи за підтримки Москви й Комінтерну спробували підняти революційне повстання й захопити владу, уряд Штреземана сприйняв радянське втручання як невідповідне «духові Рапалло». Штреземан дедалі більше проймався думкою, що Німеччина має стабілізувати відносини з західними країнами та увійти до спілки європейських держав через вступ до Ліги Націй.

Радянська дипломатія доклала значних зусиль, аби втримати Німеччину від цього кроку, чим явно продемонструвала свою головну мету – відштовхнути її від версальських націй. Радянський нарком закордонних справ Г. Чичерін стверджував, що Ліга Націй – це клуб переможців, які узурпували привілеї, з чим Радянський Союз, як прихильник міжнародної справедливості, ніколи не погодиться; що Англія і Франція навряд чи знову приймуть Німеччину до європейської спільноти як рівноправного партнера, оскільки західні держави зацікавлені у збереженні своєї переваги. Чичерін радив Німеччині вести переговори з Францією з позиції сили, яку може гарантувати лише Рапальський договір. Вступ до Ліги Націй означав би для Німеччини визнання Версаля й ганебного рішення про кордони Верхньої Сілезії⁴⁰. Чичерін також попереджав Штреземана про те, що вступ до Ліги Націй означатиме приєднання Веймарської республіки до коаліції, ворожої Радянському Союзові⁴¹, й «ускладнить, якщо не зробить навіть неможливим, підтримання й зміцнення закладених у Рапалло основ дружніх відносин між двома державами»⁴².

Публікації радянського наркома кінця 1923–1924 рр. свідчать про те, що він явно намагався відвернути уряд Штреземана від примирення із західними державами й закликав до зміцнення економічних, політичних зв'язків між Німеччиною та Радянським Союзом⁴³.

³⁹ Случ С. Э. Германно-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений. *Славяноведение*. 1995. № 6. С. 20.

⁴⁰ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. : пер. с англ. М., 1991. С. 141.

⁴¹ Чичерин Г. В. Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961. С. 301–304, 369, 375–376, 388.

⁴² ДВП СССР. Т. 8 : 1 января – 31 декабря 1925 г. М., 1963. С. 353.

⁴³ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. С. 142.

Після Лондонської конференції 1924 р. в європейських країнах почалось активне обговорення можливості запобігти повторенню воєнних конфліктів, схожих на Рурський, аби забезпечити умови успішного виконання плану Дауеса, який мав започаткувати регулярну сплату німецьких репарацій і стабілізувати економіку європейських країн.

У жовтні 1924 р. на засіданнях Ліги Націй обговорювали протокол про мирне врегулювання міжнародних конфліктів (Женевський протокол). Найбільшою його новацією була спроба вперше запровадити норму обов'язковості міжнародного арбітражу будь-яких суперечок і конфліктів між державами. Жодна велика держава, крім Франції, його не підтримала, але ідеї міжнародного арбітражу не забули⁴⁴.

Питання створення нової конфігурації європейських міжнародних відносин у рамках Версальської системи у Франції та Англії трактували по-різному. Стримування Німеччини французький план передбачав через створення англійсько-французько-бельгійського військово-політичного союзу. Французи обґрунтовували свою позицію тим, що укладені водночас із Версальським договором гарантійні угоди не набули чинності. Британська позиція спиралась на те, що такий союз відштовхнув би Німеччину і сприяв би її зближенню з СРСР. Міністр закордонних справ Англії О. Чемберлен стверджував у листі на початку 1925 р., що настає час, коли Росія починає знову відроджуватись як велика держава, але раніше, ніж це трапиться, слід вжити заходів, які б могли пов'язати Німеччину із західною системою та перешкодити оформленню її блоку з Росією⁴⁵.

Попри відмову Англії ратифікувати Женевський протокол, європейські країни дали виявляти великий інтерес до проекту арбітражного договору між Німеччиною і Францією та до спеціального договору, який би гарантував безпеку французько-німецького кордону на Рейні. Більшість відомих державних діячів Європи вважали, що від цього питання залежить доля миру на континенті. В підписанні спеціального пакту, який гарантував би стабільність кордонів між Німеччиною та Францією, була зацікавлена й Німеччина, яка побоювалась нових санкцій від французького уряду в разі невиконання Версальського договору⁴⁶.

⁴⁴ Илюхина Р. М. Лига Наций 1919–1934. М., 1982. С. 186–187.

⁴⁵ Индукаева Н. С. Политика США в отношении Германии в 1922–1925 гг. Томск, 1986. С. 125–126.

20 січня 1925 р. німецький уряд виступив з меморандумом, де підкреслював необхідність укладення пакту, згідно з яким «...держави, що мають інтереси на Рейні... взаємно зобов'язались би суворо дотримуватись територіального статус-кво на Рейні». Гарантами договору мали стати Велика Британія та Італія⁴⁷. А з Радянського Союзу в цей час надійшла від голови Ради народних комісарів СРСР О. Рикова пропозиція про військовий союз. Веймарська республіка відхилила її⁴⁸. Британський уряд підтримав проект Штреземана. Французька сторона, враховуючи ставлення до нього Англії, висловила згоду на укладення гарантійного пакту, але французький міністр закордонних справ А. Бріан спочатку наполегливо домагався гарантій для східних кордонів Німеччини з її сусідами – Польщею та Чехословаччиною, які були союзниками Франції. Коли ж йому досягти цього не вдалося через протидію Німеччини, яка не визнавала своїх кордонів на сході Європи остаточними, а Велика Британія також відмовилась їх гарантувати, заради примирення з Німеччиною Бріан погодився на той варіант, що його згодом було ухвалено в Локарно⁴⁹.

Міжнародна конференція в Локарно 5–16 жовтня 1925 р. за участі Великої Британії, Франції, Італії, Німеччини, Бельгії, Польщі й Чехословаччини обговорила питання статусу західних і східних кордонів Німеччини та вступу її до Ліги Націй. На конференції було парафоровано, а 1 грудня в Лондоні підписано дев'ять документів, які дістали загальну назву Локарнських: Рейнський гарантійний пакт, шість арбітражних договорів, заключний пакт (протокол конференції) і лист щодо тлумачення ст. 16 Статуту Ліги Націй⁵⁰. Головним був Рейнський пакт. Він містив положення про недоторканість територіального статус-кво на Рейні, тобто кордонів Німеччини з Францією та Бельгією, а також зобов'язання цих держав не порушувати статті Версальського договору про Рейнську демілітаризовану зону. Вони також зобов'язались утримуватися від нападу одна на одну й лише мирно вирішувати всі спірні питання. Функції гарантів Рейнського договору було покладено на Велику Британію та Італію. Це

⁴⁶ Индукаева Н. С. Политика США в отношении Германии в 1922–1925 гг. С. 121.

⁴⁷ Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. С. 32–34.

⁴⁸ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. : пер. с англ. М., 1991. С. 148.

⁴⁹ Европа между миром и войной. М., 1992. С. 62.

⁵⁰ Иванов Л. Мировая политика после Версаля. М., 1927. С. 17.

означало, що в разі нападу Німеччини на Францію та Бельгію або, навпаки, нападу Франції та Бельгії на Німеччину гарантії мали зобов'язання надати допомогу жертві агресії⁵¹. За арбітражними угодами між Німеччиною та Францією і Німеччиною та Бельгією суперечки, що виникли б між цими країнами, мав розглядати Міжнародний арбітражний суд⁵². Укладених водночас із названими арбітражних угод Німеччини й Польщі та Німеччини й Чехословаччини на випадок прикордонних суперечок не об'єднували з Рейнським пактом, а тому кордонів цих держав не гарантували всі учасники Локарнських угод⁵³.

Двосторонні угоди Франції з Польщею та Чехословаччиною про взаємну допомогу передбачали в разі неспровокованого нападу Німеччини надання взаємної допомоги без очікування рішень Ліги Націй⁵⁴. Це, звісно, не могло замінити багатосторонніх міжнародних гарантій, адже Чехословаччина й Польща, в разі конфлікту з Німеччиною, могли розраховувати лише на допомогу Франції.

Локарнська конференція ухвалила рішення про прийняття Німеччини до Ліги Націй, і вона мала отримати місце постійного члена в Раді Ліги як велика європейська держава. Штреземан враховував негативну реакцію Радянського Союзу на рішення Німеччини вступити до цієї міжнародної організації – Чичерін погрожував розірванням Рапальського договору, що не відповідало інтересам Веймарської республіки. Завдяки успішним маневрам Штреземана, задля заспокоєння радянської сторони, паралельно з Локарнськими було підписано радянсько-німецьку торгівельну угоду. Німецький міністр сподівався використати кожен угоду для демонстрування дотримання балансу у відносинах зі Сходом і Заходом, до чого прагнула Німеччина у своїй зовнішній політиці⁵⁵.

Штреземан запевняв Чичеріна, що Німеччина не має наміру діяти проти Радянського Союзу, згідно з умовами статті 16 Ліги Націй. У Локарно він домігся, аби всі країни, що уклали Локарнські угоди, підписали додаткову умову, за якою Німеччину звільняли б від участі в санкціях Ліги Націй і від необхідності пропускати війська через свою територію для здійснення таких

⁵¹ Локарнская конференция 1925 г. С. 485–489.

⁵² Локарнская конференция 1925 г. С. 489–495.

⁵³ Локарнская конференция 1925 г. С. 496–497.

⁵⁴ Локарнская конференция 1925 г. С. 497–498.

⁵⁵ О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. С. 154.

санкцій, що їх передбачала ст. 16⁵⁶, і це можна вважати прагненням зберегти нормальні відносини з Радянським Союзом.

Таким чином суперечності було закладено в основу Версальської системи ще в час її формування. Мирні договори, зокрема Версальський, мали явно репресивний, несправедливий характер і загострювали відносини переможців з урядами й народами переможених країн.

З питань мирного врегулювання і влаштування повоєнного європейського порядку виникли розбіжності між самими союзниками Антанти й США, що послаблювало й підривало його основи.

Іншим чинником розхитування Версальської системи став радянський. Прихід до влади в Росії більшовиків зумовив у їхній зовнішній політиці спроби експорту ідеї світової революції до інших країн, зокрема й до Німеччини. Крім того, радянське керівництво намагалось протиставити Німеччину іншим країнам Заходу. Радянсько-німецька військово-політична й економічна співпраця сприяла, насамперед, ремілітаризації Німеччини, всупереч Версальському договору, й мілітаризації СРСР.

Керівники зовнішньої політики Веймарської республіки використали зближення з Радянським Союзом для послаблення тиску західних держав, виходу з повоєнної ізоляції та дотримання балансу у відносинах Німеччини зі Сходом і Заходом.

Небезпека розвитку і зміцнення радянсько-німецького альянсу змусила Англію та Францію перейти до політики інтеграції Німеччини до спільноти західноєвропейських держав із перспективою використання її в можливих конфліктах із СРСР. Це й призвело до певної реконструкції (модифікації) Версальської системи.

Загалом Локарнські угоди проймали дух примирення між колишніми супротивниками – Великою Британією, Францією та Німеччиною. Вони стали важливим рубежем у розвитку міжнародних відносин 20-х рр., відкрили етап певної стабілізації в міжвоєнний час.

⁵⁶ Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. С. 483–484.

ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ РЕЙНСЬКОЇ ЗОНИ І РЕЙНСЬКА КРИЗА 1936 РОКУ

Рейнська криза 1936 р. стала своєрідним вододілом у часі між двома світовими війнами: спроби вдосконалення та певної модифікації Версальської системи, які, здавалося, були пройняті духом примирення між колишніми супротивниками і відкривали етап певної стабілізації міжнародних відносин, зрештою зазнали невдачі внаслідок того, що гітлерівська Німеччина порушила статус-кво Рейнської зони. Цей акт, що зруйнував Локарнські угоди 1925 р., був відправним пунктом завершального етапу розпаду Версальської системи. Сьогодні, коли виникли нові загрози перекроювання національно-державних кордонів у Європі, питання руйнації гітлерівською Німеччиною Версальського порядку становить не лише академічний, а й практичний інтерес.

В історичній літературі події Рейнської кризи розглянуто у фундаментальних дослідженнях з історії дипломатії¹ та міжнародних відносин², у працях, присвячених окремим проблемам міжнародної політики 30-х років: В. Ушакова, С. Ніконової, В. Сіполса, І. Максимичева та ін. Докладніше Рейнську кризу проаналізувала З. Білоусова³.

З-поміж праць загального характеру слід відзначити фундаментальну монографію американського дипломата і вченого Г. Кіссінджера⁴, дослідження російських авторів: А. Сидорова та Н. Клеймьоновой⁵, колективну роботу за редакцією О. Богатурова⁶, розділ С. Демидова в колективній монографії рязанських дослідників⁷, монографію О. Наумова⁸. Власне проблемам Рейнської кризи присвячено статті О. Іванова⁹ та О. Наумова¹⁰.

¹ История дипломатии. Т. 3 : Дипломатия на первом этапе общего кризиса капитализма / под ред. А. А. Громько. М., 1965.

² История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1987. Т. 1 : 1917–1945 / под. ред. И. А. Кирилина. М., 1986.

³ Белоусова З. С. Франция и европейская безопасность 1929–1939. М. 1976.

⁴ Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. В. Львова. М., 1997.

⁵ Сидоров А. Ю., Клеймёнова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М. 2006.

⁶ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатурова. М., 2009.

У вітчизняній науковій літературі особливості політики Англії і Франції в період Рейнської кризи 1936 р. в числі інших питань охарактеризував С. Толстов¹¹.

Міжнародний порядок у Європі, що був заснований на комплексі повоєнних мирних та інших договорів 1919 – початку 20-х років, дістав назву Версальської системи. В її організації головним було вирішення німецької проблеми: визначення міри відповідальності Німеччини за розв'язання війни, її територіального обмеження через передання спірних земель сусіднім державам, економічного послаблення через встановлення великих репарацій, роззброєння і скорочення збройних сил до рівня, необхідного лише для забезпечення внутрішнього порядку тощо.

Формування нового міжнародного порядку в Європі Сполучені Штати (президент В. Вільсон) і Велика Британія (прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж) вважали неможливим без урахування інтересів Німеччини, а тому виступали проти надмірних санкцій щодо неї – на їхню думку, несправедливих, недалекоглядних і небезпечних для європейського миру. Франція (прем'єр-міністр Ж. Клемансо), навпаки, вважала Німеччину своїм майбутнім ворогом, який обов'язково виношуватиме реваншистські наміри, а тому виступала за найжорсткіші умови мирного договору з Німеччиною. До статті 231 Версальського договору було внесено положення про те, що Німеччина та її союзники є відповідальними за завдання всіх збитків, що їх зазнали Союзні держави та їхні громадяни внаслідок війни, яку нав'язав їм напад Німеччини та її союзників¹². З огляду на це Франція вимагала максимальних репарацій від Німеччини і не була, на відміну від Великої Британії, схильною до поступок Німеччині.

⁷ Демидов С. В. Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами. *Очерки истории Великобритании XVII – XX веков* : монография. М., Рязань, 2002. С. 158–207.

⁸ Наумов А. О. Фашистский интернационал. *Покорение Европы*. М., 2005.

⁹ Иванов А. Г. Рейнский кризис 1936 г. и крушение системы Локарно. *Актуальные проблемы международных отношений. XX век* : сб науч. тр. Краснодар, 2002. С. 7–39.

¹⁰ Наумов А. О. «Рейнский блеф» Гитлера. *Ремилитаризация Рейнской области в 1937 году. Новая и новейшая история*. 2011. № 6. С. 43–59.

¹¹ Толстов С. В. Военно-политичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 79–108.

¹² Версальський мирний договір : пер. с фр. / под ред. Ключникова Ю. В. и Сабанина А. В. М. 1925. С. 84.

Ще в час війни французький уряд вирішив наполягати на встановленні французько-німецького кордону Рейном. На Паризькій конференції Ж. Клемансо і маршал Ф. Фош вимагали не лише повернення Франції Ельзасу і Лотарингії та передання Саару, а і встановлення французького контролю над усіма німецькими територіями на лівому березі Рейна через або пряму анексію, або створення там залежних від Франції буферних держав. Для цього французькі керівні кола активно підтримували рух рейнських сепаратистів, які виступали за відокремлення земель уздовж Рейну від Німеччини¹³. І Вільсон, і Ллойд-Джордж категорично виступили проти таких вимог, що ледве не зірвало конференцію¹⁴.

В результаті було ухвалено компромісне рішення створити на німецько-французькому кордоні Рейнську демілітаризовану зону, яка б виконувала роль буфера між Німеччиною та Францією і Бельгією. Статті 42 і 43 Версальського мирного договору забороняли Німеччині утримувати чи споруджувати укріплення на лівому березі Рейну, а також у 50 км зоні вздовж правого берега. В цій зоні Німеччина не мала права розміщувати та зосереджувати збройні сили, як на постійній, так і на тимчасовій основі, проводити будь-які військові маневри і зберігати матеріальні засоби для мобілізації. У разі, якби Німеччина якось порушила постанови цих статей, згідно зі статтею 44-ю таке порушення було б розцінено як ворожий акт і прагнення похитнути загальний мир¹⁵. Німецькі території на захід від Рейну підлягали окупації військ переможців. Було визначено три зони окупації, терміни виведення звідти окупаційних військ. До першої зони входив район Кельна, з якого війська союзників слід було вивести за п'ять років після набуття чинності Версальського договору; з другої зони – району Кобленца – їх мали вивести за десять років; із третьої – району Майнца – за п'ятнадцять років. Вугільні шахти Саара переходили у власність Франції, а управління областю – до Ліги Націй на 15 років, після чого її належність мав визначити плебісцит¹⁶.

Цього компромісу між переможцями було досягнуто на основі згоди США та Англії укласти гарантійний договір із Францією про

¹³ История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1987. Т. 1 : 1917–1945. М., 1986. С. 74

¹⁴ История дипломатии. Т. 3 : Дипломатия на первом этапе общего кризиса капитализма. М., 1965. С. 151–152.

¹⁵ Версальський мирний договір. С. 21.

¹⁶ Версальський мирний договір. С. 22–29.

надання їй допомоги в разі неспровокованої агресії Німеччини. Однак американський сенат не ратифікував Версальського, а водночас і гарантійного договору. Після цього Англія також відмовилась від ратифікації гарантійного договору¹⁷.

На Сході за підтримки Франції кордони нових держав було проведено так, що значна частина німецького населення опинилась у цих країнах. Минув час, і саме ці невдоволені меншості експатріантів уміло використав Гітлер для вторгнення¹⁸. Франція ж розраховувала на підтримку малих держав у її боротьбі проти Німеччини й більшовицької Росії. Так на початку 20-х рр. на Сході Європи було сформовано систему французьких союзів.

На відносини західних держав із Німеччиною впливав радянський чинник. Їхні керівники вважали, що надмірний тиск на Німеччину загрожуватиме зростанням невдоволення німців і сприятиме її більшовизації; це створить небезпеку і для решти Європи. Підстави для такого припущення були: більшовицьке керівництво серйозно розраховувало на революцію в Німеччині¹⁹. Тоді ж було встановлено перші військові радянсько-німецькі зв'язки. 16 квітня 1922 р. РСФФР і Німеччина підписали Рапальський договір²⁰. Він став початком так званої «епохи Рапалло», чи «рапальської політики» – співпраці між Веймарською республікою та Радянською Росією (СРСР), що тривала до встановлення в Німеччині нацистської диктатури²¹.

Першою з цих проблем, що загострила міжнародні відносини, була репараційна, що спричинила Рурську кризу 1923 р. й показала неспроможність Франції самостійно забезпечити виконання репараційних зобов'язань Німеччини через військову окупацію Рура. Вона мусила звернутися за фінансовою підтримкою до Англії та США і погодитись на певне реформування версальського порядку, зокрема, на прийняття 1924 р. плану Дауеса, що знижував загальну суму німецьких репарацій, встановлював регламент їх

¹⁷ Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / пер. с англ. И. Званица. М., 1945. С. 49–51.

¹⁸ Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери. М., 2000. С. 157.

¹⁹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) Коминтерн. 1919–1943 гг. Документы. М., 2004. С. 153–185.

²⁰ Документы внешней политики СССР (далі – ДВП СССР). Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. М., 1961. С. 223–224.

²¹ Див.: Овчаренко О. Рапальський вибір. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. пр. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 358–361.

сплати й передбачав джерела підвищення платіжної спроможності Німеччини через надання їй фінансової допомоги. Франція опинилась у складній ситуації. Якщо раніше вона наполягала на великих розмірах репарацій, своєчасній їх сплаті, аби тримати Німеччину виснаженою, то тепер мусила обирати між Німеччиною слабкою та Німеччиною, спроможною сплачувати репарації. У Франції обрали другий варіант, але при цьому мусили не втручатися і лише спостерігати, як економіка Німеччини відроджується і створює основу для відродження її військового потенціалу. Впродовж п'яти років Німеччина сплатила приблизно 1 млрд. доларів репарацій та отримала близько 2 млрд. доларів у формі позик, переважно від США. Їх було спрямовано на модернізацію німецької промисловості²². Прийняття плану Дауеса обмежило можливості Франції надалі застосовувати проти Німеччини репресивні санкції, її фактично відтіснили від спроб силового розв'язання німецької проблеми та фінансово узалежнили від США й Великої Британії, адже отримання Францією репарацій стало залежним від відбудови німецької економіки²³. Водночас план Дауеса започаткував поворот до відмови від дискримінації Німеччини в європейській політиці і цим заклав основи відновлення єдності Західної та Центральної Європи, й дозволив перейти до врегулювання проблеми безпеки європейських держав²⁴.

У Німеччині, скутій обмеженнями Версальського договору, цю проблему сприймали насамперед крізь призму їх скасування, але на зміну прихильникам політики саботування умов Версаля до влади прийшли після Рурської кризи прихильники політики «виконання зобов'язань». 1923 р. канцлером та міністром закордонних справ Веймарської республіки став Г. Штресман. Він не відмовлявся від подовження «рапальського» курсу, але водночас намагався забезпечити баланс східного й західного напрямків німецької політики. Стурбованість Англії та Франції через зближення Німеччини з СРСР Штресман використовував для того, аби спонукати їх до певних поступок. Однак гарантією власної безпеки Франція, як і раніше, вважала міжнародну ізоляцію Німеччини, і тому не довіряла політиці «виконання зобов'язань».

²² Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. В. Львова. М., 1997. С. 243.

²³ Броснат М. Закат тысячелетнего рейха / пер. с нем. В. Кузнецова. М., 2005. С. 129.

²⁴ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под ред. А. Д. Богатунова. М., 2009. С. 121.

Викликало занепокоєння французів відродження економічного потенціалу Німеччини, нескінченні заяви її політичних і державних діячів про несправедливість Версальського договору, про необхідність зрівняння Німеччини з іншими великими державами в озброєннях, про скасування репарацій. У зв'язку з цим 1924 р. у Франції виник план створення англійсько-французько-бельгійського військово-політичного союзу для стримування реваншистських намірів Німеччини. Англія його не підтримала, мотивуючи це тим, що такий союз відштовхнув би Німеччину і сприяв би її зближенню з СРСР. Британський міністр закордонних справ О. Чемберлен пропонував залучити Німеччину до західної системи «та перешкодити оформленню її блоку з Росією»²⁵. Необхідність для Німеччини стабілізувати відносини з західними країнами та ввійти до спілки європейських держав через вступ до Ліги Націй відстоював і Г. Штресман. Відтак він розраховував на поступове скасування умов Версальського договору. 20 січня 1925 р. німецький уряд виступив з меморандумом, де підкреслював необхідність укладення пакту, в рамках якого «...держави, що мають інтереси на Рейні... взаємно зобов'язались би суворо дотримуватись територіального статус-кво на Рейні». Гарантами договору мали стати Велика Британія та Італія²⁶. Відмова Німеччини від територіальних претензій на заході мала продемонструвати її добру волю у відносинах із Францією, Бельгією та іншими державами. Британський уряд підтримав проект Штресмана, а потім на нього погодився і французький. Однак міністр закордонних справ Франції А. Бріан спочатку домагався гарантій і для східних кордонів Німеччини з Польщею та Чехословаччиною, які були союзниками Франції. Штресман відмовився визнати ці кордони остаточними. Велика Британія також відмовилась їх гарантувати. Це було поразкою Франції.

Міжнародна конференція в Локарно 5–16 жовтня 1925 р. за участі Великої Британії, Франції, Італії, Німеччини, Бельгії, Польщі й Чехословаччини обговорила питання статусу західних і східних кордонів Німеччини та вступу її до Ліги Націй. Серед дев'яти документів, ухвалених на Локарнській конференції, головним був Рейнський гарантійний пакт. Він містив положення про недоторканість територіального статус-кво на Рейні, тобто

²⁵ ДВП СССР. Т. 18 : 1 января – 31 декабря 1935 г. М., 1973. С.125–126.

²⁶ Мельников Д., Черная Л. Адольф Гитлер – преступник № 1. М., 2004. С. 32–34.

кордонів Німеччини з Францією та Бельгією, а також зобов'язання цих держав не порушувати статей Версальського договору про Рейнську демілітаризовану зону. Вони також зобов'язались утримуватися від нападу одна на одну й лише мирно вирішувати всі спірні питання. Функції гарантів Рейнського договору було покладено на Велику Британію та Італію. Це означало, що в разі нападу Німеччини на Францію та Бельгію або, навпаки, нападу Франції та Бельгії на Німеччину гаранти зобов'язані були надати допомогу жертві агресії²⁷. За арбітражними угодами між Німеччиною та Францією і Німеччиною та Бельгією, суперечки, що виникли б між цими країнами, мав розглядати Міжнародний арбітражний суд²⁸. Укладені водночас із названими арбітражні угоди Німеччини й Польщі та Німеччини й Чехословаччини на випадок прикордонних суперечок не об'єднували з Рейнським пактом, а тому кордонів цих держав не гарантували всі учасники Локарнських угод²⁹.

Двосторонні угоди Франції з Польщею та Чехословаччиною про взаємну допомогу передбачали в разі неспровокованого нападу Німеччини надання взаємної допомоги без очікування рішень Ліги Націй³⁰. Це, звісно, не могло замінити багатосторонніх міжнародних гарантій, адже Чехословаччина й Польща, в разі конфлікту з Німеччиною, могли розраховувати лише на допомогу Франції.

«Пакт Локарно» європейська та світова громадськість зустріла з перебільшеним полегшенням, як зорю нового світового порядку. Три міністри закордонних справ – А. Бріан, О. Чемберлен, Г. Штресман – отримали Нобелівську премію миру за 1926 рік³¹. 1930 р. союзники достроково припинили окупацію Рейнської зони. На Локарнський договір поклали великі сподівання. У Черчилль був від нього у захваті. Він писав: «Локарнський договір можна вважати ніби європейським двійником Вашингтонського договору (1921 р. – автор). Ці два великі договори забезпечують спокій цивілізації. Вони являють собою ніби два чудові будинки миру. Вони становлять ту основу, на якій широкі завдання Ліги Націй та ідеалізм пакту Келлога можуть бути початком грандіозніших задумів на майбутнє»³².

²⁷ Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. С. 485–489.

²⁸ Локарнская конференция 1925 г. С. 489–495.

²⁹ Локарнская конференция 1925 г. С. 496–497.

³⁰ Локарнская конференция 1925 г. С. 497–498.

³¹ Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. В. Львова. М., 1997. С. 245.

Локарнські угоди спрямовували на мирне врегулювання німецької проблеми, однак їх обмежували лише рамки францусько-німецького примирення, і тому вони не могли забезпечити загальноєвропейського миру. Угоди не передбачали військових конвенцій, ефективних засобів забезпечення гарантій, крім вступу в консульгації держав-гарантів з питань можливих заходів. Схід Європи, де повоєнне мирне врегулювання створило суперечності, не було убезпечено від ревізії кордонів і пов'язаних з нею міжнародних конфліктів. Крім того, нереальним було розраховувати на тривалу згоду Німеччини, як це робила Франція, відмовлятися від цілковитого німецького суверенітету в Рейнській області. В Німеччині було чимало невдоволених тим, що вона погодилась на подовження рішень щодо Рейнської області. Відомий німецький дипломат Г. фон Дирксен зазначав: «Гучні фрази про дух Локарно були надто марнословними, аби підтримати голодний організм Німеччини»³². Все ж Локарнські угоди сприяли певній стабілізації міжнародних відносин у другій половині 20-х років.

Переломною подією в розвиткові міжнародних відносин став прихід до влади в Німеччині нацистів у січні 1933 року. На відміну від попередніх урядів Веймарської республіки, які намагались відновити міжнародні позиції Німеччини через поступову ревізію найнеприйнятніших для німців статей Версальського договору, Гітлер фактично відразу ж узявся за їх скасування та підготовку до війни за європейське і світове панування. 14 жовтня 1933 р. Німеччина припинила свою участь у Женевській конференції з роззброєння на знак протесту проти відмови західних держав визнати її рівність в озброєннях, 19 жовтня вона вийшла з Ліги Націй. Спочатку 1935 р. Гітлер розпочав розбудову збройних сил, насамперед зі збільшення чисельності армії. Для цього він скористався рішенням Франції запровадити дворічний термін військової служби. 16 березня 1935 р. в Німеччині опублікували закон, за яким у країні було запроваджено загальну військову повинність. Чисельність армії мало бути доведено до 500 тис. (12 корпусів і 36 дивізій). Того ж дня Гітлер сповістив британського посла Е. Фіппса про ухвалений закон і повторив свої

³² Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. М., 2003. С. 508.

³³ Дирксен фон Г. Москва, Токіо, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / пер. с англ. Н. Ю. Лихачевой. М., 2001. С. 94.

вимоги про рівність Німеччини з Англією та Францією в чисельності повітряних сил і про будівництво військово-морського флоту, який би становив 35 % британського³⁴.

Запровадження загальної військової повинності не викликало жодних практичних заходів впливу з боку Англії, Франції та Італії, окрім формальних нот протесту. Показовою в цьому плані була англійська нота 18 березня 1935 року. Британський Форін Оффіс завершував її запитанням, чи зможе тепер відбутися запланована раніше поїздка міністра закордонних справ Д. Саймона до Берліна³⁵. 23 березня П.-Е. Фланден у розмові з А. Іденом висловив розчарування з приводу того, що британський уряд «не відреагував сильніше на одностороннє розірвання Версальського договору»³⁶. Втім, і сам французький уряд, не бажаючи конфліктувати з Гітлером, обмежився формальним протестом³⁷. 25–26 березня відбулися переговори Саймона та Ідена, що ними цікавився Форін Оффіс у ноті 18 березня. Німецький фюрер залякував англійців загрозою з боку СРСР та обґрунтовував необхідність співпраці й солідарності для захисту Європи від більшовицької небезпеки. На зауваження Ідена, що рішення Німеччини утворити 500 тис. армію дає перевагу Німеччині, а тому виключає можливість досягнення угоди з проблем озброєнь, Гітлер відповів, що про гегемонію Німеччини не йдеться, можна говорити про гегемонію Росії чи союзу малих держав разом з Францією³⁸. Французи були вкрай невдоволені переговорами британських міністрів Саймона та Ідена з фюрером. Попри це, як свідчить Ф. Папен – віце-канцлер в німецькому уряді до липня 1944 р., а потім посол в Австрії – переговори їхні з Гітлером були дружніми. Саме в цей час Гітлер «...уперше запропонував укласти німецько-англійську військово-морську угоду. То був один із важливих дипломатичних успіхів, у тому сенсі, що йому вдалось посягти розбрат між Францією та Великою Британією»³⁹.

³⁴ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. L., 1972. Vol. XII. С. 646–647.

³⁵ Documents on International Affairs. 1935. L., 1936. Vol. I. С. 64–67.

³⁶ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. С. 697.

³⁷ Белоусова З. С. Франция и европейская безопасность 1929–1939. М., 1976. С. 201.

³⁸ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. L., 1972. Vol. XII. С. 705–706, 712, 733, 733–738.

³⁹ Папен Ф. фон. Вице-канцлер Третьего рейха. Воспоминания политического деятеля гитлеровской Германии. 1933–1947 / пер. с англ. М. Г. Барышникова. М., 2005. С. 335.

Питання про німецький закон від 16 березня представники Англії, Франції та Італії обговорювали на конференції в Стрезі (Італія) 11–14 квітня 1935 року. Вони висловили жаль з приводу того, що Німеччина порушила Версальський договір і рекомендували Раді Ліги Націй ухвалити резолюцію «морального осуду» Німеччини, але не застосовувати до неї жодних санкцій⁴⁰. На цей час контакти між Москвою та Парижем з обговорення планів створення системи колективної безпеки в Європі, що їх вели від кінця 1933 р., після того, як їх відхилили Німеччина і деякі інші держави, завершилися невдало. За таких умов СРСР і Франція вирішили укласти двосторонній пакт про взаємодопомогу. Британський уряд негативно ставився до французько-радянського зближення. В рекомендаціях для британської делегації на конференції в Стрезі Форін Оффіс радив зробити все можливе, аби не допустити укладення французько-радянського військового союзу, спрямованого проти Німеччини⁴¹.

У червні 1935 р. Національний уряд в Англії було реорганізовано: прем'єр-міністром став С. Болдуїн, Д. Саймона на посаді міністра закордонних справ змінив С. Хор, міністром у справах Ліги Націй призначили А. Ідена.

Британський уряд урахував вимоги Гітлера щодо військово-морського флоту. Переговори, що їх вів німецький посол у Лондоні Й. Ріббентроп у червні 1935 р., завершилися підписанням англійсько-німецької морської угоди 18 червня 1935 року. Вона дозволяла будівництво німецького флоту 35 % від тоннажу військово-морського флоту Великої Британії. Крім того, Німеччина дістала право мати підводний флот, хоча тимчасово погодилась не перевищувати його тоннаж більше, ніж 45 % загального тоннажу Великої Британії⁴².

1935 р. ситуація в Європі різко змінилась. Війська фашистської Італії вторглись до Абіссинії (Ефіопії). Це було порушенням Статуту Ліги Націй – Ефіопія була одним із її членів. Ліга Націй проголосувала за запровадження санкцій проти Італії. Однак це не завадило Муссоліні завоювати Ефіопію, втім водночас загострило

⁴⁰ Documents on International Affairs. 1935. L., 1936. Vol. I. С. 98–99.

⁴¹ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. L., 1972. Vol. XII. С. 793–795.

⁴² Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. L., 1972. Vol. XII. С. 647, 47, 73–76.

відносини Італії з Англією та Францією. Восени і взимку 1935–1936 рр. увагу європейської громадськості було прикуто до питання застосування санкцій проти Італії та їх впливу на неї. На цей час німецько-італійські відносини ускладнювала боротьба двох диктаторів за Австрію. Нацистський путч у Відні 24 липня і вбивство канцлера Австрії Е. Дольфуса спричинили введення італійських військ до Бреннера, чим Муссоліні продемонстрував готовність захищати австрійську незалежність⁴³. Після вторгнення італійських військ до Ефіопії для Гітлера настав зручний період. Ставлення Лондона і Парижа до італійської агресії в Ефіопії давало йому, по-перше, привід для припущень про можливу їхню, а також Ліги Націй, реакцію на його аналогічні авантюри; по-друге, можливість через підтримку Італії в ефіопській війні здобути подвійний виграв: дістати згоду Муссоліні визнати Австрію сферою переважних інтересів Рейху і вирвати Італію з кола гарантів Рейнського пакту.

Дуче позитивно оцінив позицію фюрера: він заявив напередодні Рейнської акції Гітлера, що Італія не братиме участі в жодних антинімецьких заходах. А в Парижі й Лондоні розпочали обговорювати небезпеку того, що Гітлер може скористатися загостренням відносин між головними учасниками Локарнських угод, аби ремілітаризувати Рейнську область⁴⁴.

У Франції, де першочергового значення надавали дієвості Локарнських угод, а також британських та італійських гарантій статуту французького та бельгійського кордону з Німеччиною, вже восени 1935 р. були занепокоєні повідомленнями про підготовку Гітлера до ремілітаризації Рейнської зони. Однак, попри це, ні уряд П. Лавалля (в лютому 1936 р. його змінив уряд А. Сарро), ні французький генеральний штаб так і не підготували плану дій на випадок німецької акції. В Лондоні не більше, ніж французи, були готові мати справу з ситуацією, яка, як сподівались, не могла виникнути⁴⁵.

Приводом для введення німецьких військ до Рейнської області став договір про взаємну допомогу між СРСР і Францією 2 травня 1935 р.⁴⁶. У Франції передбачали негативну реакцію як частини

⁴³ Броснат М. Закат тысячелетнего рейха / пер. с нем. В. Кузнецова. М., 2005. С. 57.

⁴⁴ Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание : в 2-х т. Т. II / пер. с англ. Смоленск, 1998. С. 91.

⁴⁵ Буллок А. Гитлер и Сталин. С. 91.

⁴⁶ ДВП СССР. Т. 18 : 1 января – 31 декабря 1935 г. М., 1973. С. 309–312.

французького суспільства, так і Німеччини на укладення пакту з Радянським Союзом. За Конституцією Франції, міжнародні договори на кшталт французько-радянського мав ратифікувати президент держави, однак П. Лаваль вирішив провести його обговорення у відповідних парламентських комісіях, а потім на засіданнях Палати депутатів і Сенату. Він намагався заспокоїти німців щодо зобов'язувальних статей цього документу, дещо вихолостити їх, підкреслював його підпорядкованість Локарнському договору і, доки німці ще не заспокоїлись, зволікав з ратифікацією. Це рішення Е. Еррію назвав «найпочеснішим» способом ратифікації⁴⁷.

Того ж дня, 2 травня 1935 р., військовий міністр Німеччини генерал В. фон Бломберг видав директиву трьом видам збройних сил про підготовку вступу до Рейнської демілітаризованої зони. Цій операції дали кодову назву «Шулунг» («Навчання»). Операція була суворо секретною і про неї знали небагато військових. Її план Бломберг не дозволив передруковувати на машинці; примірник, що його він зберігав у сейфі, було написано від руки⁴⁸.

Невдовзі після цього в промові на засіданні рейхстагу 21 травня 1935 р. Гітлер виступив з так званою «Програмою миру», де серед інших положень було заявлено, що Німеччина дотримуватиметься Локарнських угод і поважатиме територіальні параграфи Версальського договору. Водночас фюрер сказав про «елемент юридичної небезпеки», що його внесли до Локарнського договору своїми діями Росія та Франція, які підписали договір про взаємодопомогу⁴⁹. Французько-радянський пакт, заявив Гітлер, є військовим союзом, схожим на ті, що їх уклали раніше і які призвели до війни, а тому є таким ж небезпечним, як і вони. Щодо Німеччини, він наголошував, що після Саарського плебісциту вона визнає і гарантує Франції її кордони як остаточні⁵⁰.

Міністерство закордонних справ Німеччини в своєму меморандумі Франції зауважило про несумісність французько-радянського пакту з Локарнським договором. 25 червня 1935 р. французький уряд відхилив ці твердження як необґрунтовані. Не бачили нічого, що суперечило б Локарнському договору, у

⁴⁷ ДВП СССР. Т. 18 : 1 января — 31 декабря 1935 г. М., 1973. С. 415–418.

⁴⁸ Мельников Д., Черная Л. Адольф Гитлер — преступник № 1. М., 2004. С. 328.

⁴⁹ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха : в 2 т. Т. 1. / пер. с англ. М., 1991. С. 330.

⁵⁰ Documents on International Affairs. 1935. L., 1936. Vol. I. С. 159–175.

французько-радянському пакті й уряди Італії та Бельгії, які зробили відповідні заяви 15 і 19 липня⁵¹.

Згодом, у листопаді 1935 р., гостре невдоволення французько-радянським пактом Гітлер висловив послові Франції в Німеччині Ж. Франсуа-Понсе, котрий після цього повідомив у Париж про свою впевненість у намірах Гітлера використати пакт як привід для вторгнення до демілітаризованої Рейнської зони.

А тим часом у Франції з ратифікацією пакту не поспішали. Сам Лаваль, котрий мав антикомуністичні погляди, вважав французько-радянський пакт помилкою, а не успіхом⁵².

Зрештою в січні 1936 р. П. Лаваль повідомив про своє рішення порушити в парламенті питання про ратифікацію документу. Дебати в Палаті депутатів Національних зборів Франції відбувались від 11 лютого 1936 р. і завершилися схваленням французько-радянського пакту про взаємодопомогу. В Палаті депутатів 27 лютого 1936 р. було подано за – 353 голоси, проти – 164 і 45 утрималось⁵³.

Гітлер не виказував наміру виступити з офіційним звинуваченням чи протестом, він збирався, вочевидь, поставити Захід перед уже dokonаним фактом. Зовні Гітлер всіляко улещував Францію, – пише німецький письменник, історик і публіцист В. Гьорліц, – він виказував знаки уваги колишнім військовослужбовцям і навіть дав декілька інтерв'ю французьким журналістам. Водночас він заявив Бломбергові, що, на його думку, радянсько-французький договір порушив Локарнські угоди, а отже, Німеччина може знову окупувати демілітаризовану Рейнську зону. Тоді ж Гітлер розповів про свої наміри командувачеві сухопутних військ В. фон Фрічу. Відчувши занепокоєння Фріча, Гітлер пояснив, що приводів для нього немає, оскільки Італія, вочевидь, стане на сторону Німеччини і, на думку міністра закордонних справ К. фон Нейрата, Захід не вдасться до жодних рішучих дій⁵⁴. 21 лютого в інтерв'ю французькому журналістові Бертрану де Жувенелю фюрер висловився за німецько-французьке зближення й намагався

⁵¹ Наумов А. О. Фашистский интернационал. Покорение Европы. М., 2005. С. 79.

⁵² Дюллен С. Сталин и его дипломаты: Советский Союз и Европа, 1930–1939 г. / пер. с фр. Э. М. Кустовой. М., 2009. С. 118.

⁵³ Рео Э. Дю. Франция, Германия и СССР. 1936–1939 годы. СССР, Франция и эволюция Европы в 30-е годы. М., 2003. С. 215–228.

⁵⁴ Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1957–1945 / пер. с англ. С. В. Лисогорского. М., 2005. С. 294.

дистанціюватися від украї антифранцузьких положень своєї книги «Майн Кампф». Він казав, що Німеччина та Франція були ворогами, але з плином часу усі підстави для конфліктів зникли. На запитання Жувенеля, чому в такому разі «Майн Кампф» перевидають знову і знову в незмінному вигляді, Гітлер відповів, що він не письменник, який переробляє власні твори, а політик, а тому виправляє свою зовнішню політику, орієнтовану на взаєморозуміння з Францією, і ці виправлення вносить до великої книги історії. Інтерв'ю Гітлера було опубліковано у французькій пресі лише за тиждень після того, як він дав його французькому журналістові, і наступного дня після того, як францужко-радянський пакт ратифікувала Палата депутатів. Під час зустрічі з Франсуа-Понсе 2 березня Гітлер звинуватив французьку сторону в упередженому затриманні публікації його інтерв'ю і заявив, що всі попередні його пропозиції є застарілими, тому він висуне нові⁵⁵.

Командування армії запевнило Гітлера у своїй підтримці. Втім Бломберг і старші генерали були вкрай занепокоєні, оскільки розуміли, що армія наразі ще не могла б суперничати з французькою, якби у Франції вирішили діяти⁵⁶.

Начальник Генерального штабу сухопутних військ (від липня 1935 р.) генерал Л. Бек дізнався про заплановану операцію лише 6 березня, напередодні вторгнення до Рейнської зони. Генерал А. Йодль – начальник Відділу оборони Німеччини у військовому міністерстві – писав про реакцію Бека на отриману інформацію як про стан гравця в рулетку, котрий поставив усе на один номер⁵⁷. Виступ німецької армії було призначено директивою Бломберга від 2 березня на суботу 7 березня з надією на те, що вихідні дні відстрочать усіляку можливу протидію. Отож, німецькі війська увійшли до Рейнської зони не дочекавшись рішення французького Сенату, яке мало з'явитися після обговорення францужко-радянського пакту в Палаті депутатів. Вочевидь що, якби Гітлер був зацікавлений не допустити загострення ситуації, йому досить було заявити, що в разі ратифікації пакту в Сенаті він введе війська до Рейнської зони. Якби він це зробив, то документ, можливо, не

⁵⁵ Фест И. Гитлер. Биография. Триумф и падение в бездну / пер. с нем. А. А. Федорова, Н. С. Летневой, А. М. Андропова. М., 2006. С. 179.

⁵⁶ Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / пер. с англ. Б. Кобрицова и А. Галактионова. Екатеринбург, М., 2010. С. 687.

⁵⁷ Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1957–1945 / пер. с англ. С. В. Лисогорского. М., 2005. С. 294.

пройшов би через Сенат. Однак, оскільки головною метою німецького фюрера була ремілітаризація Рейнської зони, він наказав військам вступити до неї без ультиматуму й жодного попередження. Всю операцію готували якнайсекретніше, а війська мали перебувати на визначені пункти вночі. Навіть уряд нічого не знав аж до останньої хвилини⁵⁸.

Під радісні привітання жителів області німецькі війська займали старі рейнські казарми, де німецьких солдатів не було від 1918 року. Ці «символічні частини», як називав їх Нейрат, становили надвечір 7 березня 13 піхотних батальйонів і 13 артилерійських дивізіонів⁵⁹. Для створення враження, що до зони входять значні сили, було залучено загопи поліції та авіацію. Генерал фон Белов згадував: «... ми отримали наказ узяти участь 7 березня 1936 р. в зайнятті німецькими військами Рейнської області. Моя ескадрилья стартувала там, покружляла над Кельном і ... приземлилась в районі Дюссельдорфа»⁶⁰.

Гітлер був свідомий великого ризику свого рішення, як зухвалого виклику мирові в Європі, але діяв рішуче. Бломберг згодом згадував, що йому здавалося, ніби на німецьке військове захоплення Рейнської області Франція негайно реагуватиме військовою силою. Його побоювання поділяли тодішній (від вересня 1935 р.) головнокомандувач Люфтвафе Г. Герінг і начальник німецького військово-морського флоту Е. Редер. Герінг узявся переконати Гітлера не ризикувати війною. Однак під час їхньої розмови Гітлер переконав Герінга: він запевняв, що Франція не виступить, але якщо це станеться – обіцяв повернути війська назад, за Рейн. Зрештою було умовлено, що за першої реакції французів (у формі збройної відсічі) слабкі німецькі частини, що їх переправляють на лівий берег, буде негайно відведено. І навпаки, жодні дипломатичні протести, якими б різкими вони не були, сказав фюрер, не змусять його відступити ні на крок⁶¹.

Генерал-полковник Г. Гудеріан зазначав у своїх мемуарах: «Навесні 1936 р. ми були вражені рішенням Гітлера окупувати Рейнську область. Бронетанкові війська при цьому не було

⁵⁸ Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939. С. 687.

⁵⁹ Деларю Ж. История гестапо / пер. с англ. М. С. Кузнецовой. М., 2004. С. 170.

⁶⁰ Белов Н. фон. Я был адъютантом Гитлера. 1937–1945 / пер. с нем. Г. Рудого. Смоленск, 2003. С. 22.

⁶¹ Картье Р. Тайны войны. После Нюрнберга. М., 2005. С. 39–40.

використано, оскільки окупація Рейна являла собою у військовому сенсі не більше, ніж жест»⁶².

Боялись рішучої реакції Франції і в дипломатичному відомстві Німеччини. П. Шмідт – перекладач Гітлера – свідчив на Нюрнберзькому процесі, що фон Нейрат був єдиною людиною в міністерстві закордонних справ, яка вважала, що Франція та Англія не вчинять збройної протидії введенню німецьких військ до Рейнської області⁶³. Й. фон Ріббентроп, тоді уповноважений з питань зовнішньої політики в штабі замісника фюрера по партії, стверджував: «Я переконував фюрера, що в Англії зрештою примиряться з відновленням німецького військового суверенітету в Рейнській області»⁶⁴.

В. Кейтель, тоді генерал-лейтенант, який від жовтня 1935 р. став начальником Військового управління, що відповідало за оперативний контроль над частинами й підрозділами збройних сил, писав у своїх мемуарах: «Це була дуже ризикована операція, оскільки існувала величезна небезпека того, що французи накладуть санкції. Жорсткі протести західних держав схилили Бломберга запропонувати Гітлерові відкликати ті три батальйони, які фактично були всіма нашими військами, що перейшли Рейн. Гітлер відкидав усі пропозиції про відведення батальйонів: якщо ворог атакує, вони муситимуть прийняти бій і не відступати ні на дюйм. Наше міністерство закордонних справ отримало ноту з Лондона з вимогою гарантій, що на захід від Рейна не буде зведено жодного укріплення. Фюрер вирішив відповісти на цю ноту, що, мовляв, враховуватимемо їхні вимоги. Оскільки ми вже розпочали зведення укріплень уздовж інших ділянок нашого західного кордону, хоча вони були лише частиною довгострокової програми, розрахованої до 1950 р., ніхто краще, ніж французи, не розумів необов'язкових відмовок у нашій термінології. Нейратові було наказано підготувати цю відповідь»⁶⁵.

Як співвідносились дії Німеччини з основними положеннями Локарнських угод? У трьох пунктах статті 4 Договору про взаємні

⁶² Гудериан Г. Воспоминания солдата : пер. с нем. Смоленск, 2001. С. 45.

⁶³ Нюрнбергский процесс : в 7 т. Т. 5 : Допросы подсудимых и речи адвокатов. М., 1960. С. 530.

⁶⁴ Риббентроп И. фон. Тайная дипломатия рейха / пер. с нем. Г. Я. Рудого. М., 1999. С. 87.

⁶⁵ Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. Победы и поражения вермахта. 1938–1945 гг. / пер. с англ. П. Ю. Никишова. М., 2004. С. 22–23.

гарантії між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великою Британією та Італією від 16 жовтня 1925 р. було передбачено: 1. Якщо одна зі сторін, що його підписали, вважатиме, що є порушення договору, вона негайно порушить питання про це перед Радою Ліги Націй. 2. Якщо Рада встановить, що було порушення, чи недотримання, вона невідкладно доведе це до відома держав, що підписали цей договір, і кожна з них зобов'язується надати в такому разі негайну допомогу державі, проти якої буде спрямовано осудний акт. 3. У разі явного порушення, кожна договірна держава зобов'язується негайно надавати допомогу стороні, проти якої буде спрямовано таке порушення чи недотримання, щойно ця держава зможе переконатися, що це порушення є неспровокованим актом агресії і що з огляду чи на перехід кордону, чи на відкриття воєнних дій, чи на зосередження збройних сил у демілітаризованій зоні необхідними є негайні дії⁶⁶. Отже, вступ німецьких військ до Рейнської демілітаризованої зони був порушенням постанов Версальського мирного договору і Локарнської конференції. Це давало Франції право застосувати військову силу і зобов'язувало гарантів Локарно – Велику Британію та Італію – надати їй негайну допомогу, зокрема й військову⁶⁷.

Вранці 7 березня фон Нейрат сповістив послів Великої Британії, Франції, Бельгії та Італії – держав, які разом з Німеччиною підписали 1925 р. Локарнські угоди, що Берлін відмовляється від цих угод і вводить війська до Рейнської зони. Нацистський міністр виправдовував дії Німеччини «несумісністю» Локарнських угод із радянсько-французьким договором про взаємну допомогу. Водночас фон Нейрат передав послам «мирні пропозиції» Гітлера із семи пунктів. Опівдні того ж дня на терміново скликаній сесії рейхстагу виступив сам фюрер. В цей час німецькі загони, що просувалися демілітаризованою зоною зі сходу, досягли Рейна. Свій виступ, що тривав півтори години, Гітлер розпочав словами про загрозу більшовизму, після чого висловив обурення французьким підписанням пакту з Радянським Союзом. З огляду на це фюрер сповістив рейхстаг, що Німеччина не може вважати себе скутою умовами Локарнського пакту 1925 р., який регулював її відносини з Францією, і він вирішив повернути Німеччині Рейнську

⁶⁶ Локарнская конференция 1925 г. Документы. М., 1959. С. 486–487.

⁶⁷ Сидоров А. Ю., Клеймёнова Н. Е. История международных отношений. 1918–1939 гг. М., 2006. С. 216.

область⁶⁸. Водночас Гітлер заявив, що окупація має суто символічний характер⁶⁹.

Промова Гітлера, де він виправдовував введення військ до Рейнської області, підкреслює один із його біографів І. Фест, була шедевром демагогічної гри на суперечностях, страхах, бажаннях миру. Гітлер присягнувся, що Німеччина ніколи не піддасться силі, боротиметься за мир, що вона ніколи не мала територіальних претензій у Європі, й запропонував укласти низку мирних договорів, аби переконати в цьому своїх сусідів. Свою акцію в Рейнській зоні він обґрунтував тим, що відповідно до норм німецького права французько-радянський пакт про взаємодопомогу слід вважати порушенням Локарнського договору, оскільки його однозначно спрямовано проти Німеччини. Ці докази мали певні підстави, хоча саме реваншистські наміри німецького фюрера ревізувати встановлений міжнародний порядок штовхали стурбовану ними Францію на пошуки додаткових гарантій власної безпеки. Все ж аргументи Гітлера справляли враження на керівні кола західних держав. До того ж, їх супроводжували нові «мирні ініціативи» німецького диктатора.

Замість Локарнського пакту, що його Гітлер відкинув, він запропонував Франції та Бельгії укласти пакт про ненапад терміном на 25 років, пакт про військово-повітряні сили, що йому Англія надавала великого значення. Нову угоду мали підкріпити своїми гарантіями Велика Британія та Італія, а також Голландія, якщо вона того забажає. Гітлер пропонував створити і нову демілітаризовану зону з обох боків кордону між Німеччиною та Францією, що, на його думку, поставило б їх в однакове становище, але у Франції виникла б проблема: що робити з «лінією Мажино» – вона стала б непотрібною. Своім східним сусідам Німеччина пропонує підписати пакти про ненапад на зразок того, що його вона уклала з Польщею 26 січня 1934 року. Відновивши в такий спосіб рівні права з іншими державами, Німеччина могла повернутися до Ліги Націй, обговорити питання її статуту, а також можливого повернення своїх колишніх колоній⁷⁰.

⁶⁸ Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / пер. с англ. Б. Кобрицова и А. Галактионова. Екатеринбург. М., 2010. С. 687.

⁶⁹ Черчилль У. Вторая мировая война : в 3-х кн. : сокр. пер. с англ. Кн.1, т. I–II. М., 1991. С. 92.

⁷⁰ Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание : в 2-х т. Т. II / пер. с англ. Смоленск, 1998. С. 92.

Французький уряд мав підстави для силової протидії гітлерівській акції. Зосередження німецьких військ у Рейнській зоні було достатнім для цього приводом. І спочатку здавалося, що французи готові на це. Французькі війська 1936 р. мали значну чисельну перевагу. Начальник головного штабу сухопутних військ Франції генерал М. Гамелен визнавав, що німецька армія озброєна гірше французької і поступається їй чисельністю⁷¹. Але він же наполягав на неприйнятності будь-яких збройних акцій до завершення загальної попередньої мобілізації, під час якої буде призвано на військову службу більше одного мільйона французів. А поки що, казав Гамелен на засіданні уряду, немає необхідної для негайного удару кількості військ⁷². Французи не мали навіть оперативного плану на цей цілком передбачений випадок. Тож між Парижем і Лондоном відбувалися лише стурбовані консультації, а також протести, що їх супроводжували заклики до поміркованості та спокою. А потім почали казати, що Рейнська область, зрештою – це частина Німеччини, і німці не порушували французького кордону, а лише займали власну територію⁷³. На ставлення Франції до німецької акції вплинули також інші обставини: прагнення уряду А. Сарро зберегти політичну стабільність у країні напередодні загальних виборів, що мали відбутись у квітні – травні 1936 р., сильні пацифістські настрої населення, а також те, що військове командування цілковито дотримувалось оборонних військових доктрин у разі нової війни з Німеччиною. Отже, французький уряд фактично обрав бездіяльність і певні сподівання на гарантів.

Цю тактику підтримали в Лондоні, де старалися обмежити будь-яку покваліфліву реакцію і вважали, що Німеччина відновила суверенітет над власною територією, і це не вартувало розв'язання війни. Ніхто в той момент не думав, що Гітлер чимсь відрізняється від попередніх німецьких політиків, які ніколи не приховували бажання повернути війська в долину Рейна. Насправді громадська байдужість була такою сильною, що уряд навіть відмовився підтримати ідею ввести санкції Ліги Націй для Німеччини за те, що її дії були фактично порушенням міжнародних угод⁷⁴. В Англії «з

⁷¹ Белоусова Э. С. Франция и европейская безопасность 1929–1939. М., 1976. С. 249.

⁷² Гренвилл Дж. История XX века. Люди, События, Факты / пер. с англ. О. Суворов. М., 1990. С. 227–228.

⁷³ Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание : в 2-х т. Т. II. С. 93.

⁷⁴ Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939. С. 687–690.

готовністю прийняли запевнення Гітлера, що його крок мав суто «символічний» характер і що за цим кроком має відбутись укладення всеохопної системи пактів про ненапад»⁷⁵. Шарль де Голль зазначав у своїх мемуарах, що Франція могла завдати поразки німецьким військам у Рейнській області, а для Гітлера така поразка «...могла мати фатальні наслідки у його власній країні. Так ризикуючи, він міг програти все відразу. Він виграв у цій грі все. Організація нашої національної оборони, характер її засобів, сам дух її – все це сприяло бездіяльності нашого уряду, який за своєю природою охоче йшов цим шляхом. Оскільки ми були готові лише до оборони нашого кордону і за жодних умов не допускали можливості переступити його, не могло бути сумніву, що Франція не чинитиме протидії. «Фюрер» був у цьому впевнений. Весь світ це констатував. Замість того, аби змусити Німеччину вивести свої війська з Рейнської області, поставивши їх під загрозу, їм дали можливість без єдиного пострілу окупувати цю область і зайняти позиції просто біля кордонів Франції та Бельгії»⁷⁶.

Міністр закордонних справ Франції П. Фланден у розмові з радянським повноважним представником В. Потьомкіним 7 березня заявив, що ні промова Гітлера, ні меморандум, що його вручив фон Нейрат представникам локарнських держав, не справили на французький уряд того враження, на яке вони розраховували. В жодному разі зовнішньополітичну лінію уряду Франції не буде змінено і ставлення французького уряду до французько-радянського пакту залишиться попереднім. І його буде ратифіковано у визначений час. Міністр додав, що про план Німеччини французьке верховне командування та уряд знали вже давно, а тому нинішня акція Гітлера не стала для них несподіванкою. Щодо «миролюбних» пропозицій Гітлера, то французький уряд вважає їх такими, що не підлягають обговоренню, і будь-які переговори з Німеччиною щодо цього є неприйнятними. Водночас Фланден заявив, що уряд Франції вирішив утриматись наразі від відповіді на порушення режиму демілітаризованої зони заходами суто військового характеру і не вважає за потрібне ні оголошення мобілізації, ані введення до Рейнської зони власних збройних сил. Він віддає перевагу зверненню до засобів колективного міжнародного впливу на порушника договорів і з цією метою звертається до Ліги Націй з вимогою негайного скликання Ради. Найближчими

⁷⁵ Эмери Л. Моя политическая жизнь / пер. с англ. А. О. Зелениной [и др.]. М., 1960. С. 422.

⁷⁶ Шарль де Голль. Военные мемуары. Призыв. 1940–1942 годы / пер. с фр. М., 1957. С. 51.

днями в Парижі відбудеться конференція представників локарнських держав, які мають обговорити становище і визначити спільну лінію дій. Потім має зібратися Рада Ліги Націй, якій французький уряд запропонує застосувати до порушника договорів санкції економічного і фінансового характеру⁷⁷.

8 березня 1936 р. французький уряд, незважаючи на повноваження застосувати військову силу, вирішив звернутися до Ліги Націй⁷⁸. Франція також запропонувала «план Леже», названий так за іменем генерального секретаря французького МЗС А. Леже. Він передбачав застосування до Німеччини економічних і політичних санкцій з метою змусити Гітлера вивести війська з Рейнської зони і відновити статус-кво⁷⁹. 12 березня відбулось голосування у французькому Сенаті щодо французько-радянського договору. За ратифікацію було віддано 226 голосів, проти – 48, утрималось – 34⁸⁰.

На сесії Ради Ліги Націй, що розпочала свої засідання в Лондоні 14 березня 1936 р., мали вирішити питання, чи порушила Німеччина кордони демілітаризованої зони. Від Німеччини на засіданні Ради виступив Ріббентроп. Він доводив, що попри всі німецькі спроби мирного залагодження спірних питань, на Заході їх проігнорували. Більше з тим, Франція уклала договір з СРСР, спрямований проти Німеччини, і цим порушила Локарнські угоди. Введення німецьких військ до Рейнської зони було лише відновленням її суверенітету над частиною власної території та актом самозахисту⁸¹.

В резолюції Ради 19 березня факт порушення визнали, але жодного рішення щодо санкцій до порушника не було ухвалено. Відомий німецький дипломат Е. фон Вайцеккер писав з цього приводу: «І знову охоронці Версальського договору відреагували формальним протестом. Вони охоче дали Гітлерові те, в чому відмовляли Штресеманові і Брюнінгу, і це тоді, коли вони могли без жодних проблем стримати його»⁸².

Все ж констатація факту порушення давала змогу Франції звернутися до гарантів Локарно по допомогу, аби вони змусили Гітлера відвести війська з Рейнської зони, однак Франція цього не зробила.

⁷⁷ ДВП СССР. Т. 19 : 1 января – 31 декабря 1936 г. М., 1974. С. 124–125.

⁷⁸ Демидов С. В. Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами. Очерки истории Великобритании XVII–XX веков : монография. М., 2002. С. 189.

⁷⁹ Рео Э. Дю. Франция, Германия и СССР. 1936–1939 годы. СССР, Франция и эволюция Европы в 30-е годы. М., 2003. С. 219.

⁸⁰ Рео Э. Дю. Франция, Германия и СССР. 1936–1939 годы. С. 215.

⁸¹ Шмидт П. Переводчик Гитлера / пер. с англ. Т. В. Шестопал. Смоленск, 2001. С. 48–50.

⁸² Вайцеккер Э. фон. Посол Третьего рейха. Воспоминания немецкого дипломата. 1932–1945 / пер. Ф. С. Капицы. М., 2007. С. 106.

**ЮГОСЛАВІЯ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ ТА СРСР
(1940–1941 рр.)**

Отже, постанови Версальського мирного договору про утворення Рейнської демілітаризованої зони, як і про територіальні обмеження Німеччини, репарації, роззброєння, належали до розряду репресивних. Створення демілітаризованої зони з німецьких прирейнських територій мало позбавити Німеччину плацдарму для нападу на Францію. Для Німеччини воно означало звуження її суверенітету над частиною власної території та водночас робило її відкритою для можливих військових заходів Франції. Останнє 1923 р. підтвердили Рурська криза та введення французько-бельгійських військ до Рурської області. Невдача французької акції поставила на порядок денний проблему не лише репарацій, а й рівності Німеччини в правах на безпеку. Їх визнали Рейнський гарантійний пакт і згода союзників вивести окупаційні війська з Рейнської зони до 1930 року. Поза тим, демілітаризований статут зони було збережено. Тривожним сигналом прозвучали в Локарно відмова Німеччини визнати свої східні кордони та відмова Англії гарантувати їх. За таких умов успіх Франції в разі німецької агресії у Східній Європі могла зумовити лише наступальна стратегія, в основу якої було б покладено використання Рейнської зони в ролі своєрідного заручника.

Однак невдовзі після Локарно французька політика дедалі більше стала набувати рис оборонного характеру й залежності від позиції Англії, хоча Франція рішуче відмовлялась визнати право Німеччині А. Гітлера англійська політика корелювання умов Версальського договору в бік більшої справедливості поступово переростала в політику умиротворення Гітлера. За таких умов те, що він скасував військові статті Версаля, не мало серйозного опору Англії, а відтак і Франції, хоча остання намагалась протиставити цьому ідею колективної безпеки, а зрештою й французько-радянський договір про взаємодопомогу. Гітлер уже переконався в неспроможності західних держав вживати рішучих заходів і був упевнений, що так буде й у разі, якщо він введе війська до Рейнської зони. Справді, Англія та Франція, Ліга Націй не проявили достатньої готовності до відсічі цій авантюрній акції.

Ремілітаризація Рейнської зони справила вирішальний вплив на послаблення позицій Англії та Франції, спричинила розпад системи французьких союзів на Сході, загострила кризу Ліги Націй, підштовхнула Гітлера до нових актів агресії в Європі.

Конфлікт інтересів великих держав, що загострювався після поразки й капітуляції в червні 1940 р. Франції, дедалі більше втягував до своєї орбіти країни балкансько-дунайського регіону – Грецію, Югославію, Болгарію, Румунію та Угорщину. Всі вони від початку війни в Європі заявили про свій нейтралітет чи неучасть у війні. Згодом Греція після нападу на неї Італії 28 жовтня 1940 р. прийняла англійську допомогу. Румунія та Угорщина в листопаді 1940 р. приєдналися до Троїстого пакту. Під сильним тиском Німеччини 1 березня 1941 р. на це погодилась і Болгарія. В політиці ж югославського керівництва ставку було зроблено на лавірування між великими державами, наслідком якого стала югославська криза у березні-квітні 1941 р. – одна з найзначніших подій у Європі напередодні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР.

Обставини, пов'язані з югославською кризою, досліджено в працях В. Волкова¹, Л. Гібіанського², О. Нарочницького³, Г. Славина⁴,

¹ Волков В. К. Англо-франко-советские переговоры 1939 г. и их отражение в югославских дипломатических документах. *Международные отношения на Балканах*. М., 1974. С. 160–175; Його ж. Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941 гг.). *Советское славяноведение*. 1990. № 6. С. 3–17; Його ж. Советско-германские отношения во второй половине 1940 года. *Вопросы истории*. 1997. № 2. С. 3–16; Його ж. Призраки и реальность «Барбароссы» в политике Сталина (весна – лето 1941 г.). *Вопросы истории*. 2003. № 6. С. 31–58.
² Гибианский Л. Я. Югославский кризис начала 1941 года и Советский Союз. *Война и политика, 1939–1941*. М., 1999. С. 207–225; Його ж. СССР и «первая Югославия» накануне и в момент ее гибели. *Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания, 1804–1813 гг.* СПб., 2005. С. 279–299; Його ж. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. *Вестник МГИМО – Университета*. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. М., 2009. С. 271–290; Його ж. Военный переворот в Югославии 27 марта 1941 года: общественные устремления и внешнеполитические условия. *Славяноведение*. 2010. № 5. С. 36–52; Його ж. Советский Союз и сербский военный переворот 27 марта 1941 года: историческая действительность, мифы, загадки. *Из истории Сербии и русско-сербских связей: 1812–1912–2012*. М., 2014.
³ Нарочницкий А. Л. Советско-югославский договор 5 апреля 1941 г. о дружбе и ненападении (по архивным материалам). *Новая и новейшая история*. 1989. № 1. С. 3–19.
⁴ Славин Г. М. О советско-югославском Договоре о дружбе и ненападении (1941 г.). *Балканские исследования*. М., 1984. Вып. 9. С. 232–240.

О. Решетникової⁵, Н. Васильєвої і В. Гаврилова⁶. Побіжно згадано її і в загальних працях⁷.

Однакова присутність Німеччини й СРСР у балкансько-дунайських країнах мала істотну розбіжність: Німеччина від початку 30-х років зміцнювала свій торговельно-економічний вплив у регіоні, зокрема в Югославії⁸, а СРСР до 1934 р. навіть не мав дипломатичних відносин із ними (з Югославією – до 1940 р.).

Після аншлюсу Австрії та часткової, а згодом цілковитої анексії Чехословаччини Німеччина стала основним торговельним партнером Югославії. 1939 р. 60 % югославської зовнішньої торгівлі припадало на Німеччину⁹. Вона була основним постачальником промислових товарів і зброї для Югославії, а Югославія – продовольства і стратегічних матеріалів для Німеччини¹⁰.

Посланник Югославії в Берліні І. Андрич зазначав у березні 1940 р., що «Німеччина буквально все скупляє в Югославії... на основі клірингу»¹¹ – зазначимо, вельми вигідного для Німеччини.

У зовнішній політиці Югославія перебувала під сильним тиском фашистської Італії¹², однак не виключала можливих реваншистських загроз від Болгарії та Угорщини, а тому орієнтувалася на Францію¹³ та Малу й Балканську Антанту, що їх вона підтримувала. Падіння ролі та впливу Франції на Балканах у

середині і другій половині 30-х років спонукало Югославію до зближення з Англією¹⁴.

Однак утворення «вісі» Берлін – Рим, аншлюс Австрії, в результаті якого Німеччина стала сусідкою Югославії, Мюнхенська змова і розпад Малої Антанти¹⁵, італійська окупація Албанії у квітні 1939 р. погіршили геополітичне становище Югославії¹⁶.

Фактичний правитель Югославії за малолітства спадкоємця престолу Петра князь Павел Карагеоргієвич (від 1934 р.) здійснював політику обережного лавірування між великими державами, і від початку війни Югославія проголосила 4 вересня 1939 р. свій нейтралітет¹⁷. Однак, як англофіл¹⁸, Павел, як і низка провідних членів югославського уряду, розраховував на підтримку Англії та Франції. Все ж їхні сподівання на десантування англійсько-французьких військ на Балканах чи на створення нейтрального блоку балканських держав не справилися¹⁹.

Водночас, за традиційного для сербів відторгнення Німеччини²⁰ Белград мав враховувати рівень економічних зв'язків із нею, географічну близькість і військову слабкість югославської армії, блискавичний розгром Польщі вермахтом, за відсутності реальної допомоги їй від Англії та Франції, попри надані гарантії; останнє стало недобрим знаком для всіх малих країн, що орієнтувалися на Англію та Францію.

Ці обставини змусили югославський уряд і принца-регента вдатися до пошуків нових можливостей для згаданого вже лавірування, зокрема, через налагодження відносин із Радянським Союзом, що їх, переважно через ідеологічні суперечності²¹, було

⁵ Решетникова О. Н. К вопросу о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении. *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941)*. М., 1992. С. 73–77.

⁶ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?... (Историческая судьба Югославии в XX веке). М., 2000.

⁷ Югославия в XX веке: Очерки политической истории. М., 2011; История дипломатии : в 6-ти т. Т. 2 : Дипломатия в годы второй мировой войны / под ред. А. А. Громько. М., 1975; Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 3 : Вторая мировая война. Ист. очерк / отв. ред. Е. Н. Кульков. М., 2005.

⁸ Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 / пер. с нем. А. И. Федотова. Новосибирск, 2000. С. 94.

⁹ Майский И. М. Дневник дипломата. Лондон. 1934–1943 : в 2 кн. Кн. 2, ч. 1 : 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 года. М., 2009. С. 150.

¹⁰ Буханов В. А. Германская экономическая экспансия в Юго-Восточной Европе в период аншлюса Австрии и захвата Чехословакии (ноябрь 1937 – март 1939). *Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время*. Свердловск, 1978. С. 27; Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / пер. з англ. В. П. Канаша. Київ, 2001. С. 323.

¹¹ Документы внешней политики СССР. 1940 – 22 июня 1941. Т. 23 : в 2-х кн. Кн. 1 : 1 января – 31 октября 1940 г. М., 1995. С. 149 (далі – ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1).

¹² Ђоровић В. Историја Срба. Подгорица, 2005. С. 888–889.

¹³ Єлавич Б. Историја Балкан. XX століття / пер. з англ. Р. А. Семків. Київ, 2004. С. 270.

¹⁴ Смирнова Н. Д. Союзы стран балкано-дунайского региона в системе европейской безопасности. *Европа между миром и войной*. М., 1992. С. 149.

¹⁵ Смирнова Н. Д. Союзы стран балкано-дунайского региона в системе европейской безопасности. С. 150.

¹⁶ Ђоровић В. Историја Срба. С. 890.

¹⁷ Andrijašević M. Z. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003. Podgorica. 2006. С. 605.

¹⁸ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / пер. з англ. В. П. Канаша. Київ, 2001. С. 324; Ђоровић В. Историја Срба. С. 878; Фрейдзон В. И. Историја Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.). СПб., 2001. С. 252.

¹⁹ Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. *Вестник МГИМО – Университета*. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. М., 2009. С. 273–275.

²⁰ Чиркович С. М. Историја сербов : пер. с сербскохорв. М., 2009. С. 269.

²¹ Уауниј Ар. А. Коминтерн и геополитика: балканский рубеж. 1919–1938. М., 1997. С. 129–131.

згорнено після приходу до влади в Росії більшовицького уряду. Здійснювали лише окремі контакти через Лігу Націй у Женеві, а 1939 р. – між дипломатами двох держав у Лондоні й Парижі²².

У січні – березні 1940 р. дипломатичні представники СРСР і Югославії в Анкарі (Туреччина) домовились про візит до СРСР офіційної югославської делегації для встановлення економічних зв'язків²³. Значну роль у підготовці переговорів виконав принц-регент²⁴, який спочатку негативно ставився до СРСР.

Радянсько-югославські переговори в Москві наприкінці квітня – на початку травня турбували Берлін. Німецький посол в СРСР Ф. Шуленбург двічі (5 і 10 травня) в розмовах із В. Молотовим цікавився їхніми метою та перебігом²⁵.

Під час переговорів югославська делегація порушила і питання про можливість придбання в СРСР зброї для підвищення обороноздатності країни. 8 травня Молотов висловив свою підтримку югославської позиції щодо необхідності протистояти небезпеці від Німеччини й Італії та підкреслив, що за такої ситуації для Югославії зростає важливість зміцнення її обороноздатності²⁶. 11 травня 1940 р. СРСР і Югославія уклали договір про торгівлю й мореплавство²⁷.

Поразка Франції спонукала югославський уряд виступити з пропозицією до СРСР установити дипломатичні відносини. Москва прийняла її, і 24 червня рішення двох держав було оформлено відповідними документами сторін²⁸.

Позицій Німеччини, як сподівалися в Радянському Союзі, не послабила війна на Заході, а, навпаки, зміцнилася²⁹; під її фактичний контроль перейшла вся Західна Європа (окрім британських островів). Загроза того, що Англія повторить «салонікський» сценарій Першої світової війни і посиляться радянська активність на Балканах, загострила цю проблематику у відносинах великих держав.

²² Волков В. К. Англо-франко-советские переговоры 1939 г. и их отражение в югославских дипломатических документах. *Международные отношения на Балканах*. М., 1974. С. 162.

²³ Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. : сб. док. и материалов. М., 1992. С. 308.

²⁴ Документы внешней политики СРСР (далі – ДВП СССР). Т. 23. Кн. 1: 1 января – 31 октября 1940 г. М., 1995. С. 231.

²⁵ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 258.

²⁶ Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. : сб. документов и материалов. С. 314–315; Hoptner J. V. *Yugoslavia in crisis. 1934–1941*. New-York, 1962. P. 175–176.

²⁷ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 260.

²⁸ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 369–370.

²⁹ Медведев Ж. А., Медведев Р. А. План «Барбаросса». *Вопросы истории*. 2002. № 6. С. 151.

Радянська політика мала на меті не допустити підпорядкування балканських країн державам «вісі», посилити свій вплив у регіоні та водночас мирні відносини з гітлерівською Німеччиною в межах уже досягнутих і, можливо, нових домовленостей про сфери впливу. Водночас, у Радянському Союзі побоювались імовірної провокації з боку Англії, зацікавленої в загостренні радянсько-німецьких відносин і втягненні СРСР у війну. Недовірливо ставилося сталінське керівництво і до політики лавірування Югославії³⁰.

У червні 1940 р., коли військовий крах Франції став очевидним, СРСР поквапився зреалізувати домовленості з Німеччиною, зафіксовані в секретному протоколі до договору 23 серпня 1939 р., щодо Прибалтики, а також Бессарабії³¹, відторгнутої в 1918 р. Румунією. Після зондування позицій Італії та Німеччини та їхньої згоди³² СРСР через ультиматум змусив Румунію повернути йому наприкінці червня 1940 р. Бессарабію та віддати Північну Буковину³³, хоча про останню не йшлося в секретних радянсько-німецьких документах; це викликало невдоволення Гітлера та посилювало напругу у відносинах СРСР і Німеччини³⁴.

Під час залагодження територіальних суперечок Угорщини й Болгарії з Румунією гітлерівська дипломатія, що виступала арбітром, проігнорувала ст. 3 Договору 23 серпня 1939 р. про консультації між СРСР і Німеччиною з питань, що зачіпали їхні спільні інтереси³⁵. Віденський арбітраж послабив престиж СРСР серед малих держав Європи. Більше з тим, Німеччина й Італія наприкінці серпня 1940 р. надали гарантії територіальної цілісності й недоторканості кордонів Румунії. Як зазначав колишній посол Румунії в Москві Гафенку, гарантії означали, «що від лінії Прута й Нижнього Дунаю, де зупинилась Росія, починалась зона німецького впливу, де жодний інший вплив не міг бути терпимим. Саме так гарантію тлумачили в Москві»³⁶. Дипломатія балканських

³⁰ Волков В. К. Призрак и реальность «Барбароссы» в политике Сталина (весна – лето 1941 г.). *Вопросы истории*. 1997. № 2. С. 36.

³¹ Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы : в 2-х т. Т. 2 : 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. (далі – Год кризиса. 1938–1939. Т. 2). М., 1990. С. 321.

³² ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 375–376, 378.

³³ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 380–384, 389–392; Год кризиса. 1938–1939. С. 321.

³⁴ Системная история международных отношений : в 2-х т. Т. 1 : События 1918–1945 годов / под редакцией А. Д. Богатурова. М., 2007. С. 361; Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 3 : Вторая мировая война: исг. очерк / отв. ред. Е. Н. Кульков. М., 2005. С. 119.

³⁵ Системная история международных отношений. Т. 1. С. 368; Год кризиса. 1938–1939. С. 320.

³⁶ Исламов Т. М., Покивайлова Т. А. Восточная Европа в силовом поле великих держав. Трансильванский вопрос. 1940–1946 гг. М., 2008. С. 109.

країн потрактувала їх «як акцію, спрямовану проти СРСР», аби перепинити йому рух на Балкани, усунути СРСР із Балкан і поділити балканські країни на свої зони впливу³⁷.

Влітку і восени 1940 р. в дипломатичних колах європейських країн ширилися чутки про наміри Муссоліні й Гітлера щодо Греції та Югославії, зокрема про концентрацію італійських військ на кордонах Югославії³⁸. Посланник Югославії в СРСР М. Гаврилович звертав увагу заступника наркома НКЗС С. А. Лозовського на загрозу Югославії від Італії, що «претендує на все узбережжя Адріатичного моря» та на посилення ролі Німеччини на Балканах³⁹.

У вересні 1940 р. югославський військовий аташе в Москві Ж. Попович через вище військове командування Червоної Армії (міністр оборони С. Тимошенко, начальник Генерального штабу К. Мерецков) і НКЗС з'ясував можливості радянського постачання зброї. Про згоду радянського уряду на продаж зброї Югославії В. Молотов повідомляв 17 жовтня 1940 р. повноважному представникові СРСР у Белграді В. Плотникову⁴⁰. Після отримання списків конкретних югославських заявок на зброю радянська сторона в листопаді 1940 р. через югославське посольство та іншими дипломатичними каналами⁴¹ висловила готовність розширити військове забезпечення Югославії⁴². Доки тривали ці перемовини, міжнародна ситуація істотно змінилась. 27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія, Японія підписали Троїстий пакт. 7 жовтня до Румунії було відправлено німецьку військову місію⁴³. 28 жовтня італійські війська з території Албанії напали на Грецію. Однак греки за підтримки з моря і повітря британських військових сил вчинили агресорові гідний подиву опір і далі повели боротьбу з загарбниками на албанській території⁴⁴.

³⁷ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1: 1 января — 31 октября 1940 г. М., 1995. С. 610.

³⁸ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 422; 485.

³⁹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 425–426.

⁴⁰ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 687.

⁴¹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1): 1 ноября 1940 г. — 1 марта 1941 г. М., 1998. С. 24.

⁴² Гибианский Л. Я. Югославский кризис начала 1941 года и Советский Союз. *Война и политика, 1939–1941*. М., 2000. С. 209.

⁴³ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 688.

⁴⁴ Вайцеккер Э. фон. *Посол Третьего рейха. Воспоминания немецкого дипломата, 1932–1945*. М., 2007. С. 260; Єлавіч Б. *Історія Балкан. XX століття* / пер. з англ. Р. А. Семків. Київ, 2004. С. 290.

Італійсько-грецька війна викликала велике занепокоєння в Югославії, оскільки можливий успіх Італії означав би крок до оточення югославської території країнами «вісі».

Проблеми балкансько-дунайського регіону стали предметом гострих дискусій В. Молотова з Гітлером і Ріббентропом під час візиту радянського наркома до Берліна 12–13 листопада 1940 року⁴⁵ і сподівань югославів, що «Росія не забуде Югославії»⁴⁶. Настав вирішальний момент у боротьбі за Балкани між Німеччиною та Радянським Союзом та ухваленні Гітлерового остаточного рішення про напад на СРСР.

За тиждень після берлінських переговорів 20 листопада до Троїстого союзу приєдналась Угорщина, 23-го – Румунія. В листопаді 1940 р. посилювався тиск Берліна на Болгарію з метою домогтись її приєднання до Троїстого пакту, що в Югославії викликало занепокоєння. Югославська сторона навіть звернулася до СРСР із проханням з'ясувати болгарську позицію⁴⁷. Додала турботи югославам і пропозиція СРСР укласти союзний договір з Болгарією⁴⁸, що її болгари відхилили під тиском Німеччини⁴⁹. Радянсько-німецька боротьба за Румунію та Болгарію розгорталась явно не на користь СРСР.

Щодо Югославії, то німецьку пропозицію приєднатись до Троїстого пакту було зроблено у вересні – жовтні 1940 року⁵⁰. Після цього в Белграді не виключали можливих територіальних вимог до Югославії від Болгарії та Угорщини. Німеччина могла їх використати як інструмент тиску на Югославію, хоча найбільша небезпека загрожувала їй від Італії⁵¹.

⁴⁵ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1). С. 49–79; Григорьянц Т. Ю. Проблема сфер интересов СССР и Германии накануне и во время визита В. М. Молотова в Берлин в ноябре 1940 г. *Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941)*. М., 1992. С. 32–55.

⁴⁶ Майский И. М. *Дневник дипломата. Лондон, 1934–1943*: в 2-х кн. Кн. 2, ч. 1: 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 года. М., 2009. С. 294.

⁴⁷ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1). С. 47, 123, 138.

⁴⁸ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 175.

⁴⁹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 367.

⁵⁰ Нарочницкий А. Л. Советско-югославский договор 5 апреля 1941 г. о дружбе и ненападении (по архивным материалам). *Новая и новейшая история*. 1989. № 1. С. 8.

⁵¹ Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. *Вестник МГИМО – Университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны*. М., 2009. С. 278–279.

Югославське посольство в Москві не раз намагалося з'ясувати можливу реакцію СРСР на розвиток ситуації в регіоні, надто в разі загрози Югославії. Однак радянська сторона весь час ухилялась від конкретної відповіді⁵². Вказівки, що їх спрямували радянському повпредові в Белграді В. Плотникову НКЗС і особисто В. Молотов, містили інструкції щодо здійснення такої лінії поведінки⁵³.

Радянська позиція лишалася незмінною і тоді, коли 8 лютого 1941 р. М. Гаврилович спробував з'ясувати ставлення СРСР до нарощування кількості німецьких військ у Румунії, підготовки їх до вступу до Болгарії та ступінь зростання через це небезпеки для Югославії. Але заступник наркома закордонних справ СРСР А. Вишинський не дав однозначної відповіді, після чого югославський посланник у своєму повідомленні до Белграда зазначав, що СРСР, незважаючи на зацікавленість у балканському регіоні, наразі вважає за краще вичікувати і не вступати через Балкани у конфлікт із Німеччиною⁵⁴. В Лондоні югославські дипломати висловлювали думку, що «надії Балкан на СРСР не виправдались».

Тим часом переговори в Москві щодо постачання зброї Югославії затягувалися. Радянська сторона будь-що прагнула забезпечити сувору секретність постачання, аби про них не дізнався Берлін, а тому гальмувала майже всі варіанти термінів початку постачання, маршрутів, видів транспорту, місця завантаження й місця доправлення. Зірвання постачання вона вмотивувала і деякими зовнішньополітичними актами Югославії, наприклад, укладенням 12 грудня 1940 р. договору про дружбу з Угорщиною. З цього приводу П. Судоплатов, тоді – заступник начальника розвідуправління НКВД (НКГБ) СРСР, відповідальний за «спецоперації», писав: «...оскільки югослави співпрацювали з угорцями, ми були впевнені, що про будь-які наші домовленості щодо постачання зброї дізнаються німці»⁵⁵. Негативно вплинув на радянську сторону також витік інформації з американської газети, що його влаштували англійці, про те, що Радянський Союз і Югославія ведуть таємні переговори про військову співпрацю⁵⁶. До березня 1941 р. Югославія так і не отримала радянської зброї.

⁵² ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1 : 1 января – 31 октября 1940 г. М., 1995. С. 425–426, 687; ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1) : 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г. М., 1998. С. 24.

⁵³ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 1. С. 687–688.

⁵⁴ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1). С. 387–389.

⁵⁵ Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. М., 2005. С. 133.

⁵⁶ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (1). С. 133.

Провал грецької авантюри Муссоліні та англійська підтримка Греції, спонукали Гітлера до рішучого втручання в італійсько-грецьку війну. Німеччина не мала кордонів із Грецією, а тому найкоротший шлях для можливого німецького вторгнення пролягав через югославську територію. Від кінця листопада 1940 р. гітлерівський тиск на Югославію посилюється⁵⁷.

Вочевидь, враховуючи непопулярність у країні ідеї зближення з Третім Рейхом і бажання югославського уряду зберегти нейтралітет, фюрер спочатку під час зустрічі з міністром закордонних справ Югославії А. Цінцар-Марковичем 29 листопада 1940 р. висловився лише за можливість укладення між Югославією та Німеччиною й Італією пакту про ненапад. Коли ж югославський уряд прийняв цю пропозицію, гітлерівська дипломатія підняла планку і 22 грудня прямо поставила перед Белградом питання про приєднання Югославії до Троїстого пакту⁵⁸.

Впродовж січня 1941 р. югославське керівництво обговорювало кілька варіантів своїх контрпропозицій Німеччині, які б стали альтернативою приєднання Югославії до Троїстого пакту. Перший передбачав можливість розширити пакт про ненапад між Німеччиною, Італією та Югославією завдяки приєднанню до нього Радянського Союзу; другий – укласти договір про дружбу й ненапад між Югославією та Німеччиною, де була б стаття, що зобов'язувала б Німеччину поважати незалежність і цілісність Югославії; за третім, Югославія мала ініціювати укладення угоди між балканськими державами і мала зобов'язання не дозволяти використання їхніх територій жодній іноземній державі⁵⁹.

14 лютого 1941 р. під час переговорів керівника уряду Югославії Д. Цветковича та міністра закордонних справ А. Цінцар-Марковича з А. Гітлером і Й. Ріббентропом югославський прем'єр озвучив лише третій варіант. Югослави переконували своїх німецьких співрозмовників у прагненні до співпраці з Німеччиною, а свої вагання у рішенні щодо приєднання Югославії до Троїстого пакту вмотивовували необхідністю враховувати стан громадської

⁵⁷ Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание : в 2-х т. Т. II. Смоленск, 1998. С. 330–333.

⁵⁸ Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. Вестник МГИМО – Университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. М., 2009. С. 282.

⁵⁹ Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. С. 282.

думки в югославському суспільстві, причому акцентували увагу на антиіталійських настроях населення країни. За свідченням особистого перекладача Гітлера Пауля Шмідта, експерти радили фюреру не наполягати на підписанні договору, оскільки югославський уряд з огляду на перевагу в суспільстві таких настроїв не пережив би цього непопулярного заходу⁶⁰. Все ж Гітлер наполегливо рекомендував Цветковичу прийняти німецьке запрошення до Троїстого пакту. За приєднання до нього фюрер запропонував Югославії Салоніки і територіальний югославський коридор до них⁶¹. Однак Цветкович обіцяв лише доповісти про німецькі пропозиції принцові-регенту⁶². 5 березня 1941 р. в гітлерівській резиденції Берхтесгаден відбулася зустріч Гітлера з Павлом Карагеоргієвичем з питання приєднання Югославії до держав «вісі»; вона тривала 5 годин. На цей час ситуація вже значно змінилася: по-перше, югославське зондування позиції СРСР не дало югославам результатів, по-друге, 1 березня до Троїстого пакту приєдналась Болгарія і на її територію увійшли німецькі війська⁶³. Оточення Югославії країнами «вісі» фактично завершилось. Але висадження 2 березня в Греції британських військ створило небезпеку перетягування Югославії на бік Англії. Тому в переговорах із принцом-регентом 4 березня Гітлер додатково до вже обіцяних Салонік висловив готовність гарантувати територіальну цілісність і суверенітет Югославії, не вимагати від неї згоди надавати свою територію для розташування чи транспортування союзних військ⁶⁴, обіцяв підтримку принцові-регенту, якщо той побажає втрутитися в королівське спадкування⁶⁵. Однак Павел заявив, що рішення щодо Троїстого пакту ухвалить пізніше, і підкреслив своє негативне ставлення до приєднання до нього Югославії, головним аргументом цього приєднання було посилення на небезпечні внутрішньополітичні наслідки.

⁶⁰ Шмидт П. Переводчик Гитлера. Смоленск, 2001. С. 310.

⁶¹ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / пер. з англ. В. П. Канаха. Київ, 2001. С. 322.

⁶² Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. *Вестник МГИМО – Университета*. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. М., 2009. С. 283.

⁶³ Валева Е. Л. Болгария в начале Второй мировой войны: драма страны и царя Бориса III. *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.* СПб., 2002. С. 255–256.

⁶⁴ Hoptner J. B. *Yugoslavia in crisis. 1934–1941*. New-York, 1962. P. 305–306.

⁶⁵ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. С. 322.

Але в югославському уряді поступово дійшли висновку про неможливість відхилити вимоги Гітлера без війни з Німеччиною. Тому уряд вирішив спрямувати зусилля на те, аби досягти найменш обтяжливих умов, за яких Югославія приєдналася б до Троїстого пакту. Серед них була також умова, що під час війни учасники Троїстого пакту не вимагатимуть від Югославії жодної військової допомоги, що фактично зводило нанівець її участь у пакті. Берлін мусив прийняти і цю умову, але категорично заявив, щоб вона мала секретний характер⁶⁶.

У цей же час, після початку висадження своїх військ у Греції, Англія намагалась утримати югославське керівництво від зближення з державами «вісі». 10 березня 1941 р. У. Черчилль писав Ф. Рузвельтові про своє рішення надати допомогу грекам, «...котрі заявили німцям про свою рішучість чинити опір німецькому агресорові. За таких обставин вирішальне значення матимуть дії Югославії. Ніколи ще жодна країна не мала такого військового шансу. Якщо вони нападуть на італійців в Албанії з тилу... ситуація може змінитися докорінно»⁶⁷. Слід зазначити, що США, які формально були нейтральними, але фактично підтримували Англію, також радили Югославії відхилити пропозиції Гітлера. Посланець президента Ф. Рузвельта полковник У. Донован під час зустрічі з Павлом Карагеоргієвичем натякнув, що Югославія отримає допомогу США, якщо стане на шлях боротьби з Німеччиною⁶⁸.

Однак керівники Югославії усвідомлювали, що Англія і США не спроможні були в той момент надати ефективну і дієву військову допомогу Югославії.

Наприкінці лютого – на початку березня 1941 р. до Москви прибула югославська делегація на чолі з полковником генерального штабу югославської армії Б. Сімічем для переговорів про постачання до Югославії радянського озброєння. Б. Сіміч мав зустрічі з представниками радянського вищого військового командування⁶⁹. Однак НКЗС відразу ж спростував «чутки» про

⁶⁶ Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах. С. 284–285.

⁶⁷ Секретная переписка Рузвельта и Черчилля в период войны : пер. с англ. М., 1995. С. 157.

⁶⁸ Brown A. C. *The Last Hero. Wild Bill Donovan*. New-York, 1982. P. 157–158.

⁶⁹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2) : 2 марта – 22 июня 1941 г.. М., 1998. С. 531–532.

те, що в Москві ведуть переговори з югославами⁷⁰. Відхилив він і британські пропозиції про співпрацю з питання протидії приєднанню Югославії до Троїстого пакту⁷¹.

А на спробу югославського посланника М. Гавриловича спонукати радянський уряд до заяви, яка б засуджувала втягнення Югославії до блоку фашистських держав, як це було тоді, коли до Болгарії почали вводити німецькі війська, окрім констатації, що «питання приєднання Югославії до пакту вже вирішено і що югославський уряд і раніше стояв за приєднання до «вісі», НКЗС ніяк не відреагував⁷².

Але СРСР не стояв осторонь від подій, що розгорталися в Югославії. Існують свідчення, зокрема вже згаданого П. Судоплатова про те, що «... в березні 1941 року військова розвідка НКВС через свої резидентури активно підтримала змову проти прони́мецького уряду в Белграді. Тим самим Молотов і Сталін сподівалися зміцнити стратегічні позиції СРСР на Балканах. Новий антинімецький уряд, на їхню думку, міг би затягти італійську і німецьку операцію в Греції. Генерал-майора Мільштейна, заступника начальника військової розвідки, було відряджено до Белграда для надання допомоги у військовому усуненні прони́мецького уряду. З нашого боку в цій акції брав участь Алахвердов. На цей момент за допомогою МЗС (тоді НКЗС – автор) нам вдалося завербувати югославського посла в Радянському Союзі Гавриловича. Його спільно розробляли Федотов, начальник контррозвідки і я»⁷³. Про конкретні дії радянської розвідки Судоплатов не повідомляє.

Радянська сторона діяла і через Комінтерн. 22 березня керівник югославської компартії Й. Тіто отримав через комінтернівський центр радіозв'язку в Загребі телеграму голови Комінтерну Г. Дімітрова: «Рекомендуємо зайняти рішучу позицію проти капітуляції перед Німеччиною. Підтримувати рух за всенародний опір спробі військового вторгнення. Вимагати дружби з Радянським Союзом»⁷⁴.

У ці ж дні в країні нелегально поширювали листівку компартії з відозвою «Проти капітуляції – за пакт про взаємодопомогу з Радянським Союзом», про яку знали і радянські дипломати в Югославії⁷⁵.

25 березня у Відні Цветкович і Цінцар-Маркович підписали протокол про приєднання країни до Троїстого пакту на умовах, узгоджених під час попередніх переговорів. Гітлер сказав тоді Ріббентропу, що церемонія приєднання здалася йому «схожою на похорон»⁷⁶.

Звістка про приєднання Югославії до держав «вісі» викликала вибух обурення, мітинги й вуличні демонстрації протесту за участі переважно сербського населення. В ніч із 26 на 27 березня в Белграді відбувся безкровний військовий переворот. До влади прийшов уряд, на чолі з генералом Душаном Сімовічем – командувачем югославськими ВПС. Уряд оголосив, що принц Петро досяг потрібного віку, і під іменем Петра II він став королем Югославії. Новий уряд намагався уникнути військового конфлікту з Німеччиною і заявив, що дотримуватиметься протоколу про вступ Югославії до Троїстого пакту і водночас рішуче виступатиме проти втягнення країни у війну⁷⁷.

В історіографії поширеним є твердження, нібито до підготовки військового перевороту в Югославії 27 березня 1941 р. мала причетність британська розвідка. Листування У. Черчилля з Ф. Рузвельтом дає підстави для висновку, що в зміні влади в Югославії був зацікавлений британський прем'єр. Деякі західні історики вважають причетним до цього керівника американської секретної служби в цій країні Б. Донована⁷⁸. Принаймні, вже наступного дня після перевороту Рузвельт привітав нового югославського короля, а державний департамент США заявив, що буде домагатиметься поширення на Югославію закону про ленд-ліз⁷⁹.

⁷⁰ Отношения России (СССР) с Югославией 1941–1945 гг. Документы и материалы. М., 1998. С. 9–11.

⁷¹ Волков В. К. Призрак и реальность «Барбароссы» в политике Сталина (весна – лето 1941 г.). *Вопросы истории*. 1997. № 2. С. 36.

⁷² ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2) : 2 марта – 22 июня 1941 г. М., 1998. С. 490.

⁷³ Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. М., 2005. С. 183.

⁷⁴ Гиренко Ю. С. Сталин – Тито. М., 1991. С. 86.

⁷⁵ Отношения России (СССР) с Югославией 1941–1945 гг. Документы и материалы. С. 12–13.

⁷⁶ Риббентроп Й. фон. Тайная дипломатия III рейха. Смоленск ; М., 1999. С. 228–229.

⁷⁷ Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июнь 1941 г. / сост. В. Гаврилов. М., 2008. С. 575.

⁷⁸ Brown A. C. The Last Hero. Wild Bill Donovan. New-York, 1982. P. 156–159; Медведев Ж. А., Медведев Р. А. План «Барбаросса». *Вопросы истории*. 2002. № 6. С. 17.

⁷⁹ Foreign Relations of the United States. 1941. Vol. II. Washington, 1959. P. 951–952.

⁸⁰ Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. Победы и поражение вермахта. 1938–1945 гг. М., 2004. С. 167–168; Белов Н. фон. Я был адъютантом Гитлера. 1937–1939. Смоленск, 2003. С. 327.

Переворот 27 березня в Югославії, за свідченнями близького оточення Гітлера, розлютив німецького фюрера, і він видав наказ про підготовку походу на Югославію⁸⁰. Гітлера не зупинили заяви уряду Д. Сімовіча про його лояльність до Німеччини.

Нові югославські керівники розпочали також переговори з СРСР про укладення радянсько-югославського договору. Їх проведення було так засекречено, що існують різні погляди щодо того, хто ж їх ініціював – Москва чи Белград.

30 березня під час зустрічі з радянськими дипломатами в Белграді югославський військовий міністр Б. Ліч висунув пропозицію про укладення між Югославією та СРСР військово-політичного союзу «на будь-яких умовах, що їх запропонує радянський уряд, аж до певних соціальних змін, здійснених в СРСР»⁸¹. 31 березня Молотов через радянського повпреда у Белграді В. Лебедева дав згоду на приїзд югославської делегації до СРСР⁸².

2 квітня до Москви прибули Б. Сіміч і начальник Генштабу югославської армії Д. Савіч. Очолити делегацію мав посланник М. Гаврилович⁸³. Відчуваючи загрозу німецького нападу, югославське керівництво поспішало – воно сподівалося схилити Москву принаймні до демаршу на захист Югославії. Допомоги, що їх запропонувала Англія, уряд Югославії побоювався, оскільки вважав, що прийняття її означало б для країни неминучий вступ у війну – про це казав 30 березня Б. Ліч⁸⁴. «Англія хоче війни» (тобто участі в ній Югославії – *автор*), – повідомляв 1 квітня А. Вишинському після своєї зустрічі з англійським послом у Москві С. Кріппсом М. Гаврилович⁸⁵.

Радянська сторона дотримувалась обережної лінії поведінки. Вона з розумінням поставилась до декларації не анулювати угоди про приєднання Югославії до Троїстого пакту, що її проголосив югославський уряд із тактичних міркувань⁸⁶, але наполегливо

⁸¹ Можно ли было предотвратить апрельскую войну? Новые документы о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении 1941 г. *Вестник МИД СССР*. 1989. № 15. С. 58.

⁸² Отношения России (СССР) с Югославией 1941–1945 гг.: Документы и материалы. М., 1998. С. 17.

⁸³ Можно ли было предотвратить апрельскую войну? Новые документы о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении 1941 г. С. 57, 59.

⁸⁴ Можно ли было предотвратить апрельскую войну? Новые документы о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении 1941 г. С. 58.

⁸⁵ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2); 2 марта – 22 июня 1941 г. М., 1998. С. 510.

⁸⁶ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 510.

рекомендувала йому не демобілізувати армію. «Югославський уряд повинен рішуче відстоювати свою незалежність, не допускати, аби під якимось приводом німецькі (підкреслення моє – *автор*) агенти проникли, просочились до різних установ, фактично захопили їх до своїх рук, – наставляв 3-го квітня югославських делегатів А. Вишинський. – Слід не забувати, що незалежність країни найнадійніше можна зберегти, якщо зберегти сильну армію»⁸⁷. Але заступник наркома відхилив настійне прохання югославів опублікувати в пресі повідомлення про радянсько-югославські переговори, що, на їхню думку, було б попередженням німцям, «як їм слід вести себе відносно Югославії»⁸⁸.

Югославські проекти пакту про взаємодопомогу та військової угоди, що їх надав 3 квітня М. Гаврилович А. Вишинському, передбачали, що в разі нападу на одну з двох країн інша надасть їй допомогу всіма збройними силами⁸⁹.

4 квітня А. Вишинський чотири рази приймав югославську делегацію. Її проект він відхилив, мотивуючи це необхідністю належної підготовки таких договорів і часу для неї, а також небажаністю для СРСР загострення стосунків з Німеччиною. Заступник наркома НКЗС запропонував укласти договір про дружбу й ненапад між СРСР і Югославією⁹⁰ і ознайомив з ним югославську делегацію, яка після цього заявила про свою готовність негайно його підписати. Приваблювало югославів у радянському проекті положення про взаємне зобов'язання сторін «не підтримувати ні в якій формі... державу», яка б здійснила напад на одного з учасників договору. Гітлера, вважали вони, могло б зупинити від нападу на Югославію припинення радянського постачання сировини і насамперед нафтопродуктів, таких необхідних для німецької армії⁹¹. Окрім того, югослави сподівалися, що таємні переговори з СРСР щодо продажу радянської зброї для югославської армії будуть успішними.

Цього ж дня В. Молотов інформував німецького посла в Москві Ф. Шуленбурга про те, що має відбутися підписання договору про

⁸⁷ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 514.

⁸⁸ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 513.

⁸⁹ Гибианский Л. Я. Военный переворот в Югославии 27 марта 1941 года: общественные устремления и внешнеполитические условия. *Славяноведение*. 2010. № 5. С. 48.

⁹⁰ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 516.

⁹¹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 517; Гибианский Л. Я. Военный переворот в Югославии 27 марта 1941 года: общественные устремления и внешнеполитические условия. С. 49.

ненапад і дружбу СРСР з Югославією. Численні наполегливі за-
певнення радянського наркома, що договір відповідає інтересам за-
безпечення миру на Балканах, а Югославія не проводить анти-
німецької політики, наштовхувалися на такі ж наполегливі запе-
речення Шуленбурга, що момент, обраний для підписання дого-
вору, Німеччина вважає несприятливим, неідеальним, навіть кри-
тичним з огляду на німецько-югославські відносини, і такий крок
радянського уряду навряд чи покращить міжнародну ситуацію⁹².

Негативна реакція Німеччини спонукала радянську сторону
змінити свій проект договору. І вже під час третьої зустрічі з Гаври-
ловичем Вишинський повідомив йому, що радянський уряд вніс
поправки до проекту, зокрема до пункту «дотримуватися політики
нейтралітету і дружби»⁹³.

Отже, в разі нападу третьої сторони на одну з держав – учасниць
договору друга мала лишатись нейтральною. Це викликало
заперечення югославського уряду, який вважав, що підписання
такого договору не покращить, а погіршить міжнародне і внутрішнє
становище країни⁹⁴ і навіть може підштовхнути Гітлера до нападу
на Югославію⁹⁵. Розчарована югославська делегація погоджувалась
і на цей варіант договору. Однак, коли югослави прибули для
підписання договору до Кремля, їм повідомили, що радянський
уряд вирішив вилучити з договору положення про нейтралітет.

Близько третьої години ранку 6 квітня 1941 р. Договір про
дружбу й ненапад між СРСР і Югославією було підписано (да-
товано його було 5-им квітня). Його друга стаття, що раніше
викликала суперечки, відтепер, у разі нападу третьої держави на
одну зі сторін – учасниць Договору, зобов'язувала іншу «дотри-
муватись політики дружніх відносин із нею»⁹⁶.

За кілька годин після підписання Договору німці напали на
Югославію. Тодішній радник німецького посольства в Москві Г.
Хільгер зазначав згодом: «Ніщо в радянських діях 1939 і 1941 рр.

⁹² ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2) : 2 марта – 22 июня 1941 г. М., 1998. С. 518–520.

⁹³ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 517.

⁹⁴ Можно ли было предотвратить апрельскую войну? Новые документы о советско-юго-
славском договоре о дружбе и ненападении 1941 г. *Вестник МИД СССР*. 1989. № 5.
С. 62–63; Гибианский Л. Я. Югославский кризис начала 1941 года и Советский Союз.
Война и политика, 1939–1941. М., 2000. С. 220.

⁹⁵ Отношения России (СССР) с Югославией 1941–1945 гг.: Документы и материалы. М.,
1998. С. 34; ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 514–520.

⁹⁶ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 522–523.

так не роздратувало Гітлера, як договір СРСР із Югославією, ніщо
не сприяло більше остаточному розриву»⁹⁷.

Радянський уряд не наважився виступити з протестом проти
варварських дій Гітлера. Лише угорському посланнику Вишин-
ський заявив 12 квітня, що радянський уряд не може схвалити дій
Угорщини, зокрема її участі в нападі на Югославію⁹⁸.

А гітлерівська дипломатія наполегливо нагадувала радянській
стороні про «незрозумілі», «дивні» дії СРСР⁹⁹, пов'язані з Юго-
славією та іншими балканськими країнами. Аби заспокоїти Гітлера,
радянський уряд припинив дипломатичні відносини з Югославією
та іншими країнами, що їх окупувала Німеччина¹⁰⁰.

Отже, політика лавірування між великими державами, що її
правитель Югославії Павел Карагеоргієвич вважав за найдоціль-
нішу, мала на меті уникнути втягнення країни у світову війну. Але
вона могла бути ефективною, поки існувала певна рівновага сил
великих держав. Розгром Франції в червні 1940 р. і послаблення
Англії змінили баланс сил у Європі на користь Німеччини, що
почала активно залучати до фашистського блоку країни бал-
кансько-дунайського регіону. Негативне ставлення до неї СРСР
відкривало, на думку югославського уряду, перспективи для
розширення можливостей лавірування.

Рішення про приєднання Югославії до Троїстого пакту було
непопулярним, вимушеним, ухваленим під тиском Німеччини за
відсутності реальної підтримки від інших великих держав. При-
цьому принц-регент спромігся вирвати у Гітлера такі умови приєд-
нання країни до Пакту, що робили участь Югославії в ньому
символічною.

Радянсько-югославське зближення після встановлення дипло-
матичних відносин двох держав гальмували взаємна недовіра,
загальне послаблення радянського впливу в регіоні, а головне –
дедалі сильніше побоювання радянського керівництва вступити у
військовий конфлікт із Німеччиною. За таких обставин відносини
двох країн фактично не дійшли до військової співпраці.

⁹⁷ Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? / пер. с англ. Л. А. Иго-
ревского. М., 2008. С. 395–396.

⁹⁸ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 553.

⁹⁹ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 655.

¹⁰⁰ ДВП СССР. Т. 23. Кн. 2 (2). С. 661–662; Верт А. Россия в войне 1941–1945.
Смоленск, 2003. С. 51.

Імовірно, що після приєднання Болгарії 1 березня 1941 р. до Троїстого пакту радянське керівництво дійшло висновку, що програно боротьбу не лише за Болгарію, але і за Югославію. Все ж воно вирішило підтримати виступи в Югославії проти приєднання країни до Троїстого пакту. На нашу думку, є підстави вважати, що до державного перевороту 27 березня були причетні і радянські спецслужби, адже він міг серйозно порушити гітлерівські плани «мирного» захоплення Югославії. Радянська історіографія стверджувала, що уряд Сімовіча лише під тиском народних мас пішов на зближення з СРСР і прийняв договір про ненапад, що його ще в березні 1941 р. запропонував радянський уряд, лише у квітні, напередодні гітлерівської агресії¹⁰¹. Однак факти свідчать про те, що з ініціативою укладення договору з Радянським Союзом виступив саме югославський уряд відразу після приходу до влади, до того ж у формі військово-політичного союзу. Знижувала рівень договору радянська сторона.

Уряд Д. Сімовіча, аби уникнути війни з Німеччиною, зробив ставку на отримання не англійського, а радянського захисту. СРСР не воював, мав партнерські відносини з Німеччиною, і це давало надію утримати Гітлера від нападу. Можливо, югославські керівники також екстраполювали липневу кризу 1914 р., коли Росія рішуче вступила за Сербію, на кінець березня – початок квітня 1941 року.

Перебіг переговорів, їхня засекреченість, югославський та радянський проекти завершального договору та спроба радянської сторони знизити рівень взаємних зобов'язань свідчать про те, що радянське керівництво перебувало в полоні попередніх ілюзій, прагнучи не нашкодити відносинам з Гітлером, не спровокувати його.

Виникає питання, на що розраховували Сталін і Молотов, укладаючи договір, єдиним сенсом якого була радянська моральна підтримка Югославії? На нашу думку, вони спирались на такі головні міркування: по-перше, покvapливність підготовки й укладення договору, наполегливість, що її виказав Молотов, коли інформував про нього Шуленбурга, вказують на спробу радянських лідерів утримати Гітлера від негайного нападу на Югославію, за змоги втягти його в переговори з югославського питання та сприяти

¹⁰¹ Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии. 1939–1945. Исторический очерк. М., 1980. С. 85.

підготовці Югославії до опору; по-друге, завдяки ухваленню рішення про укладення договору з Югославією, проти якого так уперто виступала німецька сторона, радянські керівники розраховували, що якщо Гітлер наважиться напасти на Югославію, чия специфіка території і шляхів сполучення та войовнича схильність сербів до опору агресії давали підстави сподіватися на затяжну війну й відтермінування нападу Німеччини на СРСР.

Спроба сталінського керівництва проявити свою активність на балканському напрямку була запізнілою, обмеженою і слабкою. Вона не зупинила Гітлера і, можна погодитися з думкою С. Случа, «більше налякала самих її ініціаторів», що не вдасться зберегти мирні відносини з Німеччиною¹⁰². Водночас югославська проблема змусила Гітлера відтермінувати запланований напад на Радянський Союз.

¹⁰² Случ С. З. Сталин и Гитлер, 1933–1941: расчеты и просчеты Кремля. Отечественная история. 2005. № 1. С. 112.

КОЛАБОРАЦІОНІСТИ В СЕРБІЇ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Будувати «новий порядок» у Європі, зокрема й на Балканах, Гітлерівці та їхні союзники планували не лише власними силами, а й через насадження маріонеткових (колабораціоністських) режимів на завойованих територіях під своїм військово-окупаційним управлінням. Такі режими було створено майже в усіх країнах Європи, що їх окупували Німеччина та її спільники. З-поміж них особливу увагу привертають ті, що їх було створено на території Югославії, яку розшматували Німеччина, Італія, Угорщина і Болгарія, насамперед у Сербії. Відомі неохочість і незгода сербів Югославії на пропонований країні вступ до Троїстого союзу, що так розлютили Гітлера, визначили принципово вороже ставлення німецького фюрера та його оточення до сербського народу.

Однак в історії участі сербів у змаганнях за визволення країни в час Другої світової війни була не лише самовіддана боротьба партизанів, а й спроби вирішити проблеми країни через співпрацю з окупаційною владою, що також мало своє мотивування.

В радянській історіографії маріонеткові режими на території окупованої Югославії, зокрема й Сербії, традиційно характеризували як «квіслінгівські»*. Це було характерним і для праць загального характеру¹, і для окремих досліджень².

У сучасній російській історіографії загальним проблемам колабораціонізму в Європі присвячено фундаментальну працю М. Семиряги³. Щодо Сербії автор, на нашу думку, демонструє дещо

¹ История Югославии : в 2-х т. Т. 2. М., 1963.

² Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии. 1939–1945. Исторический очерк. М., 1980; Славин Г. М. Освободительная война в Югославии (1941–1945 гг.). М., 1965.

³ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М., 2000.

* *Квіслінг В. (1887–1945) – організатор і лідер фашистської партії в Норвегії, сам запропонував свої «послуги» Гітлерові й активно сприяв німецькому захопленню Норвегії у 1940 році. Був прем'єр-міністром колабораціоністського уряду Норвегії. Після звільнення країни за вироком норвезького суду його розстріляно в жовтні 1945 року. Ім'я Квіслінга стало синонімом зради національних інтересів і активної співпраці з окупантами.*

спрощений підхід, стверджуючи, що «ця група сербських квіслінгів (Комісаріат М. Ачимовича – автор) бачила своє завдання в тому, аби боротися проти сербських патріотів і допомагати окупантам ефективніше грабувати сербську економіку»⁴. Не можна погодитись і з висновком цього історика, що «уряд Недича у внутрішній і зовнішній політиці в Сербії нічим не відрізнявся від режиму Павелича в Хорватії»⁵. Суперечливими є інші твердження. Автор звинувачує сербських керівників у тому, що себе вони позиціонували борцями «за єдину й неподільну Югославію»⁶, і водночас стверджує: «Недич ніколи не згадував про єдину Югославію» і вважав, що сербів «слід переселити до Сербії»⁷.

Певний відхід від попередніх шаблонних оцінок лідерів сербських колабораціоністських урядів, зокрема М. Недича, позначився в дослідженні С. Романенка⁸.

Проблему окупаційного поділу Югославії та організацію режиму влади досліджує Л. Гібіанський в колективній монографії Інституту слов'янознавства РАН⁹. Автор виокремлює провідні мотиви, що спонукали до співпраці з окупантами частину сербських політичних діячів: дещо полегшити становище країни і сербського населення, домогтись хоча б автономії в межах «нового порядку в Європі».

Докладний аналіз сербського колабораціонізму, діяльності його головних керівників та їхніх ідейно-політичних позицій містять праці О. Тимофеева¹⁰ – російського історика, що працює в Інституті новітньої історії Сербії (Белград). Його концепція відбиває нові тенденції у висвітленні особливостей сербського колабораціонізму з їхнім прагненням об'єктивнішого, неупередженого підходу до

⁴ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. С. 260.

⁵ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. С. 333.

⁶ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. С. 333.

⁷ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. С. 335.

⁸ Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html.

⁹ Гибианский Л. Я. Югославия в период Второй мировой войны. Югославия в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров, М., 2011. С. 305–522.

¹⁰ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011; Його ж. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945. М., 2010.

оцінки періоду 1941–1945 рр., що його в сучасній сербській історіографії прийнято називати періодом громадянської війни. В цьому контексті на О. Тимофеева, вочевидь, істотно вплинула одна з останніх праць відомого югославського історика Б. Петрановича (він помер 1994 року). В цій об'ємній монографії¹¹ вже помітні значні концептуальні зміни у висвітленні подій громадянської війни, зокрема й означеної проблеми.

Окремих аспектів балканського колабораціонізму торкаються в своїх дослідженнях Н. Пілько¹², Н. Васильєва і В. Гаврилов¹³, С. Барішников¹⁴, В. Віпперман¹⁵, С. Чіркович¹⁶, Б. Єлавіч¹⁷, Р. Петрович¹⁸, І. Мар'янович¹⁹, Ф. Чулінович²⁰, а також українська дослідниця М. Яремко²¹ та інші.

Друга світова війна для народів Югославії почалася 6 квітня 1941 р. масованим бомбардуванням Белграду і вторгненням на територію країни німецьких та їхніх союзних військ. Це було реакцією Гітлера на події кінця березня – початку квітня 1941 року. 25 березня 1941 р. прем'єр югославського уряду Д. Цветкович підписав у Відні договір, за яким Югославія приєднувалась до Троїстого пакту, що викликало вибух обурення в країні за участі переважно сербського населення. За таких умов 27 березня група сербських політиків і військових здійснила військовий переворот і повалила попередній уряд. Більше з тим, 5 квітня 1941 р. новий югославський уряд, на чолі з генералом Д. Сімовичем, підписав у Москві договір про дружбу й ненапад між СРСР і Югославією²². За

кілька годин після цього німці напали на Югославію. Радник німецького посольства у Москві Г. Хільгер зазначав: «Ніщо ... так не роздратовало Гітлера, як договір СРСР із Югославією»²³. У директиві № 25 від 27 березня 1941 р. німецький фюрер наказував: «... всі югославські наземні споруди і Белград має бути знищено безперервними денними й нічними нальотами авіації»²⁴, а в спеціальному посланні угорському регентові М. Горті заявляв: «Югославію буде знищено, оскільки вона відкрито відкинула політику взаємодії з державами вісі»²⁵. Здійснення цих намірів Гітлера полегшувала внутрішня слабкість королівської Югославії. Централізаторська великосербська політика її керівництва та його спроби нав'язати етнічний унітаризм, наслідком чого стало зростання відцентрових тенденцій і міжетнічної нетерпимості в країні, а також територіальні претензії до Югославії її сусідів – союзників Німеччини – не залишали шансів зберегти цілісність держави за умови зовнішньої агресії та окупації.

Неповні два тижні квітневої війни (6–18 квітня) призвели до поразки Югославії. Єдину югославську державу було знищено, а її територію поділено. Північно-східні райони Словенії було включено до складу Німеччини. На північному заході створено «Незалежну державу Хорватію» (НДХ), що дістала також частину земель Боснії та Герцеговини. Ця держава негайно приєдналась до Троїстого пакту й лишилася союзницею Німеччини та Італії до завершення війни в Європі. Італія дістала частину Чорногорії та прибережні райони Словенії і Далмації, Угорщина – Бачку і Воєводину, Болгарія – частину Македонії. На решті земель, що залишились після цього переділу, було викроєно «державу Сербію», що потрапила під необмежений контроль Німеччини²⁶. Сербія потрапила у найгірше становище: за її межами опинилось 31 % сербів. За розміром і чисельністю

¹¹ Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992.

¹² Пілько Н. С. Словения в годы оккупации. СПб., 2009.

¹³ Васильєва Н., Гаврилов В. Балканский тупик? ... (Историческая судьба Югославии в XX веке). М., 2000.

¹⁴ Барышников С. Коллаборационизм в странах Центральной и Восточной Европы и на Украине [Електронний ресурс]. Режим доступу: materik.ru/pda/gubric/detail.php?ID=10206.

¹⁵ Віпперман В. Европейський фашизм в сравнении. 1922–1982 / пер. с нем. А. И. Федорова. Новосибирск, 2000.

¹⁶ Чіркович Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004.

¹⁷ Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2004.

¹⁸ Marjanović J. Ustanak s narodnooslobodilački pokret u Srbije 1941. Beograd, 1963.

¹⁹ Петрович Р. Геноцид с благословения Ватикана : пер. с сербск. Нижний Новгород, 1992.

²⁰ Čulinović F. Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970.

²¹ Яремко М. Політична діяльність Момчила Нічича: 1941–1943 рр. [Електронний ресурс]. С. 341–348. Режим доступу: //www.uk.x-pdf.ru/5stroitelstvo/1687454-2-politichna-diyalnist-momchila-ninchicha-1941-1943-yugoslavskomu-emigraciyonomu-uryadiyakiy-diyav-pid-chas-drugoi-svito.php

²² Документы внешней политики СССР (далее – ДВП СССР). Т. 23. Кн. 2 (2) : 2 марта 1941 – 22 июня 1941. М., 1998. С. 522–523.

²³ Хильгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? / пер. с англ. Л. А. Иго-ревского. М., 2008. С. 395–396.

²⁴ Из директивы Гитлера № 25 от 27 марта 1941 г. О нападении на Югославию [Електронний ресурс]. Режим доступу: numbergrozes.narod.ru/011/9.htm.

²⁵ Черчилль У. Вторая мировая война : в 3-х кн. Кн. 2, т. 3–4 / сокр. пер. с англ. М., 1991. С. 81.

²⁶ Системная история международных отношений : в 2-х т. / под ред. А. Д. Богатурова. Т. 1 : События 1918–1945 годов. М., 2009. С. 372 ; Задохин А. Г. , Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 190.

населення вона (без Баната) відповідала Королівству Сербія в кордонах до Балканських війн²⁷.

Від самого початку німецьким військам було дано особливі вказівки про те, як вони мають ставитись до цієї етнічної групи населення. Наприклад, одна з пам'яток, поширена в німецьких частинах і з'єднаннях, містила припис «не допускати жодного полегшення стосовно військовополонених», адже сербський солдат «...воює вперто, брутально й безжалісно»²⁸.

В перші дні окупації нова влада в Сербії встановила пряме окупаційне управління, що його здійснювали німецькі військові органи. Але німці контролювали лише важливі центри й комунікації. Тому від початку окупації вони вдалися до створення сербської цивільної адміністрації, підпорядкованої німецькому комендантові²⁹. До системи управління німецьке командування вирішило також залучити деяких сербських політичних діячів і чиновників – М. Ачимовича, Д. Лютича, М. Недича, Д. Йовановича, І. Трішича, Т. Дініча та ін. Але серби висунули низку умов своєї участі в управлінні, зокрема збереження довоєнного цивільного і кримінального законодавства, судової системи, дозвіл діяльності сербської православної церкви, фінансового забезпечення діяльності адміністративних органів на місцях тощо. Німецьке командування прийняло більшість цих умов³⁰. Хоча німецькі окупанти негативно ставились до сербської православної церкви (СПЦ) через її активну підтримку сил, що протистояли союзові з Німеччиною. Патріарха Гаврила за його рішучий виступ проти приєднання Югославії до Троїстого пакту було заарештовано й відправлено до концтабору Дахау³¹.

²⁷ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М., 2000. С. 335 ; Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html.; Сякин А. Без России и Сербии: русско-сербские отношения. 1917–1945. Москва – Сербия, Белград – Россия : сб. док. и материалов. Т. 4 : Русско-сербские отношения. 1917–1945 гг. М. ; Белград, 2017. С. 31.

²⁸ Фогель Д. Германия и Юго-Восточная Европа. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. М., 1996. С. 425.

²⁹ Гибианский Л. Я. Югославия в период Второй мировой войны. Югославия в XX веке. Очерки политической истории. М., 2011. С. 386.

³⁰ Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. С. 132–137.

³¹ Шестаков А. В. Участие сербского духовенства в антифашистской борьбе в 1941 году. Военно-исторический журнал. 2008. № 2. С. 56–59.

Сербську цивільну адміністрацію як допоміжний орган, підпорядкований німецькому командуванню, що мусив мати виконавчо-розпорядні функції в межах наданих йому повноважень, було створено наприкінці квітня – на початку травня 1941 року. 30 квітня командувач німецьких військ у Сербії сформував Раду комісарів (Комісарське управління). Очолив цей «уряд» Мілан Ачимович. У королівській Югославії він обіймав посади начальника поліції Белграда, згодом міністра внутрішніх справ в уряді М. Стоядиновича в 1938–1939 рр. і мав тоді політичні контакти з Головним управлінням імперської безпеки (РСХА) Третього Рейху³².

До складу Комісаріату ввійшли і деякі члени «Збору»: М. Васілевич (міністерство економіки), С. Іванич (міністерство соціальної політики) та інші. «Збор» був крайньою правою націоналістичною організацією довоєнної Югославії, яку від 1934 р. очолював підполковник Дімітрій Лютич. Німці, після окупації заборонивши всі політичні партії Сербії, дозволили діяльність руху «Збор» уже навесні 1941 р. як близького за антикомуністичним, антисемітським та антимасонським спрямуванням до націонал-соціалістичної німецької робітничої партії. Сам Лютич, котрий тоді звертався до німецького командування з проханням припинити геноцид сербів у Хорватії та звільнити солдатів і офіцерів югославської армії і не отримав позитивної відповіді, відмовився від участі в роботі Комісарського управління³³.

До складу «уряду» входила низка відомств (міністерств): внутрішніх справ, фінансів, юстиції, транспорту і зв'язку, будівництва, продовольства й освіти та вже названих – економіки й соціальної політики³⁴. Це дає підстави для висновку про те, якими питаннями мало займатися Комісарське управління. У травні – червні комісари провели значну роботу з налагодження життя в Сербії. В містах було розібрано завали, відновили роботу транспорт, комунальні служби, запрацювали зв'язок, каналізація, водопровід, медичні установи, вокзали; було запроваджено фіксовані ціни на товари і продукти повсякденного вжитку. Комісаріатові було підпорядковано управлінський апарат на місцях, чия діяльність санкціонувала окупаційна влада. Окрім того,

³² Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 43–44.

³³ Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. С. 415–418.

³⁴ Гибианский Л. Я. Югославия в период Второй мировой войны. С. 387.

німецька влада також дала дозвіл на відновлення й озброєння довоєнної жандармерії та поліції³⁵.

Німецький окупаційний режим у Сербії мав далекосяжні цілі. По-перше, Сербія завдяки своєму стратегічному розташуванню посідала особливе місце в німецькому окупаційному плані, тому нацисти намагалися створити тут режим, який міг би тримати під контролем значний регіон. По-друге, з урахуванням ненависті сербів до німців, Рада комісарів та інші «квазіуряди» мали призначення демонструвати певну видимість національних урядів. По-третє, найважливішим для окупантів було підпорядкування військово-промисловим інтересам Рейху багатих джерел стратегічної сировини, насамперед олова й нікелю, а також мідної руди Югославії³⁶. В цьому вони розраховували на допомогу сербських маріонеткових урядів.

Однак Комісарське управління існувало недовго. Напад Німеччини на СРСР і пов'язані з цим вказівки Комуністичного Інтернаціоналу компартіям окупованих країн організувати партизанські загони³⁷ і влаштовувати терористичні акти проти окупантів за підтримки компартії Югославії, дістали відгук у сербському суспільстві.

На території окупованої країни фактично відбувались і боротьба з окупантами, і громадянська війна. В ній брали участь збройні формування (чети) колишнього полковника югославської армії Д. Михайловича, створені в районі Рівної Гори. Від імені уряду короля Петра II, який перебував у Лондоні, вони почали встановлювати зв'язки з монархістами і представниками кіл, орієнтованих на Англію та США. Як сербські націоналісти, четники ідеологічно стояли на позиціях просербського югославського федералізму під егідою ліберального парламентаризму і конституційної монархії³⁸.

³⁵ Петрович Р. Геноцид с благословения Ватикана : пер. с сербского. Нижний Новгород, 1999. С. 351–357; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття / пер. з англ. Р. А. Семків. Київ, 2004. С. 329–330; Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 51.

³⁶ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма : ист. очерки: Документы и материалы. Т. 1. М., 1973. С. 714; Єлавіч Б. Історія Балкан. XX століття. Київ, 2004. С. 329–330.

³⁷ Директива Г. Димитрова Вальтеру (И. Тито) о задачах Компартии Югославии в войне (30 июня 1941 года). *Коминтерн и вторая мировая война*. Ч. II : После 22 июня 1941 г. / отв. ред. К. М. Андерсон, А. О. Чубарьян. М., 1997. С. 106.

³⁸ Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html.

Від кінця травня 1941 р. почала формувати партизанські загони на території Сербії Комуністична партія Югославії (КПЮ). Спочатку їхня чисельність була незначною, а дії – малоактивними. Чисельність і активність почали зростати після нападу Німеччини на СРСР, а також після того, як стало відомо, що хорватські усташі розгорнули геноцид сербського населення, і тисячі сербів, рятуючись від різанини, тікали в гори. 1941 р. центром збройної антифашистської боротьби стали Шумадія і Західна Сербія, де було звільнено значну територію, відому під назвою «Ужицька республіка». Там розташовувались Головний (Верховний) штаб партизанських загонів і Центральний комітет КПЮ. Їхнє керівництво на чолі з Й. Б. Тіто встановило зв'язки з Москвою та отримувало через Комінтерн вказівки й директиви³⁹.

Вже в жовтні 1941 р. на території Югославії діяло близько 70 тис. партизанів, з-поміж яких більшість становили серби⁴⁰. Партизани сповідували ідеї комунізму й антисербського югославського федералізму.

Ще однією політичною силою, що сформувалася після німецької окупації Сербії, стали ті довоєнні політики, чиновники, військові, що пішли на співпрацю з окупантами.

Опір німцям і їхнім сербським союзникам через диверсії та партизанські акції розгорнувся ще в червні 1941 року. Один із перших значних антинімецьких диверсійних актів стався 5 червня 1941 р. в м. Смедерево. У Смедеревській фортеці німці зосередили свої трофеї – боєприпаси, вилучені в югославській королівській армії. Вибухом у повітря було висаджено значну частину фортеці та розташовані поблизу вокзал і центр міста. Загибло близько 500 мирних жителів і 700 дістали поранення. Організаторів диверсії не встановили. Тому виникла низка версій: діяльність комуністів, британський слід диверсії і недбалість зберігання зброї⁴¹. Представники Комісарського управління поводитись неоднозначно. Вони взяли активну участь у відбудові міста і цим зміцнили свій авторитет серед населення, зокрема вони організували розчищення завалів, допомогу пораненим, створили добровільну трудову службу. Зокрема, Д. Лютича було призначено надзвичайним комісаром із відбудови міста, і для цього він організував спеціальну

³⁹ Гиренко Ю. С. Сталин – Тито. М., 1991. С. 103–104.

⁴⁰ Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 194–195.

⁴¹ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 56–58.

групу робітників із членів «Збору»⁴². Водночас, одним із заходів сербської жандармерії та німецької військової комендатури у відповідь на диверсійні акти повстанців стали розстріли заручників, насамперед із числа євреїв і заарештованих комуністів, що стали регулярними.

Диверсії і терористичні акти, що набували масового характеру, перешкоджали роботі промислових і сільськогосподарських підприємств, що призвело до зниження обсягів поставок для Німеччини. Це було однією з причин рішення німців про розпуск комісаріату; іншою причиною було те, що 23 серпня 1941 р. троє з десяти комісарів подали у відставку на знак небажання брати участь у репресивній політиці окупантів і їхньому пограбуванні сербської економіки. Тому 29 серпня 1941 р. командувач німецьких військ у Сербії генерал Г. Данкельман вирішив створити «новий сербський уряд» у складі 12 міністрів на чолі з колишнім начальником генерального штабу і міністром армії та флоту Югославії, генералом Міланом Недичем. Кандидатуру Недича підтримали авторитетні політичні лідери тодішньої Сербії. Німці, переконуючи Недича посісти місце голови сербського уряду, прямо заявили йому, що альтернативою такому уряду стане «...остаточний поділ Сербії між балканськими союзниками Третього рейху. А для цього буде використано угорські, болгарські й усташські війська». Окрім того, на вибір Недича, вочевидь, значно вплинув психологічний шок – від загибелі внаслідок вибуху в Смедерево його сина, невістки й онука⁴³.

Свій уряд М. Недич назвав «урядом національного порядку»⁴⁴. На першому ж його засіданні він заявив, що головним завданням уряду буде врятування сербського народу від біологічного знищення, що його можуть чинити насамперед хорватські націоналісти, а також і з вини партизан. Першочерговим вважали надання допомоги сербським біженцям, яких лише з Хорватії прибуло на серпень 1941 р. близько 180 тисяч⁴⁵.

М. Недич був противником югославізму і прихильником великосербської ідеї. За свою мету він вважав створення «Великої

⁴² Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 59.

⁴³ Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. С. 219.

⁴⁴ Čulinović F. Okupatorska podjela Jugoslavije. Beograd, 1970. С. 447–448.

⁴⁵ Marjanović J. Ustanak s narodnooslobodilački pokret u Srbije 1941. Beograd, 1963. S. 11 ; Пирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 272.

Сербії» як селянської держави. Економічною і соціальною основою цієї держави мала стати задруга (традиційна для сербів велика патріархальна родина). Оскільки реалізувати такі плани, на думку Недича, неможливо було без Німеччини, він 1941 р. звернувся з клопотанням до окупаційної влади і гітлерівського міністра закордонних справ Й. фон Ріббентропа щодо розширення кордонів окупованої Сербії та приєднання до неї територій, де проживала значна сербська меншість, через обмін територіями з НДХ. Таким чином, Недич виступав за об'єднання сербів на одній території, в єдиній державі, за будь-яку ціну, навіть під владою окупаційних військ. Свою позицію він умотивовував тим, що стосовно сербів, котрі проживали поза кордонами Сербії, здійснюються репресії, політику вигнання, і тисячі біженців рятуються щодня на території Сербії. М. Недич пропонував визначити територію сербської нації, домогтися переселення на неї всіх сербів, що проживали на інших територіях, а з сербської території виселити всі «інородні» елементи. Іншою ідеєю Недича було створення федерації Сербії, Чорногорії і Санджака. Але ці плани суперечили інтересам Німеччини та її союзників, зокрема інтересам НДХ А. Павелича, і тому їх не підтримали окупанти⁴⁶.

Недич намагався дістати підтримку сербської православної церкви. Він вимагав, аби вона схвалила своїм авторитетом проголошену ним політику «миру і порядку». Керівники церкви схилилися більше до підтримки Д. Михайловича, хоча разом з адміністрацією Недича протестували проти геноциду сербів на території НДХ⁴⁷.

На відміну від повноважень попередників, повноваження уряду М. Недича було дещо розширено. Насамперед, німці вирішили посилити його репресивні функції, що їх мало бути спрямовано проти антиокупаційного руху. Для цього було вдвічі збільшено чисельність сербської жандармерії; створено допоміжні збройні загони загальною чисельністю до 5 тис. осіб. У березні 1942 р. їх

⁴⁶ Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html.

⁴⁷ Шестаков А. В. Участие сербского духовенства в антифашистской борьбе в 1941 году. Военно-исторический журнал. 2008. № 2. С. 58–59 ; Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html.

об'єднали в Сербську державну охорону (СДО), чисельність якої 1944 р. становила від 15 до 20 тис. осіб. Головним завданням, що його поклали на неї окупанти, була боротьба проти повстанських виступів і диверсійних актів⁴⁸.

У збройних формуваннях, підпорядкованих сербським колабораціоністам, важливе місце займав рух «Збор». Його воєнізований корпус становив 3,6 тис. осіб⁴⁹.

Формування сербських добровольчих загонів почалося із добровольців Сербської трудової служби восени 1941 року. Основним їхнім контингентом були сербські студенти і старшокласники націоналістичного спрямування. Наприкінці 1942 р. з цих загонів було створено Сербський добровольчий корпус (СДК)⁵⁰.

Німецькі військові підрозділи й загопи сербських добровольців до кінця осені 1941 р. відтіснили повстанців на південно-західний кордон Сербії, а потім витіснили партизанів до Чорногорії та Боснії. Під час каральних операцій окупанти вдавалися до масового терору і репресій. За одного вбитого німця знищували 100, а за пораненого – 50 сербів⁵¹. У місті Крагуєваць 20 жовтня 1941 р. окупанти розстріляли 7 тис. осіб, переважно школярів і молоді, за десятьох, що їх убили сербські повстанці, та 26-х поранених німців⁵². У місті Кралево було розстріляно 5 тис. осіб, а в селі Яїнці (поблизу Белграда) – близько 80 тис. осіб⁵³. У листопаді 1941 р. було розгромлено партизанську «Ужицьку республіку». Лідер партизанського руху Б. Тіто з частиною партизанів залишив Сербію. Четники ж розкололися: частина їх перейшла на бік колабораціоністів, інша – разом з Михайловичем врятувалася в горах Чорногорії, тому до осені 1944 р. масових дій загонів руху опору в Сербії не було⁵⁴.

Під час боїв з окупантами були спроби налагодити співпрацю партизанів і четників. За ініціативи Верховного штабу партизанських сил восени 1941 р. відбулися дві зустрічі Б. Тіто й Д. Михайловича⁵⁵.

⁴⁸ Petranović V. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. P. 411–412.

⁴⁹ Єлавіч Б. Історія Балкан ХХ століття / пер. з англ. Р. А. Семків. Київ, 2004. С. 330.

⁵⁰ Petranović V. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. P. 418–419.

⁵¹ Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 273.

⁵² Єлавіч Б. Історія Балкан ХХ століття. С. 336–337.

⁵³ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик?... (Историческая судьба Югославии в ХХ веке). М., 2000. С.157–158.

⁵⁴ Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. С. 273; Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 84–85.

Але невдовзі після них стався розрив. Причиною його стало прагнення партизанів установити комуністичну владу у звільнених районах країни, тоді як четники наполягали на відновленні в Сербії монархії. Відтак між двома рухами спалахнула справжня війна. При цьому німці жорстоко боролися з обома повстанськими таборами⁵⁶.

Контакти щодо перспективи співпраці здійснювали також четники і недичевці: значна частина офіцерів недичевського режиму симпатизувала Д. Михайловичу і допомагала його загонам зброєю та боєприпасами, а цивільні чиновники недичевського апарату надавали їм фінансову допомогу. Ці зв'язки зайшли так далеко, що німці час від часу роззброювали ті частини, чії командири надто відкрито демонстрували свою лояльність Д. Михайловичу⁵⁷.

Командування німецького окупаційного режиму намагалось відправити хоча б один загін сербських добровольців на Східний фронт, принаймні для демонстрування їхньої лояльності. Але слід зазначити, що М. Недич і Д. Љотич рішуче відкидали такі пропозиції. Тому, попри антикомуністичні настрої добровольців, німці їм не довіряли⁵⁸.

До складу колабораціоністського режиму належали ще дві окремі організації, що діяли в Сербії в роки Другої світової війни: Сербська спеціальна поліція (СП) та Сербська допоміжна поліція (сербське гестапо). Основна діяльність СП полягала спочатку в підготовці списків комуністів, євреїв та в облікові їхньої нерухомості. А після нападу Німеччини на СРСР – в акціях арешту комуністів та організації концентраційних таборів. До функцій сербської допоміжної поліції належало формування груп для особливих завдань, пов'язаних із боротьбою проти партизанського і четницького підпілля. Навесні 1944 р. частину колишніх агентів

⁵⁵ Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) [Електронний ресурс]. Режим доступу: srbija.narod.ru / Romanenko.html. ; Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 273.

⁵⁶ Тимофеев А. Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945. М., 2010. С. 9; Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима. Београд, 2004. С. 273; Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. М., 2000. С. 198–199.

⁵⁷ Тимофеев А. Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945. С. 9–10.

⁵⁸ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 166, 219, 212–213.

сербської допоміжної поліції було використано для створення псевдопартизанської організації⁵⁹.

Аналізуючи діяльність СДО, СДК, СП та сербської допоміжної поліції, слід відзначити обмеженість прав їхнього керівництва. На відміну від схожих воєнізованих структур інших колабораціоністських режимів, що мали певну «самостійність», ці сербські формування були цілком підконтрольними німецьким військовим і поліцейським установам, уряд Недича керував ними мінімально⁶⁰.

Керівники колабораціоністського уряду «національного порядку» М. Недич і Д. Лютич підтримували німецький військовий порядок на Балканах. Вони забезпечували постачання до Німеччини югославського продовольства. 1942 р. німецьке командування ухвалило рішення про постачання до Німеччини 100 тис. тонн зернових із Сербії. Виконання його призвело б до голоду в Сербії. Уряд М. Недича домігся відтермінування виконання цього рішення. Цим вдалось уникнути загрози голоду, але сам факт прийняття таких умов окупантів знизив і без того невисокий авторитет уряду серед сербів⁶¹.

Окрім постачання сировини і продовольства, колабораціоністи мали зобов'язання фінансово утримувати німецьку окупаційну владу. Наприклад, 1942 р. витрати на фінансування окупаційного апарату становили в Сербії 4–5 млрд. динарів. Колабораціоністи також сприяли експлуатації трудових ресурсів Сербії. Зокрема, за їхньої допомоги до Німеччини в роки окупації із Сербії було відправлено більше 100 тис. робітників⁶².

Підтримка німецького військового порядку прозвучала у відозві М. Недича до сербського народу в жовтні 1943 року. Він зазначав: «Серби є супротивниками комунізму і бажають лишатися сербами. Більшовизм не має нічого спільного ні з сербським духом, ні з сербською культурою... Непереможна німецька армія стежитиме за тим, аби не виникли нові дипломатичні авантюри англо-американців і більшовиків... З комуністами-більшовиками ми боротимось до цілковитого їх знищення»⁶³.

⁵⁹ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. М., 2011. С. 124.

⁶⁰ Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945. Beograd, 1992. P. 215–219.

⁶¹ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. С. 94–95.

⁶² Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. С. 100–102.

⁶³ Из сообщения ТАСС — об опубликовании газетой «Ново време» воззвания к сербскому народу премьер-министра «правительства народного спасения» Милана Недича об опасности коммунизма. Москва — Сербия, Белград — Россия : сб. док. и материалов. Т. 4 : Русско-сербские отношения. 1917–1945 гг. М. ; Белград, 2017. С. 454–455.

Влітку 1944 р. стало зрозуміло, що боротьба на Балканах невдовзі завершиться: німецькі частини почали залишати регіон, партизанське керівництво турбувала ситуація в Сербії, де, за його даними, об'єднані сили Недича і Михайловича останньої миті спробують захопити Белград. Виникли побоювання, що на допомогу четникам можуть прийти і британські війська. За таких умов тітовське комуністичне керівництво домовилося про тимчасовий вступ частин Червоної армії на територію Югославії під час операцій проти німецько-угорських військ⁶⁴.

Однак 1 вересня 1944 р. Недич звернувся до членів кабінету з пропозицією припинити функціонування уряду з огляду на те, що Сербія вступає до «оперативної військової зони». Було вирішено припинити бойові дії проти комуністів і не вступати в боротьбу проти радянських військ, а також підготувати звернення до народу із закликом не чинити опору новій владі⁶⁵.

Аналіз ідейних принципів і практичної діяльності сербських союзників гітлерівських окупантів дає підстави для висновків, що їх зумовила специфіка ставлення сербського народу до держав, що окупували Югославію, насамперед неприйняття саме німецької окупації, те, як поділили єдину Югославію окупанти і те, що вони розпалювали ворожнечу між сербами та іншими народами країни: від неї страждали більше серби — їх було заплановано знищити чи депортувати з усіх несербських національних територій.

Слід також враховувати розпорошеність, різну ідеологічну й політичну орієнтацію та взаємну ворожнечу антиокупаційних (антифашистських і антигітлерівських) сил у Югославії. Проанглійські четники Д. Михайловича, прорадянські комуністичні партизани Й. Тіто, інші учасники руху Опору — всі вони ставили за головну мету звільнення країни від іноземних окупантів, але мали значні розбіжності в оцінці ситуації, що в ній опинилась Югославія, в обранні форм і методів боротьби, в баченні перспектив майбутнього та у ставленні до союзників. Нагадаємо, що і Велика Британія, і СРСР у період Квітневої війни не надали допомоги Югославії, що викликало глибоке розчарування в країні. Щодо колабораціоністів і їхніх керівників, то їхня більшість, зокрема й М. Недич, були впевнені в остаточній перемозі в Другій світовій

⁶⁴ Аникеев А. С. Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны» (1945–1957). М., 2002. С. 40–41.

⁶⁵ Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера. С. 219–220.

війні Німеччини та її союзників, а тому вважали, що відновлення старої Югославії на буде, що вона виявилась нежиттєздатною, насамперед через національні суперечності. Як сербські націоналісти, вони відтепер вважали за доцільне взяти участь в органах управління, що їх створили окупанти, задля того, аби зберегти сербську державність, хоча б і під німецькою егідою, і вирішити низку «національних завдань», що, на їхній погляд, постали перед сербським народом. Найголовнішими керівники маріонеткових урядів вважали три завдання: 1) не допустити остаточного поділу Сербії між її агресивними сусідами і забезпечити фізичне й духовне виживання сербського народу за трагічних умов окупації; 2) вживати необхідних заходів для підтримання умов щоденного життя населення й надання посильної допомоги біженцям і депортованим; 3) забезпечення цих двох завдань вважали за можливе за умови активної боротьби проти антиокупаційного руху в країні.

Слід зазначити, що ні М. Ачимович, ні Д. Лютич, ні М. Недич не ініціювали свого входження до маріонеткових урядів. Їм запропонувало це німецьке командування, мабуть знаючи про їхні антикомуністичні та профашистські погляди. Однак керівники сербських колабораціоністів за своє входження до органів управління висунули низку умов, частину яких погодилась прийняти німецька окупаційна влада. Наприклад, при Раді комісарів за згоди німців було утворено Спеціальне відомство зі справ біженців і переселенців (а точніше, вигнанців-сербів із інших земель Югославії). Їхня чисельність була величезною і коливалась від 240 до 400 тис. осіб⁶⁶. У зв'язку з цим на відомство, що проіснувало до осені 1944 р., випало тяжке й складне завдання розміщення і продовольчого забезпечення цієї категорії сербського населення.

Переслідування і геноцид сербів (зокрема усташами в Хорватії) також стали однією з проблем, що її систематично порушували уряди колабораціоністів перед німецькою окупаційною владою.

Першочерговим, як вважали, завданням урядів колабораціоністів було недопущення диверсійних актів і придушення збройних виступів проти окупантів. Їхня активізація, особливо після нападу Німеччини на Радянський Союз, викликала жорстокі репресії відносно сербського населення. За таких умов «чети»

⁶⁶ Гибианский Л. Я. Югославия в период Второй мировой войны. Югославия в XX веке. Очерки политической истории. М., 2011. С. 389.

Д. Михайловича знизили свою активність, проте, аби вижити, то тут, то там укладали угоди з німецькими й італійськими командирами під девізом «живи й жити давай іншим»⁶⁷. Партизани Тіто, навпаки, повели більш рішучу боротьбу з окупантами. Німецьке командування вдалося до широких заходів залякування й колективної відповідальності, захоплення заручників, публічна страта за кожного вбитого німця ста місцевих жителів, відправлення до концентраційних таборів. Тому антикомуністичні настрої колабораціоністських урядів посилювались. Партизанські дії комуністичних сил вони вважали головною причиною репресій і нових страждань сербської землі та ймовірної цілковитої загибелі сербського народу. І не раз звертались до населення із закликами припинити антиокупаційні виступи.

Крім того М. Недич підписував накази про розстріл політичних супротивників, зокрема й заручників, а також звертався до німців, щодо відправлення до концентраційних таборів офіцерів, котрі відмовлялися співпрацювати з колабораціоністами. Все ж діяльність сербських колабораціоністів не супроводжував геноцид, як це було в НДХ. Однак, хоча боротьбу урядів з антиокупаційними виступами підтримувала певна частина сербського суспільства, значно більша його частина активно виступала проти окупантів.

Водночас, слід зазначити, що попри свій антикомунізм і профашистські переконання, сербські колабораціоністи не брали безпосередньої участі у збройній боротьбі проти радянських військ і військ союзників СРСР. А намір гітлерівців сформувати із сербів загін добровольців для відправлення на Східний фронт вони зірвали. Коли ж Червона армія готувалася до безпосереднього вступу до Югославії, уряд М. Недича вирішив не вести бойових дій проти комуністів і не чинити опору новій владі.

Своїм сербським союзникам гітлерівці довіряли значно менше, ніж хорватським, словацьким, французькими, скандинавським та іншим колабораціоністам. Ідея Д. Лютича та інших лідерів сербського колабораціонізму про свою «екзистенціальну місію» – забезпечення існування, виживання сербського народу та інші вже згадувані дії робили їх для окупаційної влади більше тимчасовими пристосуваннями, ніж союзниками.

⁶⁷ Фейс Г. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились / пер. с англ. Л. А. Игоревского. М., 2003. С. 185.

До позитивів сербських колабораціоністів можна віднести боротьбу за припинення масових розстрілів сербських заручників, організацію забезпечення продовольством жителів міст, родин військовополонених, вдів і сиріт, допомога у виживанні сотням тисяч біженців і депортованих сербів із зон етнічних конфліктів, прагнення не допустити остаточного поділу Сербії між її ворогами.

Все це дає підстави для об'єктивнішої оцінки сербських союзників Гітлера порівняно з тією, що утвердилася в югославській історіографії в роки комуністичної влади, а згодом і в радянській. Вони в момент психологічного шоку від стрімкої поразки й розгубленості більшості політичних сил країни, за умов її жорстокого розшматування по-своєму зрозуміли першочергові інтереси сербського народу та звели їх до забезпечення його фізичного виживання, чим умотивовували свою співпрацю з окупантами. Але це не змінює характеристики їхньої діяльності як колабораціонізму.

ПРОБЛЕМА РОЗЧЛЕНУВАННЯ НІМЕЧЧИНИ В ПЛАНАХ І ВІДНОСИНАХ СРСР ІЗ СОЮЗНИКАМИ 1941–1945 рр.

Однією з найважливіших проблем у відносинах учасників антигітлерівської коаліції була німецька. Охоплюючи насамперед комплекс питань, пов'язаних із досягненням військової перемоги над гітлерівським рейхом, вона включала і завдання створення в майбутньому гарантій безпеки від можливого німецького реваншу, через максимальне послаблення повоєнної Німеччини. З-поміж різних заходів це передбачало і вирішення низки територіальних проблем: повернення територій, що їх захопив Гітлер, виправлення кордонів тощо. Було також відроджено відому ще від Першої світової війни ідею поділу Німеччини на низку самостійних незалежних держав. Більшість історичних досліджень радянського періоду, не розглядаючи цю проблему спеціально, загалом не виходять за межі проголошеної в перші роки «холодної війни» офіційної концепції, що в 1941–1945 рр. саме США та Велика Британія виступали ініціаторами поділу Німеччини на низку держав, а СРСР був прихильником збереження єдиної німецької держави¹.

Від середини 90-х рр. деякі російські автори, зокрема, Г. Кинін², О. Ржешевський³, О. Філітов⁴ знову звернулися до цієї тематики. Цілком можна погодитися з Г. Киніним, котрий в огляді нових

¹ Иванов Л. Н. Очерки международных отношений в период второй мировой войны. М., 1958; Ивашин Н. Ф. Международные отношения и внешняя политика СССР в период второй мировой войны. М., 1954; Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939–1945). М., 1965; Исраэлян В. П. Дипломатия в годы войны (1941–1945). М., 1985; Сиполс В. Я. На пути к великой Победе. Советская дипломатия в 1941–1945 гг. М., 1985.

² Кинин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1941–1943 гг. Обзор документов. *Новая и новейшая история*. 1995. № 1. С. 91–113; Його ж. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1944–1945 гг. Обзор документов. *Новая и новейшая история*. 1995. № 4. С. 92–114; Його ж. Антигитлеровская коалиция и послевоенное устройство Германии. *Международная жизнь*. 1996. № 8. С. 94–101.

³ Ржешевский О. А. Война и дипломатия. Документы, комментарии. 1941–1942. М., 1997; Його ж. Визит А. Идена в Москву в декабре 1941 г. Переговоры с И. В. Сталиным и В. М. Молотовым. *Новая и новейшая история*. 1994. № 2–3.

документів з німецької проблеми підкреслює необхідність переглянути деякі стереотипи щодо ролі великих держав у вирішенні майбутнього Німеччини⁵.

В монографії О. Філітова⁶ зроблено акцент на висвітленні альтернативних концепцій і проектів розв'язання німецького питання, що відрізняються від тих, які здобули санкцію радянського керівництва й визначили офіційну політику радянської держави. В ній також докладно проаналізовано діяльність комісії при Наркоматі міністерства закордонних справ СРСР. Фрагментарно торкнувся питання розчленування Німеччини інший російський історик М. Мягков у монографії, виданій 2017 року⁷. Однак у ній надто велику увагу в проблемі територіального поділу Європи звернено на «балтійське питання». Автор не називає насильницьке включення Естонії, Латвії та Литви до СРСР анексією і намагається довести, що Ф. Рузвельт схилився до визнання доцільності цього акту. Політична заангажованість такої позиції є зрозумілою в контексті сучасної зовнішньополітичної стратегії путінської Росії.

Окремі питання німецької проблеми у відносинах учасників антигітлерівської коаліції знайшли відображення в дослідженнях українських істориків В. Пінцака й О. Онутчак⁸, Д. Лакішика⁹, С. Толстова¹⁰.

Публікування в 1996–2003 рр. російсько-німецького збірника документів, більшості з яких раніше не було в науковому обігові¹¹,

⁴ Филитов А. М. В Комиссиях Наркоминдела. *Вторая мировая война. Актуальные проблемы*. М., 1995; Його ж. СССР и германский вопрос: поворотные пункты (1941–1961 гг.). *Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива* : сб. ст. М., 2003. С. 223–257.

⁵ Кынин Г.П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1941–1943 гг. Обзор документов. *Новая и новейшая история*. 1995. № 1. С. 91.

⁶ Филитов А. М. Германия в советском внешнеполитическом планировании, 1941–1990. М., 2009.

⁷ Мягков М. Ю. Европа между Рузвельтом и Сталиным. 1941–1945 гг. М., 2017.

⁸ Пінцак В., Онутчак О. Еволюція німецького питання у зовнішній політиці держав та СРСР у період Другої світової війни. *Історична панорама*. 2013. Вип. 17. С. 107–124.

⁹ Лакішик Д. М. Німецьке питання наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки у зовнішній політиці США. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин* : зб. наук. праць. Київ, 2014. С. 99–113.

¹⁰ Толстов С. В. Воєнно-політичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 79–108.

¹¹ СССР и германский вопрос. 1941–1949: Документы из Архива внешней политики РФ : в 2-х т. (далі – СССР и германский вопрос. 1941–1949). Т. 1 : 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996.

відкриває можливість аналізу нових, менше досліджених аспектів проблеми та нових висновків і узагальнень. Збірник став основним джерелом, на основі якого автором зроблено спробу проаналізувати політику і плани радянського керівництва з проблеми територіального поділу й визначення кордонів повоєнної Німеччини та чинники, що вплинули на їх реалізацію в перебігу міжсоюзницьких відносин 1941–1945 рр.

Дискусії між майбутніми союзниками по антигітлерівській коаліції з повоєнних територіальних проблем розпочалися ще в час підготовки радянсько-англійської та радянсько-польської угод про спільні дії у війні проти Німеччини. Першу угоду було підписано вже 12 липня 1941 року. Підготовку другої ускладнювали гострі проблеми, що їх спричинили насамперед драматичні наслідки радянсько-німецького пакту про ненапад і секретного протоколу до нього від 23 серпня 1939 року. Вступ Червоної армії в Західну Україну й Західну Білорусію, протиправна й образлива відносно Польщі заява СРСР про «не існування» польської держави призвели до загострення в радянсько-польських відносинах територіального питання¹². Прем'єр польського уряду в еміграції В. Сікорський ще 22 червня 1941 р. відкидав будь-яку співпрацю з СРСР¹³. Але вже в своїй заяві 23 червня (можливо, на неї вплинула відома радіопромова британського прем'єр-міністра У. Черчилля на підтримку СРСР о 21 годині 22 червня) Сікорський допускав можливість порозуміння з радянським урядом, якщо той визнає status quo до 1 вересня 1939 року¹⁴. Радянська ж сторона категорично висловлювалась на користь встановлення кордонів між двома країнами за етнічною ознакою¹⁵.

Переговори між радянським послом у Лондоні І. Майським і В. Сікорським спочатку були безрезультатними. Але усвідомлення необхідності об'єднання зусиль у боротьбі проти гітлерівської Німеччини, певний тиск з боку У. Черчилля й міністра закордонних справ Великої Британії А. Ідена змусили сторони досягти компромісу. В підписаній 30 липня 1941 р. у присутності Черчилля та Ідена

¹² Правда. 1989. 25 мая. С. 1.

¹³ Armia Krajowa w dokumentach. London, 1973. Т. 2. С. 1–2

¹⁴ Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów. Warszawa, 1965. С. 219.

¹⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7 : 1939–1943 гг. М., 1973. С. 198.

радянсько-польській угоді про кордони між двома державами не йшлося, але уряд СРСР визнав радянсько-німецький договір 23 серпня 1939 р. щодо територіальних змін у Польщі як такий, що втратив чинність¹⁶.

Отже, вирішення питання про території та радянсько-польські кордони було відкладено, але ймовірно, що його складність спонукала Сталіна до думки про можливу компенсацію Польщі за рахунок передання їй деяких територій Німеччини.

Позицію СРСР щодо поділу Німеччини вперше висловив Й. Сталін у листопаді 1941 року. Інформуючи про це І. Майського, нарком закордонних справ СРСР В. Молотов 21 листопада 1941 р. повідомляв: «Сталін думає, що Австрія мусить бути відокремлена від Німеччини як незалежна держава, а саму Німеччину, зокрема Пруссію, слід розбити на низку самостійних держав, аби цим створити гарантію для спокою європейських держав у майбутньому»¹⁷. В наступні дні Майський як підготовку запланованого на грудень 1941 р. візиту А. Ідена до СРСР прозондував британську позицію з цього та інших питань і 1 грудня доповідав у Москву, що на думку А. Ідена, поділ міг би бути одним із методів (разом з іншими) послаблення Німеччини¹⁸. В іншій телеграмі від 5 грудня Майський інформував і про позицію У. Черчілля, який вважав, що усунення в майбутньому німецької небезпеки можна досягти через цілковите роззброєння Німеччини, а також через її роздроблення, насамперед через відокремлення Пруссії від інших земель. Однак тепер відкрито заявляти таку позицію недоцільно; це спонукало б німців до завзятішого опору на фронтах, зазначав британський прем'єр¹⁹.

У цій же розмові Черчілль висловився за об'єднання в майбутньому малих держав Європи у федерації (Балканську, Центральноевропейську, Скандинавську тощо) під контролем так званої «Європейської ради»²⁰.

На початку грудня 1941 р. з візитом у Москві перебував Сікорський. Під час його переговорів зі Сталіним 4 грудня

¹⁶ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7 : 1939–1943 г. М., 1973. С. 208.

¹⁷ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1 : 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 119.

¹⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 122.

¹⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 123.

²⁰ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 123.

радянський вождь висловив думку, що «польські західні кордони мають спиратися на річку Одер»²¹, обіцяв підтримку такої вимоги на мирній конференції і запропонував укласти союзний договір²². Само собою, це вимагало від Польщі згоди на визнання радянських кордонів 1941 року. Однак Сікорський заявив, що кордони 1921 р. не підлягають сумніву, хоча обіцяв повернутись до обговорення і проблеми союзу, і проблеми кордонів²³.

12 грудня 1941 р. до СРСР прибув А. Іден. Він мав обговорити й підписати союзний договір Великої Британії з СРСР, проект якого він привіз із собою. Однак під час першої зустрічі 16 грудня Сталін ознайомив британського міністра з радянськими проектами договорів про військову взаємодопомогу і про вирішення повоєнних проблем²⁴. З'ясувавши, що вони загалом не викликають заперечень британської сторони (А. Іден висловив лише бажання детальніше вивчити документи і внести незначні правки), Сталін запропонував доповнити другий договір секретним протоколом із загальною схемою реорганізації європейських кордонів після війни. Ішлося про чотирнадцять європейських держав. Щодо Німеччини він, вважав абсолютно необхідним її послаблення, насамперед через відокремлення Рейнської області з визначенням її статусу в майбутньому. «Австрія мусить бути відновлена як незалежна держава. Можливо, що те ж саме слід було б зробити з Баварією», – підкреслював Сталін²⁵.

Щодо Польщі радянський лідер заявив, що її західний кордон має включати Східну Пруссію і Коридор, а східний – проходити р. Німан включно з Тильзитом до Литви і на півдні приблизно «лінії Керзона»²⁶. В перебігу розмови Сталін додав, що, на його думку, Польща могла б отримати і всі землі до Одера²⁷. В одному з проектів протоколу було передбачено частину Східної Пруссії з м. Кенігсбергом передати Радянському Союзові²⁸.

²¹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 7. С. 258.

²² Dokuments on polish-soviet relations. 1939–1945. London, 1961. Vol. 1. 1939–1943. С. 245.

²³ Dokuments on polish-soviet relations. 1939–1945. С. 245.

²⁴ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. М., 1983. Т. 1–2. С. 184–186.

²⁵ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 126.

²⁶ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 125.

²⁷ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 131.

²⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 138; Ржешевский О. А. Визит А. Идена в Москву в декабре 1941 г. Переговоры с И. В. Сталиным и В. М. Молотовым. *Новая и новейшая история*. 1994. № 2–3. С. 100.

Це засвідчує, що головною метою Сталіна було домогтись від Великої Британії визнання західних кордонів СРСР, а за можливості й деяких територіальних надбань. Вочевидь, розраховуючи на поступливість британських партнерів, радянський керівник сказав Ідену, що СРСР не мав би заперечень проти створення в Європі тих чи тих федерацій (ідея Черчілля)²⁹.

Іден відповів, що британський уряд у принципі не заперечує проти поділу Німеччини, але документи про це без попередньої консультації з ним його підписувати не уповноважено. Поінформований про перебіг переговорів Ідена, Черчілля 20 грудня 1941 р. заявив, що Велика Британія не вступить у жодну угоду... щодо повоєнних кордонів без консультацій зі Сполученими Штатами і що «питання про кордони... має бути вирішено лише на мирній конференції»³⁰. Візит Ідена не завершився укладенням договору, однак у спільному комюніке сторони загалом висловлювали задоволення його результатами.

Впродовж січня – березня 1942 р. британський кабінет вивчав пропозиції Сталіна і з'ясовував ставлення до них США. 12 березня під час бесіди з тодішнім радянським послом у США М. Литвиновим* президент Ф. Рузвельт підкреслив, що укладення секретної угоди між СРСР і Великою Британією не сприйме позитивно американська суспільна думка³¹, та водночас щодо Німеччини додав, що її доведеться роззброїти, а Східну Пруссію у неї відібрати³².

Наприкінці березня 1942 р. Іден сповістив Майського про рішення британського уряду не укладати секретного договору з СРСР, а терміново завершити справу з іншими відомими договорами, проекти яких було подано радянській стороні³³. На відміну

²⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1: 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 127.

³⁰ Ржешевский О. А. Визит А. Идена в Москву в декабре 1941 г. Переговоры с И. В. Сталиным и В. Молотовым. *Новая и новейшая история*. 1994. № 2–3. С. 115; Секретная переписка Рузвельта и Черчилля в период войны: пер. с англ. М., 1995. С. 73.

³¹ Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. М., 1984. Т. 1–2. С. 155.

³² Кынин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1941–1943 гг. Обзор документов. *Новая и новейшая история*. 1995. № 1. С. 95.

³³ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. М., 1983. Т. 1–2. С. 212.

* 22 серпня 1942 р. М. Литвинова офіційно було звільнено з посади посла СРСР у Вашингтоні. Того ж дня послом СРСР у США було призначено А. Громико.

від секретного протоколу, зміст якого Сталін повідомив Ідену в грудні 1941 р., британський проект договорів не містив статей щодо майбутніх кордонів Німеччини.

Сподіваючись, вочевидь, на імовірність зміни позиції Лондона, Сталін домогся від У. Черчілля згоди на візит Молотова до Великої Британії для додаткового з'ясування позицій³⁴. 20 травня 1942 р. Молотов прибув до Лондона. Під час переговорів виявилось, що британська сторона не готова визнати західні кордони СРСР 1941 р., а в цьому контексті й питання щодо зміни кордонів Німеччини. Радянський нарком мусив піти на поступки і прийняти пропозицію Ідена про об'єднання двох договорів у один, виключивши з нього неузгоджені статті з територіальних проблем.

26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано союзний договір між СРСР і Великою Британією, а 11 червня 1942 р. у Вашингтоні – відповідну радянсько-американську угоду, які юридично завершили оформлення антигітлерівської коаліції³⁵.

Надалі проблеми німецьких територій і кордонів не раз було порушено під час переговорів керівників СРСР, США й Великої Британії: Сталіна й Черчілля в Москві в першій половині серпня 1942 р., де Сталін знову вказав на необхідність послаблення Німеччини «через відокремлення від неї Рурської області»³⁶, Рузвельта й Ідена в березні 1943 року³⁷. Про останні переговори Іден, досить докладно інформуючи Майського, зазначав, що «в США вважають за доцільне в майбутньому роззброїти Німеччину і роздробити її на низку окремих держав»³⁸. Вказуючи на існування в США таких планів, він навів схему заступника держсекретаря США Самнера Уелеса, за якою Німеччину передбачено було поділити принаймні на три держави: Пруссію, Рейнську державу та Південнонімецьку державу. До них може бути додано четверту державу – Саксонію. Австрія має стати самостійною³⁹. Торкнув-

³⁴ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). М., 1957. С. 42–43.

³⁵ Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. Т. 1–2. С. 237–240; Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945. Т. 1–2. С. 198–202.

³⁶ Кынин Г. П. Антигитлеровская коалиция и послевоенное устройство Германии. *Международная жизнь*. 1996. № 8. С. 95.

³⁷ Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс: глазами очевидца. М., 1958. Т. 2. С. 380.

³⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 207.

³⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 207.

пись британської позиції з цього питання, Іден указав на певну суголосність англійсько-американських поглядів⁴⁰.

У 1942–1943 рр. питання післявоєнного устрою Європи привертало дедалі більшу увагу урядів, громадських, наукових та інших організацій союзних держав.

Розбіжності в поглядах щодо цієї проблеми позначились в американському і британському урядах ще під час уже згадуваних переговорів з Іденом у березні 1943 року. Чиновники Державного департаменту США були занепокоєні перспективою для СРСР посилити вплив над розділеною Німеччиною і виступали проти розчленування. Хоча висловлювались й інші мотиви, наприклад, що для німців факт розчленування став би стимулятором для закликів про національне об'єднання. Однак президент Рузвельт схилився до думки, що жодний інший захід проти Німеччини, за винятком її розчленування, не зможе утримати німців від чергової спроби реваншу. Очевидно, відсутність переконливої програми з такого життєвого питання, як розділення Німеччини зумовило недостатню визначеність американської позиції перед Московською конференцією міністрів закордонних справ у жовтні 1943 року.

Молотов був здивований, коли узнав на ній, що американський уряд не надто наполягає на розчленуванні Німеччини і в свою чергу почав заперечувати наявність певної радянської стратегії в цьому питанні. Правда він обережно пояснив, що в СРСР існує тверда думка на користь розчленування Німеччини, однак радянський уряд вважає, що слід також звернути увагу і на суспільну думку в Великій Британії і США.

У СРСР з проблем Німеччини 1943 р. працювали три урядові комісії. Першу комісію, до якої входили секретар Виконавчого Комітету Комінтерну Д. Мануїльський, відомі дипломати С. Лозовський, Я. Суриц, Б. Штейн та академік Є. Тарле, очолював заступник наркома закордонних справ М. Литвинов. Друга – під керівництвом заступника голови РНК СРСР К. Ворошилова – складалася переважно з військових і стала провідною. Адже вона мала безпосередній стосунок до переговорів союзників у Лондоні в рамках Європейської Консультативної Комісії (ЄКК), а найважли-

⁴⁰ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1 : 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 198.

віші проекти документів, що їх розробляла Комісія Ворошилова, затверджував особисто Сталін. Третю комісію очолював І. Майський, який належав до комісії Ворошилова. До неї з числа відомих науковців було включено академіка Є. Варгу, а також заступника голови Держплану В. Кузнецова⁴¹.

Комісія Майського мала займатись питанням німецьких репарацій. Своє ставлення до німецької проблеми в цілому Майський визначив в особистому щоденнику 5 січня 1943 р. : «Роздроблення Німеччини на низку більше, чи менше незалежних держав... Економічна децентралізація... тобто по суті індустріальне роззброєння Німеччини, яке, мабуть, є важливішим військового роззброєння... Ми, звичайно, будемо вимагати з Німеччини репарацій... Ми маємо вимагати ще однієї форми репарацій – німецької праці. Нехай самі німці відбудують нам зроблені ними руйнування, німецька праця має бути організованою більше чи менше по-військовому, німці мають жити в концтаборах і не отримувати зовсім, чи отримувати в мізерному розмірі зарплатню»⁴².

9 вересня 1943 р. Литвинов направив на затвердження Сталіна і Молотова перелік питань, що їх обрала для вивчення й розробки Комісія під його керівництвом. Із п'ятнадцяти пунктів розділу п'ятого переліку, де йшлося про Німеччину, одинадцять зачіпали безпосередньо територіальні проблеми⁴³.

Наприкінці вересня 1943 р. група наукових співробітників Інституту світового господарства і світової політики АН СРСР під керівництвом Є. Варги підготувала три основні варіанти поділу Німеччини. Перший варіант передбачав створення трьох самостійних держав: Пруссії, Південної Німеччини (з Австрією) та «буферної» прирейнської держави. Другий – виокремлення чотирьох самостійних держав: 1. Пруссії, 2. Австрії, 3. Південної Німеччини (Баварії, Саксонії, Вюртемберга, Бадена), 4. «Буферної» прирейнської держави. За третім варіантом Німеччину планували розділити на сім держав: 1. Пруссію, 2. Австрію, 3. Баварію, 4. Саксонію, 5. Вюртемберг, 6. Баден, 7. «Буферну» прирейнську державу. За всіх цих варіантів було ухвалено, що від Німеччини відходять усі території, загарбані після 1937 р.

⁴¹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 26.

⁴² Майский И. М. Дневник дипломата. Лондон. 1934–1943 : в 2-х кн. Кн. 2, ч. 2 : 22 июня 1941 – 1943 год. 2009. С.185–186.

⁴³ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 243–244.

(Судетська область, Данцигський коридор, Верхня Сілезія, Ельзас-Лотарінгія та ін.). Окрім того, Східну Пруссію вважають переданою Польщі, Саарську область – буферній державі⁴⁴. Матеріали групи. Варги містили характеристику ймовірного військового й економічного потенціалу окремих частин Німеччини.

В жовтні 1943 р. в НКЗС СРСР вели підготовку до Московської конференції міністрів закордонних справ СРСР, США й Великої Британії. Під час обговорення проектів радянської позиції відносно одного з пунктів порядку денного конференції «Поводження з Німеччиною та іншими ворожими країнами в Європі», що його внесли британські і американські партнери, було розроблено декілька варіантів радянських пропозицій. Зокрема, в записці В. Деканозова – одного із заступників В. Молотова – було висловлено думку, що з питання територіального поділу Німеччини слід підтвердити попередню позицію, однак слід уникнути укладення будь-якої детальної угоди, оскільки питання потребує додаткового опрацювання з урядами сусідніх із Німеччиною держав. До того ж, обговорення проблеми могла б використати антисоюзна пропаганда в Німеччині й посилити її опір союзним військам. Не радив Деканозов поспішати також із розширенням Польщі за рахунок Східної Пруссії, а радянську позицію радив визначити з «урахуванням поведінки Польщі»⁴⁵ (нагадаємо, що тоді дипломатичні відносини СРСР і польського емігрантського уряду було розірвано, причиною цього стала «катинська справа»).

Рекомендації М. Литвинова, подані на ім'я В. Молотова 9 жовтня 1943 р., містили аналіз обговорення проблеми повоєнного устрою Німеччини в суспільній думці США й Великої Британії, поглядів прихильників і противників її поділу та можливої федералізації, на основі якого автор дійшов висновку, що на користь поділу висловлювалась порівняно незначна меншість⁴⁶.

Розглядаючи конкретні форми поділу Німеччини, необхідно, вважав Литвинов, насамперед подбати про роздроблення сучасної Пруссії, яка, навіть втративши Східну Пруссію, Сілезію і Шлезвіг, залишалась би могутньою державою. Тому за всіх варіантів поділу

⁴⁴ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1: 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 253.

⁴⁵ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 264–266.

⁴⁶ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 306.

чи федералізації від Пруссії слід відокремити Вестфальсько-Рейнську провінцію як головну базу індустрії та військової промисловості Німеччини. В основу її поділу Литвинов пропонував покласти американський варіант⁴⁷. Певні сумніви висловлював він і щодо достатності компенсації Польщі територією Східної Пруссії за втрати Західної України і Західної Білорусії та висловлював ідею більшого розширення Польщі за рахунок німецького населення⁴⁸.

У підготовлених приблизно тоді ж двох довідках члена комісії з питань мирних договорів Я. Сурица (комісія Литвинова), зокрема, було вказано на основі аналізу дискусій в англійській та американській пресі, що за поділ Німеччини виступає відносно незначна меншість, а більшість супротивників його підтримує ідею федералізації цієї країни⁴⁹. Сам же Суриц вважав, що «децентралізацію Німеччини можна здійснити у двох формах: як поділ... на низку держав і як перетворення ...на одну чи декілька федеративних держав». На його думку, при цьому слід відокремити Східну Пруссію, Сілезію та Вестфальсько-Рейнську провінції⁵⁰.

В інструкції радянській делегації на Московській конференції було доручено вважати за можливе обговорити питання поділу Німеччини «за наявності конкретних пропозицій від англійської та американської делегацій; піти на будь-який поділ, обумовити обговорення його суворою секретністю. Мати на увазі можливість передання цього питання для детального розгляду на невеликій комісії»⁵¹.

25 жовтня 1943 р. Московська конференція міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії розглядала американський проект політики щодо повоєнної Німеччини, зокрема й питання її поділу⁵². Було ухвалено рішення про передання цього проекту на обговорення Європейської консультативної комісії (ЄКК), яку домовилися скликати в Лондоні.

28 листопада 1943 р. у перший день Тегеранської конференції, Сталін і Черчілль знову порушили проблему повоєнного устрою

⁴⁷ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 296–300.

⁴⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 255.

⁴⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 306–307.

⁵⁰ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 309–310.

⁵¹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 322.

⁵² Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании. 19–30 октября 1943 г. М., 1978. С. 289–293.

Німеччини. «Я вважав, – згадував Черчілль, – що Пруссію має бути ізольовано і послаблено, що Баварія, Австрія та Угорщина могли б створити широку мирну, неагресивну конфедерацію». Сталін, загалом погодившись із такими заходами, назвав їх недостатніми⁵³.

На засіданні конференції 1 грудня 1943 р. глави делегацій повернулись до теми, чи варто розділити Німеччину на декілька держав. Сталін впевнено висловився на користь такого рішення. Рузвельт погодився з ним. Черчілль сказав, що в принципі він не проти. Після цього Рузвельт запропонував план, за яким Німеччина мала бути поділена на сім частин; п'ять будуть діяти самостійно, а дві перейти під управління Об'єднаннях Націй, чи перебувати під іншою формою міжнародного управління. Можна організувати, щось на кшталт особливого району, який би включав зону Кільського каналу і колишні ганзейські міста – Бремен, Гамбург і Любек, а над Рурською і Саарською областями встановити міжнародну систему опіки. Далі Черчілль повідомив про свій план, що відбивав ідею створення конфедерацій, проти якого категорично виступив Сталін і запропонував передати питання в ЄКК⁵⁴.

Під час обговорення польського питання британський прем'єр висловився за те, аби кордони Польщі пролягали від лінії Керзона до лінії річки Одер із включенням до складу Польщі Східної Пруссії та Оппельнської провінції. Сталін заявив, що СРСР підтримає формулу Черчілля за умови його згоди на передання Радянському Союзові Кенігсберга, Мемеля й відповідної частини Східної Пруссії. Черчілль погодився розглянути цю пропозицію⁵⁵.

Проблему поділу Німеччини активно вивчали в НКЗС і 1944 році. 11 січня 1944 р. І. Майський, тоді вже один із заступників наркома НКЗС, у доповідній Молотову щодо майбутнього повоєнного устрою доводив необхідність «створення таких умов, за яких Німеччина не мала б змоги навіть думати про будь-яку

⁵³ Черчилль У. Вторая мировая война. М., 1991. Т. 5–6. С. 203.

⁵⁴ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). М., 1978. С. 150; Фейс Г. Черчилль, Рузвельт, Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились / пер. с англ. Л. А. Игоревского. М., 2003. С. 249.

⁵⁵ Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). С. 150.

агресію, проти кого-небудь», а для цього пропонував роздроблення її на низку більше чи менше незалежних державних утворень⁵⁶.

Слід назвати ще один американський план – план міністра фінансів США Г. Моргентау, висунутий ним 2 вересня 1944 року. План передбачав розчленування й децентралізацію Німеччини, відторгнення від неї Рурської області й Саара, зруйнування і демонтаж основних фондів німецької промисловості і перетворення Німеччини в аграрну країну⁵⁷. План Моргентау схвалили на 2-й Квебекській конференції, але згодом США від нього відмовились.

В НКЗС було підготовлено низку проектів, де, в числі інших питань, було порушено і проблему роздроблення Німеччини. З-поміж них привертає увагу записка з трьох розділів Комісії з підготовки мирних договорів і повоєнного устрою на чолі з М. Литвиновим. Як зазначав 12 січня 1945 р. в короткому резюме записки сам голова комісії, автори цього документу допускали можливість у майбутньому спроб відродження за підтримки західних держав німецького мілітаризму, а тому під час його розробки дотримувалися концепції максимального роздроблення Німеччини, аби ускладнити такі спроби⁵⁸.

17 жовтня в Москві під час зустрічі Сталіна й Молотова з Черчіллем та Іденом радянський вождь ініціював обговорення проблеми поділу Німеччини⁵⁹. Після цього Черчілль та Іден розповіли про британський план, що передбачав створення трьох німецьких держав. Сталін схвалив його, підкресливши, що британська схема краща, ніж та, що її запропонував у Тегерані президент США⁶⁰.

4–11 лютого 1945 р. в Ялті тривала конференція керівників трьох союзних держав. З-поміж чотирьох питань із німецької проблеми, що їх другого дня конференції Сталін висунув на обговорення, на перше місце він поставив питання про поділ Німеччини⁶¹. Радянський керівник вважав за необхідне оформити

⁵⁶ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1: 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 336.

⁵⁷ Майский И. М. Дневник дипломата. Лондон. 1934–1943: в 2-х кн. Кн. 2, ч. 2: 22 июня 1941–1943 год. 2009. С. 690.

⁵⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 600.

⁵⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 561.

⁶⁰ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 563.

його спеціальним рішенням і внести відповідні доповнення до документа про умови капітуляції Німеччини. Однак, у зв'язку із запереченнями Черчилля, було погоджено передати питання на розгляд міністрів закордонних справ, які й підготували прийняте керівниками трьох держав рішення про включення до статті 12-ї умов капітуляції положень про поділ Німеччини⁶². Вивчення процедури поділу було покладено на комісію з представників трьох держав із можливим залученням до неї представників Франції⁶³.

Міжсоюзницька Комісія з поділу Німеччини почала свою роботу в Лондоні в лютому 1945 р. під головуванням А. Ідена. Її радянський учасник, посол СРСР у Великобританії Ф. Гусев у своїй записці до Молотова пропонував на першому засіданні, коли британська й американська сторони першими внесуть свої пропозиції, висунути для обговорення один із варіантів поділу Німеччини, розроблений у комісії Литвинова⁶⁴. Однак Молотов дав вказівку Ф. Гусеву заявити після виступу Ідена, що радянська сторона свої пропозиції внесе, коли вивчить британські й американські⁶⁵.

7 березня 1945 р. на першому засіданні Комісії Іден заявив, що конкретні розробки британської сторони щодо поділу Німеччини ще не завершено, питання вивчають, і за два тижні він буде готовим розпочати обговорення можливих варіантів. Після того, як аналогічні заяви прозвучали від представників США й СРСР, стало зрозумілим, що ніхто не хотів брати на себе ініціативу поділу Німеччини. За такої ситуації Іден запропонував підготувати проект положення про Комісію та обговорити його на другому засіданні⁶⁶.

Проект підготував заступник Ідена У. Стренг, також учасник комісії. Один із його пунктів, у супереччю принциповому рішенням

⁶¹ Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). М., 1979. С. 59.

⁶² Кынин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1944–1945 гг. Обзор документов. *Новая и новейшая история*. 1995. № 4. С. 64, 118, 225, 232.

⁶³ Кынин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1944–1945 гг. № 4. С. 64, 108–109, 258.

⁶⁴ СССР и германский вопрос. 1941–1949. Т. 1: 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. М., 1996. С. 605–606.

⁶⁵ Кынин Г. П. Антигитлеровская коалиция и послевоенное устройство Германии. *Международная жизнь*. 1996. № 8. С. 99.

⁶⁶ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 609–612.

Кримської конференції про поділ Німеччини, містив пропозицію про обговорення його доцільності на Комісії⁶⁷.

Вказуючи на цю особливість британського проекту, Гусев подав на ухвалення Молотова власний проект, де сформулював конкретні завдання для Комісії: підготувати рекомендації щодо того, як, коли, і на які нові держави поділити Німеччину, щодо їхнього державного устрою тощо⁶⁸.

Молотов не схвалив цього проекту. В його телеграмі Гусеву від 24 березня була вказівка заявити в Комісії, що Радянський уряд розуміє рішення Кримської конференції про поділ не як обов'язковий план... а як можливу перспективу для тиску на Німеччину... в разі, якщо інші засоби не будуть достатніми⁶⁹.

Необхідність саме такого трактування рішення Кримської конференції, було зазначено в телеграмі Гусеву, вмотивовано тим, що західні країни, які першими поставили питання про поділ Німеччини, мають намір перекласти відповідальність за нього на СРСР⁷⁰.

Позицію радянського керівництва Гусев довів до відома Ідена, той відповів, що вона збігається з трактуванням британського уряду.

Щодо Рузвельта, то він заявив про необхідність вивчення ситуації та відтермінування ухвалення остаточного рішення.

На другому засіданні комісії Іден підтвердив наявність спільної згоди з радянським трактуванням рішення Кримської конференції та запропонував провести засідання комісії після надходження конкретних пропозицій щодо поділу Німеччини. Але таких пропозицій не надійшло і Комісія більше не збиралася. Питання про поділ Німеччини порушували ще кілька разів.

Аналіз політики радянського керівництва в цьому аспекті німецького питання дає змогу дійти наступних висновків.

Перше. Перспективи поділу повоєнної Німеччини на окремі незалежні держави розглядали не лише керівники західних держав, а і в Радянському Союзі. Й. Сталін вже в листопаді – грудні 1941 р. висловив думку про необхідність роздроблення Німеччини та зміни її кордонів і вперше порушив це питання під час

⁶⁷ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 612–613, 617–619.

⁶⁸ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 615–616.

⁶⁹ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 626.

⁷⁰ СССР и германский вопрос. 1941–1949. С. 626.

переговорів із міністром закордонних справ Великої Британії А. Іденом. З'ясувавши збіг позицій з англійською стороною, він запропонував оформити спільне рішення секретним протоколом, але після тривалих дискусій і консультацій із США британський уряд відмовився від його укладення.

Друге. Питання поділу Німеччини й надалі лишалося об'єктом обговорення під час офіційних контактів учасників антигітлерівської коаліції. В кожній державі вели підготовку відповідних планів. Про увагу до них у СРСР свідчить те, що із створених 1943 р. трьох урядових комісій з німецької проблеми дві працювали над планами поділу, в основу яких було покладено ідею максимального роздроблення Німеччини. Таким чином, орієнтування на поділ Німеччини на низку держав стало основним у планах Наркомату закордонних справ СРСР із повоєнного врегулювання.

Третє. Невдача спроби міжнародно-договірного оформлення зміни європейських кордонів і територіального устрою Німеччини в 1941–1942 рр. посилила недовіру Сталіна до союзників і стала причиною стриманого й обережного ставлення до їхніх пропозицій надалі. Сталін явно не хотів брати на СРСР історичну відповідальність за ініціативу роздроблення Німеччини, хоча і на Тегеранській, і на Кримській конференціях висловлював прихильність до ідеї поділу.

Четверте. Англійсько-американські союзники також зволікали з ухваленням спільного з СРСР остаточного рішення щодо поділу Німеччини в ЄКК і Комісії з питань розчленування. Це дає підстави для припущення, що їх влаштувало досягнення міжсоюзних домовленостей щодо зон окупації Німеччини як альтернативи її поділу.

П'яте. Успішний наступ Червоної армії створив перспективу встановлення радянського контролю не лише над країнами Східної Європи, а й над значною частиною Німеччини. За таких умов для СРСР став недоцільним її поділ на окремі держави.

ЛІТЕРАТУРА

Збірники документів і матеріалів

- Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.). Ноты и документы с вводной статьей и предметным указателем. М. : Литиздат Народного Комиссариата по Иностранным делам, 1927. – 172 с.
- Бабиченко Л. Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы / Л. Г. Бабиченко // Новая и новейшая история. – 1994. – № 2. – С. 125–157.
- Большевистское руководство. Переписка. – М. : РОССПЭН, 1996. – 423 с.
- ВКП(б), Коминтерн и национально-освободительное движение в Китае. Документы : в 5 т. Т. 1 : 1930–1925. – М. : Буклет, 1994. – 785 с. ; Т. 2. Ч. 1 : 1926–1927 гг. – М. : Буклет, 1996. – 543 с.
- Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 – июнь 1941 г. / сост. В. Гаврилов. – М. : МФД, 2008. – 832 с.
- Война с Турцией (Вторая Белая книга). Дипломатическая переписка Англии, предшествовавшая разрыву с Турцией. – Петербург : Освобождение, 1915. – 144 с.
- Год кризиса. 1938–1939: Документы и материалы : в 2 т. – Т. 2 : 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. – М. : Политиздат, 1990. – 430 с.
- Двенадцатый съезд РКП (б) 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1968. – 903 с.
- Директива Г. Димитрова Вальтеру (И. Тито) о задачах Компартии Югославии в войне (30 июня 1941 года) // Коминтерн и вторая мировая война. Ч. II : После 22 июня 1941 г. / отв. ред. К. М. Андерсон, А. О. Чубарьян. – М. : Наука, 1997. – С. 106–107.
- Документы внешней политики СССР. Т. 1 : 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г. – М. : Госполитиздат, 1961. – 772 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 2 : 1 января 1919 – 30 июня 1920 г. – М. : Госполитиздат, 1958. – 778 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 3 : 1 июля 1920 – 18 марта 1921 г. – М. : Госполитиздат, 1959. – 702 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 4 : 19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г. – М. : Госполитиздат, 1960. – 812 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 5 : 1 января 1922 г. – 19 ноября 1922 г. – М. : Госполитиздат, 1961. – 786 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 6 : 20 ноября 1922 – 31 декабря 1923 г. – М. : Госполитиздат, 1962. – 646 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 7 : 1 января – 31 декабря 1924 г. – М. : Госполитиздат, 1963. – 740 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 8 : 1 января – 31 декабря 1925 г. – М. : Политиздат, 1963. – 862 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 9 : 1 января – 31 декабря 1926 г. – М. : Политиздат, 1965. – 758 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 10 : 1 января – 31 декабря 1927 г. – М. : Политиздат, 1965. – 687 с.
- Документы внешней политики СССР. Т. 18 : 1 января – 31 декабря 1935 г. – М. : Политиздат, 1973. – 786 с.

Документы внешней политики СССР. Т. 19 : 1 января – 31 декабря 1936 г. – М. : Политиздат, 1974. – 823 с.

Документы внешней политики СССР. Т. 23 : в 2-х кн. Кн. 1 : 1 января – 31 октября 1940 г. – М. : Международные отношения, 1995. – 752 с.

Документы внешней политики СССР. Т. 23: в 2-х кн. Кн. 2 (1) : 1 ноября 1940 г. – 1 марта 1941 г. – М. : Международные отношения, 1998. – 448 с.

Документы внешней политики СССР. Т. 23 : в 2-х кн. Кн. 2 (2) : 2 марта 1941 – 22 июня 1941 г. – М. : Международные отношения, 1998. – 448 / 886 с.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений : сб. док. в 12 т. Т. 7 : 1939–1943 гг. – М. : Наука, 1973. – 510 с.

Из директивы Гитлера № 25 от 27 марта 1941 г. О нападении на Югославию – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: turnbergproz.es.narod.ru/011/9.htm.

Иоффе Н. Мой отец Адольф Абрамович Иоффе: Воспоминания, документы и материалы / Н. Иоффе. – М., 1997. – 143 с.

Ключников Ю. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях: в 2-х ч. – Ч. 1 : От Французской революции до империалистической войны / Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин. – М. : Литиздат НКВД, 1925. – 447 с.

Ключников Ю. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях: в 2-х ч. – Ч. 2 : От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин.. – М. : Литиздат НКВД, 1926. – 463 с.

Ключников Ю. В. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч. 3. вып. 1 : От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской революции / Ю. В. Ключников, А. В. Сабанин. – Вып. 1. Акты советской дипломатии. – М. : Литиздат НКВД, 1928. – 430 с.; Вып. 2. Акты дипломатии иностранных государств. – М. : Литиздат НКВД, 1929. – 367 с.

Коминтерн и идея мировой революции. Документы / сост. Я. С. Драбкин [и др.]. – М. : Наука, 1998. – 949 с.

Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919–1932. – М. : Партийное издательство, 1933. – 1007 с.

Константинополь и проливы: по секретным документам б. Министерства иностранных дел. Т. 1 / под ред. Е. А. Адамова. – Л. : Литиздат НКВД, 1925. – 547 с.

Копия всеподданнейшей записки министра иностранных дел // Красный архив : ист. журн. – М., 1926. – Т. 5 (18) : 1926. – С. 6.

Ленін В. І. Повне зібрання творів (далі – Повне збір. творів). Т. 37 : Липень 1918 – березень 1919.– Київ : Політвидав України, 1973. – 714 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 39 : червень – грудень 1919. – Київ : Політвидав України, 1973. – 596 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 42 : листопад 1920 – березень 1921. – Київ : Політвидав України, 1974. – 586 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 44 : червень 1921 – березень 1922.– Київ : Політвидав України, 1974. – 702 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 45 : березень 1922 – березень 1923.– Київ : Політвидав України, 1974. – 698 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 48 : листи. Листопад 1910 – липень 1914.– Київ : Політвидав України, 1974. – 648 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 53 : листи. Червень – листопад 1921.– Київ : Політвидав України, 1975. – 544 с.

Ленін В. І. Повне збір. творів. Т. 54 : листи. Листопад 1921 – березень 1923. – Київ : Політвидав України, 1975. – 868 с.

Ленін В. І. Неизвестные документы. 1891–1922. – М. : РОССПЭН, 2000. – 607.

Ленін В. І. Полное собрание сочинений (далі – Полн. собр. соч.). Т. 26 : июль 1914 – август 1915. – М. : Политиздат, 1969. – 590 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 32 : май – июль 1917. – М. : Политиздат, 1969. – 606 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 35 : октябрь 1917 – март 1918. – М. : Политиздат, 1974. – 600 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 38 : март – июнь 1919. – М. : Политиздат, 1969. – 580 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 42 : ноябрь 1920 – март 1921. – М. : Политиздат, 1970. – 606 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 44 : июнь 1921 – март 1922. – М. : Политиздат, 1970. – 726 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 50 : письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. – М. : Политиздат, 1970. – 624 с.

Ленін В. І. Полн. собр. соч. Т. 54 : письма. Ноябрь 1921 – март 1923. – М. : Политиздат, 1975.– 864 с.

Ленинский сборник. Т. 36. – М. : Политиздат, 1956. – 402 с.

Локанская конференция 1925 г. Документы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 512 с.

Материалы по истории франко-русских отношений за 1910–1914 гг. : сб. секретных дипломатических документов бывшего Императорского российского министерства иностранных дел. – М. : Литиздат НКВД, 1922. – 733 с.

Международные отношения 1870–1918 гг. : сб. док. / сост.: А. Г. Королев, О. Н. Фрейфельд ; под ред. проф. В. М. Хвостова. – М. : Издание Академии, 1940. – 404 с.

Международные отношения в эпоху империализма. 1878–1917. Серия 2 : 1900–1913. Т. 18, ч. 2 : 14 сентября 1911 г. – 13 ноября 1911 г. – М. : Госполитиздат, 1938. – 378 с.

Международные отношения в эпоху империализма : документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия 3 : 1914–1917 (далі – Международные отношения в эпоху империализма). – М. ; Л. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1931–1938. – Т. 1 : 14 января – 13 марта 1914 г. – 614 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 2 : 14 марта – 13 мая 1914 г. – М., 1933. – 595 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 5 : 23 июля – 4 авг. 1914 г. – М., 1934. – 497 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 6, ч. 1 : 5 авг. 1914 г. – 13 янв. 1915 г. – М., 1935. – 481 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 7, ч. 1 : 14 января – 23 мая 1915 г. – М., 1935. – 568 с. ; Т. 7, ч. 2 : 14 января – 23 мая 1915 г. – М., 1935. – 535 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Т. 8, ч. 1 : 24/11 мая – 16 / 3 октября 1915 г. – М., 1935. – 578 с.

Мировые войны XX века : в 4 кн. Кн. 2 : Первая мировая война : документы и материалы / науч. рук. Б. М. Туполев ; отв. ред. В. К. Шацкило ; сост. А. П. Жилин. – М. : Наука, 2002. – 580 с.; Кн. 4 : Вторая мировая война : документы и материалы / отв. ред. М. Ю. Мягков ; сост. Ю. А. Никифоров. – М. : Наука, 2005. – 677 с.

Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників) : хрестоматія / автори-укладачі О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 708 с.

Николай Романов об англо-бурской войне // Красный архив : ист. журн. – 1934. – Т. 2 (63). – С.125–126.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7-ми т. Т. 5 : Допросы подсудимых и речи адвокатов. – М. : Госюриздат, 1960. – 884 с.

Отношения России (СССР) с Югославией 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – М. : ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – 656 с.

Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : в 2-х т. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. I : Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). – 408 с.; Т. II : Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – 296 с.

Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939. – М. : РОССПЭН, 2001. – 400 с.

Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943. Документы. – М. : РОССПЭН, 2004. – 960 с.

Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). Повестки дня заседаний. Т.1 : 1919–1929. – М. : РОССПЭН, 2000. – 832 с.

Политбюро ЦК. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. – М.: РОССПЭН, 2004. – 960 с.

Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. – М. : Литиздат НКВД, 1924. – 383 с.

Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф. 413, оп. 2, д. 325. РГАЭ. – Ф. 413, оп. 2, д. 328.

РГАЭ. – Ф. 413, оп. 2, д. 1431.

Ржешевский О. А. Война и дипломатия. Документы, комментарии. 1941–1942 / О. А. Ржешевский. – М. : Наука, 1997. – 288 с.

Россия в документах югославских архивов. – Белград, 1997. – 28 с.

Россия и восстание в Боснии и Герцеговине. 1875–1878. Документы. – М. : Индрик, 2008. – 448 с.

Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М. : Госполитиздат, 1952. – 464 с.

Сборник документов по истории СССР для семинарских и практических занятий. Период империализма. – М., 1977. – 340 с.

Секретная переписка Рузвельта и Черчилля в период войны / пер. с англ. – М. : ТЕРРА, 1995. – 800 с.

Системная история международных отношений: События и документы. 1918–2000 : в 4-х т. Т. 2 : Документы. 1918–1940 гг. – М. : Московский рабочий, 2000. – 243 с.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. Т. 1 : 1918–1922. – М. : РОССПЭН, 2000. – 864 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. : сб. док. Т. 1 : Московская конференция Министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 г.). – М. : Политиздат, 1978. – 198 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. : сб. док. Т. 2 : Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). – М. : Политиздат, 1984. – 175 с.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. : сб. док. Т. 4 : Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). – М. : Политиздат, 1984. – 302 с.

Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. : в 2-х т. Документы. Т. 1 : 1944–1948 гг. – М. : РОССПЭН, 1999. – 688 с.

Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 : документы и материалы : в 2-х т. – М.: Политиздат, 1984. – Т. 1 : 1941–1943. – 510 с.; Т. 2 : 1944–1945. – 575 с.

Советско-английские отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 : документы и материалы : в 2-х т. – М. : Политиздат, 1983. – Т. 1 : 1941–1943. – 542 с.; Т. 2 : 1944–1945. – 494 с.

Советско-югославские отношения 1917–1941 гг. : сб. док. и материалов. – М. : Наука, 1992. – 416 с.

СССР и германский вопрос. 1941–1949: Документы из Архива внешней политики Российской Федерации : в 3-х т. Т. 1 : 22 июня 1941 г. – 8 мая 1945 г. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 608 с. ; Т. 2 : 9 мая 1945 г. – 3 октября 1946 г. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 880 с.

Сталин И. В. Сочинения. Т. 5 : 1921–1923. – М. : Госполитиздат, 1947. – 448 с.

Сталин И. В. Сочинения. Т. 7 : 1925. – М. : Госполитиздат, 1947. – 424 с.

Царская Россия в мировой войне. Т. 1 : [Документы по вопросу о вовлечении в войну Турции, Болгарии, Румынии и Италии] / предисл. М. Н. Покровского. – Л. : Гос. изд-во, 1925. – XXIV, 300 с.

Юровская В. В. Практикум по новой истории. 1870–1917 / В. В. Юровская. – М. : Высшая школа, 1979. – 357 с.

Спогади, мемуари, біографії

Белов Н. фон. Я был адъютантом Гитлера. 1937–1945 / Н. фон Белов ; пер. с нем. Г. Рудого. – Смоленск : Русич, 2003. – 528 с.

Берти, лорд. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже. 1914–1919 / Ф. Л. Берти ; пер. с англ. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1927. – 230 с.

Бисмарк О. фон. Воспоминания, мемуары : в 2 т. Т. 2 / О. фон Бисмарк. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2002. – 560 с.

Боханов А. Н. Николай II / А. Н. Боханов. – М. : Вече, 2008. – 528 с.

Бубер-Нейман М. Мировая революция и сталинский режим: Записки очевидца о деятельности Коминтерна в 1920–1930-х гг. / М. Бубер-Нейман. – М. : АИРО – XX, 1995. – 261 с.

Бюлов Б. Воспоминания / Б. Бюлов. – М. ; Л., 1935. – 562 с.

Бюккенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары / Дж. Бюккенен. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2001. – 400 с.

Вайцеккер Э. фон. Посол Третьего рейха. Воспоминания немецкого дипломата. 1932–1945 / Э. фон Вайцеккер ; пер. Ф. С. Капицы. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 335 с.

Вильгельм П. События и люди 1878–1918: Воспоминания. Мемуары. – Минск : Харвест, 2003. – 464 с.

Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж / К. Б. Виноградов. – М. : Мысль, 1970. – 418 с.

Гофман М. Записки и дневники. 1914–1918 / М. Гофман ; пер. с нем. – Л. : Красная газета, 1929. – 264 с.

Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан ; пер. с нем. – Смоленск : Русич, 2001. – 656 с.

Дирксен фон Г. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / Г. фон Дирксен ; пер. с англ. Н. Ю. Лихачевой. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 445 с.

Дьяков Ю. Л. Фашистский меч ковался в СССР. Красная армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Неизвестные документы / Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева. – М. : Сов. Россия, 1992. – 384 с.

Записки Джемаль-паши. 1913–1919 гг. / пер. с англ. Б. Т. Руденко. – Тифлис, 1923. – 239 с.

Кейтель В. Мемуары фельдмаршала. Победы и поражения вермахта. 1938–1945 гг. / В. Кейтель ; пер. с англ. П. Ю. Никишова – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 351 с.

Кен О. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.): Проблемы. Документы. Опыт комментария. Ч. 1 : декабрь 1928 – июнь 1934 г. / О. Кен, А. Рупасов. – СПб. : Европейский дом, 2000. – 704 с.

Лемке М. К. 250 дней в царской ставке 1914–1915 / М. К. Лемке. – Минск : Харвест, 2003. – 448 с.

Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах : в 2-х т. Т. 1 / Д. Ллойд Джордж. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 656 с.

Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 / Э. Людендорф. – М. : АСТ; Минск : Харвест, 2005. – 800 с.

Майский И. М. Дневник дипломата. Лондон. 1934–1943 : в 2-х кн. Кн. 2, ч. 1 : 4 сентября 1939 – 21 июня 1941 года / И. М. Майский. – М. : Наука, 2009. – 492 с.

Милоков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милоков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.

Моргентау Г. Трагедия армянского народа. История посла Моргентау / Г. Моргентау ; пер. с англ. А. Ю. Фроловой. – М. : Центрполиграф, 2009. – 319 с.

Новиков Н. В. Воспоминания дипломата: (Записки о 1938–1947 годах). – М., 1989.

Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог ; пер. с фр. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 240 с.

Папен Ф. фон. Вице-канцлер Третьего рейха. Воспоминания политического деятеля гитлеровской Германии. 1933–1947 / Франц фон Папен ; пер. с англ. М. Г. Барышникова. – М. : Центрполиграф, 2005. – 590 с.

Переписка Вильгельма II с Николаем II / предисл. М. Н. Покровского. – М. ; Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 198 с.

Риббентроп И. фон. Тайная дипломатия III рейха / И. фон Риббентроп ; пер. с нем. Г. Я. Рудого. – М. : Мысль, 1999. – 448 с.

Русские о Сербии и сербах. Т. I : Письма, статьи, мемуары. – СПб. : Алетей, 2006. – 684 с.

Русский орел на Балканах: Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2001. – 216 с.

Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – Минск : Харвест, 2002. – 368 с.

Соломон (Исецкий) Г. А. Среди красных вождей / Г. А. Соломон (Исецкий). – М. : Современник, 1995. – 326 с.

Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год / П. Судоплатов. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 382 с.

Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов. – М. : Олма-Пресс, 2005. – 700 с.

Танеева (Вырубова) А. А. Страницы моей жизни / А. А. Вырубова. – М. : Благо, 2000. – 320 с.

Тирпиц А. фон. Воспоминания / А. фон Тирпиц. – М. : Воениздат, 1957. – 526 с.

Фалькенгайн Э. фон. Верховное командование 1914–1916 годов в его важнейших решениях / Э. фон Фалькенгайн ; пер. с нем. – М. : Кучково поле, 2014. – 336 с.

Фест И. Гитлер. Биография. Триумф и падение в бездну / И. Фест ; пер. с нем. А. А. Федорова, Н. С. Летневой, А. М. Андропова. – М. : Вече, 2006. – 640 с.

Фишер Л. Жизнь Ленина: в 2-х т. Т. 2 : Гл. 24–52 / Л. Фишер ; пер. с англ. – М. : Книжная лавка – РТР, 1997. – 496 с.

Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 521 с.

Черчилль У. Вторая мировая война : в 3-х кн. / У. Черчилль. – М. : Воениздат, 1991. – Кн. 1, т. 1–2. – 592 с.; Кн. 2, т. 3–4. – 598 с.

Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи / У. Черчилль. – М. : Эксмо, 2003. – 768 с.

Чичерин Г. В. Статьи и речи по вопросам международной политики / Г. В. Чичерин. – М. : Соцэкгиз, 1961. – 515 с.

Чуев Ф. И. Молотов: Полудержавный властелин / Ф. И. Чуев. – М., 2000. – 736 с.

Шарль де Голль. Военные мемуары. Призыв. 1940–1942 годы / Де Голь Шарль ; пер. с франц. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1957. – 824 с.

Шейнис З. Максим Максимович Литвинов: революционер, дипломат, человек / З. Шейнис. – М. : Политиздат, 1989. – 432 с.

Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс : глазами очевидца : в 2-х т. / Р. Шервуд. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1958. – Т. 2. – 678 с.

Шмидт П. Переводчик Гитлера / П. Шмидт ; пер. с англ. Т. В. Шестопаля. – Смоленск : Русич, 2001. – 400 с.

Эмери Л. Моя политическая жизнь / Л. Эмери ; пер. с англ. А. О. Зелениной. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 686 с.

Дослідження

Аветян А. С. Германский империализм на Ближнем Востоке. Колониальная политика германского империализма и миссия Лимана фон Сандерса / А. С. Аветян. – М. : Междунар. отношения, 1966. – 150 с.

Айзенштат М. П. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX в (1815 – середина 1870-х гг.) / М. П. Айзенштат, Т. Н. Гелла. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 1999. – 217 с.

Александров В. В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881–1914 гг.) / В. В. Александров. – М. : Высшая школа, 1963. – 84 с.

Аникеев А. С. Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период «холодной войны» (1945–1957) : монография. / А. С. Аникеев. – М. : Институт славяноведения РАН, 2002. – 312 с.

Архірейський Д. В. Розвиток зовнішньої торгівлі Радянських Росії та України за доби «Военного комунізму» / Д. В. Архірейський // Історія торгівлі, податків та мита. – 2016. – № 1–2 (13–14). – С. 203–219.

Ахтамзян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920–1933 гг. По новым документам / А. А. Ахтамзян // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С. 3–24.

Ахтамзян А. А. Профили Рапальской дипломатии: очерки / А. А. Ахтамзян. – М. : МГИМО-Университет, 2009. – 288 с.

Ачкіназі Б. О. Ставлення до «німецького питання» у політичних колах Франції після закінчення Першої світової війни / Б. О. Ачкіназі // Вопросы германской истории. – 2001. – Вып. 27. – С. 187–197.

Ачкіназі Б. О. Уряд Р. Пуанкаре і Рапальська угода радянської Росії з Німеччиною 1922 р. / Б. О. Ачкіназі // Вопросы германской истории. – 2009. – Вып. 36. – С. 207–219.

Балканские исследования. Вып. 3 : Освободительные движения на Балканах. – М. : Наука, 1978. – 328 с.

Балканские исследования. Вып. 4 : Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и Балканы. – М. : Наука, 1978. – 380 с.

Балканские исследования. Вып. 8 : Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). – М. : Наука, 1982. – 288 с.

Балканские исследования. Вып. 9 : Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. – М. : Наука, 1984. – 432 с.

Балканские исследования. Россия и славяне. Политика и дипломатия : материалы междунар. науч. конф. «Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.» (Москва, 25–27 июня 1991 г.). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1992. – Вып. 15. – 224 с.

Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М. : Наука, 1991. – 349 с.

Барышников С. Коллаборационизм в странах Центральной и Восточной Европы и на Украине [Электронный ресурс] / С. Барышников. – Режим доступа: materik.ru/pda/rubric/detail.php?ID=10206.

Безыменский Л. А. Гитлер и Сталин перед схваткой / Л. А. Безыменский. – М. : Вече, 2002. – 512 с.

Безыменский Л. А. Накануне. Переговоры В. М. Молотова в Берлине в ноябре 1940 г. / Л. А. Безыменский, С. А. Горлов // Международная жизнь. – 1991. – № 8. – С. 104–119.

Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война / Ж.-Ж. Беккер. – М. : АСТ Астрель, 2006. – 160 с.

Белоусова З. С. Советский Союз: поиски безопасности / З. С. Белоусова // Европа между миром и войной. – М. : Наука, 1992. – С. 102–129.

Белоусова З. С. Вызов капитализму: советский фактор в мировой политике / З. С. Белоусова, Д. Г. Наджафов // XX век. Многообразие, противоречивость, целостность. – М., 1996. – С. 54–107.

Белоусова З. С. Франция и европейская безопасность 1929–1939 / З. Белоусова. – М. : Наука, 1976. – 419 с.

Бестужев И. В. Борьба в России по вопросам внешней политике в 1906–1910 гг. / И. В. Бестужев. – М. : Наука, 1961. – 408 с.

Блок А. Стихотворения. Поэмы. Театр. Статьи и речи / А. Блок. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1946. – 662 с.

Богомолов С. А. Британская Южная Африка в последней трети XIX века: выбор модели развития / С. А. Богомолов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2010. – Т. 12, № 6 (38). – С. 159–163.

Бойко В. С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х годов / В. С. Бойко // Восток. – 1998. – № 4. – С. 38–51.

Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева ; Ин-т славяноведения РАН. – М. : Наука, 2003. – 463 с.

Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса // Исторический архив. – 1962. – № 5. – С. 113–147.

Бочкарева С. И. Сербско-турецкие отношения в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX в. / С. И. Бочкарева // Советское славяноведение. – 1977. – № 4. – С. 29–44.

Брендон П. Упадок и разрушение Британской империи 1781–1997 / П. Брендон. – М. : АСТ, 2010. – 960 с.

Бросчат М. Закат тысячелетнего рейха / М. Бросчат ; пер. с нем. В. Кузнецова. – М. : Яуза : Эксмо, 2005. – 288 с.

Буллок А. Гитлер и Сталин. Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание : в 2 т. Т. II / А. Буллок ; пер. с англ. – Смоленск : Русич, 1998. – 688 с.

Бураков Ю. На пути к Великой войне: политика Великобритании в Африке на рубеже XIX–XX веков / Ю. Бураков, Л. Питлëваная // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн) : монография / [Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.] ; науч. ред. С. С. Троян. – Киев, 2016. – С. 20–39.

Бурбига В. А. Македонія в грецькій «мегалі ідеа» (сер. XIX – поч. XX ст.) / В. А. Бурбига, М. В. Тортіка // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. – Харків, 2010. – Вып. 30. – С. 47–53.

Бурбига В. А. Российская печать о путях решения македонской проблемы накануне Балканских войн. 1908–1912 / В. А. Бурбига. // Македония. Проблемы истории и культуры. – М., 1999. – С. 123–141.

Буркут І. Г. Сербія і сараєвський замах: політична ціна історичних міфів / І. Г. Буркут // Історична панорама : зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Рута, 2004. – Вып. II. – С. 20–38.

Буханов В. А. Германская экономическая экспансия в Юго-Восточной Европе в период аншлюса Австрии и захвата Чехословакии (ноябрь 1937 – март 1939) / В. А. Буханов // Международные отношения на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время. – Свердловск, 1978. – С. 25–41.

Быков М. Миссия фрейлины Маши В. Забытые страницы Великой войны [Электронный ресурс] / М. Быков. – Режим доступа: <http://pochta-rovevaya.ru/aboutarmy/history/zabytyye-stranitsy-velikoy-voynuy/a239707.html>

Бычков Ю. Е. Черногория: от прошлого к настоящему. Страницы истории Черногории и российско-черногорских отношений / Ю. Е. Бычков. – М. : Декоративное искусство, 2008. – 368 с.

В «пороховом погребѣ Европы». 1878–1914 гг. – М. : Индрик, 2003. – 544 с.

Валева Е. Л. Болгария в начале Второй мировой войны : драма страны и царя Бориса III / Е. Л. Валева // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. – СПб., 2002. – С. 292–306.

Валерин Р. От разрыва до восстановления англо-советских отношений / Р. Валерин. – М. : Московский рабочий, 1930. – 108 с.

Валюх Л. І. Політичні дискусії в Англії з питань колоніальної політики в Африці 1881–1899 рр. : дис. ... канд. іст. наук / Л. І. Валюх. – Чернівці, 2008.

Васильева Н. Балканский тупик?.. (Историческая судьба Югославии в XX веке) / Н. Васильева, В. Гаврилов. – М. : Гея итерум, 2000. – 480 с.

Ватлин А. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы / А. Ватлин. – М.: РОССПЭН, 2009. – 374 с.

Ватлин А. Ю. Коминтерн: первые десять лет : исторические очерки / А. Ю. Ватлин. – М. : Россия молодая, 1993. – 142 с.

Ватлин А. Ю. Международная стратегия большевизма на исходе Первой мировой войны / А. Ю. Ватлин // Вопросы истории. – 2008. – № 3. – С. 72–82.

Ватлин А. Ю. Советская республика в Баварии: история политических мифов / А. Ю. Ватлин // Новая и новейшая история. – 2013. – № 4. – С. 32–49.

Верг А. Россия в войне, 1941–1945 / А. Верг ; пер. с англ. – Смоленск : Русич, 2003. – 666 с.

Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии / В. И. Виноградов. – М. : Мысль, 1978. – 295 с.

Виноградов В. Н. Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 2005. – 302 с.

Виноградов В. Н. Восточный вопрос и Балканы / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 61–79.

Виноградов В. Н. Двуглавый российский орел на Балканах. 1683–1914 / В. Н. Виноградов. – М. : Индрик, 2010. – 480 с.

Виноградов В. Н. Первая мировая война. Великодержавная дипломатия в «пороховом погребе» Европы / В. Н. Виноградов // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 43–53.

Виноградов К. Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. Пролог Первой мировой войны / К. Б. Виноградов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1964. – 160 с.

Виноградов К. Б. Мировая политика 60-80 гг. XIX века: События и люди / К. Б. Виноградов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 168 с.

Виноградов К. Б. Основные особенности политики Австро-Венгрии на Балканах. 1905–1913 / К. Б. Виноградов. – М. : Наука, 1966. – 356 с.

Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 / В. Випперман ; пер. с нем. А. И. Федотова. – Новосибирск : Сиб. хронограф, 2000. – 229 с.

Віднянський С. В. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. / С. В. Віднянський // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 23. – С. 9–35.

Віднянський С. В. Перша світова війна і її вплив на країни та народи Центральної і Східної Європи / С. В. Віднянський // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100 річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн) : монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ : Пріоритети, 2014. – С. 30–39.

Віднянський С. В. Розпад Австро-угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі / С. В. Віднянський // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія. – Ужгород : Говерла, 2001. – Вип. 27. – С. 61–68.

Волков В. К. Англо-франко-советские переговоры 1939 г. и их отражение в югославских дипломатических документах / В. К. Волков // Международные отношения на Балканах. Балканские исследования. Вып. 1. – М., 1974. – С. 160–175.

Волков В. К. Призрак и реальность «Барбароссы» в политике Сталина (весна – лето 1941 г.) / В. К. Волков // Вопросы истории. – 2003. – № 6. – С. 31–58.

Волков В. К. Советско-германские отношения во второй половине 1940 года / В. К. Волков // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 3–16.

Волков В. К. Советско-югославские отношения в начальный период Второй мировой войны в контексте мировых событий (1939–1941 гг.) / В. К. Волков // Советское славяноведение – 1990. – № 6. – С. 3–17.

Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. – М. : Наука, 1978. – 435 с.

Вяткина Р. Р. Англо-бурская война в русских документах / Р. Р. Вяткина // Преподавание истории в школе. – 1991. – № 4. – С. 14–27.

Газин В. П. Німецька революція 1918–1919 рр. у дзеркалі сучасності / В. П. Газин // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. Вип. 5. – С. 195–200.

Газин В. П. Локарно и проблема «мирной ревизии» Версальского договора в 1925–1927 гг. / В. П. Газин // Политика великий держав в Центральной Европе, на Балканах и Ближнем Востоке в новейшее время: сб. науч. трудов. – Свердловск, 1989. – С. 16–26.

Генис В. Советская Россия и Гилянская революция / В. Генис // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 3. – С. 37–42; № 4. – С. 42–47.

Генис В. Л. Большевики в Гиляне: провозглашение Персидской советской республики / В. Л. Генис // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 64–80.

Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Герлиц ; пер. с англ. С. В. Лисогорского. – М. : Центрполиграф, 2005. – 478 с.

Гешов И. Балканская война 1912–1913 [Электронный ресурс] / И. Гешов // Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М. : АСТ ; СПб., 2003. – Режим доступа: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Ivan_Evst_Geshov_Balkanskij_sozuj.pdf

Гибианский Л. Я. Югославский кризис начала 1941 года и Советский Союз / Л. Я. Гибианский // Война и политика, 1939–1941. – М., 2000. – С. 207–225.

Гибианский Л. Я. Военный переворот в Югославии 27 марта 1941 года: общественные устремления и внешнеполитические условия / Л. Я. Гибианский // Славяноведение. – 2010. – № 5. – С. 36–52

Гибианский Л. Я. СССР и «первая Югославия» накануне и в момент ее гибели / Л. Я. Гибианский // Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. / отв. ред. В. К. Волков. – СПб., 2005. – С. 279–299.

Гибианский Л. Я. Югославия в балканской и европейской политике в начале Второй мировой войны: попытка лавирования и ее крах / Л. Я. Гибианский // Вестник МГИМО – Университета. Специальный выпуск к 70-летию начала Второй мировой войны. – М., 2009. – С. 271–290.

Гибианский Л. Я. Югославия в период Второй мировой войны / Л. Я. Гибианский // Югославия в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. – М., 2011. – С. 305–487.

Гилленсен В. М. Повстанческое движение в Средней Азии и советско-афганские отношения в 1920-е – начале 1930-х годов / В. М. Гилленсен // Восток. – 2002. – № 2. – С. 56–69.

Гиленсен В. М. Сотрудничество Красной Москвы с Энвер-пашой и Джемаль-пашой / В. М. Гиленсен // Восток. – 1996. – № 3. – С. 45–63.

Гиренко Ю. С. Сталин – Тито / Ю. С. Гиренко. – М. : Политиздат, 1991. – 449 с.

Гирс А. А. Австро-Венгрия, Балканы и Турция: задачи войны и мира / А. А. Гирс. – Петроград : Огни, 1917. – 75 с.

Гончаренко А. В. Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великої Британії та Росії у період Східної кризи 1875–1878 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / А. В. Гончаренко ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2004.

Гончаренко Л. Л. Отто фон Бісмарк і колоніальна політика Німеччини, 1871–1890 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Гончаренко Л. Л. – Луганськ, 2011.

Горлов С. А. Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия) / С. А. Горлов. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 352 с.

Горохов В. Н. История международных отношений. 1918–1939 / В. Н. Горохов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 288 с.

Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны / В. В. Готлиб. – М. : Изд-во социально-экономической лит., 1960. – 604 с.

Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII – XIX в. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений) / В. П. Грачев. – М. : Наука, 1990. – 198 с.

Гренвилл Дж. История XX века. Люди, События, Факты / Дж. Гренвилл; пер. с англ. О. Суворов. – М. : Аквариум, 1990. – 896 с.

Григорьянц Т. Ю. Проблема сфер интересов СССР и Германии накануне и во время визита В. М. Молотова в Берлин в ноябре 1940 г. / Т. Ю. Григорьянц // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941). – М., 1992. – С. 32–55.

Гришин А. В. Установление и развитие советско-афганских отношений в первой половине 1920-х годов / А. В. Гришин // Проблемы истории советского государства и общества. – Брянск, 2002. – Вып. 1. – С. 114–131.

Гришина Р. П. Власть и общество. Болгария 1912–1913 гг. // Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.): сб. статей. – СПб., 2009. – С. 146–161.

Гришина Р. П. Коминтерн, РКП(б) и курс Болгарской коммунистической партии на подготовку нового вооруженного восстания в первой половине 1924 года / Р. П. Гришина // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 29–42.

Гришина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации / Р. П. Гришина // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 3–8.

Гришина Р. П. Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии в свете новых документов / Р. П. Гришина // Новая и новейшая история. – 1996. – № 5. – С. 175–194; № 6. – С. 136–151.

Давидсон А. Б. Англо-бурская война и Россия / А. Б. Давидсон, И. И. Филатова // Новая и новейшая история. – 2000. – № 1. – С. 31–51.

Давидсон А. Б. Образ Британии в России XIX и XX столетий / А. Б. Давидсон // Новая и новейшая история. – 2005. – № 5. – С. 51–64.

Давидсон А. Б. Сесил Родс – строитель империи / А. Б. Давидсон. – М. ; Смоленск, 1998. – 448 с.

Давидсон А. Сесиль Родс и его время / А. Давидсон. – М. : Мысль, 1984. – 367 с.

Даниленко Р. «Німецьке питання» в зовнішній політиці США в 40-х рр. XX століття [Електронний ресурс] // Наука. Освіта. Молодь. – С. 85–87. Режим доступу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2015_1/31.pdf

Данченко С. И. Развитие сербской государственности и Россия 1878–1903 гг. / И. С. Данченко / отв. ред. И. В. Чуркина. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1996. – 421 с.

Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма: Ист. очерки. Документы и материалы. Т. 1 / В. И. Дашичев. – М., 1973.

Двести лет новой сербской государственности. К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. – СПб. : Алетей, 2005. – 406 с.

Дебидур А. Дипломатическая история Европы. Т. 2 / А. Дебидур. – М. : Гос. изд-во иностранной лит-ры, 1947. – 544 с.

Дейтон Л. Вторая мировая: ошибки, промахи, потери / Л. Дейтон. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 672 с.

Деларю Ж. История гестапо / Ж. Деларю; пер. с англ. М. С. Кузнецовой – М. : Центрполиграф, 2004. – 415 с.

Демидов С. В. Внешняя политика и дипломатия Великобритании между двумя мировыми войнами / С. В. Демидов // Очерки истории Великобритании XVII–XX веков : монография. – М. ; Рязань, 2002. – С. 158–207.

Дешко И. Ф. К вопросу о военных отношениях между Германией и СССР (1920–1933 гг.) / И. Ф. Дешко // Рапальская политика: истоки, традиции и современность : тез. докл. и сообщений участников науч. семинара, Минск, 25–27 мая 1992 г. – Минск, 1992.

Джолл Д. Истоки первой мировой войны / Д. Джолл; пер. с англ. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 416 с.

Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы / П. Джонсон. – М. : Анупис : ТОО ВИЛАД, 1995. – 527 с.

Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В. М. Джордан; пер. с англ. И. Ззавича. – М. : Госполитиздат, 1945. – 304 с.

Достян И. С. Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. / И. С. Достян. – М. : Наука, 1972. – 368 с.

Драбкин Я. С. Революция 1918–1919 гг. в Германии. Краткий очерк / Я. С. Драбкин. – М. : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1958. – 444 с.

Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским господством. 1884–1915 / Х. Дрекслер. – М. : Наука, 1987. – 292 с.

Дьяконова И. А. Сепаратные контакты царской России и кайзеровской Германии в Первую мировую войну / И. А. Дьяконова // Вопросы истории. – 1984. – № 4. – С. 83–90.

Дюллен С. Сталин и его дипломаты: Советский Союз и Европа, 1930–1939 г. / С. Дюллен; пер. с фр. Э. М. Кустовой. – М. : РОССПЭН, 2009. – 319 с.

Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблемы сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. / Н. П. Евдокимова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 166 с.

Европа в новое и новейшее время. – М. : Наука, 1966. – 687 с.

Европа между миром и войной. – М. : Наука, 1992. – 224 с.

Емец В. А. А. П. Извольский: Министр – неудачник или реформатор? / В. А. Емец // Новая и новейшая история. – 1993. – № 1. – С. 131–152.

Емец В. А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны. Взаимоотношения России с союзниками по вопросам ведения войны : монография / В. А. Емец. – М. : Наука, 1977. – 367 с.

Ерофеев Н. А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н. А. Ерофеев. – М. : ИМО, 1959. – 263 с.

Ерусалимский А. Бисмарк: дипломатия и милитаризм / А. Ерусалимский. – М. : Наука, 1968. – 286 с.

Ерусалимский А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. Ерусалимский. – М. : Академия наук СССР, 1951. – 608 с.

Славич Б. Історія Балкан. XVIII і XIX століття / Б. Славич ; пер. з англ. Р. А. Семків. – Київ : Свенас, 2003. – 512 с.

Славич Б. Історія Балкан. XX століття / Б. Славич ; пер. з англ. Р. А. Семків. – Київ : Свенас, 2004. – 600 с.

Жебокрицкий В. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. / В. Жебокрицкий. – Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1960. – 300 с.

Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. / В. А. Жебокрицкий. – Киев : Изд-во Киевского ун-та, 1961. – 300 с.

Жебокрицкий В. А. З історії виникнення Балканської війни 1912 р. / В. А. Жебокрицкий // Наукові записки Інституту Історії України. – Київ, 1952. – Т. 4. – С. 82–105.

Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912–1913 гг. / П. В. Жогов. – М. : Наука, 1969. – 396 с.

За балканскими фронтами Первой мировой войны / ред. В. Н. Виноградов. – М. : Индрик, 2002. – 540 с.

Заболотный В. М. Англо-бурская война 1899–1902 гг.: начало упадка Британской империи / В. М. Заболотный // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Всеобщая история. – 2011. – № 3. – С. 63–73.

Загладин Н. В. История успехов и неудач советской дипломатии / Н. В. Загладин. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 232 с.

Задохин А. Г. Пороховой погреб Европы / А. Г. Задохин, А. Ю. Низовский. – М. : Вече, 2000. – 416 с.

Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне / К. А. Залесский. – М. : АСТ, 2003. – 894 с.

Захаров В. В. Военные аспекты взаимоотношений СССР и Германии: 1921 – июнь 1941 г. / В. В. Захаров. – М.: Изд-во Гуманитарной академии МО РФ, 1992. – 235 с.

Зеленина Л. В. Черное море: «русские берега у турецкого озера»? (Заметки о XVIII веке) / Л. В. Зеленина, В. И. Шеремет // XVIII век: славянские и балканские народы и Россия. – М. : Наука, 1998. – С. 99–118.

Земан З. Парвус – купец революции / З. Земан, В. Шарлау. – Нью-Йорк : Телекс, 1991. – 330 с.

Зубачевский В. А. Геополитические планы Германии, Польши, Советской России в период польско-советской войны 1920 г. / В. А. Зубачевский // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 41–49.

Зубачевский В. А. Советская политика на северо-востоке Центральной Европы в начале 1920-х годов / В. А. Зубачевский // Отечественная история. – 2004. – № 3. – С. 116–127.

Иванов А. Г. Рейнский кризис 1936 г. и крушение системы Локарно / А. Г. Иванов // Актуальные проблемы международных отношений. XX век : сб. науч. тр. – Краснодар, 2002. – С. 7–39.

Иванов Л. Мировая политика после Версаля / Л. Иванов. – М. : Московский рабочий, 1927. – 110 с.

Иванов Л. Н. Очерки международных отношений в период второй мировой войны / Л. Н. Иванов. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 276 с.

Ивашин Н. Ф. Международные отношения и внешняя политика СССР в период второй мировой войны / Н. Ф. Ивашин. – М. : ВПШ, 1954.

Игнатьев А. В. Внешняя политика России. 1907–1914. Тенденции. Люди. События / А. В. Игнатьев. – М. : Наука, 2000. – 233 с.

Игнатьев А. В. Последний царь и внешняя политика / А. В. Игнатьев // Вопросы истории. – 2006. – № 6. – С. 3–23.

Игнатьев А. В. Свообразие российской внешней политики на рубеже XIX – XX вв. / А. В. Игнатьев // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 32–43.

Илюхина Р. М. Лига Наций 1919 – 1934 / Р. М. Илюхина. – М. : Наука, 1982. – 357 с.

Империалистическая война. Ее причины и следствия : сб. статей / под ред. К. Шелавина. – Л. : Прибой, 1924. – 184 с.

Индукаева Н. С. Политика США в отношении Германии в 1922 – 1925 гг. / Н. С. Индукаева. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1986. – 154 с.

Исаева О. Н. Македонский фактор балканской политики Российской империи / О. Н. Исаева // Новая и новейшая история : межвуз. сб. науч. тр. / под ред. В. С. Мирзеханова. – Саратов, 2008. – С. 120–133.

Искендеров А. А. Очерки истории советского общества / А. А. Искендеров // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 75–95.

Искендеров А. А. Очерки новейшей истории советского общества / А. А. Искендеров // Вопросы истории. – 2002. – № 5. – С. 69–91.

Исламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14–46.

Исламов Т. М. Восточная Европа в силовом поле великих держав. Трансильванский вопрос. 1940–1946 гг. / Т. М. Исламов, Т. А. Покивайлова Т. А. – М. : Индрик, 2008. – 240 с.

Исламов Т. М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVII–XIX вв. / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 4. – С. 11–40.

Израэлян В. П. Дипломатия в годы войны (1941–1945) / В. П. Израэлян. – М. : Междунар. отношения, 1985. – 480 с.

История Африки в XIX – начале XX в. / ред. коллегия: А. Б. Летнев, В. А. Субботин (отв. ред.), М. Ю. Френкель. – М. : Наука, 1984. – 584 с.

История Венгрии : в 2-х т. Т. 2. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1972. – 440 с.

История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны) / отв. ред. В. Н. Виноградов. – М. : КРАСАНД, 2012. – С. 251–287.

История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции) / редкол.: В. А. Емец [и др.]. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 672 с.

История внешней политики СССР. 1917–1985 : в 2-х т. Т. 1. 1917–1945 гг. – М. : Наука, 1986. – 534 с.

История дипломатии. Т. 2 : Дипломатия в новое время (1871–1914 гг.) / под ред. акад. А. А. Громько. – М. : Госполитиздат, 1963. – 820 с.

История дипломатии. Т. 3 : Дипломатия на первом этапе общего кризиса капиталистической системы / под ред. А. А. Громыко. – М.: Политиздат, 1965. – 832 с.

История дипломатии. Т. 4 : Дипломатия в годы Второй мировой войны / под ред. акад. А. А. Громыко. – М.: Госполитиздат, 1975. – 756 с.

История Италии : в 3-х т. Т. 2. – М.: Наука, 1970. – 608 с.

История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки / Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2002. – 413 с.

История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. / под общ. ред. В. Г. Трухановского. Т. 1 : 1917–1939 гг. / ред. тома А. А. Ахтамзян. – М.: Междунар. отношения, 1967. – 440 с.

История международных отношений и внешней политики СССР : в 3-х т. 1917–1987. Т. 1 : 1917–1945 / под ред. И. А. Кирилина. – М.: Междунар. отношения, 1986. – 414 с.

История Югославии : в 2-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 430 с.

Ихсаноглу Э. История Османского государства, общества и цивилизации : в 2-х т. Т. 1. – М.: Восточная литература, 2006. – 367 с.

Кабанов В. И. До 85-річчя укладання радянсько-німецької торгово-економічної угоди / В. И. Кабанов, О. М. Слісаренко // Вопросы германской истории. – 2011. – С. 182–190.

Кантор Ю. З. Заключая дружба Секретное сотрудничество СССР и Германии в 1920–1930-е годы / Ю. З. Кантор. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.

Картунова А. И. Москва и Северный поход национально-революционной армии Китая / А. И. Картунова // Восток. – 1998. – № 3. – С. 33–46.

Картъе Р. Тайны войны. После Нюрнберга / Р. Картъе. – М.: Вече, 2005. – 448 с.

Кейнс Дж. М. Экономические последствия Версальского мирного договора / Дж. Кейнс. – М.: ГИЗ, 1922. – 168 с.

Кирнос Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / Лорд Кирнос : пер. с англ. М. Пальникова. – М.: Крон-Пресс, 1999. – 696 с.

Киреев Н. Г. История Турции XX век / Н. Г. Киреев. – М.: Крафт, 2007. – 608 с.

Кирей Н. И. Этнография народов Африки [Электронный ресурс] / Н. И. Кирей. – Режим доступа: http://www.historicus.ru/kirei_etnografiya_narodov_Afriki/

Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер ; пер. с англ. В. В. Львова / послесл. Г. А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.

Клышевич М. К вопросу о становлении германо-советских отношений в 1917–1922 годах / М. Клышевич // Вестник Рязанского гос. университета. История. Ист. науки. – 2010. – № 27. – С. 5–8.

Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло / И. К. Кобляков. – М.: Политиздат, 1954. – 252 с.

Константинополь и проливы (Очерки из истории дипломатии накануне мировой войны) // Красный архив. – 1924. – № 6. – С. 48–76.

Краснов В. Г. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления / В. Г. Краснов, В. О. Дайнес. – М.: Олма-Пресс, 2000. – 510 с.

Кривогуз И. М. Судьба и наследие Коминтерна / И. Кривогуз // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6. – С. 3–21.

Кросс Б. Б. Константиноцкое свидание (из истории русско-румынских дипломатических отношений накануне первой мировой войны) / Б. Б. Кросс // Ученые записки Шуйского государственного педагогического института. – 1959. – № 8. – С. 214–236.

Крюков М. В. Извилистый путь к альянсу: Советская Россия и Сунь-Ятсен (1918–1923) / М. В. Крюков // Проблемы Дальнего Востока. – 1999. – № 2. – С. 108–117.

Кудряченко А. Перша світова війна та її наслідки для світу / А. Кудряченко // Перша світова війна: історичні долі держав і народів. (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : зб. наук. праць. – Київ : Фенікс, 2015. – С. 22–29.

Кульчицький С. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) / С. Кульчицький, О. Павлюк, М. Кірсенко // Нариси з історії дипломатії України / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Альтернативи, 2001. – С. 397–490.

Купчик О. Р. УСРР у радянській міжнародній політиці (1919–1923 рр.) / О. Р. Купчик, Л. В. Прокопчук // Науковий вісник дипломатичної академії України. : наук. журн. / Дип. акад. України. – Київ, 2009. – Вип. 15. – С. 428–433.

Кущаров П. Независимость Болгарии и русская дипломатия (1908 год) / П. Кущаров // Международная жизнь. – 1998. – № 1. – С. 101–112.

Кынин Г. П. Антигитлеровская коалиция и послевоенное устройство Германии / Г. П. Кынин // Международная жизнь. – 1996. – № 8. – С. 94–101.

Кынин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1941–1943 гг. Обзор документов / Г. П. Кынин // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 91–113; № 4. – С. 92–114.

Лависс Э. История XIX века : пер. с франц. / Э. Лависс, А. Рамбо. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т. 4, ч. 2 : 1815–1847. – 380 с.; 1939. – Т. 7, ч. 1 : Конец века. 1870–1900. – 580 с.; 1939. – Т. 8, ч. 2. – 366 с.

Лакішик Д. М. Німецьке питання наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки у зовнішній політиці США / Д. М. Лакішик // Актуальні проблеми всевітньої історії: конфлікти як складова міжнародних відносин : зб. наукових праць. – Київ, 2014. – С. 99–113.

Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин / А. Г. Латышев. – М.: Март, 1996. – 336 с.

Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919–1925 / И. М. Лемин. – М.: Госполитиздат, 1947. – 488 с.

Липтаи Э. Венгерская Советская Республика / Э. Липтаи. – М.: Мысль, 1970. – 420 с.

Ллойд Джордж Д. Европейский хаос / Д. Ллойд Джордж. – Л.; М., 1924.

Ллойд Джордж Д. Мир ли это? Европейский кризис 1922–1923 годов : пер. с англ. / Д. Ллойд-Джордж. – М.: URSS, 2009. – 248 с.

Лорей Г. Операции германо-турецких морских сил в 1914–1918 гг. / Г. Лорей ; пер. с нем. Е. Шведе ; предисл. И. Лудри ; примеч. Н. Новикова. – М.: Воениздат, 1937. – 498 с.

Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг.: Военно-политический очерк / Е. Ф. Лудшувейт. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 386 с.

Лукоянов И. В. Россия и сепаратный мир (1914–1917 гг.): из внешнеполитической во внутривнутриполитическую проблему / И. В. Лукоянов // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2014. – № 9. – С. 80–93.

Луценко С. М. Німецькі колоніальні співтовариства в Африці: формування і повсякденне життя (1884–1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / С. М. Луценко. – Дніпро, 2017.

Лысов А. А. Великие державы и Сербия (Из истории международного положения Сербии в конце XVIII – 70-е годы XIX в.) : монография / А. А. Лысов. – Донецк, 2005. – 256 с.

- Макаренко П. В. Нарком Г. В. Чичерин и советская внешняя политика. [Электронный ресурс] / П. В. Макаренко. – Режим доступа : <http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/349/image/349-105.pdf>
- Макаров В. Т. Новые данные о деятельности американской администрации помощи (АРА) в России / В. Т. Макаров, В. С. Христофоров // Новая и новейшая история. – 2006. – № 5. – С. 230–243.
- Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М. : АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 542 с.
- Маначинский А. Я. Югославия: приговор вынесен / А. Я. Маначинский. – Київ : Румб, 2005. – 288 с.
- Мартиненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. / А. К. Мартиненко. – Київ : Наукова думка, 1967. – 292 с.
- Машевський О. П. Дипломатія Німеччини під час Боснійської кризи 1908–1909 років / О. П. Машевський // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № 18–19. – С.144–152.
- Машевський О. П. Питання Чорноморських проток у політиці Антанти в період Боснійської кризи (1908–1909 рр.) / О. П. Машевський // Наукові праці : наук.-метод. журн. – Миколаїв, 2009. – Т. 104, вип. 91. Історичні науки. – С. 126–131.
- Маяковский В. Коммунисты, все руки тянутся к вам... [Электронный ресурс] / В. Маяковский. – Режим доступа : <http://stih.su/kommunisty-vse-ruki-tyanutsya-k-vam/>
- Медведев Ж. А. План «Барбаросса» / Ж. А. Медведев, Р. Медведев // Вопросы истории. – 2002. – № 6. – С. 14–35.
- Медяков А. С. Югославская политика Андраши (1867–1871 гг.) / А. С. Медяков // Центральная Европа в новое и новейшее время. – М., 1998. – С. 152–174.
- Международные отношения на Балканах 1815–1830 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1983. – 295 с.
- Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1986. – 360 с.
- Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / отв. ред. В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1986. – 415 с.
- Мельгунов С. П. Легенда о сепаратном мире (канун революции) / С. П. Мельгунов. – Париж, 1957. – 505 с.
- Мельников Д. Адольф Гитлер – преступник № 1 / Д. Мельников, Л. Черная. – М. : Яуза, 2004. – 544 с.
- Миколенко Д. В. Македонське питання у 1878–1919 рр. / Д. В. Миколенко : навч. посіб. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 119 с.
- Мировые войны XX века : в 4-х кн. Кн. 1 : Первая мировая война : ист. очерк / отв. ред. Г. Д. Шкундин. – М. : Наука, 2002. – 686 с.; Кн. 3 : Вторая мировая война : ист. очерк / отв. ред. Е. Н. Кульков. – М. : Наука, 2005. – 595 с.
- Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн) : монография / [Троян С. С., Головкин Н. Л., Фисанов В. П. и др.] ; науч. ред. С. С. Троян. – Киев : Ника-Центр, 2016. – 256 с.
- Млечин Л. МИД. Министры иностранных дел. Тайная дипломатия Кремля / Л. Млечин. – М. : Центрполиграф, 2003. – 669 с.
- Могилевич А. А. На путях к мировой войне 1914–1918 гг. / А. А. Могилевич, М. Э. Айрапетян. – М. : Госполитиздат, 1940. – 296 с.
- Можно ли было предотвратить апрельскую войну? Новые документы о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении 1941 г. // Вестник МИД СССР. – 1989. – № 15 (49), 15 августа. – С. 55–63.
- Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2002. – 352 с.
- Мортон А. Л. История Англии / А. Л. Мортон ; пер. с англ. Н. Чернявской. – М. : Изд-во иностранной лит., 1950. – 464 с.
- Мошкин С. В. Советская военная экспедиция в Афганистан в 1929 году / С. В. Мошкин // Военный комментатор. – Екатеринбург, 2003. – № 1. – С. 14–22.
- Мульгатули П. В. Внешняя политика Императора Николая II (1894–1917) / П. Мульгатули. – М. : ФИВ, 2012. – 839 с.
- Мурхед А. Борьба за Дарданеллы. Решающее сражение между Турцией и Антантой / А. Мурхед. – М. : Центрполиграф, 2004. – 383 с.
- Мягков М. Ю. Европа между Рузвельтом и Сталиным. 1941–1945 гг. / М. Ю. Мягков. – М. : Алгоритм, 2017. – 400 с.
- На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. – М. : Индрик, 1997. – 416 с.
- Наринский М. М. Политика Советского Союза в Европе в 20–30-е годы / М. М. Наринский // Российская дипломатия: история и современность: Материалы конференции, посвященной 450-летию создания Посольского приказа: МГИМО, 29 окт. 1999 г. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 369–377.
- Нариси історії Росії : пер. з рос. / за заг. ред. О. О. Чубар'яна. – Київ, 2007. – 800 с.
- Нарочницкий А. Л. Советско-югославский договор 5 апреля 1941 г. о дружбе и ненападении (по архивным материалам) // Новая и новейшая история. – 1989. – № 1. – С. 3–19.
- Наумов А. О. «Рейнский блеф» Гитлера. Ремилитаризация Рейнской области в 1937 году / А. О. Наумов // Новая и новейшая история. – 2011. – № 6. – С. 43–59.
- Наумов А. О. Фашистский интернационал. Покорение Европы / А. О. Наумов. – М. : Вече, 2005. – 448 с.
- Нежинский Л. Н. Была ли военная угроза СССР в конце 20-х – начале 30-х годов? / Л. Н. Нежинский // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 14–30.
- Нежинский Л. Н. Зарождение доктринальных основ советской внешней политики (1917–1921) / Л. Н. Нежинский // Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917–1991. – М. ; Наука, 1993. – С. 23–29.
- Нежинский Л. Н. Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах / Л. Н. Нежинский // Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиск новых подходов. – М. : Междунар. отношения, 1992. – С. 8–62.
- Ненашева З. С. Проблема австрославизма в российском общественном мнении в последние два десятилетия XIX в. / З. С. Ненашева // Славянская идея: история и современность. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1998. – С. 127–146.
- Никитин С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70-е годы XIX в. / С. А. Никитин. – М. : Наука, 1970. – 327 с.
- Никитина И. А. Захват бургских республик Англией (1899–1902) / И. А. Никитина. – М. : Наука, 1970. – 218 с.
- Никифоров К. В. Сербия в середине XIX в. (начало деятельности по объединению сербских земель) / К. В. Никифоров. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1995. – 185 с.
- Никифоров К. В. Сербия на Балканах. XX век / К. В. Никифоров. – М. : Индрик, 2012. – 176 с.

Николаев Л. Н. Угроза войны против СССР (конец 20 – начало 30-х гг.): Реальность или миф? / Л. Н. Николаев // Советская внешняя политика. 1917–1945. Поиски новых подходов. – М. : Междунар. отношения, 1992. – С. 63–90.

Никонова С. В. Антисоветская политика английских консерваторов 1924–1927 / С. В. Никонова. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 244 с.

Никоноров Д. В. Берлинский конгресс, идеи «Великой Сербии», «Великой Болгарии» и российская дипломатия / Д. В. Никоноров // Историки размышляют. – М. : Наука, 2002. – С. 35–54.

Новая история колониальных и зависимых стран / под ред. С. Н. Ростовского [и др.]. – М. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1940. – Т. 1. – 784 с.

Новейшая история Отечества. XX век : в 2-х т. Т. 1 / под ред. А. Ф. Киселева, Э. М. Шагина. – М. : Владос, 1998. – 496 с.

Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны : в 4-х т. Т. 1 : Потеря союзниками Балканского полуострова / Ф. И. Нотович. – М. ; Л. : Академия наук СССР, 1947. – 749 с.

О'Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика 1918–1930 гг. / Т. Э. О'Коннор ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1991. – 320 с.

О कोरोков А. В. Русские добровольцы / А. В. О कोरोков. – М. : Эксмо, 2007. – 368 с.

Ольденбург С. Царствование императора Николая II / С. Ольденбург. – М. : Эксмо, 2003. – 608 с.

Орлова М. И. Революционный кризис 1923 г. в Германии и политика Коммунистической партии / М. И. Орлова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 430 с.

Освобождение Болгарии от турецкого ига : в 3-х т. Т.1 : Освободительная борьба южных славян и Россия. 1875–1877. – М. : Наука, 1961. – 715 с.

Остальцева А. Ф. Англо-русское соглашение 1907 г. / А. Ф. Остальцева. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1977. – 277 с.

Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1994. – 329 с.

Очерки новой и новейшей истории США : в 2-х т. Т. 1. – М. : Наука, 1960. – С. 490 с.

Павленко О. В. Панславизм. Концепция панславизма в славистических исследованиях / О. В. Павленко // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С. 43–60.

Павленко В. Британська історіографія політики умиротворення / В. Павленко, С. Крутько // Вісник Київського національного університету. Серія Історія. – 2012. – № 112. – С. 40–43.

Павлюченко О. В. Россия и Сербия. 1888–1903 (дипломатические отношения, общественные связи) / О. В. Павлюченко. – Київ : Наукова думка, 1986. – 128 с.

Панин С. Б. «Советская угроза» Британской Индии: афганский плацдарм (20-е годы XX в.) / С. Б. Панин // Восток. – 2001. – № 6. – С. 24–35.

Пастухов А. Балканская война 1912–1913 / А. Пастухов // Малье войны первой половины XX века. Балканы. – М. : АСТ, 2003. – 583 с.

Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918 : в 4-х т. Т. 1 : Эволюция взглядов. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – 636 с.

Первая мировая война. Пролог XX века / отв. ред. В. Л. Мальков. – М. : Наука, 1999. – 698 с.

Перга Т. Ю. Роль балканських країн у формуванні нової системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни / Т. Ю. Перга // Перша світова

війна: історичні долі держав і народів. (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : зб. наук. праць. – Київ : Фенікс, 2015. – С. 79–85.

Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій : Колективна монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ : Кондор, 2017. – 280 с.

Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ : Кондор, 2016. – 352 с.

Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : зб. наук. праць // Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України». – Київ : Фенікс, 2015. – 352 с.

Перша та друга світові війни в історії людства (до 100 річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн) : монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ : Пріоритети, 2014. – 316 с.

Петраш О. М. Позиція правлячих кіл Росії та громадська думка щодо англійсько-бурської війни (1899–1902) : дис. ... канд. іст. наук / О. М. Петраш. – Чернівці, 2005.

Петрович Р. Геноцид с благословення Ватикана / Р. Петрович ; пер. с сербск. – Нижний Новгород : Русский купец, 1992. – 112 с.

Петросян Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. Исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М. : Наука, 1990. – 280 с.

Пивоваров Ю. Политическая история России: внешнее и внутреннее измерение [Электронный ресурс] / Ю. Пивоваров. – Режим доступа : <http://voskresensk.prihod.ru>

Пилько Н. С. Словения в годы оккупации / Н. С. Пилько. – СПб. : Алетейя, 2009. – 158 с.

Писарев Ю. А. Новые подходы к изучению истории первой мировой войны / Ю. А. Писарев // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 46–57.

Писарев Ю. А. Балканский союз 1912–1913 гг. и Россия / Ю. А. Писарев // Советское славяноведение. – 1985. – № 3. – С. 53–69.

Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Ю. А. Писарев. – М. : Наука, 1985. – 286 с.

Писарев Ю. А. Освободительное движение югославянских народов Австро-Венгрии. 1905–1914 / Ю. А. Писарев. – М. : Наука, 1962. – 420 с.

Питльована Л. Англійсько-німецькі суперечності на африканському континенті на зламі XIX–XX ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни / Л. Питльована // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф., 3–4 квітня 2015 р. – Вінниця, 2015. – С. 19–25.

Пінцак В. Еволюція німецького питання у зовнішній політиці держав та СРСР у період Другої світової війни / В. Пінцак, О. Онучак // Історична панорама. – 2013. – Вип. 17. – С. 107–124.

Плюта Н. В. Політична боротьба у Франції з питань колоніальної політики в Африці кінець XIX – початок XX століття: історіографія проблеми / Н. В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії. – 2012. – Вип. 23. – С. 548–567.

Полтавський М. А. Баварская Советская республика / М. А. Полтавский. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 124 с.

Попов В. И. Англо-советские отношения (1927–1929) / В. И. Попов. – М. : Изд-во ИМО, 1958. – 191 с.

Поповски В. Историко-политическое и правовое значение Берлинского договора

- 1878 г. для Македонии / В. Поповски // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 35–41.
- Потехин О. В. Боснийська криза 1908–1909 рр. і Перша світова війна: проблеми союзницької співпраці / О. В. Потехин // Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : зб. наук. праць. – Київ : Фенікс, 2015. – С. 71–79.
- Правда. – 1989. – 25 мая. – С. 1.
- Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны / Р. Пуанкаре. – М. : Мир, 1924. – 261 с.
- Пушкаш А. Внешняя политика Венгрии. Февраль 1937 – сентябрь 1939 г. / А. Пушкаш. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 460 с.
- Пятницкий В. И. Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории / В. И. Пятницкий / под общ. ред. А. Е. Тараса. – Минск : Харвест, 2004. – 720 с.
- Ревякин А. В. НКВД и советская внешняя политика на европейском направлении второй половины 1920-х – начале 1930-х гг. / А. В. Ревякин // 200 лет МИД России. Третьи Горчаковские чтения. – М. : МГИМО(У) МИД России, 2003. – С. 116–149.
- Реент О. Перша світова війна і наслідки геополітичних катаклізмів початку ХХ ст. для України / О. Реент // Перша світова війна: історичні долі держав і народів. (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : зб. наук. праць. – Київ : Фенікс, 2015. – С. 30–35.
- Рео Э. Дю. Франция, Германия и СССР. 1936–1939 годы / Э. Дю Рео // СССР, Франция и эволюция Европы в 30-е годы. – М. : Наука, 2003. – С. 215–228.
- Решетникова О. Н. К вопросу о советско-югославском договоре о дружбе и ненападении / О. Н. Решетникова // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в период фашистской агрессии на Балканах и подготовки нападения на СССР (сентябрь 1940 – июнь 1941). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1992. – С. 73–77.
- Ржешевский О. А. Визит А. Идена в Москву в декабре 1941 г. Переговоры с И. В. Сталиным и В. М. Молотовым / О. А. Ржешевский // Новая и новейшая история. – 1994. – № 2; № 3. – С. 100–123.
- Роль религии в формировании южнославянских наций / под ред. И. В. Чуркиной. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 264 с.
- Романенко С. А. Между национальной и пролетарской диктатурой (Милан Недич – Дража Михайлович – Анте Павелич – Йосип Броз Тито) – [Электронный ресурс] / С. А. Романенко. – Режим доступа: srbija.narod.ru/Romanenko.html.
- Романенко С. А. Югославия: История возникновения. Кризис. Распад. Образование независимых государств (национальное самоопределение народов Центральной и Юго-Восточной Европы в XIX – XX в.) / С. А. Романенко. – М. : Издат. центр науч. и учеб. программ, 2000. – 496 с.
- Российско-австрийский альманах: Исторические и культурные параллели. Вып. IV : Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XIX–XX вв.). Памяти В. И. Фрейдзона / отв. ред. С. А. Романенко [и др.]. – СПб. : Алетей, 2011. – С. 335–343.
- Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1995. – 312 с.
- Россия и Италия. Материалы IV конференции советских и итальянских историков. Рим. 1969. – М. : Наука, 1972. – 300 с.
- Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М. : Междунар. отношения, 1999. – 560 с.
- Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж. Ротшильд ; пер. з англ. В. П. Канаша. – Київ : Мегатайт, 2001. – 496 с.
- Рыжиков В. А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории / В. А. Рыжиков. – М. : Междунар. отношения, 1987. – 276 с.
- Рябинин А. А. Балканская война / А. А. Рябинин // Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М. : АСТ, 2003. – С. 122–225.
- Самсонов А. М. Крах фашистской агрессии. 1939–1945. Исторический очерк / А. М. Самсонов. – М. : Наука, 1980. – 728 с.
- Саппа М. М. Борьба за дипломатичне визнання УСРР Німеччиною: обставини укладання Рапальського договору / М. М. Саппа // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 24. – С. 179–183.
- Саттон Э. Уолл-стрит и большевицкая революция / Э. Саттон. – М. : Русская Идея, 1998. – 159 с.
- Семенников В. П. Политика Романовых накануне революции (от Антанты к Германии). По новым документам / В. П. Семенников – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1926. – 247 с.
- Семеняк К. Політика Великої Британії щодо безпеки в Європі у 1925–1939 рр. / К. Семеняк // Етнічна історія народів Європи. – 2016. – Вип. 48. – С. 53–60.
- Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – М. : РОССПЭН, 2000. – 863 с.
- Сидоров А. Ю. История международных отношений. 1918–1939 гг. / А. Ю. Сидоров, Н. Е. Клейменова. – М. : Центрполиграф, 2006. – 640 с.
- Сидоров А. Ю. Спор между Г. В. Чичериным и А. А. Иоффе об основах советской политике в Китае / А. Ю. Сидоров // Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв. : материалы межрегиональной науч. конф. – Тамбов, 2003. – С. 71–80.
- Симбирцев И. Спецслужбы первых лет СССР. 1923–1939 / И. Симбирцев. – М. : Центрполиграф, 2008. – 384 с.
- Сиполс В. Я. На пути к великой Победе: Советская дипломатия в 1941–1945 гг. / В. Я. Сиполс. – М. : Политиздат, 1985. – 496 с.
- Сироткин В. Рижский мир / В. Сироткин // Международная жизнь. – 1988. – № 8. – С. 128–143.
- Системная история международных отношений в двух томах / Под редакцией А. Д. Богатурова. Т. 1 : События 1918–1945 годов. – М. : Культурная революция, 2009. – 480 с.
- Славин Г. М. О советско-югославском Договоре о дружбе и ненападении (1941 г.) / Г. М. Славин // Балканские исследования. – М. : Наука, 1984. – Вып. 9. – С. 232–240.
- Славин Г. М. Освободительная война в Югославии (1941–1945 гг.) / Г. М. Славин. – М. : Наука, 1965. – 152 с.
- Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. – М. : Наука, 2003. – 315 с.
- Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в. – СПб. : Алетей, 2011. – 588 с.
- Случ С. З. Германо-советские отношения в 1918–1941 годы. Мотивы и последствия внешнеполитических решений / С. З. Случ // Славяноведение. – 1995. – № 6. – С. 14–23.
- Случ С. З. Сталин и Гитлер, 1933–1941: расчеты и просчеты Кремля // Отечественная история. – 2005. – № 1. – С. 98–119.
- Смирнова Н. Д. Союзы стран балкано-дунайского региона в системе европейской

безопасности / Н. Д. Смирнова // Европа между миром и войной. – М. : Наука, 1992. – С. 130–151.

Соколов А. К. Курс советской истории. 1917–1940 / А. К. Соколов. – М. : Высш. шк., 199. – 272 с.

Соловьев О. Ф. Обреченный альянс. Заговор империалистов против народов России: 1914–1917 гг. / О. Ф. Соловьев. – М. : Мысль, 1986. – 260 с.

Спиридович А. И. Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг. [Электронный ресурс] / А. И. Спиридович. – М. : Директ-Медиа, 2015. – 1290 с. – Режим доступа : [http // rushistory.org/knigi/velikaya-vojna-i-fevralskaya-revolutsiya-1914-1917-gg.html](http://rushistory.org/knigi/velikaya-vojna-i-fevralskaya-revolutsiya-1914-1917-gg.html)

Стариков Н. С. 1917. Разгадка «русской» революции / Н. С. Стариков. – СПб. : Питер, 2012. – 510 с.

100 лет освобождения балканских народов от османского ига. – М. : Наука, 1979. – 224 с.

100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1878–1978. – М. : Наука, 1978. – 340 с.

Субаев Р. Р. Младотурки у власти: от торжества свободы к новой диктатуре // История Балкан. На переломе эпох (1878–1914). – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2017. – С. 435–483.

Тарас А. Е. Анатомия ненависти (Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв.) / А. Е. Тарас. – Минск : Харвест, 2008. – 832 с.

Тарле Е. В. Европа в эпоху империализма. 1871–1919 гг. Сочинения : в 12 т. / Е. В. Тарле. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 5. – 596 с.

Тимофеев А. Ю. Крест, кинжал и книга: Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912) / А. Ю. Тимофеев. – СПб. : Алетейя, 2007. – 240 с.

Тимофеев А. Ю. Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии. 1941–1945 / А. Ю. Тимофеев. – М. : Вече, 2010. – 416 с.

Тимофеев А. Ю. Сербские союзники Гитлера / А. Ю. Тимофеев. – М. : Вече, 2011. – 272 с.

Тихонов Ю. Н. Роль Г. В. Чичерина в укреплении советско-афганских отношений в 1919–1922 гг. (по архивным материалам) / Ю. Н. Тихонов // Чичеринские чтения. Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв. : материалы межрегиональной науч. конф. – Тамбов, 2003. – С.81–84.

Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М. : Политиздат, 1965. – 582 с.

Толстов С. В. Военно-політичні союзи та коаліційні відносини напередодні та в період Другої світової війни: природа, модальність, специфіка / С. В. Толстов // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 1. – С. 79–108.

Трайнин И. П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад / И. П. Трайнин. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1947. – 308 с.

Троцкий Л. Д. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война / Л. Д. Троцкий. – М. : Директ Медиа, 2015. – 234 с.

Троцкий Л. Д. Пять лет Коминтерна / Л. Д. Троцкий. – М. : Гос. изд-во, 1924. – 612 с.

Троян С. С. Геополітичні зміни під впливом революцій періоду Першої світової війни / С. С. Троян // Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій : колективна монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ: Кондор, 2017. – С. 16–29.

Троян С. С. Революційні зсуви і геополітичні зміни під впливом Першої світової війни / С. С. Троян // Перша та друга світові війни в історії людства (до 100 річчя

початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): монографія / наук. ред. проф. С. С. Трояна. – Київ : Пріоритети, 2014. – С. 50–64.

Троян С. С. Влияв колоніальних завоювань Німеччини наприкінці XIX ст. на перехід до «Світової політики» / С. С. Троян // Вопросы германской истории. – 2005. – С. 188–208.

Троян С. С. Колоніальна діяльність німецьких мандрівників, купців і місіонерів у 40–80-х роках XIX століття / С. С. Троян // Україна-Європа-Світ : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 14. – С. 177–182.

Троян С. С. Німецькі колоніальні товариства 80-х рр. XIX ст.: Німецький колоніальний союз і його діяльність / С. С. Троян // Вопросы германской истории. – 2006. – С. 301–308.

Троян С. С. Німецька колоніальна політика рейхсканцлера Отто фон Бісмарка / С. Троян // Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Серія Історичні науки. – 2015. – Вип. 22. – С. 130–136.

Троян С. С. Ідеологія німецького колоніалізму: теоретико-концептуальний аспект / С. С. Троян // Вопросы германской истории. – 2004. – С. 175–185.

Троян С. С. Колоніальна політика кайзерівської Німеччини у форматі боротьби за «місце під сонцем» (1896–1900 роки) / С. С. Троян // Історична пам'ять. – 2011. – № 1. – С. 95–110.

Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939–1945) / В. Г. Трухановский. – М. : Наука, 1965. – 638 с.

Трухановский В. Г. Новейшая история Англии / В. Г. Трухановский. – М. : Соцэкгиз, 1958. – 592 с.

Туманов А. Г. Англо-бурская война 1899–1902 годов в оценке русских современников // «Запад – Восток» : научно-практический ежегодник. – Йошкар-Ола, 2010. – С. 43–49.

Тэйлор А. Дж. Борьба за господство в Европе (1848–1918) / А. Дж. Тэйлор. – М. : Иностранка, 1958. – 644 с.

Уилер-Беннет Дж. Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии / Дж. Уилер-Беннет. – М. : Центрполиграф, 2009. – 427 с.

Улунян Ар. А. Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в.) // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.) : сб. ст. – СПб., 2006. – С. 318–352.

Улунян Ар. А. Коминтерн и геополитика: балканский рубеж. 1919–1938 / Ар. А. Улунян. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 1997. – 224 с.

Уорт Р. Антанта и русская революция 1917–1918 / Р. Уорт. – М. : Центрполиграф, 2006. – 276 с.

Урибес Э. Правящие круги России и Балканский кризис 1911 г. / Э. Урибес // Исторические записки. – М. : Наука, 1980. – Т. 105. – С. 72–104.

Уткин А. И. Первая мировая война / А. И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с.

Ушаков В. Б. Внешняя политика Германии в период Веймарской республики / В. Б. Ушаков. – М. : ИМО, 1958. – 158 с.

Фей С. Происхождение мировой войны / С. Фей. – М. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1934. – Т. 1. – 390 с.; Т. 2. – 368 с.

Фейс Г. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились / Г. Фейс ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : Центрполиграф, 2003. – 592 с.

Филитов А. М. В Комиссиях Наркоминдела / А. М. Филитов // Вторая мировая

- война. Актуальные проблемы / отв. ред. О. А. Ржешевский. – М. : Наука, 1995. – С. 54–71.
- Филитов А. М. СССР и германский вопрос: Поворотные пункты (1941–1961 гг.) / А. М. Филитов // Холодная война. 1941–1963 гг. Историческая ретроспектива : сб. ст. – М. : Олма-Пресс, 2003. – С. 223–236.
- Финкель К. История Османской империи. Видение Османа / К. Финкель ; пер. с англ. К. Алексеева, Ю. Яблокова. – М. : АСТ, 2010. – 850 с.
- Фирсов Ф. И. Сталин и Коммунистический Интернационал / Ф. И. Фирсов // История и сталинизм. – М. : Наука, 1991. – С. 131–199.
- Фогель Д. Германия и Юго-Восточная Европа / Д. Фогель // Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований. – М. : Наука, 1996.
- Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в. / отв. ред. И. С. Достян. – М. : Наука, 1986. – 430 с.
- Фрейдзон В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.) / В. И. Фрейдзон. – СПб. : Алетейя, 2001. – 318 с.
- Фрейдзон В. И. Хорватский югославизм в 30-90-е годы XIX века // Славяноведение. – 1998. – № 5. – С. 3–17.
- Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Г. Хальгартен ; пер. с нем. – М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961. – 696 с.
- Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года / М. Хейстингс ; пер. с англ. – М. : Альпина нон-фикшн, 2014. – 604 с.
- Хильгер Г. Россия и Германия. Союзники или враги? / Г. Хильгер, А. Мейер ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : Центрполиграф, 2008. – 415 с.
- Хитрова Н. И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70 х годах XIX в. / Н. И. Хитрова. – М. : Наука, 1979. – 336 с.
- Хромов С. С. Леонид Красин: неизвестные страницы биографии. 1920–1926 гг. / С. С. Хромов. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 210 с.
- Царев А. С. Англо-бурская война и позиция Германии / А. С. Царев // Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина. – 2010. – № 26. – С. 3–5.
- Чарный И. С. Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1870–1885) / И. С. Чарный. – М. : Наука, 1970. – 213 с.
- Черников И. И. Гибель империи / И. И. Черников. – М. : АСТ ; СПб.: Terra Fantastica 2002. – 640 с.
- Черноперов В. Л. В. Л. Копп и германо-советские отношения 1918–1921 годов / В. Л. Черноперов // Веймарская республика: история и источниковедение : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2001. – С. 60–101.
- Чиркович С. М. История сербов / Сима М. Чиркович : пер. с сербскохорв. – М. : Весь мир, 2009. – 410 с.
- Чорний В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорний. – Львів : ПАІС, 2007. – 404 с.
- Чубаров В. В. Военные конфликты в Китае и позиция СССР (1927–1933 гг.) / В. В. Чубаров // Советская внешняя политика. 1917–1945. поиски новых подходов. – М., 1992. – С. 91–130.
- Чуркина И. В. Национальная церковь на Балканах как фактор национальной консолидации сербов и болгар / И. В. Чуркина // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 190–203.
- Шарый А. Корни и корона: Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи / А. Шарый, Я. Шимов. – М. : КоЛибри, 2011. – 448 с.
- Шаццлло К. В. К попыткам сепаратных переговоров во время Первой мировой войны (март – май 1915 г.) / К. В. Шаццлло // Вопросы истории. – 1970. – № 9. – С. 105–112.
- Шемякин А. Л. Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891) / А. Л. Шемякин. – М. : Индрик, 1998. – 448 с.
- Шеремет В. Босфор. Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны. По материалам русской военной разведки / В. Шеремет. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1995. – 285 с.
- Шестаков А. В. Участие сербского духовенства в антифашистской борьбе в 1941 году / А. В. Шестаков // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 2. – С. 56–59.
- Шимов Я. В. Планы эрцгерцога Франца Фердинанда по преобразованию Австро-Венгрии: утопия или нереализованная возможность? / Я. В. Шимов // Славяноведение. – 2010. – № 4. – С. 11–20.
- Ширер У. Взлет и падение третьего рейха : в 2 т. / У. Ширер ; пер. с англ. – М. : Воениздат, 1991. – Т. 1. – 653 с.
- Шириня К. К. Идея мировой революции в стратегии Коминтерна / К. К. Шириня // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 41–61.
- Широкоград А. Б. Россия и Китай. Конфликты и сотрудничество / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2004. – 448 с.
- Широкоград А. Британская империя [Электронный ресурс] / А. Широкоград. – С. 3. – Режим доступа: http://loveread.ec/view_global.php?id=43795=81
- Шишкин В. А. Советская Россия и Запад в 20- гг. (новые подходы к изучению проблемы) / В. А. Шишкин // Россия в XX веке: судьбы исторической науки. – М. : Наука, 1996. – С. 59–74.
- Шпилькова В. И. Младотурецкая революция: 1908–1909 гг. / В. И. Шпилькова. – М. : Наука, 1977. – 294 с.
- Штёккер Г. Чайя Э. Экономическая экспансия и политические цели в Южной Африке (1884–1898) / Г. Штёккер, Э. Чайя // История германского колониализма в Африке. – М. : Наука, 1983. – С. 100–108 с.
- Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / Ричард Эванс ; пер. с англ. Б. Кобрицова и А. Галактионова. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : Астрель, 2010. – 958 с.
- Эндрю К. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева / Кристофер Эндрю, Олег Гордиевский. – М. : Nota Bene, 1992. – 695 с.
- Эрлих Э. Месторождения и история / Э. Эрлих. – М. : Наука, 2016. – 380 с.
- Югославия в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров. – М. : Индрик, 2011. – 888 с.
- Южная Африка XVI–XIX вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://biofile.ru/bio/38700.html>
- Юмашев Ю. М. Иностранные концессии в России и СССР / Ю. М. Юмашев // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 100–111.
- Юркевич А. Г. Советская военная политика в Китае и борьба в военных структурах Гоминдана в первой половине 1925 г. / А. Г. Юркевич // Чичеринские чтения.

Российская внешняя политика и международные отношения в XIX–XX вв. : материалы межрегиональной науч. конф. – Тамбов, 2003. – С. 217–226.

Языкова А. А. Малая Антанга в европейской политике. 1918–1925 / А. А. Языкова. – М. : Наука, 1974. – 330 с.

Яремко М. Політична діяльність Момчила Нінчича: 1941–1943 рр [Електронний ресурс] / М. Яремко. С. 341–348. – Режим доступу: <http://www.uk.x-pdf.ru/5stroitelstvo/1687454-1-politichna-diyalnist-momchila-ninchicha-1941-1943-yugoslavskomu-emigracijnomu-uryadi-yakiy-diyav-pid-chas-drugoi-svito.php>

Вукотић Ј. Успомене из три рата / Јанко Вукотић. – Београд, 1996.

Димитров А. Румњанските претензии към Южна Добруджа на мирните преговори в Лондон (декември 1912 – януари 1913 г.) / Ангел Димитров // Военно-исторически сборник. – София, 1991. – № 2. – С.60–78.

Димитров Б. Войните за национално обединение 1912–1913, 1915–1918 / Божидар Димитров. – София : Просвета, 2001. – 380 с.

Ђорђевић Д. Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. године / Димитрије Ђорђевић // Историски часопис. – Београд, 1959. IX–X. – С. 467–486.

Ђуришић М. Први балкански рат. Књ. 3 / Митар Ђуришић. – Београд, 1960.

Ђуришић М. Укога краља Николе у Првом балканском рату / Митар Ђуришић // Историски записи. – Титоград, 1960. – XVII. – С. 69–92.

Екмечич М. Велика источна криза 1875–1878 / М. Екмечич // Прекретнице новије српске историје. – Београд, 1988. – С. 128–140.

Казимировић В. Никола Пашић и његово доба. 1845–1926 / В. Казимировић. – Београд, 1990. – Књ. 2. – 657 с.

Картов В. За карактерот на Балканските војни во однос на Македонија / Владимир Картов // Македонија во војните 1912–1918. – Скопје, 1991. – С. 77–86.

Кишкилова П. Позицијата на Румњаниа през Балканските војни по сведения на българскиот печат от 1912–1913 г. / Паша Кишкилова // Исторически преглед. – София, 2001. – № 5–6. – С. 21–60.

Лазаревић М. Други Балкански рат / М. Лазаревић. – Београд : Prosveta, 1955. – 158 с.

Митровић А. Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918 / А. Митровић. – Београд : Equilibrium, 2011. – 705 с.

Митровић Ј. Никола Пашић о основним питањима унутрашње и спољне политике Србије после Сливнице / Ј. Митровић // Историјски гласник. – Београд, 1971. – Бр. 1. – 212 с.

Палангурски М. Бугарија в балканската политика на Русија (1889–1903) / М. Палангурски. – София : Св. Климент Охридски, 1995. – 306 с.

Панайотов Г. Г. Южна Добруджа през Балканските војни (1912–1913 г.) / Георги Панайотов // Военноисторически сборник. – София, 1982. – № 5. – С. 3–18.

Пейчев А. Особености в организирането и веденето на настъпалението от българската армија през Балканските војни / Атанас Пейчев // 80 години от Балканските војни. – София, 1995. – С. 62–68.

Попович В. Аграрно питане у Босни и терски нереди за време реформног режима Абдул-Меджида. 1933–1861 / В. Попович. – Београд, 1949.

Скоко С. Други Балкански рат 1913. Књ. 1, 2 : Ток и завршетак рата / С. Скоко. – Београд : Издаје Војноисторијски институт, 1975. – 360 с.

Стојанчевић В. Из историје Срба у Босни и Херцеговини / В. Стојанчевић. – Београд : Гутенбергов Алаксија, 2002. – 175 с.

Стојанчевић В. Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. – Београд : Гутенбергов Алаксија, 1986. – 280 с.

Стојанчевић В. Из историје Срба у Босни и Херцеговини. – Београд, 2002.

Ђирковић Сима М. Срби међу европским народима / Сима М. Ђирковић. – Београд : Equilibrium, 2004. – 337 с.

Ђоровић В. Историја Срба / Владимир Ђоровић. – Подгорица : Нова књига, 2005. – 920 с.

Хесапчиев Х. Служба на Бугарија в чужбина / Х. Хесапчиев. – София, 1993.

Andrijašević Ž. M. Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003 / Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder. – Podgorica : Centar za iseljenike, 2006. – 528 s.

Armia Krajova w dokumentach. – London, 1973. – T. 2.

Bilandzic D. Hrvatska moderna povijest. – Zagreb, 1999. – 836 s.

Bossenbroek M. The Boer War [Електронний ресурс] / Martin Bossenbroek ; translated by Yvette Rosenberg. – New-York ; Oaklandss, 2017. – Режим доступу: www.twirpx.com/file/2447657/

Brown A. C. The Last Hero. Wild Bill Donovan. – New-York, 1982.

Bunting B. The Rise of the South African Reich [Електронний ресурс] / B. Bunting – Режим доступу: http://www.artsrn.ualberta.ca/amcdouga/Hist446_2011/documents_anc_old_site/The%20Rise%20of%20the%20South%20African%20Reich.

Carver, Field Marshal Lord. The National Army Museum Book of the Boer War [Електронний ресурс] / Field Marshal Lord Carver. – 1999. P. 7. – Режим доступу: www.twirpx.com/file/1234834

Čulinović F. Okupatorska podjela Jugoslavije / F. Čulinović. – Beograd, 1970.

Despot I. Balkanski ratovi 1912–1913. i njihov odjek u Hrvatskoj / Igor Despot. – Zagreb : Stvarnost, 2013. – 430 s.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Second Series. – London, 1972. – Vols. XII. – 820 p.

Documents on International Affairs. 1935. – London., 1936. – Vols. I. – 680 p.

Documents on polish-soviet relations. 1939–1945. – London, 1961. – Vol. 1 : 1939–1943.

Ђорђевић Д. Излазак Србије на Јадранско море и конференција veleposlanika u Londonu 1912 / Д. Ђорђевић. – Београд : Prosveta, 1956. – 64 с.

Dedijer V. Sarajevo 1914 / V. Dedijer. – Beograd : Prosveta, 1966. – 1072 s.

Encyclopedia of the Boer War, 1899–1902 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sahistory.org.za/sites/default/files/file%20uploads%20/encyclopedia_of_the_boer_war_martin_marix_evans.

Erickson E. J. Defeat in Detail, The Ottoman Army in the Balkans, 1912–1913 / Edward J. Erickson. – Westport, 2003. – 345 p.

Ferro M. The Great War 1914–1918 / M. Ferro. – Routledge. London ; New-York, 1987. – 240 p.

Foreign Relations of the United States. 1941. Vol. II. – Washington, 1959.

Galandauer J. Frantisek Ferdinand d'Este, naslednik trunu / J. Galandauer. – Praha : Havran Praha, 2000. – 243 s.

Gardikas – Katsiadakis H. Greece and the Balkan Imbroglia, Greek Foreign Policy 1911–1913 / Helen Gardikas – Katsiadakis. – Athens, 1995. – 340 p.

Grobler J. Joseph Chamberlain's Reputation in South Africa [Електронний ресурс] / J. Grobler. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9781137528858_3

Hall R. C. The Balkan Wars 1912–1913, Prelude to the First World War / R. C. Hall. – London, 2002. – 386 p.

Herre F. Cisar František Josef I. Jeho život – jeho doba / F. Herre. – Praha : Havran Praha, 1998. – 402 s.

Hoptner J. B. Yugoslavia in crisis. 1934–1941. – New-York, 1962. – P. 272–280.

Imamović M. Historija Bošniaka. – Sarajevo, 1998.

Malbaša A. Bosansko pitanje i Austro-Ugarska / A. Malbaša. – Sarajevo : Libris, 1933. – 79 s.

Marjanović J. Ustanak s narodnooslobodilački pokret u Srbije 1941 / J. Marjanović. – Beograd, 1963.

Mićanović S. Sarajevski atentat / S. Mićanović. – Zagreb : Stvarnost, 1965. – 224 s.

Morgan K.O. Lloyd George / K.O Morgan. – London., 1974.

Pavlowitch S. K. History of the Balkans / Stevan K. Pavlowitch. – London ; New-York, 1999. – 518 p.

Pernes J. O trun a lásku. Dramaticky život a tragická smrt Františka Ferdinand d'Este / J. Pernes. – Praha : Votobia Praha, 2007. – 261 s.

Pesze F. Myslenka trialismu v maďarske pravnicke literature v dobe kolem prelomu století / F. Pesze // Pravehistoricke studie. – Praha, 1973. – XVII. – S. 225–242.

Petranović B. Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945 / B. Petranović. – Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Popov C. Srbija na putu oslobodenja 1868–1878 / C. Popov. – Beograd : Oktoix, 1980. – 268 s.

Rossos A. Rusija i Balkan / Andrew Rossos. – Zagreb, 1992.

Scott Spencer. Review of Nasson, Bill, The War for South Africa: The Anglo-Boer War [Електронний ресурс] // H-Empire. H-Net Reviews. – 2012. – January. – Режим доступу: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=34171>

Slipičević Fuad. Bosna i Hercegovina od Berlinsko kongresa do kraja prvod svjetskog rata (1878–1918) / Fuad Slipičević. – Zagreb : Školska knjiga, 1954. – 146 s.

South African War. British-South African Histor [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/South-African-War>.

Sprawa polska w czasie drugiej wojny swiatowej na arenie miedzynarodowej. Zbior dokumentow. – Warszawa, 1965.

Tatić D. Austrougarski prijestolonasljednik zalagao se poboljšanje položaja slavenskih naroda unutar Monarhije. To bi bio slom srpske politike koja nije mogla prežaliti BiH / D. Tatić // Magazin za vojnu povijest. – 2014. – lipanj. – S. 10–16.

Vachkov A. The Balkan War 1912–1913. – Sofia : Prosveta, 2005. – 248 c.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ааренау О. Б. – 154, 163
 Абдул-Гамід – 192
 Аветян А. С. – 193, 198, 201
 Агансон О. И. – 87
 Айзенштат М. – 32, 33
 Айрапетов А. Г. – 97
 Айрапетян М. Э. – 108, 110, 129, 131, 137
 Алахвердов М. А. – 348
 Александров В. В. – 37
 Александров Т. – 106
 Алексеев М. – 185
 Андраші Дюла – 66, 69, 70, 93
 Андрич И. – 338
 Аникеев А. С. – 369
 Анчев С. – 111, 122
 Аншаков Ю. П. – 88
 Аралов С. – 229
 Армстронг – 246
 Арш Г. Л. – 89
 Ахтамзян А. А. – 291, 301, 307, 308
 Ачимович М. – 357, 360, 361, 370
 Ачкаинази Б. О. – 292

Бабиченко Л. Г. – 219, 239
 Баденський М. – 226, 293
 Барнато Б. – 36
 Барышников С. – 358
 Безыменский Л. А. – 291
 Бейт А. – 36
 Бек Л. – 328
 Бек Ф. – 155, 156
 Беккер Ж. Ж. – 195
 Белов Н. – 329, 349
 Бенкендорф А. – 77, 206, 208, 211
 Берти, лорд – 178, 182
 Бестужев И. В. – 79, 171
 Белоусова З. (Белоусова З. С.) – 219, 241, 271, 279, 315, 323, 333
 Бісмарк О. – 25, 26, 37, 38, 69, 71, 72
 Блок А. – 221
 Бломберг В. – 326, 327, 328, 329, 330
 Бломкін Я. – 265
 Блюхер В. – 287
 Богатуров О. (Богатуров А. Д.) – 241, 256, 300, 315, 319, 341, 359
 Богомоллов С. – 24
 Бойко В. С. – 275
 Болдуін С. – 260, 290, 324
 Бомпар М. – 209, 211, 214, 207

Бородин В. М. – 287
 Боханов О. (Боханов А. Н.) – 179
 Бочкарева С. И. – 69
 Брандлер Г. – 235, 236, 237, 238
 Брандш Р. – 162
 Братіану І. – 173
 Брендон П. – 24, 28, 37
 Бріан А. – 18, 312, 313, 320, 321
 Бросцат М. – 319, 325
 Брюнінг Г. – 335
 Бубер-Нейман М. – 239
 Будіх В. – 234
 Буллок А. – 325, 332, 333, 345
 Буня А. – 161
 Бураков Ю. – 26
 Бурбига В. А. (Бурбыга В. А.) – 87, 105
 Буркют І. – 145
 Буханов В. А. – 338
 Бухарін М. (Бухарин Н.) – 227, 230, 234, 236, 247, 251, 253, 259, 261
 Бушчуева Т. С. – 278, 291, 294, 296
 Быков М. – 179
 Бычков Ю. Е. – 88
 Бьюкенен Дж. – 8, 134, 173, 178, 208, 211
 Бюлов Б. – 44, 51, 52, 53

Вазов Ів. – 144
 Вайда-Воевод О. – 161
 Вайсброд Е. – 228
 Вайцеккер Е. – 335, 342
 Валева Е. Л. – 85, 104, 106, 137, 346
 Валерин Р. – 260
 Валюх Л. – 26
 Вангенгейм Г. – 191, 193, 202, 213, 217
 Варга С. – 381, 382
 Васильева Н. (Васильева Н.) – 100, 120, 144, 338, 358, 366
 Васильчикова М. – 178, 179, 180, 181, 184, 185
 Васілевич М. – 361
 Ватлін А. (Ватлин А. Ю.) – 219, 231
 Вахков А. (Vachkov A.) – 111, 116, 128, 131
 Вацетіс І. – 229, 238
 Вебер Е. – 37
 Верт А. – 353
 Вечера М.-А. – 149
 Виноградов В. И. – 85
 Виноградов В. Н. – 60, 64, 69, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 94, 102, 105, 114, 145, 166

Виноградов К. Б. – 60, 86, 99, 272
Виноградов К. Г. – 38
Випперман В. – 338, 358
Вишинський А. – 344, 350, 351, 352, 353
Вишняков Я. В. – 60, 86
Вівіані Р. – 196
Віднянський С. – 147, 220
Віктор Пого – 149
Віктор Емануїл III – 101
Вільгельм II Гогенцоллерн – 40, 43, 52, 53, 54, 72, 101, 176, 184, 226
Вільгельм, кронпринц – 177
Вільсон В. – 232, 316, 317
Волков В. К. – 337, 340, 341, 348
Воровський В. – 249
Ворошилов К. – 237, 380, 381
Врангель П. М. – 273
Вукотич Я. (Вукотичі́ Я.) – 111, 118, 123, 124
Вяземська Є. (Вяземская Е. К.) – 60, 63, 69, 74, 75, 171, 172
Вяткина Р. – 47

Га
Гаазе Г. – 223
Гавриїл, патріарх – 361
Гаврилов В. – 100, 120, 144, 338, 358, 366
Гаврилович М. – 342, 344, 348, 350, 351, 352
Газін В. (Газин В.) – 220, 301
Галандауер Я. (Galandaueer J.) – 143, 144, 166, 174
Гамелен М. – 333
Гарашанин І. – 63, 64, 66, 89, 133
Гарібальді Дж. – 149
Гартвіг Н. – 136
Гафенку Г. – 341
Гендерсон А. – 253
Генис В. Л. – 265, 269
Герінг Г. – 329
Герлиц В. – 225, 327, 328
Герц А. – 38
Гессенський Е.-Л. – 177, 184, 185, 186
Гешов І. (Гешов И.) – 102, 103, 128, 130, 132
Гилсенс В. М. – 267, 275
Гиренко Ю. – 348, 363
Гібіанський Л. (Гибианский Л. Я.) – 337, 339, 342, 343, 345, 346, 347, 351, 352, 357, 361, 366, 370
Гірс А. (Гирс А. А.) – 193
Гірс М. – 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216
Гітлер А. – 261, 318, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 372
Гогенлое Х. – 43
Годжа М. – 161
Голуховський А. – 150
Гольц К. – 116, 192
Гончаренко А. В. – 61
Гончаренко Л. – 26, 51
Гордиевський О. – 305
Горлов С. – 278, 291, 294, 295, 296, 297, 301, 307
Горгі М. – 359
Горчаков О. – 68, 69
Гостенков А. В. – 60
Готлиб В. В. – 173, 196, 197
Гофман М. – 224, 225, 227
Грабеж Т. – 142
Грачев В. П. – 61, 89
Грей Г. – 32
Грей Е. – 9, 32, 208, 211
Гренвилл Дж. – 159, 161, 169, 333
Григорьянц Т. Ю. – 343
Гришин А. В. – 275
Гришина Р. П. – 86, 96, 103, 106, 136, 219
Громыко А. А. – 52, 54, 59, 70, 102, 260, 315, 338
Гудеріан Г. (Гудериан Г.) – 329, 330
Гучков О. – 79, 187
Гьорліц В. – 225

Д
Давидсон А. – 24, 33, 36, 40, 41, 55
Дайнес В. О. – 252
Данкельман Г. – 364
Данченко С. И. – 74, 95
Дауес Ч. – 305, 311, 318, 319
Дашичев В. И. – 362
Дворжак А. – 162
Де Бірс – 36, 41
Дебидур А. – 87, 94, 96
Дедієр В. (Dedijer V.) – 143
Дейтон Л. – 318
Деканозов В. – 382
Деларю Ж. – 329
Делькасе Т. – 53, 55, 212
Демидов Є. – 115
Демидов С. В. – 281, 301, 303, 315, 316, 335

Дербі Е. – 38
Деспот І. (Despot I.) – 110, 113, 116, 123, 125, 126, 130
Дешко И. Ф. – 294
Джавід-бей М. – 209, 212
Джемаль-паша – 190, 195, 196, 197, 205, 213, 214, 267
Джемсон Л. – 40, 41, 42, 43, 45
Джолл Д. – 157, 173
Джонсон П. – 244
Джордан В. М. – 303, 304, 318
Джорджевич Д. (Dordevic D.) – 110, 113, 128, 129, 131
Джорович В. (Ђоровић В.) – 59, 65, 70, 85, 94, 128, 143, 338, 339
Джуришич М. (Ђуришић М.) – 110, 114, 118, 123
Дзержинський Ф. – 234, 296
Дирксен Г. – 322
Дімітров Б. (Димитров Б.) – 111, 117, 128, 132
Дімітров Г. – 348
Дінгаан Ч. – 31
Дініч Т. – 360
Дмітрієв Р. – 115
Дольфус Е. – 325
Донован У. – 347, 349
Достян І. (Достян И. С.) – 60, 62, 63, 86, 88, 89, 91
Драбкін Я. (Драбкин Я. С.) – 218, 250
Дрекслер Х. – 37
Думерг Г. – 203, 204, 212
Дюллен С. – 327
Дюрозель Ж.-Б. – 249, 301
Дьяков Ю. Л. – 278, 291, 294, 296
Дьяконова И. А. – 178

Е
Екмечич М. (Екмечић М.) – 87
Еліава III. – 266
Енвер-паша І. – 9, 190, 192, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 215, 216
Енгельс Ф. – 221
Еріксон Е. (Erickson E. J.) – 110, 115, 116
Еренталь А. – 5, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 99, 100, 156, 166, 168, 169, 170
Ерріо Е. – 326
Емец В. А. – 77, 79, 183

Є
Славич Б. – 61, 64, 65, 67, 70, 71, 83, 87, 95, 106, 107, 110, 338, 358
Євдокимова Н. (Евдокимова Н. П.) – 178, 180

Єлизавета, австрійська імператриця – 152
Єрофеев М. (Ерофеев Н. А.) – 24, 35
Єрусалимський А. (Ерусалимский А.) – 24, 37, 38

Ж
Жебокрицький В. А. (Жебокрицкий В. А.) – 87, 107, 106, 110, 114, 131, 133
Жубер П. – 34, 48
Жувенель Б. де – 327, 328

З
Заболотний В. М. – 24
Загладин Н. В. – 241, 261, 273, 300
Задохін О. (Задохин А. Г.) – 62, 86, 88, 92, 95, 122, 359, 363, 367
Залеский К. А. – 155, 157
Зах Ф. – 90
Захаров В. В. – 291, 296, 301, 307
Зеленина Л. В. – 59
Земан З. – 177
Зинов'єв Г. – 230, 234, 236, 237, 247, 251, 261, 284, 285, 286
Зубачевський В. (Зубачевский В. А.) – 219, 238

І
Іванов Л. (Иванов Л.) – 300, 304, 312, 373
Іванов Н. – 115
Іванов О. – 315
Ігнат'єв А. (Игнатьев А. В.) – 60, 67, 112, 166, 169
Ігнат'єв М. – 71, 95
Іден А. – 323, 324, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 385
Ізвольський О. – 5, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 166, 168, 169
Ізембург В. – 180
Іліч Б. – 350
Іліч Д. – 142
Імамович М. (Imamović M.) – 61
Ісаєва О. (Исаева О. Н.) – 86, 112, 135, 138
Іскендеров П. (Искендеров П. А.) – 60, 75, 80, 86, 96, 99, 102, 110, 118, 120, 121, 125, 126, 133, 140, 167, 244
Ісламов Т. (Исламов Т. М.) – 60, 62, 83, 145, 163, 171, 341
Іванов А. Г. – 316
Івашин Н. Ф. – 373
Ілюхіна Р. М. – 311
Індукаєва Н. С. – 311, 312

Исраэлян В. П. – 373
Ихсаноглу Э. – 193

Йованович Д. – 360

Йодль А. – 328
Йоффе А. – 223, 224, 225, 226, 227, 249,
253, 258, 259, 286, 292, 293
Йоффе Н. – 258

Кабанов В. И. – 242

Каблуков К. – 228
Казимирович В. (Казимировић В.) –
171
Калакай Б. – 101
Каменев (Розенфельд) Л. – 226, 230,
235
Кантор Ю. – 252, 291, 292, 296, 301
Карасов О. (Карасев А. В.) – 64, 86, 90,
105
Карахан Л. – 264, 297, 298, 299
Карвер М. – 35
Карл I, австро-угор. імператор – 150
Карл Людвіг – 145, 146, 149
Карл, румунський король – 173
Каргунова А. И – 287
Картье Р. – 329
Каутський К. – 223
Кейнс Дж. – 271
Кейгель В. – 330, 349
Келлог Ф. Б. – 321
Кен О. – 281
Керзон Д. – 263, 266, 269, 279, 377
Кинін Г. (Кынин Г. П.) – 373, 374, 379,
378, 386
Кинрос Лорд – 197, 205
Киреев Н. Г. – 189, 190, 202
Кирей Н. – 28, 30
Кирилина И. А. – 260, 315
Кирилина Л.А. – 162, 163
Киссинджер Г. – 76, 315, 319, 321, 302
Кімберлі – Д. 33, 36, 41, 48
Кірсенко М. – 220, 242, 261, 292, 301
Кітченер Т. – 48
Клевинг – 180
Клеймёнова Н. Е. – 241, 244, 248, 255,
261, 265, 287, 289, 298, 301, 315, 331
Клемансо Ж. – 316, 317
Клишевич М. (Кльшевич М.) – 291,
292
Ключников Ю. – 24, 34, 35, 50, 51, 65,
73, 74, 77, 80, 91, 104, 105, 113, 126, 137,
168, 199, 214, 248, 249, 316

Кобляков И. К. – 226, 291
Коковцов В. Н. – 194
Коллетіс І. – 89
Кон Ф. – 234
Кондратьева В. (Кондратьева В. И.) –
60
Конн О. – 223
Конобеев В. – 69
Конрад Гьотцендорф – 120, 156, 157,
158
Копп В. – 293, 296, 297
Косик В. И. – 86, 98, 101
Красін Л. – 14, 246, 248, 249, 250, 251,
254, 256, 257, 259, 273, 274, 296
Краснов В. Г. – 252
Крессенштейн К. – 201
Крестинський М. – 239, 305
Кривогуз І. – 219, 231
Кристєя М. – 161
Криштофі Й. – 162
Кріпс С. – 352
Кронье П. – 48
Кросс Б. Б. – 139, 174
Крутько С. – 261
Крюгер П. – 34, 39, 40, 41, 43, 45, 47
Ксенія Олександрівна, велика княгиня
– 54
Кудряченко А. – 220
Кузнецов В. – 381
Куйбишев В. – 239
Кульчицкий С. – 220, 242, 261, 292,
301
Куманин М. – 289
Куно В. – 235
Купчик О. Р. – 242, 261
Куцаров П. – 78, 79, 87
Кучек-хан М. – 265

Лаваль П. – 325, 326, 327
Лависс Э. – 24, 29, 30, 33, 34, 37
Лазаревич М. (Лазаревич М.) – 129,
140
Лакішик Д. М. – 374
Латышев А. Г. – 267
Лебедев В. – 350
Левицкий К. – 162
Ледебург Г. – 223
Леже А. – 335
Лемин И. М. – 260
Лемке М. К. – 178, 185
Ленін В. І. (Ленин В. И.) – 218, 221,
223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 233,

242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249,
252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 263,
264, 266, 260, 269, 276, 277, 293, 295,
296, 297, 306, 307
Леонард Ч. – 41
Леонтьев М. – 197, 201, 202, 203, 208,
216
Лисов О. (Лысов А.) – 61
Литвинов М. – 249, 251, 253, 257, 328,
381, 382, 383, 385
Лібкнехт К. – 223, 224, 227
Лімпус А. – 205, 193
Ліптаї Е. (Липтаи Э.) – 218
Ллойд-Джордж Д. – 255, 256, 271, 272,
278, 279, 316, 317
Лозовський А. – 238
Лозовський С. – 342, 380
Лорей Г. – 205
Лудшувейт Е. Ф. – 195
Лукоянов И. В. – 179
Луценко С. – 26
Людендорф Э. – 171, 183, 224,
Людериц А. – 37
Люксембург Р. – 223, 227
Льотич Д. – 360, 361, 363, 367, 368, 370,
371

Мазаев И. – 69

Майский И. М. – 338, 343, 381, 385
Майский І. – 375, 376, 378, 379, 381,
384
Макаренко П. В. – 242
Макаров В. Т. – 244
Макарова И. Ф. – 91
Макдональд Р. – 260, 280, 282
Макензен А. – 183
Малбаша А. (Malbaša A.) – 143
Маллет Л. – 193, 209, 214
Маніу Ю. – 161
Мануільський Д. – 284, 380
Марія Аннунціата – 145
Марія-Терезія – 145
Марія-Христина – 152
Маркс К. – 221
Мартинович М. – 118
Мархлевський Ю. – 234
Марченко М. – 170
Маршаль А. Біберштейн – 41, 42, 43
Маршан Ет. – 50
Машевський О. П. – 61, 205
Маяковский В. (Маяковский В.) –
221, 222

Медведев Ж. А. – 340, 349
Медведев Р. А. – 340, 349
Медяков А. С. – 66, 93
Мейер А. – 226, 293, 309, 352, 353, 359
Меллер К. – 228
Мельгунов С. П. – 178
Мельников Д. – 320, 326
Менжинський В. – 238
Мерецков К. – 342
Мехмед V Решад – 190
Мизиано К. Ф. – 102
Микола II – 7, 8, 54, 55, 82, 135, 165,
169, 170, 187, 188, 307
Миколенко Д. В. – 87
Мирбах В. – 265
Михайлович Д. – 362, 365, 366, 367,
369, 371
Мильнер А. – 45, 46, 49
Мильштейн М. А. – 348
Мітрович А. (Митровић А.) – 129, 130,
143
Мічанович С. (Mićanović S.) – 143, 226,
258, 269
Могилевич А. А. – 108, 110, 129, 131,
137
Молотов В. – 252, 283, 340, 342, 343,
344, 348, 351, 354, 376, 379, 381, 382,
386, 385
Монтенуово А. – 153
Моргентау Г. – 198, 200, 385
Мошкин С. В. – 275
Мульгатулі П. (Мульгатули П.) – 54,
168, 179
Муравйов М. – 47, 54, 55
Мурхед А. – 192, 193
Муссоліні Б. – 324, 325, 242, 345
Мягков М. Ю. – 374

Наджафов Д. Г. – 219, 241, 171, 279,
315, 323, 333
Наринский М. М. – 263
Нарочницький О. (Нарочницкий А. Л.) –
337, 343
Наумов А. О. – 316, 327
Недич М. – 357, 360, 364, 365, 367, 368,
369, 370, 371
Нежинський Л. (Нежинский Л. Н.) –
219, 235, 241, 243, 261
Нейрат К. – 327, 330, 331
Неклюдов А. – 138, 185
Ненашева З. С. – 75, 95, 163
Низовський А (Низовский А. Ю.) – 62,

86, 88, 92, 95, 122, 359, 363, 367
Никитин С. А. – 68
Никонова С. В. – 260
Нідермайер О. – 296
Нікітіна І. (Никитина И.) – 24, 44, 52
Нікіфоров К. (Никифоров К. В.) – 63, 85, 86, 97, 98, 99, 112, 115, 154, 162, 167, 357
Нікола, король – 120, 123, 124
Ніконов Д. (Никонов Д. В.) – 86

О Коннор Т. Э. – 255, 279, 286, 310, 313
Оболенський (Осинський) М. – 222
Обренович Михайло – 64, 65, 75
Обренович Мілан – 95
Обренович Мілош – 89
Обренович Олександр – 74
Окороков А. – 228
Олександр Баттенберг – 96
Олександр І Романов – 72
Олександр ІІ Романов – 67, 70, 72, 92, 168, 169
Олександр ІІІ Романов – 151
Олександра Федорівна, імператриця – 179, 180, 181, 185, 188
Ольденбург С. С. – 55, 77, 80, 144
Онутчак О. – 374
Орешкович А. – 64
Орлова М. И. – 236
Остальцева А. Ф. – 77

П Ятаков Г. – 237, 239
П'ятницький О. А. – 284
Павел Карагеоргієвич – 339, 346, 347, 353
Павелич А. – 365
Павленко В. – 261
Павленко О. В. – 67, 92, 166
Павлов П. – 287
Павлюк О. – 220, 242, 261, 292, 301
Павлюченко О. В. – 87
Палангурські М. (Палангурски М.) – 87, 91, 95
Палеолог М. – 178
Панин С. Б. – 267, 268, 275
Папен Ф. – 323
Пастухов А. – 114
Пашич Н. – 8, 86, 93, 95, 100, 119, 136, 171, 173
Перга Т. Ю. – 61, 87
Пернес І. (Pernes J.) – 1432, 144, 150, 151, 162, 163, 164, 165

Петраш О. – 26
Петранович Б. (Petranović B.) – 358, 360, 361, 364, 366, 368
Петро І Карагеоргієвич – 74
Петро ІІ – 339, 349, 363
Петрович Р. – 362, 358
Петросян Ю. А. – 67, 121, 189
Пивоваров Ю. – 230
Пилько Н. С. – 358
Писарев Ю. (Писарев Ю. А.) – 60, 74, 86, 110, 120, 137, 144, 165
Питльована Л. – 25, 26
Пінцак В. – 374
Плотников В. – 342, 344
Плюта Н. – 26
Покивайлова Т. А. – 341
Поклевський С. – 173
Покровский М. Н. – 190
Полтавський М. (Полтавский М. А.) – 218
Поплико Д. (Поплыко Д. Ф.) – 61, 65, 67
Попов В. И. – 260
Попов Ч. (Роров С.) – 87, 95
Попович Ж. – 342
Поповичі А. – 161, 162, 163, 165
Поповски В. – 87, 94
Потехін О. – 61, 87
Потьомкін В. – 334
Преторіус М. – 32, 34
Принцип Г. – 142, 143
Прокопчук Л. В. – 242, 261
Пуанкаре Р. – 53, 107, 292, 305
Путна В. – 287
Пушкаш А. – 218, 229
Пятаков Ю. – 305
П'ятницький В. И. – 223, 239, 264
П'ятницький О. – 223, 239, 264

Р адек К. – 222, 227, 229, 230, 231, 234, 237, 239, 247, 293, 294, 305
Рамбо А. – 23, 24, 29, 30, 33, 34, 37
Раскольников Ф. – 265, 274, 275, 280
Ратенау В. – 293
Раух П. – 161
Ревякин А. В. – 301
Редер Е. – 329
Рейнштейн Б. – 222
Рео Э. Дю – 327, 335
Ретиф П. – 30, 31
Решетникова О. Н. – 338
Реєнт О. – 220

Ржешевський О. (Ржешевский О. А.) – 373, 377, 378
Риков О. – 237, 283, 313
Ріббентроп Й. (Риббентроп И.) – 20, 324, 330, 335, 343, 345, 349, 365
Різів Д. – 103
Ріфаат-паша – 213
Робертс Ф. – 48, 49,
Родзянко М. – 186, 187, 193
Родс С. – 24, 33, 35, 36, 39, 40, 41, 42
Романенко С. А. – 62, 86, 97, 163, 357, 360, 362, 365, 367
Ротшильд Дж. – 338, 339, 346
Рудзугак Я. – 239, 249, 257, 259
Рудольф, австрійський кронпринц – 146, 148, 149, 150
Рузвельт Ф. – 347, 349, 374, 378, 380, 384
Рупасов А. – 281
Рыжиков В. А. – 260

С абанин А. – 24, 34, 35, 50, 51, 65, 73, 74, 77, 80, 91, 104, 105, 113, 126, 137, 168, 199, 214, 248, 249, 316
Савіч Д. – 350
Савов М. – 139
Сазонов С. Д. – 7, 59, 100, 106, 107, 116, 117, 134, 135, 136, 139, 173, 181, 182, 185, 186, 187, 188, 193, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216
Саймон Д. – 323, 324
Саїд Галім – 198, 206, 215
Самсонов А. – 354, 356
Сандерс О. Л. – 192, 193, 198, 201
Саппа М. – 242, 292
Сарро А. – 325, 331
Саттон Э. – 222
Свердлов Я. – 225, 229
Сект Г. – 295, 296
Семенников В. П. – 178, 185
Семіряга М. (Семиряга М. И.) – 356, 357, 360
Сергій Олександрович, великий князь – 54
Сидоров А. Ю. – 241, 244, 248, 255, 261, 265, 286, 287, 289, 298, 301, 315, 331
Симбирцев И. – 270
Сиполс В. Я. – 373
Сироткин В. – 235
Сікорський В. – 375, 376, 377
Сіменс С. – 38
Сіміч Б. – 347, 352

Сімовіч Д. – 349, 350, 354, 358
Скоблевський П. – 238
Славін Г. (Славин Г. М.) – 337, 356
Сліпичевич Ф. (Slipicevic F.) – 143, 171
Слісаренко О. М. – 242
Случ С. З. – 227, 293, 295, 298, 301, 310, 355
Смирнова Н. Д. – 339
Снесарев О. – 267
Соколов Л. К. – 233
Соколовська О. (Соколовская О. В.) – 86, 89, 115, 140
Сокольников Ф. – 237, 249, 251, 259
Соловьев О. Ф. – 178
Соломон (Исецкий) Г. А. – 221
Спиридович А. И. – 178, 187
Стааль Є. – 47
Сталін Й. (Сталин И. В.) – 219, 234, 237, 238, 256, 263, 283, 284, 288, 291, 296, 307, 337, 341, 345, 348, 354, 355, 363, 369, 374, 376, 377, 379, 381, 383, 384, 385
Старіков Н. (Старикив Н. С.) – 179
Стодоля К. – 161
Стоядинович М. – 361
Стоянчевич В. – 61, 87
Струкова К. Л. – 65, 68, 92
Субаєв Р. Р. – 194
Судоплатов П. – 344, 348
Сунь-Ятсен – 286, 287
Суриц Я. – 380, 383
Сушон В. – 204

Т алаат-паша М. – 190, 196, 197, 200, 215
Танеева (Вьрубова) А. А. – 178
Тарас А. Е. – 232
Тарле Є. (Тарле Е. В.) – 24, 51, 380
Татіч Д. (Tatic D.) – 144, 148
Тейлор А. – 61, 87, 110
Тесленко Е. – 289
Тимофеев О. (Тимофеев А. Ю.) – 63, 90, 357, 361, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369
Тимошенко С. – 342
Тихонов Ю. Н. – 268, 275
Тірпіц А. (Тирпиц А.) – 43, 51, 52, 53
Тіто Й. Б. – 348, 363, 366, 369
Токарев С. – 27
Толстов С. В. – 301, 316, 374
Томський М. – 282
Тортіка В. А. – 87

Тошев А. – 202
Трайнин И. П. – 159, 160, 162
Трішич – 360
Троцький Л. (Троцкий Л. Д.) – 169, 170, 222, 226, 229, 230, 231, 234, 237, 246, 247, 251, 259, 264, 265, 266, 296
Троян С. С. – 25, 26, 27, 37, 220
Трухановський В. Г. – 260, 373
Туполев Б. М. – 86, 99, 103, 173
Тухачевський М. – 234, 238, 295

У Пейфу – 287
Уелес С. – 379
Уилер-Беннет Дж. – 223, 225, 227
Улунян Ар. – 219, 339
Уншліхт І. – 233, 238
Уорт Р. – 223, 262
Урибес Э. – 87
Уркварт Л. – 246, 276, 277
Уткін А. (Уткин А. И.) – 179
Ушаков В. Б. – 295, 315

Фалькенгайн Е. – 177
Федотов П. Ф. – 348
Фей С. – 61, 73, 76, 78, 80, 81, 87, 110, 143, 145, 147, 158, 371
Фейс П. – 371, 384
Фердинад Максиміліан – 149
Фердинад I Кобургський, болгар. цар – 7, 78, 102, 106, 117, 121, 128, 135, 149, 141
Фест І. – 328, 332
Филимонова А. И. – 154, 167
Финкель К. – 106, 190
Фишер Л. – 224, 230
Філітов О. (Филитов А. М.) – 374
Фішпс Е. – 322
Фірсов Ф. (Фирсов Ф. И.) – 219
Фланден П.-Е. – 323, 334
Фогель Д. – 360
Фош Ф. – 317
Франк І. – 161
Франсуа-Понсе Ж. – 327, 328
Франц V Габсбург д'Есте – 146
Франц Йосиф – 70, 78, 97, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 161, 168, 176, 307
Франц Фердинанд – 4, 8, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 170, 171, 174, 175, 176
Фрейдзон В. И. – 62, 65, 97, 339
Фрідріх Бек – 155, 156

Фріч В. – 327
Фрунзе М. – 296

Хальгартен Г. – 24, 39, 42, 108
Харрісон Дж. – 35
Хассе О. – 294
Хвостов О. – 187
Хейстингс М. – 192, 193
Хитрова Н. И. – 65, 68
Хільгер Г. (Хильгер Г.) – 226, 293, 309, 352, 353, 359
Хінце П. – 294
Хор С. – 324
Хотек С. – 152, 153
Хрістов Д. (Христов Д.) – 111, 115
Хромов С. С. – 277

Царев А. – 25
Цветкович Д. – 345, 346, 349, 358
Цехмистренко С. П. – 89
Циганович М. – 142
Цінцар-Маркович А. – 345, 349

Чабринович Н. – 142
Чайя Э. – 39, 42
Чан-Кайши – 287, 288, 289
Чарний І. – 24
Чемберлен Дж. – 42, 46, 47, 51, 52
Чемберлен О. – 18, 285, 308, 311, 320, 321
Червенков Н. Н. – 91
Черная Л. – 320, 326
Черников И. – 145, 155, 158
Чернін О. (Чернин О.) – 85, 143, 146, 147, 148, 151, 171
Чернов О. А. – 60
Черноперов В. Л. – 224
Черняев М. – 69
Черчилль У. (Черчилль У.) – 261, 263, 321, 322, 332, 347, 349, 359, 375, 376, 378, 379, 383, 384, 385
Чжан Цзолін – 287
Чиркович С. (Чирковић С. М.) – 61, 63, 64, 87, 90, 101, 129, 339, 358, 364, 367, 366
Чичерін Г. (Чичерин Г.) – 229, 237, 242, 243, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 268, 269, 270, 273, 277, 281, 282, 283, 287, 296, 297, 310, 313
Чорній В. П. – 87, 90
Чубаров В. В. – 289

Чулінович Ф. (Čulinović F.) – 358, 364
Чуркина И. В. – 64, 90, 95

Шанцер – 256
Шарлау В. – 177
Шарль де Голь – 334
Шарый А. – 95, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 155, 161, 170
Шатилова Л. С. – 100
Шацилло К. В. – 178
Шверник М. – 237
Швіга К. – 162
Шейнис Э. – 252, 253
Шемякин А. Л. – 71, 86, 93, 95, 136
Шервуд Р. – 379
Шеремет В. – 59, 195, 202, 203, 213
Шестаков А. В. – 360
Шиллінг М. – 173, 181, 188,
Шимов Я. – 95, 145, 146, 148, 150, 152, 153, 155, 161, 170
Ширер У. – 326
Шириня К. К. – 219
Широкорад А. Б. – 29, 287
Шишкин В. А. – 242, 251, 308
Шліфен А. – 177
Шмідт В. – 239, 305
Шмідт П. (Шмидт П.) – 330, 335, 346
Шпилькова В. И. – 191
Штайнакер Е. – 161
Штейн Б. – 241, 380
Штёккер Г. – 39, 42
Штреземан Г. – 309, 310, 312, 313, 319, 320, 321, 335
Штюрмер Б. – 187
Шуленбург Ф. – 340, 351, 352, 354
Шумяцкий Б. – 280

Эванс Р. – 328, 329, 332, 333
Эмери Л. – 334
Эндрю К. – 305
Эрлих Э. – 35

Юмашев Ю. М. – 245, 277
Юркевич А. Г. – 287
Юровская В. В. – 47

Ягов Г. – 184
Язькова А. А. – 304
Ямбаев И. М. – 96, 98
Яремко М. – 358

Andrijašević Ž. M. – 59, 61, 68, 70, 85, 118, 119, 140
Bilandzic D. – 59, 74
Bossenbroek M. – 35
Brown A. C. – 347, 349
Bunting B. – 27, 29, 31, 48, 49
Carver F. – 34, 35
Čulinović F. – 358, 364
Despot I. – 110, 113, 116, 123, 125, 126, 130
Đorđević D. – 128, 129, 131
Dedijer V. – 143
Erickson E. J. – 110, 115, 116
Ferro M. – 172
Galandauer J. – 143, 144, 166, 174
Gardikas – Katsiadakis H. – 121
Grobler J. – 42, 51
Herre F. – 149, 165
Hoptner J. V. – 340, 346
Imamović M. – 61
Marjanović J. – 364, 358
Mićanović S. – 143, 226, 258, 26
Morgan K. O. – 272
Pavlowitch S.K. – 121
Pesze F. – 161
Petranović B. – 358, 360, 361, 364, 366, 368
Popov C. – 87, 95
Rossos A. – 112, 118, 119
Slipičević F. – 143, 171
Spencer S. – 48, 49
Tatić D. – 144, 148
Vachkov A. – 111, 116, 128, 131
Вукотић Ј. – 111, 118, 123, 124
Ђуришић М. – 110, 114, 118, 123
Екмечић М. – 87
Казимировић В. – 171
Картов В. – 111, 125, 129
Кишкилова П. – 111, 122, 128, 134
Лазаревић М. – 129, 140
Malbaša A. – 143
Митровић А. – 129, 130, 143
Митровић Ј. – 173
Палангурски М. – 87, 91, 95
Панайотов Г. Г. – 111, 122, 128, 134
Попович В. – 61, 64
Скоко С. – 129, 133, 140
Ђирковић С. М. – 61, 63, 64, 87, 90, 101, 129, 339, 358, 364, 367, 366
Поровић В. – 59, 65, 70, 85, 94, 128, 143, 338, 339
Хесапчиев Х. – 11, 113, 125

ЗМІСТ

Передмова (<i>Олександр Овчаренко</i>)	3
Розділ 1	
ПОЧАТОК ХХ СТ. I	
ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА	23
• Колоніальне суперництво в Південній Африці та англійсько-бурська війна 1899–1902 рр. (<i>Наталка Земзюліна</i>)	23
• Витоки й наслідки Боснійської кризи 1908–1909 рр. (<i>Олена Сухушина</i>)	59
• На шляху до Балканських війн 1912–1913 рр. (<i>Олександр Овчаренко</i>)	85
• Світло і присмерк першої Балканської війни 1912–1913 рр. (<i>Олена Сухушина</i>)	110
• Друга Балканська війна 1913 року: ціна амбіцій і стратегічних розрахунків (<i>Олена Сухушина</i>)	128
• Франц Фердинанд д'Есте: деякі штрихи до біографії та поглядів у контексті внутрішньої і зовнішньої політики Австро-Угорщини (<i>Олена Сухушина</i>)	142
• Мирна місія фрейліни Марії Васильчикової 1915 року (<i>Олена Сухушина</i>)	177
• Османська імперія: згубне рішення перед загрозою невідворотності (Вступ у Першу світову війну) (<i>Олександр Овчаренко</i>)	189

Розділ 2	
МІЖВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ I	
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА	218
• Радянська Росія та революційні події в країнах Центральної та Східної Європи (1917–1923 рр.) (<i>Олександр Овчаренко</i>)	218
• Дуалізм зовнішньої політики Радянської Росії та розбіжності в більшовицькому керівництві з визначення позиції на Генуезькій конференції 1922 року (<i>Олександр Овчаренко</i>)	241
• Роль політики більшовицького керівництва в загостренні суперечностей із Великою Британією та розриві нею дипломатичних відносин з СРСР (1920-ті роки) (<i>Олександр Овчаренко</i>)	260
• Рапалльський вибір Радянського уряду 1922 року (<i>Олександр Овчаренко</i>)	291
• Локарнські угоди 1925 року: передумови й мотиви реконструкції Версальської системи (<i>Олександр Овчаренко</i>)	300
• Демілітаризація Рейнської зони і Рейнська криза 1936 року (<i>Олександр Овчаренко</i>)	315
• Югославія між Німеччиною та СРСР (1940–1941 рр.) (<i>Олена Сухушина</i>)	337
• Колабораціоністи в Сербії під час нацистської окупації (<i>Олена Сухушина</i>)	356
• Проблема розчленування Німеччини в планах і відносинах СРСР із союзниками 1941–1945 років (<i>Олександр Овчаренко</i>)	373
Література	389
Іменний покажчик	419

Наукове видання

Олександр Ілліч ОВЧАРЕНКО,
Олена Вікторівна СУХУШИНА,
Наталка Іванівна ЗЕМЗЮЛІНА

З ІСТОРІЇ ВІЙН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*Технічний редактор,
дизайнер, обкладинка
Мовне редагування
Оригінал-макет*

С. А. Кандич
О. Ю. Мірошник
С. Г. Кандич

Здано до набору 20. 03. 2018.
Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.
Гарнітура Petersburg C.
Обл. вид. арк. 25,52. Умов. друк. арк. 25,38. Вид. №333.
Зам. № 27. Наклад 300 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ФОП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63, 067-292-21-83
e-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ФОП Кандич С. Г.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63, 067-292-21-83
e-mail: vertical2003@ukr.net